189

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VI

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1958

Издава.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

П 4604/58

ПРОВЕРКА 1959 г.

I 189

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VI

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

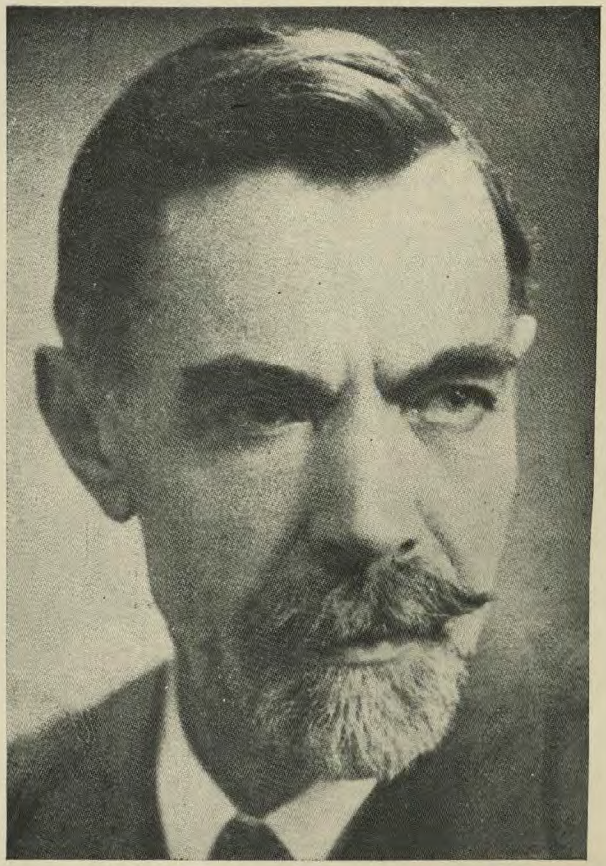
ПРОВЕРКА 1978 г.

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1 9 5 8

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Боню Ангелов, Стойко Божков (отговорен редактор), Велчо Велчев, Кръстьо Генов, Николай Лилиев, Симеон Русакиев

ПРОФ. ЙОРДАН ИВАНОВ

Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ЧИТАЛНЯ

Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ПОСВЕЩАВА СЕ НА ПАМЕТТА НА
АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ ПО СЛУЧАЙ
ДЕСЕТ ГОДИНИ ОТ НЕГОВАТА СМЪРТ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ПРОФ. ЙОРДАН ИВАНОВ — ИСТОРИК НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динеков

Преди десет години, на 29 юли 1947 г., почина в София Йордан Иванов, един от най-видните представители на българската наука, дългогодишен професор по история на българската литература в Софийския университет, редовен член на Българската академия на науките от 1909 г. Неговата смърт беше тежка загуба за нашата наука, защото въпреки своята 75-годишна възраст той притежаваше още неизчерпаеми творчески сили, живееше с много планове за научна работа, занимаваше се до последния миг на живота си с проблемите на своята любима специалност — старата българска литература, отнесе в гроба една огромна ерудиция, която можеше да даде още много плодове. Йордан Иванов беше отличен специалист, който бе направил от науката същност на живота си, бе й посветил всичките си сили, бе се готвил за научна работа дълги години, планомерно и всестранно, с любов и увлечение, които заслужават възхищение. Пътят му на учен бе особено плодотворен и бе отразен в забележителни трудове и постижения, които остават в съкровищницата на нашата наука.

Роден на 6 януари 1872 г. в Кюстендил в бедно семейство Йордан Иванов учи в Кюстендилското педагогическо училище, което завършва в 1889 г; през 1889—1892 г. следва славянска филология във Висшето училище в София с неговия втори випуск. Тук той има за свои учители създателите на нашето университетско образование — Александър Теодоров-Балан, Любомир Милетич, Беньо Цонев, Иван Д. Шишманов, Иван Георгов, Йосиф Ковачев и др. След завършването на софийското Висше училище през две учебни години — от 1892 до 1894 г. — Йордан Иванов учи литература в Лозанския университет. В Швейцария се запознава с езиците и литературите на романските народи, изучава латински и латинска палеография, основно усвоява френски език, на който става

един от най-добрите познавачи у нас — не само като гимназиален и университетски преподавател, но и като автор на многобройни учебници, по които българската младеж десетки години изучава френски език. Завърнал се в България, Йордан Иванов е няколко години гимназиален учител в Сливен. През 1899 г. той е вече командирован като лектор по френски език в Университета, на което място остава до 1910 г. През 1906 г. Йордан Иванов прекъсва за няколко години преподавателската си работа, защото заема поста секретар на Българското търговско агентство в Солун. Не дипломатическата кариера го е привличала в тоя случай — по-късно той бе отхвърлил много по-високи дипломатически постове, които му бе предлагало правителството на Ал. Стамболийски. В Солун го бе привлякла възможността да пътува из Македония, да изучава нейната етнография, нейното минало, нейните стари писмени паметници. В предговора към „Български старини из Македония" (1931) сам той отбелязва: „Като желаех да проуча бита на българското население в Македония и запазените паметници на миналото му, през есента 1906 г. напуснах преподаванията си в Софийския университет и постъпих като секретар на Българското търговско агентство в Солун, та по този начин да мога да пътувам из Македония, тогава под турско иго". От тия години именно датират неговите занимания с Македония, тая класическа земя на славянската древност. През 1909 г. Йордан Иванов бива избран за частен хоноруван доцент при катедрата по българска и славянски литератури в Софийския университет, а през 1911 г. — за редовен доцент. От тоя момент започват неговите дългогодишни университетски преподавания по българска и славянски литератури. От 1917 г. той е извънреден професор, а от 1925 г. — редовен професор, титуляр на катедрата до 1942 г., когато напусна Университета поради пределна възраст. След Първата световна война Йордан Иванов бе командирован за професор по български език и литература във Висшето училище за живи източни езици в Париж, където прекара близо шест години (1920—1923 и 1927—1930) и постави основата на българските преподавания там, така блестящо продължени след него от професорите Леон Болийо и Роже Бернар.

Тая външна биография съвсем не дава представа за сложните перипетии на вътрешното развитие на учения, за дългия изминат път на научна подготовка и научни търсения, за подтиците и патоса на неговата многогодишна научноизследователска работа. В първите следуниверситетски години характерът на научната дейност на Йордан Иванов е още неопределен: той започва със статии и изследвания, посветени на славянската съдба и славянската култура.

Първите му печатани работи са: „История на славянските литератури“ (Пловдив, 1896, изработена главно по известния труд на Пипин и Спасович); „Славянската взаимност в миналото и сегашното“ (сп. Български преглед, г. V, 1898—1899, кн. 4, стр. 99—122, кн. 5, стр. 54—66); „Славянската взаимност в борбите и съборите“ (сп. Български преглед, г. V, 1899, кн. 7, стр. 56—72); „Пангерманизмът, панславизмът и югославянският съюз“ (София 1902). Тия работи свидетелствуват ясно за интереса на младия учен към славянството, разкриват с дълбоко съчувствие тежката съдба на славянските народи, посочват със смелост и прозрение опасността от противославянската политика на пангерманизма. Трябва особено да се подчертае общественият отзвук на тия статии и изследвания в годините, когато пипалата на пангерманизма се настаняваха в нашата страна и имаха своя главен агент в лицето на немската династия. Дълбоката си любов към славянските народи и рязко отрицателното си отношение към пангерманизма Йордан Иванов запази до края на живота си и той го изявяваше открито в годините на последната война, по време на германо-хитлеристката окупация.

Покрай посочените по-горе публикации, между които не споменавам неговите учебници и помагала по френски език и участието му в гимназиалния учебник „Всеобща история на литературата“ (заедно с Кл. Карагюлев и С. Барутчиски), Йордан Иванов се подготвя планомерно и упорито за научноизследователска работа. За характера на тая подготовка свидетелствуват многобройните научни изследвания, които започват да се появяват през първото десетилетие на века. Йордан Иванов насочва вниманието си главно в областта на българската история и археология, историческа етнография и литературна история. За него това са дисциплини тясно свързани помежду си, зависими една от друга. Пристъпвайки към тях, той показва преди всичко основно познаване на изворите. Още в първите си работи проявява едно от най-ценните си качества — строго придържане към фактите, критично отношение към податките, трезвост в оценката и използуването на материала, предпазливост при създаване на хипотези. Оттук и действителният научен принос на неговите изследвания. Когато днес прелистваме тия изследвания, хвърлят се в очи богатата ерудиция и всестранната култура, забележителни за един млад учен. В областта на историята Йордан Иванов даде цяла редица ценни изследвания, като книгата „Северна Македония“ (1906), „Епископиите Брегалнишка и Велбуждска през средните векове“ (Год. на Соф. у-т, 1904—1905, стр. 74—83), „Цар Самуиловата столица в Преспа“ (Изв. на Бълг. археол. д-во, I, 1910, стр. 55—80), „Беласицката битка на 29 юни 1014 г.“

(Известия на Истор. д-во, III, 1911, стр. 1—15), „Старобългарски и византийски пръстени“ (Изв. на Бълг. археол. д-во, II, 1911, стр. 1—14), „Асеновата крепост на Станимака и Бачковският манастир“ (пак там, стр. 191—230), „Епархиите на Охридската архепископия през началото на XI в.“ (Сп БАН, I, 1912, стр. 93—112), „Гръцко-български отношения преди църковната борба“ (Сборник Л. Милетич, 1912, стр. 158—186), „Старински църкви в Югозападна България“ (Изв. на Бълг. археол. д-во, III, 1912, стр. 53—73), „Произход на цар Самуиловия род“ (Сборник В. Н. Златарски, 1925), „Средновековна София през турско време“ (Юбилейна книга на София, 1928, стр. 31—45) и т. н. Йордан Иванов се прояви и като археолог и историк на старото българско изкуство — направи многобройни разкопки на старини по време, когато у нас още нямаше много подготвени лица за подобна дейност, и е един от основателите на Българското археологическо дружество и след това на Археологическия институт, в управата на които влизаше от основаването им докрая на живота си.

Йордан Иванов посвети редица ценни изследвания на българската етнография, фолклор и диалектология — особено на Беломорска Тракия и Македония, които той основно познаваше чрез непосредни пътувания и изучвания. Освен огромния материал и изследователските статии, които се съдържат в неговите големи книги „Северна Македония“ (1906), „Българите в Македония“ (1915, II изд., 1917), „Les Bulgares devant le congrès de la Paix“ (1919, същата година II изд.) и „La Question macédonienne au point de vue historique, éthnographique et statistique“ (1920), Йордан Иванов публикува голям брой отделни статии и проучвания по етнографски и езикови въпроси, като „Культ Перуна у южных славян“ (Изв. Отдел. рус. яз. и слов., XIII, 1904, кн. 4, стр. 140—174), „Северозападните македонски говори — Тетовско, Скопско и Кратовско“ (сп. Минало, г. I, 1909, стр. 61—78), „La Région de Cavalla“ (Berne, 1918); „Un parler bulgare archaïque (Revue des Etudes Slaves, II, 1922, стр. 86—103), „Българите в Солунско“ (Сборник Солун, 1934, стр. 133—148), „Carte ethnographique de la Macédoine du Sud, représentant de répartition ethique à la veille de la guerre de Balkans“ (1913, с обяснителни бележки) и др. Тук трябва да се прибавят и редица по-малки приноси — статии, печатани във всекидневния печат. Дългогодишните занимания на Йордан Иванов с проблемите на българската народна песен намериха израз в специална книга, която не можа да бъде отпечатана приживе на автора; тя ще бъде издадена наскоро от нашата академия.

В богатото научно наследство на Йордан Иванов несъмнено най-важно място заемат неговите трудове и изследвания по история

на старата българска литература. Изучавайки миналото на българския народ, Йордан Иванов го схващаше в неговата целокупност — политическа история, стопанство и етнография, изкуство и архитектура, мисловен живот и литература. С тая широта той разглеждаше и чисто литературните проблеми, поставяйки ги винаги върху фона на общото и целокупно развитие на народа. Тъкмо затова във всички негови литературни изследвания общият исторически момент е широко застъпен. Книжнината, която той изучаваше с такова усърдие, беше част от общия живот на народа, картина на неговото историческо развитие, извор, който хвърля обилна светлина върху народното минало. Ето защо у него литературно-историческите изследвания се преплитат с общоисторическите. И никой друг български литературен историк не е стоял така близко до специалистите в областта на българската история.

Изхождайки от подобно разбиране на своята работа като литературен историк, Йордан Иванов отдаваше първостепенно значение на книжовните паметници на миналото. Тяхното издирване, откриване и обнародване той смяташе за своя най-важна научна задача. За него те бяха основният материал на науката за миналото на българската култура; без широкото, всестранното, пълното издирване на тоя материал според него не можеше да се издигне сградата на историята на българската литература. Дълбоко убеден, че всяко научно изследване трябва да бъде конкретно, емпирично, трябва да борави с факти, и то колкото се може с по-голям брой факти, с фактите в тяхната пълнота, в тяхната изчерпателност, че само облегнато върху фактите научното изследване, може да даде резултат, Йордан Иванов издирваше и събираше фактите с неутолима изследователска страст. За литературния историк такива факти представят преди всичко писмените паметници, и то не само ръкописи, но и надписи на камък, на стена, по фрески и иконописи. В тая насока Йордан Иванов разви огромна дейност и неговите заслуги за българската наука са изключителни. Увлечението, с което работеше в тая област, е достойно за възхищение; примерът му трябва да бъде следван неотклонно и днес, защото наистина без издирването, систематизирането и обнародването на нашето богато наследство от средновековни писмени паметници не може да бъде осветлено пълно и цялостно вековното историческо развитие на българската литература.

Йордан Иванов беше обиколил всички важни книгохранилища на старобългарските книжовни паметници не само у нас, но и в чужбина — Света гора, Русия, Полша, Югославия, Франция, Италия, Гърция, Англия — беше стигнал дори до Испания. Той бе имал

щастието да докосне със собствената си ръка огромен брой старобългарски и старославянски ръкописи: голям брой от тях той бе открил за първи път за науката. Да борави с ръкописи за него беше една дълбока нужда, дълбоко научно убеждение, защото той не предприемаше никакво научно изследване, без да изхожда от първоизворите, от самите писмени паметници; смяташе, че само въз основа на първоизворите могат да се изграждат здрави научни твърдения и изводи. Каква радост беше за него да издири, да намери нови, неизвестни ръкописи. Моите другари от студентските години ще си спомнят един от нашите излети до Рилския манастир, когато Йордан Иванов след грижливо издирване откри в подвързията на панигерика на Владислав Граматик рилските глаголически текстове. Изследователското усърдие и радостта му се предадоха на цялата студентска група. Вероятно това бе един от най-щастливите дни в живота му. Сигурно същата радост е изпитал, когато за първи път бе зърнал в Зографския манастир първообраза на Паисиевата история, който той откри за науката.

Йордан Иванов не бе любител на механичното издаване на книжовните паметници. Издателят у него винаги се съчетаваше с изследвача. Добре подготвен палеограф, отличен познавач на стария български език и на византийския и новогръцкия, към всяко издание на текст той пристъпваше като към научна проблема, изданието се съчетаваше с научно изследване, което съвсем не засягаше само въпроси от областта на текстологията и палеографията, но и цялостното литературно-историческо проучване на текста. Ето защо когато тук изтъквам изключителните заслуги, които Йордан Иванов има като събирач и издател на книжовни паметници, веднага трябва да подчертая, че тая му дейност беше органически свързана с научноизследователската работа, която непрекъснато извършваше в областта на историята на българската литература. За това свидетелствуват всичките му трудове. Да вземем най-крупния от тях — „Български старини из Македония“ (I изд. 1908, II изд. 1931). Той съдържа огромен брой ценни литературни и исторически материали. В първата част „Надписи и бележки“ (стр. 1—280) са поместени каменни надписи, приписки, подписи върху икони, фрески и зидове, надгробни надписи и т. н., голямата част открити и публикувани за първи път от Йордан Иванов. Всички надписи са придружени с необходимите научни бележки. В много случаи тия бележки се превръщат в завършени, самостоятелни научни изследвания (напр. „Княз Пресианов надпис във Филипи“, „Втори български надпис във Филипи“, „Княз Борисов надпис в Балши от 866 г.“, „Цар Симеонови стълпове при Солун от 904 г.“, „Цар Самуилов надпис в Преспа от 993 г.“, „Ва-

рошки надпис от 996 г." „Кърчевски надпис" и т. н.). Навсякъде тук проличава добросъвестността на изследвача, богатата ерудиция на епиграфа, историка, литературоведа. Втората част „Книжовни исторически паметници" (стр. 281—659) представя публикация на 60 забележителни български книжовни паметници от епохата на Средновековието (само 3—4 от тях са от епохата на нашето ранно възраждане). Една част от тях засягат най-ранния период от развитието на българската култура — времето на Кирил и Методий и техните ученици: краткото житие на Кирил по Лъвовския препис, пространното житие на Методий в Станиславовия пролог от 1330 г., службата на Кирил в Скопския миней от XIII в., службата на Кирил в Драгановия миней от XIII в., службата на Методий в Драгановия миней, най-старото житие на Наум, открито от Йордан Иванов в Зографския манастир през 1906 г., второто житие на Наум, Солунската легенда, краткото житие на Климент Охридски от Дим. Хоматиан, службата на Климент Охридски, похвалното слово на Кирил от Климент, похвалното слово на Михаил и Гаврил от Климент, Прогласа към евангелието, сказанието на Черноризец Храбър и т. н. Йордан Иванов публикува служби и жития на Ив. Рилски, Гаврил Лесновски, Прохор Пшински, Иоаким Осоговски, редица произведения на патриарх Евтимий и Григорий Цамблак, такива интересни паметници като Битолските листове от XII в., Битолския триод от XII в., Слепченския поменик, Слепченския писмовник, Хилендарския писмовник, Зографския поменик, всички известни български грамоти, българските летописни бележки в превода на Манасиевата хроника и т. н. От паметниците, засягащи Възраждането, особено трябва да се отбележат откъсът от първообраза на Паисиевата история, открит от Йордан Иванов в 1906 г. в Зографския манастир, и текстът на Зографската история.

Мъчно може с няколко думи да се очертаят съдържанието и стойността на „Български старини из Македония" — труд, който и досега си остава настолна книга за изучаването на нашата средновековна литература. Но това не е само обемист сборник от материали, голямата част издирени и открити от самия автор, публикувани грижливо, с необходимите палеографски и езикови бележки, с посочване на разночтенията при новообнародваните преписи. Това е в същност сборник от изследвания, засягащи важни въпроси от развитието на средновековната българска литература. Характер на изследвания имат статиите за най-старото житие на Наум, за краткото житие на Климент от Дим. Хоматиан, за службата на Климент, за Прогласа към евангелието, за службите на цар Петър, за сказанието на Черноризец Храбър, за Битолските листове, за Битолския триод, за Драгановия миней, за българските грамоти и т. н.

През 1914 г. Йордан Иванов публикува в отделна книга текста на Паисиевата история, намерен от него през 1906 г. в Зографския манастир. И тук се касае не само за извънредно грижливо и точно обнародване на един важен текст, но и за неговото обстойно проучване. Съчинението на Йордан Иванов започва с обширен увод (от 66 печатни страници), в които е разгледано значението на „История славяноболгарская", проследен е твърде подробно животът на Паисий, като са използувани всички съществуващи податки, описан е начинът, по който е станало откриването на Зографския текст и е приведена обширна аргументация, че в случая действително се касае за първообраза на Паисиевата история. В нашата научна литература се явиха известни съмнения в това отношение (такова съмнение изказа напр. Б. Пенев), но по мое убеждение тук няма място за съмнения — Йордан Иванов е налучкал истината. Неговият интерес към делото на Паисий продължаваше до последните години; за това свидетелствуват статиите му за родното място на Паисий — и тук той посочи правилния път за разрешаване на тоя твърде сложен въпрос.

Йордан Иванов посвети много внимание и на друга личност от нашето минало — Иван Рилски. От многобройните му публикации по тоя въпрос ще посочим само две: „Св. Иван Рилски и неговият манастир" (1917) и „Жития на св. Ивана Рилски" (1936). И тук той опира изследването си на многобройни документи и го съчетава с обнародване на текстове. В предговора към първата книга отбелязва: „Тая книга тъкмяхме да издадем с приложение на повече документи. Но поради технически несгоди и липса на опитни словослагатели през време на Великата война голяма част от тия документи, които трябваше да се набират със славянски и гръцки букви, бидоха изоставени. Също така бе изпусната и една глава за археологическите и художествени паметници в Рилския манастир, защото сега бе невъзможно цветното им възпроизвеждане." Все пак Йордан Иванов публикува в книгата завета на Иван Рилски, Хрельовите надписи и хрисовула на Иван Шишман. Във второто изследване са публикувани седемте славянски жития на Иван Рилски и гръцкото житие на Никодим Светогорец, снабдени с обширна встъпителна статия, в която житията се анализират внимателно, разкриват се връзките и отношенията между тях, характеризират се като литературни паметници. Книгата за Иван Рилски представя основна монография, запазила своята голяма научна стойност и досега, за живота на рилския пустинник, за историята на манастира от неговото основаване до днес, за значението му като национално

и културно средище и особено за ролята, която играе в развитието на българската литература,

През 1925 г. Йордан Иванов издаде бележитото си съчинение „Богомилски книги и легенди" (стр. VII + 387). Тая книга е вече класическа в нашата научна литература, едно от нейните най-високи постижения; тя представя блестяща страница в научното творчество на своя автор. Тя свидетелствува за дълбокия и траен интерес на Йордан Иванов към едно народно движение като богомилството, към богомилската книжнина и апокрифната литература, така тясно свързани по своя произход, идейна насоченост, предназначение и разпространение с демократическите среди в нашето средновековие. „Богомилски книги и легенди" е основен труд за историята на богомилското движение; той е резултат на многогодишна упорита изследователска работа и разкрива не само широката научна ерудиция на своя автор, но и неговата дарба да прониква в същността на проблемите, да анализира дълбоко конкретните факти, да прави широки научни обобщения. В предговора авторът съобщава: „Предлаганата книга е пръв опит да се обдирят, да се обнародват наедно и поясняят по-важните книжовни и устни произведения на богомилите." Книгата е разделена на две части: „Богомилски книги" и „Дуалистични български народни легенди". В първата част са разгледани главните произведения на богомилите (Тайната книга, новозаветните книги, отношението на богомилите към старозаветните книги, молитвата Отче наш, Катарския требник, Видение Исаево) и второстепенните произведения — апокрифите с богомилски елементи като Енох, Откровение Варухово, Адам и Ева, Детство Исусово, Прение на Христа с дявола, Разумник, Български апокрифен летопис и др. Йордан Иванов прави обща характеристика на богомилската книжнина, публикува текстовете, подлага ги на обстоен историко-генетичен, текстологичен и идеен анализ, прави съпоставки с гръцки и латински извори или паралели, където особено ярко проличава неговата рядка начетеност, посочва връзките им с богомилското учение, прави редица ценни бележки върху жанровото и стилно-художественото оформяне на произведенията. Във втората част са разгледани творби на фолклора — народни приказки и легенди, в които са намерили отглас богомилски възгледи. Авторът анализира внимателно разпространението, произхода и идейното съдържание на тия легенди. Тоя труд на Йордан Иванов, незаменен в научната книжнина и до днес, си остава основа за изучаване на богомилското учение. Оттук и неговото важно значение в нашата наука. С това обаче не се изчерпва неговата същност. Като посочва в предговора значението на книжовните и устни произведения на

богомилите като огледало на „духовните нужди и тежнения“ на богомилското общество, като указание за „литературното общение между Азия и Европа, особено в областта на апокрифите“, Йордан Иванов отбелязва: „Не по-малка е и историческата цена на тия произведения. Тяхното използуване ще помогне да се оправят досегашните едностранчиви гледища за богомилството, градени предимно върху извори, идещи от противниците на това учение. Сега, когато броят на тия извори се увеличи значително, та налага се една преоценка на старите мнения, нашият принос, надяваме се, ще допринесе да се даде по-вярна и ясна картина за духовния и нравствения лик на учението, което раздруса векове наред църквата и държавата на България, Византия, Сърбия, Босна, Италия, Франция и др.“ Ето задачата на Йордан Иванов — чрез публикуване и изследване на най-важните богомилски произведения да помогне за разкриване на истината за богомилското учение, за отхвърляне на напластените извращения и заблуди, за които са използувани преди всичко изворите на противниците на богомилството. В началото на книгата си Йордан Иванов помества като увод един обстоен очерк за произхода, същността, идеите, разпространението и значението на богомилството, който представя едно от най-сериозните изследвания за това бележито социално движение на нашето средновековие. Когато днес четем тоя очерк, малко нещо бихме могли да коригираме от гледище на нашата марксическа наука в неговите основни положения. Опирайки се на фактите в изворите, Йордан Иванов вярно и задълбочено разглежда дуалистичните учения, с които богомилството несъмнено има връзка, спира се на времето и условията на неговата поява, анализира същността на неговата религиозна и философска страна, изтъква ясно социалните възгледи на богомилите, запознава ни с организацията, развитието и разпространението на богомилското движение, посочва неговото значение. Ние днес, разбира се, бихме желали по-обширно да се обрисува обществено-политическата обстановка в България, която обуславя появата и развитието на богомилството. Йордан Иванов се задоволява само с няколко изречения: „С проникването на християнството се засилвало византийското влияние в правово и аграрно отношение. Заедно с промените, които били направени в племенния бит и нравственост, и със засилване на светското и църковното крепостничество се породили негодувания, изразени в явни бунтове и в спотаено неприязнено настроение на народа срещу новия ред на нещата. Духовенството и то не могло да привлече към себе си доверието и сърцето на населението: картината, която рисува презвитер Козма за покварата на монашеството и на духовните наставници на българския народ в цар Петрово

време, е съвсем неутешителна" (стр. 17). Обаче макар и да говори много кратко за социално-политическата обстановка, Йордан Иванов държи сметка за нея, когато очертава социалните възгледи и общественото поведение на богомилите, изтъква открито прогресивния и демократичен характер на тяхната обществена програма и на техните борби. Йордан Иванов неednократно посочва, че поп Богомил „не е бил обикновен човек, а твърде буден и смел ум, който се издига над своята среда, завладява я със своя дух и повежда по нови пътища" (стр. 23); „Поп Богомил добавил в своята система рядкото за онова време хуманно гледище за социалното положение на човека. Нещо повече, това гледище у него е изразено не като просто благопожелание, а във вид на протест против социалните неправди над беззащитните, против институцията на робството, болярството и монархията. Поп Богомил е дръзнал да пише на знамето си онова искане, което се е таело винаги в душите на потъпканите, но никой не се е осмелявал да заяви високо. В това отношение българският поп е изпреварил с векове благородните проповедници на новите времена за социална правда" (стр. 24). Изтъквайки социалния и прогресивния характер на богомилското учение и движение, в края на своята студия Йордан Иванов обстойно характеризира голямото историческо значение на богомилството и дава израз на своето схващане със следните забележителни думи: „Издигнем ли се обаче над верските догми и средновековните държавни интереси, в богомилството отбелязваме прояви от общочовешко естество, прояви, които може би са били много подранили, но които правят чест на реформатора Богомила и на неговите близки съратници в българската земя и в западна Европа. Велика прозорливост и рядка доблест е било за средните векове да се излезе с проповед за равенство на човеците, за борба против робството и крепостничеството, против съсловната организация на обществото, осветена от държава и черква, борба против потисничеството на господарите и велможите над несвободния човек, обърнат на безгласна и безправна вещ. И ако новите времена с право изтъкват направените в това отношение придобивки за благото на човечеството, толкова повече не трябва да остане в забвение светлият лик на българския поп. Името на Богомила трябва да се впише в аналите на историята на лично място между другите благодетели на човечеството. Позивът на Богомила не е могъл наистина да осъществи желания преврат в обществото, защото пречките са били непреодолими, обаче неговият глас се е пронел из цяла Европа, заседнал в сърцата на благородни люде и в душите на унижените, за да се предаде на по-новите поколения и най-сетне обърне на дело.

Така бавно и постепенно напредва човечеството и над костите на своите благодетели то гради своята бъднина и благоденствие" (стр. 47).

Съвършено ясно е каква висока оценка дава Йордан Иванов на българското богомилско движение. Неговата книга „Богомилски книги и легенди", не само с увода си, но и с цялото си изложение допринася извънредно много за хвърляне правилна светлина върху същността на богомилското учение, за изтъкване на неговата огромна прогресивна стойност. Трябва само да се съжалява, че Йордан Иванов не успя да напише оня цялостен труд върху богомилството, за който се готвеше в продължение на много години и за който споменава в предговора на книгата си: „В увода на тая книга ние даваме само скица на тая картина на богомилството, колкото е необходимо да се проумеят по-лесно неговите литературни паметници. В друго наше съчинение, ако условията ни позволят, ще изложим по-обстойно учението и историята на богомилството и ще добавим съответните български и другоезически документи." Тоя труд остана ненаписан. За неговата сериозна подготовка свидетелствуват многобройните бележки, извлечения от документи и ръкописи, библиографски справки и т. н. в архива на учения.

В последните години Йордан Иванов издаде още една книга, която не може да не бъде отбелязана при прегледа на неговата научна дейност — „Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски превод и бележки" (1935). Това е твърде обемиста антология на средновековната българска белетристика. Книгата е снабдена със сбит, но съществен очерк върху старобългарските разкази; публикацията на текстовете е придружена с необходимите литературно-исторически и библиографски бележки. Не е необходимо тук да се говори подробно за значението на тая книга, която запознава българския читател с една от най-интересните области на нашата стара литература, за сполучливия подбор, за проявената широка ерудиция — познати качества на учения Йордан Иванов. Трябва да се изтъкне обаче мъчната и отговорна работа, която Йордан Иванов е извършил с такова умение и разбиране при превеждането на текстовете на новобългарски. Тук още веднаж се проявява вещият специалист.

Йордан Иванов готвеше и други подобни сборници и текстове — една антология на българските жития, сборник с произведенията на Климент Охридски; занимаваше се усърдно и със средновековните служби. Но тия проекти останаха неосъществени.

Трябва да се съжалява за онова, което ученият не успя да завърши, че смъртта прекъсна един живот, изпълнен с плодотворна дейност, с неуморни творчески усилия и търсения. Но и онова, кое-

то Йордан Иванов ни остави, е толкова обемно като дело, толкова крупно като научно постижение, че заема почетно място в историята на нашите хуманитарни науки. Това личи дори от направения тук бегъл преглед, който съвсем не изчерпва всички страни от неговата научна дейност, съвсем не засяга всички проблеми, които са стояли пред неговото внимание и са затрогнали научния му интерес. Йордан Иванов беше извънредно взискателен към своята работа — той не пише никога, преди да е проучил обстойно всички конкретни въпроси, преди да е проникнал в изворите, преди да има ясна концепция по поставените на разглеждане въпроси. Той не обичаше да повтаря стари и известни неща — винаги се стараеше да внесе нещо ново в своите любими научни дисциплини. От много страни го подканваха да систематизира своите лекции, да ги оформи като цялостен труд, да издаде история на старата българска литература. Той отказваше — смяташе, че сам не е проучил още всички паметници, всички проблеми, всички писатели, че със собствен поглед не е проникнал във всички периоди. „Трябва още много работа, нужна е още подготовка" — отговаряше — той, който беше отличен познавач на всички етапи от развитието на средновековната литература, беше проучил огромен брой ръкописи, познаваше основно всички въпроси. Но никой не можа да превъзмогне неговото изострено чувство за отговорност, неговата необикновена взискателност

Йордан Иванов бе един от първите, най-талантливите, прекрасно подготвените строители на българската наука, забележителен специалист в областта на старата българска литература, неуморен научен изследвач, чиито трудове намериха висока оценка не само у нас, но и в чужбина. Без неговото дело ние не можем да си представим науката за нашата стара литература. Делото, което той създаде, е крепка основа, върху която ние днес стъпваме. Той бе получил солидна научна култура от своите български, руски и европейски учители. В научните си изследвания Йордан Иванов излизаше главно от позициите на културно-историческия метод. За нас днес не е трудно да посочим ограничеността на тоя метод, неговите основни недъзи — и те не бяха чужди и на делото на Йордан Иванов. Но неговата привързаност към фактите и към изворите беше толкова голяма, аналитичният му ум, критицизмът и трезвостта му на учен, стремежът му към научна обективност бяха така силни, че недъзите на метода се изкупваха от изобилието на факти, с които боравеше, от трезвостта, с която разрешаваше проблемите, от богатата ерудиция, която му даваше възможност да поставя изследването си върху широка сравнителна основа. Оттук и неговите забележителни научни постижения в издирването и обна-

родването на огромен брой писмени паметници, в осветляването на такива крупни явления като богомилското движение, в проучването на цикъла произведения, посветени на Иван Рилски, в очертаването на историята на културни институти като Рилския манастир, в редицата обстойни изследвания на писатели и литературни произведедения, в разглеждането на връзките на старата българска литерарура с византийската и с другите славянски литератури, в проучването и осветляването на редица проблеми от нашата обща и културна история, етнография, история на езика и т. н. Ето плодоносния път на един от най-забележителните учени на нашата страна чието дело — с най-хубавите му страни — ние днес приемаме като ценно достояние от научното и културното наследство на нашето минало.

Бих искал да кажа накрая няколко думи за човека, професора и учителя Йордан Иванов така, както го познавахме ние, неговите студенти. Имаше какво да се научи не само от учения, но и от човека Йордан Иванов. Другарите от моя випуск си спомнят кога видяхме нашия професор Йордан Иванов за първи път в университетската аудотория, в старата факултетска сграда на ул. Московска — беше март или април 1930 г., когато той застана пред нас на катедрата, изправен, строг, с малка черна брада, с леко посребрени коси, с гъсти свъсени вежди, които му придаваха особено суров изглед; само очите бяха светли и едва забележимо усмихнати. Той беше нов професор на нас — предишния семестър отсъствуваше, току-що се бе върнал в България след дълъг престой в Париж. Сякаш всичко беше по-особено у него. И преподаването му беше особено. Току-що влезли в Университета, ние вече бяхме свикнали с преподавателския стил на някои професори, които обичаха силните фрази, патетичните интонации. Йордан Иванов започна просто, спокойно, почти в разговорна форма, с прекъсвания и изчаквания на студентите, които записваха, с повтаряне и подчертаване на особено важното. Да си призная — това отначало ни беше малко странно. Но скоро ние трябваше да оценим педагогическия похват на професора — образцовата постройка на лекциите, яснотата на изложението, огромната ерудиция, критичното и трезво разглеждане на проблемите, умението му да направи интересна една не особено привлекателна материя като старата литература, онова естествено въодушевение, с което в лекциите по сръбска литература четеше на своя отличен сръбски език творенията на Бранко Радичевич, Йован Йованович-Змай, Йован Илич, Джура Якшич и др. Йордан Иванов бе чужд на всякакъв национален антагонизъм и шовинизъм, той уважаваше всички народи и особено славянските,

ценеше високо техните културни постижения. Доколкото влизаше в спор с чужди учени, то беше само да защити истината, така както я разбираше по вътрешно убеждение. И в това отношение той бе превъзходен учител на младите.

По-късно ние имахме възможност да го видим и извън катедрата, да се убедим, че външната суровост бе ни излъгала, че пред нас бе един сърдечен, жизнерадостен и човечен преподавател. Това, разбира се, съвсем не намаляваше неговата взискателност на изпитите, в семинарните упражнения, при дипломните работи. Тая взискателност бе един от принципите, от които той никога не отстъпваше! Неговата човечност се изразяваше в непосредното отношение към студентите, в готовността да им окаже помощ (твърде често тая помощ бе и материална), в желанието да вдъхне у младите любов към научната работа, да събуди и подкрепи техните творчески подтици. Качествата му можехме още по-добре да оценим в научните излети, които се уреждаха по негов почин до Рилския манастир, Земен, Бачковския манастир, старите културни центрове в Североизточна България, в околните софийски манастири и т. н. В книгохранилищата с ръкописи, изправени пред средновековните фрески, в старите черковни сгради студентите можеха да научат много под негово непосредно ръководство. В тия излети ние още по-добре опознахме човека — с неговата широта на възгледите, с благородството на характера, с неговата независима, свободна и напредничава мисъл. Сякаш той бе въплътил в себе си някои от най-хубавите черти на средновековните богомили — ония богомили, чието учение с такава любов изучаваше, възхищението си от които не скриваше в своите лекции пред нас.

Мъчно е днес да отделим човека от учения, преподавателя от големия специалист, от автора на толкова многобройни и ценни научни съчинения и изследвания. Но за ония, които го познаваха лично, и особено за неговите студенти обаянието на човека, личността прибавя нов блясък към голямото дело на учения.

ПРОФ. ЙОРДАН ИВАНОВ

от Роже Бернар

Голяма радост е за мен, че се намирам в България тъкмо когато Българската академия на науките и Софийският университет уреждат тържество в чест на проф. Йордан Иванов. За научния свят проф. Йордан Иванов е много голям учен, учен от световен мащаб. За българския народ той е славен негов син. За мене лично той представя нещо безкрайно скъпо и мило. Той е първият българин, с когото съм се запознал отблизо в Западна Европа. И неговата силна личност ми вдъхна тогава към българския народ обич и привързаност, на които вече дълги години съм останал верен.

Много близки бяха също връзките, които съединяваха проф. Йордан Иванов с Франция и с френската култура. Проф. Йордан Иванов владееше не само добре, но до съвършенство френския език, който беше изучил на младини в България, после като студент във френска Швейцария и който преподаваше известно време с голям авторитет в България като лектор по френски език в Софийския университет. В това отношение проф. Йордан Иванов е в линията на една дълга и прекрасна традиция, създадена у вас от повече от един век. Но проф. Йордан Иванов има друга голяма и по-особена заслуга в областта на българо-френските отношения. Той е основател на българистиката във Франция, където живя продължително от 1920 г. до 1923 г. и от 1927 г. до 1930 г. Той за пръв път запозна французите с България и внесе българския език в програмата на френските висши учебни заведения, още преди да бъде създадена катедрата по български език в Париж. За тази двойна заслуга Франция и науката му дължат особена признателност.

През 1929 г. аз се запознах в Париж с проф. Йордан Иванов. Въпреки че тогава бях студент в най-висшето френско учебно заведение, Ecole Normale Supérieure, знаех много малко за България и много малко се знаеше изобщо за България в моята родина. Значи, проф. Йордан Иванов се беше нагърбил с тежката задача на иници-

атор. Той я изпълни блестящо — за нас беше радост и истинско откритие да научим от този голям учен, който беше същевременно добър педагог, че България е родила личност като любимите нему Иван Рилски, патриарх Евтимий, отец Паисий, Христо Ботев, които олицетворяват най-положителните качества на българския народ през най-критичните моменти на неговата история. Истинско откритие беше също за нас да научим от него, че нашите френски ереси, които раздвижиха умовете у нас и предизвикаха пораждането на редица нови и плодотворни идеи, идват от България, че първите им зачатъци са се появили на българска почва и че тази огнена река, която раздели Запада на две и го тикна напред, извира от искрата, подпалена тук от поп Богомил. Така постепенно, под ръководството на проф. Йордан Иванов се разкриваше пред нашите очи хоризонтът на България. Толкова интересни, толкова живи бяха неговите лекции, че споменът за тях е оцелял и до днес в моята памет.

Но в течение на шестте години, които прекара у нас, проф. Йордан Иванов не беше само основател на българистиката във Франция, но и човек с голямо обаяние пред французите. Той се налагаше с престижа си на учен, със своята изключително широка култура и със своите всестранни интереси. Той се налагаше също със своите морални качества, със смелостта си и с голямата тактичност, които прояви в защита на българските интереси след Първата световна война. Но според мене патриотизмът на Йордан Иванов беше свободен от тесногръдие. Често пъти като студент съм го чувал да говори за балканските народи, които познаваше отлично, но нито веднъж не съм го чул да говори зле за някой от тях. Той критикуваше по-скоро и съвсем основателно онези учени, които понякога по користни причини изопачават истината. Студентите го обичаха много, защото у проф. Йордан Иванов нямаше абсолютно нищо от този педантизъм, който понякога отблъсква младите и от най-големите учени. Непринуденото държане, което този голям учен имаше към нас, студентите, не само че не намаляваше неговия авторитет, но дори го увеличаваше. С една дума аз мога да твърдя, че проф. Йордан Иванов беше много ценен и обичан в Париж за такива качества, които отделно са редки и които почти не се съчетават в един и същ човек, като научен престиж, морална стойност, голям чар на маниерите и голяма жизнерадост.

Видях проф. Йордан Иванов за последен път в навечерието на Втората световна война. Тогава ми предстоеше да бъда изпратен далече от Франция — в колониалните войски, — после да бъда арестуван и затворен във Франция от немските окупатори. Тези тра-

гични събития ни разделиха за винаги. В течение на дълги години изгубих всякакъв контакт с България. Като дойдох пак в София след войната, вече беше много късно. Научих че проф. Йордан Иванов е починал. Тази новина ми причини голямо огорчение. София не само беше разрушена от войната, но и не намерих вече тук този човек този българин, когото обичах толкова.

Завършвайки, не мога да не свържа спомена за Йордан Иванов със спомена за един от моите френски професори, също починал — Paul Boyer, — който беше голям приятел на България и много близък на проф. Йордан Иванов, тъй както и проф. Léon Beaulieux, който празнува преди няколко деня осемдесет и първата си годишнина. Изпитвам към тях еднаква обич. Те не само написаха книги, които и днес в много отношения остават меродавни: те школуваха хора, за които те представят най-ценното наследство на миналото.

БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ВЛИЯНИЕ В РУСИЯ ПРИ МИТРОПОЛИТ КИПРИАН (1375 — 1406)

от Йордан Иванов*

I

Известно е влиянието, което книжнината на Борисова и Симеонова България упражни за образуването на руския книжовен език и литература. С въвеждане на християнството в Киевска Русия гръцките книги били тъй малодостъпни за русите поради липса на лица, които да владеят гръцкия език, че българската книжнина станала готово оръдие на руските църковници, а също и на зародилото се грамотно общество. Поради близостта на старобългарския език до староруския самите руси почнали да преписват българските книги, пък и да пишат други на смесен, така наричан славяно-руски език, гдето с изключение на някои фонетични руски особености основата оставала старобългарска. Така „църковнославянският език (т. е. старобългарският) — казва руският виден славист Ал. Соболевски — станал руски литературен език и можем решително да твърдим, че Русия е приела по-голямата част от онова, що е притежавала България: старата църковнославянска литература е била усвоена от русите и легнала в основите на руската литература".[1]

През време на византийското владичество в България и на татарското нашествие в Русия руско-българските духовни връзки ослабнали много. Рядко са паметниците от тая епоха, които да ни говорят за оживени сношения между двата братски народа. Такава е например тъй наречената Светославова кормчия, която била изпратена от Търновската патриаршия до киевския митрополит Кирил III. Реченият Яков Светослав, русин по произход, е бил български васал-деспот през втората половина на XIII век.

Второто българско влияние засегнало Московска Русия през XIV—XV в. и продължило по-нататък. То изхожда от тъй наричаното изправление (оправка) на книгите в България през XIV в., което, замислено в Света гора и Търново, било пренесено и в Сър-

---

* Бележка на редакцията. Покойният академик Йордан Иванов остави необнародвани няколко свои изследвания, едно от които е публикуваната тук студия. Трудът обнародваме по ръкописа на автора.

[1] Древняя церковно-славянская литература и ея значение, Харьков 1908, стр. 20.

бия, и в Русия. Поради настъпилите промени в живия български език, които взели да шарят и в книжовните текстове, и поради невнимателни или невежи преписвачи старите преводи взели да се покварят и да причиняват неясности и дори явни погрешности в догматично отношение. За оправка на гръцките книги се мислело в Цариград и в Света гора. Константин Костенечки, ревностен труженик на тая посока у сърбите, между друго казва, че било „забранено на невежите да пишат божествени книги у гърците, в Търново и дори в Света гора". С това движение за оправка на славянските книги, главен ръководител на което станал партиарх Евтимий в България, русите се опознали отчасти в Света гора и в Цариград в досег с български книжовници. Така, в светогорската прочута лавра на св. Атанасия, гдето работи неуморно оправката на българските книги старец Йоан, гдето игуменствува бъдещият цариградски патриарх Филотей, гдето бъдещият търновски патриарх Евтимий се труди върху гръцките и български книги и др. и др., там попада по-късно и Атанасий Русин и след като купил ръкописа в Пантократоровия манастир, преписвал в лаврата на св. Атанасия житието на св. Атанасия Атонски, житието на св. Григория Омиритски и пр. и ги пренася в Русия. Иларион, игумен на един от новгородските манастири, донесъл от Света гора тактикона на Никона Черногорец от 1397 г., съхраняван в Публ. библиотека,[1] Спб., № F_1 41. Друг русин, Савва, основател на Вишерския манастир в 1397 г., донесъл от Света гора „правила", които използувал при съставянето на своята Кормчия Васиан Патрикеев. Убогий Евсевий — непотребный Ефрем Русин — получил в Атон от преписвача Яков постническото слово на Максима Изповедник. За забелязване е, че светогорската руска колония, била тя случайна — паломническа или монашеска — се намирала главно във връзка с български книжовници, та затова тогавашните сръбски книжовни трудове останали „съвсем или почти съвсем неизвестни" за русите, както се изразява изследвачът на оная епоха Ал. Соболевски.[2] В прочутия в Цариград Студийски манастир, гдето работели например и бъдещите патриарх Евтимий, митрополит Киприан и др., имало и руски монаси. Смоленският йеродякон Игнатий в своето пътеписание в Цариград и Йерусалим през 1389—1391 г., поменава за русите в Студийския манастир: „ и упокоиша ны добрѣ ту живущиа русь". Там имало и руски преписвачи, като например преписвачът на Диоптрата на Филипа през 1388 г. преписвачът Йоан на еврейската история на Йосифа Флавий през 1399 г. или преписвачът „грѣшный Аѳанасий" на „Око церковное" (йерусалимски църковен устав) през 1401 г. и др.

По въпроса за общението между български книжовници и руски в Цариград и за влиянието на български книжовни традиции

[1] Навсякъде книгохранилищата, в които се пазят стари славянски ръкописи, са оставени така, както ги е означил авторът. (Ред.)

[2] Переводная литература Московской Руси XIV—XV веков (Сборн. Отд. р. яз. и слов., т. 74, 1903, стр. 11, 31).

сред русите можем спомена за дружбата между Киприана и Атанасия Висоцки, игумен на Висоцкия манастир при гр. Серпухов. Този Атанасий „мужъ чуденъ и въ божественыхъ писанiихъ зѣло разуменъ и добросписанiя много руки его и донынѣ свидѣтельствуютъ", през 1382 г. заминал заедно с Киприана в Цариград и там останал в Студийския манастир, гдето е работел и Киприан. Още като бил игумен на Висоцкия манастир, Атанасий подтикнал дякона Вунько да препише в 1381 г. Пандектите на Никона Черногорец, които се съхраняват в Моск. синод. библиотека под № 218. Тоя руски препис, гдето вместо юсовете стоят не винаги съответните руски заместници, изглежда да е правен от среднобългарски извод. Някои чужди (гърцки) думи са пояснени чрез български, като: корндъı — древанъин вошькъı именуютсѧ; до пристанища хиновоскiйсъкого — хиновоскно именуется по болгарьскому iазыку гуска паша, баше село нарицаемо снце"[1] (Описание II, 3, стр. 10—11.)

Пандектите на Никона Черногорец са известни по български препис от средата на XIV в. Търновският патриарх Теодосий ги изпратил на светогорския манастир Зограф, чийто постриженик бил той. В Студийския манастир по съвета и благословението на Атанасия бил преписан в 1391 г. (Сборник с поучения и жития, запазен в препис от XVI в, № 360 в Румянц. музей. Срв. Востоков, Описание, 517 и сл.). За връзките между Киприана и Атанасия свидетелствува и Посланието на първия до игумена Атанасия (срв. Акты истор., I, стр. 474 и сл.).

Няма съмнение, че за общението в Цариград между руски и български книжовници ще да е помогнал и Киприан, който е изхождал от цариградския патриаршески клир, пък и сам е живял и писал книги в Студийския манастир, гдето е била намерила приют и част от руската монашеска колония.

Киприан е упражнил още по-силно своето влияние върху руската книжнина, откато заминал за Русия и престоял там като всеросийски митрополит около 30 години. И там въпреки своето пастирско и административно задължение той не е прекъсвал своите любими книжовни занимания. За това свидетелствуват похвалните и дори възторжени отзиви на русите. Така например в една бележка в ръкопис № 7 на Успенския събор в Москва от 1403 г., т. е. още приживе на Киприана, четем следните редове: „В лѣто 6000-ное 911, индикта 11, а солнечнаго круга 7, при благовѣрномъ и христолюбивѣмъ великомъ князи Василiи Дмитриевичи всея Руси, 15 лѣта княженiа его, при святѣйшемъ и пресвященнѣмъ Кипрiанѣ митрополитѣ Кневьскомъ и всея Руси, его благословенiемъ и

[1] корндъı от *κόρις* — дървеница; *χήν* — гъска; *χηνοβοσκεῖον* — пасище за гъски.

повелѣніемъ, написана бысть книга сіа, его же благословеніемъ земля русьская мнѣ глубокый пренмлетъ, церкви же божна православіа одежею свыше истканною одѣася, и исправленіемъ книжнымъ и ученіемъ его свѣтлѣется паче солнечныхъ зарей и напаается яко отъ источника пресиотекуща.“[1]

В Степенната книга, която сега научната критика отнася към XVI в, за Киприановата книжовна работа се отбелязва, какво Киприан „многія святня книги с греческаго языка на Русскій языкъ преложи, и довольно писанія къ пользѣ намъ оставн, и великаго чудотворца Петра, митрополита всея Русін житіе написа, и похвалами украси“.[2]

В Никоновския летопис, компилация (свод) от XVI в., е внесено следното обобщение за Киприановата дейност: „Кипріанъ митрополитъ, родомъ сербинъ, всякаго любомудрія и разума божественнаго исполнь, и вельми книженъ и духовенъ зѣло, . . . и книги своею рукою писаше. . . добродѣтельнымъ житіемъ подвизася, и ученіемъ и наказаніемъ наслажаше всѣхъ, много бо тщанія ему и подвигъ бяше учити всѣхъ слову божію.“[3] Някои подробности за Киприановите книжовни трудове дава историкът Татищев (+1750 г.), например че Киприан „препнса соборы бывшіе въ Русн, много житія святыхъ Русскихъ и степени великихъ князей Русскихъ, (нныя) же въ наставленіе плотское, яко правды и суды и лѣтопись Русскую отъ начала земли Русскія вся по ряду и многи книги къ тому собравъ, повелѣлъ

---

[1] Срв. у Соболевский, 12—13.

[2] Книга Степенная царского родословия . . . сочиненная трудами преосв. митрополитов Киприана и Макария. Изд. Герард Фридерик Миллер, ч. I и II, Москва, 1775, стр. 558. Ново издание бе предприето в Полн. собр. рус. летописей, т. XXI. Мнението на Миллера, че Степенната книга е била почната от Киприана, сега е почти отхвърлено. Срв. работата на Г. П. Васенко, Книга Степенная царского родословия и ея значение в древне-русской исторической письменности. Спб. 1904. Васенко отрича участието на Киприана в Степенната книга, която е сглобена през XVI в., по времето на Макария. Срв. и отзиви на Соболевски за труда на Васенко в Сборник Отд. р. яз. и сл. Имп. Ак. Н., т. 82 от 1907, № 6, стр. 2. Твърде е възможно обаче внесените вести в Степенната книга за Киприана да идат от времето на последния.

[3] Русская летопись по Никонову списку. Изд. I, в 8 части, почнато в 1767 г. и завършено в 1792 г. Част V, 2—3. Второ издание от Археографическата комисия в Полное собрание русских летописей, т. IX—XIII. В София нямаме пълното издание. За времето на Никоновския свод срв. В. С. Иконников, Опыт русской историографии, т. II, Киев, 1908. стр. 1208.

архимандриту Игнатію Спаскому докончати, яже и соблюдохъ (sic)".[1]

С други думи Татищев приписва на Киприана грамадна книжовна работа, именно: събрание („преписа") на решенията на руските събори, много жития на руски светци, Степенната книга, т. е. родословието и деянията на руските князе от св. Владимира насам, светски и църковни правни паметници, руски летопис от началото на руската земя и пр. Други по-положителни свидетелства за книжовните трудове на Киприана се заключават в изричните бележки в ръкописи на руси, които през XV—XVI в. преписвали от Киприанови автографи, сега изчезнали. Що се отнася до запазените до днес автографи на Киприана, те са единствените най-положителни свидетелства за книжовната работа на тоя всеросийски митрополит.

Докато първите изследвачи на дейността и книжовните трудове на Киприана се отнасяха с пълно доверие към старите вести за същия светител, научната критика в по-ново време се усъмни в тяхната достоверност и дори отрече някои от тях, посочени от Татищева. Така, отрича напълно или отчасти участието на Киприана в съставянето на Степенната книга, на така наричан Руски летопис, на участието му в Никоновския летопис, на участието му в Канонични сборници, ограничи се твърдението, че Киприан е писал „много" жития на руски светци и пр. Вярата в съобщенията на Татищева се разклати от Голубински във второто издание на неговата История русской церкви, М. 1900 г., II, 1, стр. 347 и сл. Така негативно се отнесе към тях и Глубоковски в монографията си Св. Киприанъ, митрополит всея России (1374—1406 г.), какъ писатель, излязла в Чтения въ Обществе любителей духовного просвещения, Москва 1902, стр. 358—424. По-късно, в 1909 г., същият Глубоковски в X т. на Богословская энциклопедия при името Киприан, смекчи остротата на първото си становище. Споменатите по-горе съчинения на Васенко и на Иконников също така разколебаха мнението за участието на Киприана в Степенната книга и в Никоновския летопис. При все това Сперански в излязлата покъсно, през 1914 г., негова История древней русской литературы, стр. 413 допуска, че Киприан може и да не е участвувал лично в съставянето на Степенната книга, но във всеки случай тя се явила в школата, главен представител на която е бил Киприан и в която са отразени литературните схващания на второто българско царство за самодържавието.

II

Ние тук нямаме за цел да обхванем цялата писателска дейност на Киприана в Русия — нещо, което може да се извърши само в Русия при използуване на съответни там запазени ръкописи и стари издания, каквито липсват у нас. Нашата задача е, след като разгледаме въпроса, отнасящ се до народността на Киприана, да се спрем на влиянието, упражнено от същия върху руската книга,

[1] История Российская, Спб. 1784, т. IV, 424.

главно по данни, каквито можахме да съберем при своята научна обиколка в Русия още през 1914 г. и каквито по-сетне успяхме да допълним.

Вестите за началните години на Киприана са твърде оскъдни. В руските летописни сводове от XVI в., каквито са Степенната книга и Никоновския летопис, за митрополит Киприана се казва, че бил „родомъ сербинъ“.[1] Нил Курлятев, ученик на Максима Грек, в предисловието от 1552 г. към преведения на руски от неговия учител псалтир през 1518 г., размишлява, че Киприан, който оставил също така псалтир, не бил знаел добре руски и гръцки и бил писал все по сръбски... Или да си послужим с Ниловите думи: „А Кипріанъ митрополитъ по гречески гораздо не разумѣлъ и нашего языка довольно не зналъ же. аще и съ намн единъ нашъ языкъ сирѣ славенскн. да мы говорн по своемѹ языкѹ чисто и шумко. а онѣ (т. е. преводачите като Киприана) говорѧ моложано (...), и в писанін рѣчи нашн с нимн не сходатсѧ. и онъ (т. е. Киприан) мнѣ'сѧ что поправн ѱалмов по нашемѹ. а болши неразумѣе в нн напнсѧ в рѣче и в слове все по серски напнсѧ. и нынѣ мнѡгыѧ ѡт нас и всѧ времѧ на книгы пишѹ. а пишѹтъ ѡ неразумѣѧ все по сербскн... гдѣ надобе по нашемѹ а, а по сербскн ѣ, нан ѫ, по нашемѹ ю, а сербскн ѧ, по нашемѹ о, а сербскн ѫ, ѡт на ы, а сербскн и, а рѣчи по нашемѹ не замѣлн, а сербскн, нан бѹде болгарскн не замѹдн. по нашемѹ косно мѣлнноязычнъ, нан гѹгни, а сербскн мѹдно язычне. и прочїѧ рѣчи намъ не разумны. бохма, васнь, реснотнвїе, цѣцин, лшѹтъ. и мнѡго таковыхъ мы не разумѣемъ ино сербскн, а нно болгарскн. и сїѧ досель недостане. на лѣто на повѣствованїе.[2]“

Руски учени, като Голубински, Яцимирски, които приемат, че Киприан е бил българин, обясняват заблуждението на руските летописи за сръбството на Киприана с навика балканските славяни да бъдат наричани, особено от румънните и сетне и от съседите им

[1] Срв. Степенная книга, I, 465; Никоновская летопись, V, 2.

[2] Ръкопис № 62 в Троицко-Сергиевата лавра, на л. 3-и и 4-и. Срв. Амфилохий — Что внес св. Киприан и пр. (Труды III арх. съезда в России, т. II, Киев, 1878, стр. 231 сл.)

руси изобщо сърби.[1] Това донейде може да се има пред вид, но ние смятаме поводът за тая грешка да е друг: той иде от неосведомлението на руските преписвачи на среднобългарски ръкописи. Руските читатели на ръкописи, идещи от старобългарски оригинали, са забелязали, че порусените преписи се различават главно по фонетиката си от старобългарските, особено в установената употреба на носовките ѫ и ѧ и на еровете ъ и ь; те са знаели и за съответните руски заместители на тия букви. Когато руските четци попадали на книги от среднобългарски извод с взаимна смяна на носовките при дадени условия, те недоумявали и ги смятали било за неизправни, погрешно написани, било за небългарски, а сръбски. Тъкмо подобно недоумяване виждаме в току-що приведените редове на Нил Курлятев. Той не само не е долавял особеностите на среднобългарските ръкописи, но и за сръбските нищо почти като не е знаел, смятал е, че Киприановият псалтир, който е написан със среднобългарски правопис и който Курлятев сравнява с руския псалтир на своя учител Максим Грек, е писан по сръбски и че Киприан писал все по сръбски: все по сербски написа; пък и онези руси, които преписвали от подобни книги: пишѫтъ ѿ неразумія все по сербски. . . Това заблуждение, разпространявано и в други преписи на псалтира от Курлятева, тъкмо се посреща с думите за Киприана, че бил „родом сербинъ“ в Степенната книга и Никоновския летопис, чийто свод се отнася към същото време, XVI в. Оттогава (XVI в.) е и бележката в руския хронограф: „Того же лѣта (т. е. 1390) преставися Пимінъ митрополитъ. Тогоже лѣта пріиде Кипріянъ митрополитъ на Русь Сербинъ родомъ“.[2]

Поучително е това криво схващане за българските ръкописи у видни руски учени, каквито бяха напр. Горски и Невоструев, които са ни оставили отличното Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Бидейки незапознати с резултатите от издирванията по среднобългарската фонетика, издирвания, каквито вече бяха станали от други руски учени, напр. Билярски. Така, в преписа на Киприановия служебник, № 344, от края на XIV в. в Моск. синод. библиотека, авторите на Описанието, като говорят за лествицата на Киприана в Моск. духовна академия — лествица, писана, както ще видим, със среднобългарски юсов правопис, добавят за правописа ѝ: „И правописание отличается смешанным употреблением юсов и ѧ, сообразно правописанию сербскому того времени“.[3]

[1] Голубинский—История русской церкви, II, 1, стр. 297. Яцимирский, Григорий Цамблак, Спб. 1904, стр. 20 сл.

[2] А. Попов—Обзор хронографов русской редакции. В приложението: Изборник . . . Москва 1869, стр. 61.

[3] Описание, III, 1, стр. 12.

Погрешното, на нищо необосновано твърдение, че Киприан бил „родомъ сербинъ“ се повтаря в редица научни издания, чиито автори се осланяли на традицията, без да я проверят. Така П. М. Строев в своя Библиографический словарь, материал за който е бил събиран още преди сто години, но се отпечатва едва през 1882 г., за Киприана казва: „Киприан, митрополит всероссийский, родом серб, много потрудившийся о восстановлении упавшего просвещения в России“.[1] Харковският архиепископ Филарет повтаря за Киприана думите на Строева: „Много заботившийся о восстановлении упавшего просвещения въ России“.[2] Архиемандрит Леонид, който доказва българщината на Киприана и иска да си обясни отгде е дошло вкорененото у русите и с никакви данни не подкрепено мнение за сръбския му произход, прибягва до следното измислено и погрешно предположение: „Болгарин Киприан — казва той — живя в сербской Афонской обители и занимаясь списыванием славяно-сербских переводов, осербился и сам по языку разговорному и книжному. Большая часть привезенных им и выписанных в последствии с Афона и из Константинополя славянских рукописей принадлежит к трудам сербских иноков XIV столетия, были сербского извода, а потому и естественно было позднейшим нашим писателям, оценивавшим заслуги митрополита Киприана для нашей письменности и просвещения, усвоит ему сербское происхождение“.[3] Макарий, харковски архиепископ, в своята обширна История русской церкви, повтаря думите „родом серб“; пак за него Григорий Цамблак, когото той именува Самвлак, се изкарва, че бил от Сърбия,[4] Аргументираният реферат на архимандрит Амфилохия за българските книги, които Киприан занесъл в Русия,[5] види се малко е бил използуван от руските учени, та и след това те продължавали да именуват Киприана сърбин или да се съмняват в неговия истински произход. Така например, Мансветов, професор в Московската духовна академия, който обнародва специално издирване за книжовната дейност на Киприана, не се интересува за произхода на последния и заявява: „Откуда он был родом: из Болгарии или Сербии, в данном случае безразлично, и самая неопределенность этого вопроса может служить доказательством особенной его близости к этим обеим странам“.[6] А за псалтира на Киприана Мансветов предполага, че бил вероятно преписван в Хилендар от сръбски извод, както личело

[1] Библиографический словарь и черновые к нему материалы П. М. Строева, Спб. 1882, стр. 165.

[2] Обзор русской духовной литературы, Харьковъ 1859, I изд., стр. 110. Интересни са неговите измислици и за Григория Цамблака, „Григорий был родом серб, из Терновской патриархии“, стр. 128.

[3] Киприан до восшествия на Московскую митрополию (Чтения в Имп. общ. ист. и древн. российских при Моск. ун., кн. II, 1867, стр. 21).

[4] Макарий—История русской церкви, т. V, кн. II, Спб. 1866, стр. 183, 213.

[5] Что́ внес св. Киприан, митрополит Киевский и всея России, а потом Московский и всея России, из своего родного наречия и из переводов его времени в наши богослужебныя книги? (Труды III археол. съезда в России, т. II, Киев 1878.)

[6] И. Мансветов — Митрополит Киприан в его литургической деятельности, Москва 1882, стр. 2.

от правописа на псалтира и че в него се срещали „сръбските“ думи „припрат и прапрат“ вместо „папер, притвор“, па се поменавали св. Сава и св. Симеон Сръбски.[1] Знае се обаче, че Киприановият псалтир е чист среднобългарски юсов препис и че в него се поменават и български светци: Кирил Философ, Ив. Рилски, Иларион Мъгленски, св. Петка, Яким Сарандапорски. Да се заключава пък по една дума, като припрат или прапрат, че псалтирът бил преписан от сръбски извод, това е несериозно, толкова повече, че например партриарх Евтимий в Зографския свой служебник употребява думите прапрат (вм. *πρόθυρα*) и притвор,[2] пък и Григорий Цамблак си служи с думата припрат в своето житие на Стефана Дечански. Пък още и в Супрасълския ръкопис от XI в. срещаме името [прапертъ.] От по-нататъшните изследвачи, които се занимавали с Киприана, ще поменем проф. Глубоковски, който в първата си работа за Киприана от 1892 г. — Св. Киприан митрополит всея России, как писатель,[3] — за родината на последния се изказва неопределено, че той бил от „южнославянски произход“, па бърза да добави в бележка, какво „не смотря на положительныя свидетельства наших и других памятников о сербском происхождении Киприана, родство его с Григорием Цамблаком может говорить, что он был болгарин“.[4] Тия обаче „положителни“ свидетелства на паметниците не се поменават, нито някой ги е посочил. Пък и никой сръбски извор не знае нещо за Киприановата народност, нито споменава Киприана.

Същият Глубоковски по-късно, през 1909 г. под влияние на работите на Голубински, на Яцимирски и на Амфилохия някакси пресилено заявява, че Киприан бил българин и произхождал от град Търново.[5] Полският славист Емил Калужняцки, който издаде съчиненията на патриарх Евтимия, като поменава името на Киприана, комуто Евтимий изпраща писмо, нарича Киприана сърбин: „Epistel an den serbischen Mönch und späteren Erzbischof von Russland Kyprian“.[6] Никакви обяснения не са дадени за това традиционно вече гледище за Киприана. Интересно е и гледището на Ал. Соболевски, който в първото издание на студията си Южно-славянское влияние на русскую писменность в XIV—XV веках, Спб. 1894 г., стр. 14 приема, че Киприан бил българин, а във второто издание на същата студия, влязла в състава на голямата му работа — Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков (Сборник Отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. наук, т. 74, 1903, стр. 12), Киприан става вече „полу-грек, полу-болгарин“, вероятно като дете на предполагаем смесен брак. Да поменем накрая и подобното гледище на Сперански в неговата История древней русской литературы, Москва 1914.

[1] Пак там, стр. 73.

[2] Сырку — Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, Спб. 1890, стр. 97, 99.

[3] Обнародвана в Чтения в Обществе любителей духовного просвящения, 1892, стр. 358—424.

[4] Стр. 65—66 на отделния отпечатък.

[5] Богословская энциклопедия, т. X, стр. 41—42.

[6] Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, стр. V.

На стр. 413 за Киприана предполага, че бил „болгарин по образованию, кажется, серб по народности". До подобно предположение той ще да е дошъл вероятно, изхождайки от руските летописи, които говорят за Киприана като сърбин, а за българщината му по образование ще да е съдил от известните книжовни работи на митрополита. Все така и в по-ново време руски учени продължават да повтарят по традиция мнението за сръбския произход на Киприана. Проф. В. И. Щепкин в своя Учебникъ русской палеографии, Москва, Государственное издательство, 1920, стр. 116, като говори за проникването на югославянски почерки в Русия през XIV—XV в., именно за заобленото бързописно писмо у сърбите и българите, с форми на буквите в, є, з вместо в, є, з, добавя: „Этим греческим почерком писал между прочим московский митрополит Киприан серб."

Дотук посочихме руските извори, които са дали повод Киприан да се смята от сръбски произход. Изразът в руските летописи „родомъ сербинъ" остава неподкрепен от никой друг исторически паметник. Той се е появил поради неведението на тогавашните руски книжовници подобно на Нил Курлятев, които смятали книгите със среднобългарски извод, с взаимна смяна на носовките като нещо неправилно, явило се на чужда, сръбска почва. А такива са били тъкмо Киприановите писани трудове.

Предположението пък, че Киприан може да е бил от гръцки произход, иде от протоколните решения на Цариградската патриаршия.[1] От тях и от руските извори знаем, че Киприан бил на служба в Цариградската патриаршия при патриарх Филотея и че през време на вторичното патриаршествуване на Филотея (1369—1376 г.), именно в 1374 г., Киприан като свой, близък (οἰκεῖος) калугер на патриарха бил изпратен в Русия да разследва спора между московския и западните руски князе по повод желанието на последните да получат свой отделен митрополит. В резултат Филотей назначил своя пратеник Киприана за митрополит на Киев и на цяла Русия с право да наследи московския митрополит Алексия след неговата смърт. След дълги разправии това най-сетне станало.[2] Друг повод да се допуска, че Киприан ще е бил грък, иде от твърдението на Григория Цамблак, какво Киприан му бил сродник, а видни Цамблаковци имало и в Цариград, които вероятно ще са го улеснили да влезе като клирик в Патриаршията. Да се поддържа обаче подобно предположение за гръцката народност на Киприана не е допустимо, защото в самия Цариград, в Патриаршията, той не минава за грък. Това личи добре от едно писмо откъм 1400 г. на патриарх

[1] Fr. Miklosich et J. Müller, Acta Patriarchatus Constantinopolitani, vol. II, Vindobonae 1862. Срв. съборния акт през 1389 г., стр. 116 сл.

[2] Няколко извадки от съборния акт за Киприана от 1389 г.: *Ὁ πατριάρχης* (т. е. *Φιλόθεος*) . . . *τὸν οἰκεῖον πέμπει καλόγηρον, τὸν νῦν ἱερώτατον μητροπολίτην κυέβου καὶ πάσης Ῥωσίας, κῦρ Κυπριανόν, ἄνθρωπον ἀρετῆς καὶ εὐλαβείας ἀντιποιούμενον . . . τοὺς βήγας πρὸς ἑαυτούς τε καὶ πρὸς τὸν μητροπολίτην* (т. е. *Ἀλέξιος*) *εἰρηνεύση . . . Διὰ συνοδικῆς νομοθετεῖ πράξεως, μετὰ θάνατον τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου πάσης τῆς Ῥωσίας ἐπιλαβέσθαι τὸν κῦρ Κυπριανὸν καὶ τὸν αὐτὸν καὶ ἕνα μητροπολίτην εἶναι πάσης Ῥωσίας . . .* (Acta, II, 118 сл.).

Матея до Киприана в Русия. Цариград, бидейки от дълго време обсаден от Баязида, се намирал в крайно затруднение и лишения; патриархът се моли на Киприана да се потруди да събере пожертвувания, каквито и по-рано са били изпращани от Русия по молбата на император Мануила Палеолог. В молбата си патриархът особено напира на това, че Киприан бил привързан към гърците, че бил техен приятел, а не казва, че бил грък (ромей), което, ако беше вярно, щеше да бъде използувано от патриарха. Ето съответния израз: „Ако впрочем е трябвало да се потрудиш (за събиране помощите), потруди се сега като човек, които обича (който е приятел) на ромеите (гърците) — *εἴπερ ἄλλοτε ἠγωνίσω, ὡς φιλορρώμαιος ἄνθρωπος, ἀγωνίστηϑι νῦν. . .*[1]

Остава да видим старобългарските известия, засягащи въпроса за народността на Киприана. Те се заключават преди всичко в Надгробното слово за Киприана, произнесено от Григория Цамблак, досега известно само по един ръкопис в Московската синодална библиотека, № 235 от XVI в. То бе обнародвано с граждански шрифт от архимандрит Леонид в Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Моск. университете отъ 1872 г., кн. 1 (смесь). В софийските библиотеки тая редица на Чтения-та липсва, но ние притежаваме фотографска снимка на Леонидовата статия. Освен това историческите данни на словото са предадени точно според ръкописа от Горски и Невоструев в Описание на московските синодални ръкописи.[2] Тук ще приведем пасажите от Словото, които засягат отечеството и някои от сродниците на Киприана. Преди всичко авторът на Надгробното слово — Григорий Цамблак — съобщава на руските слушатели, че покойният Киприан бил от неговото отечество: ѥгѡ* (т. е. Киприана) ѩбо наше wтчьство нзнесе, т. е. когото прочее нашето отечество (Търново или България) извади на бял свят, го роди.[3] Цамблак бил виждал Киприана само веднаж в Търново, и то когато бил още дете, „отроче“: мы* стго wно лица вмалѣ спобнХоса видѣ, wтроческый еще носящя вораст. . . не к томѵ то видѣХомъ, т. е. ние се удостоихме да видим за малко лицето на светеца, когато бяхме още в детска възраст . . . и после вече не сме го виждали. Когато Киприан на път от Русия за Цариград през 1379 г. се отбил в Търново и бил посрещнат тържествено, Цамблак разказва: „. . . н яко ѩже бѧн бы к на градый тога цркви

[1] Acta II, 361.

[2] Описание и пр., II, 3, стр. 139—140.

[3] Тъкмо такъв е смисълът на думата изнесе (т. е. роди, извади) в една памет на Кирила Философа в Молдавски сборник от XVII в. Като говори за града Солун, родина на Кирила и Методия, текстът бележи: „. . . w роднаго н града Селоуна, ѩже нзнесе сты н вгоносны мжжен сн“ (Яцимирский, Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам, Спб. 1908, стр. 106).

на насъ воспитавшїа, и наказавшн. с рождешн на оцмъ, и вчтле зѣны срѣте..., т. е. и когато вече наближи, идещ към църквата, която нас (Цамблака) бе отхранила и научила, с бащата, който ни е родил, и с ревностния учител посрещна... Тия думи се отнасят преди всичко до самия Цамблак, който бил търновец и на младини там расъл и се учил, но съдържат един израз, който поради своята неясност е занимавал учените. За нас е ясно, че на срещата е бил бащата на Григория Цамблак (с рождешн на оцмъ). Някои учени, като Леонид,[1] П. Соколов,[2] пресилено тълкуват думата „отец" като да била употребена в духовен смисъл, т. е. че на срещата бил само духовният отец и учител на Цамблака — Евтимий. Обаче думите с рождешн на оцмъ не търпят друго обяснение, освен че Цамблак е бил със своя родител-баща. По-интересни са редовете, гдето за Киприана се казва, че след неприятната случка из пътя си, при която той бил ограбен на р. Истър, в „отечеството си" (Търново) по случай тържественото му посрещане, той се успокоил и се изпълнил с радост, особено като видял „своето отечество" благодарение на своя и велик Евтимий така управлявано: бъ благоволн тома (Киприану) во wчтвїн тако прославнтн. и вчшнтн... видѣвша своe wствo тако правнмw, iако многы похвала достойно баше, своего и велика ѳвѳнмїа таковаа кромленїа дръжаща. Па Цамблак като споменава, че на срещата Киприан го погалил, като сложил ръцете си на главата му, блогословил го и дори предрекъл бъдещето му, по-нататък заявява, че Киприан бил брат на баща му: братъ бѣаше нашема оцю. Това свидетелство на Цамблака е бивало използувано за мнението, че Киприан като чичо на Цамблака, ще да е бил също така от рода Цамблаковци. Никъде обаче другаде в изворите, гръцки или славянски, не се изтъква Цамблаковския му род, та по-вероятно е да приемем, че думата брат е употребена не в прякото, а в страничното ѝ значение. В семейните и роднински отношения жената зове „брат", „братче" своите девери; деверите не са винаги по-малки братя на мъжа, а има девери и от близките роднини; братя се зоват помежду децата от двама бащи при една майка. Тъкмо такива братя са могли да бъдат бащите на Киприана и на Григория Цамблак, та затова Киприан не носи прозвището Цамблак.

Приведените извадки от Надгробното слово за Киприана не могат да се смятат за измислици. Григорий Цамблак не е могъл да

[1] Леонид в по-горе поменатата си статия, стр. 12.
[2] Богословский вестник, 1895, кн. VII, 60.

не казва истината в една надгробна реч, и то за един виден свой родственик. Надгробните слова могат да съдържат преувеличени похвали за покойника, но не и измислици на исторически факти. Следователно Цамблаковото свидетелство, че Киприан дошъл в Търново, в „своето отечество", трябва да се приеме, какво Киприан е бил търновец или най-малко от България, според това дали превеждаме думата отьчьство или отьчьствїе като родно място или родна страна, защото такова двойно е значението на думата в старобългарските паметници. В полза на първото значение, т. е. родно място — Търново, като да говори и другото свидетелство на търновеца Цамблак, който заявява, че неговото отечество (Търново) родило, изкарало на бял свят Киприана: его наше отчтво нисе. С други думи Киприан е бил от Търново или най-малко от България.

Уместно е тук да се спрем и на пасажа, в който Киприан се възхищава от „своя" и „велик" Евтимий, загдето последният допринесъл тъй много за уредбата (църковна) на отечеството му: своего и велика єѳнніа таковаа кромленїа дръжаціа. Думата своего показва, че Киприан и Евтимий се намирали в близки отношения, но какви точно, това не е известно. Може би близостта им е идела от роднинство или от духовни връзки, завързани още от времето на монашеството им в Света гора. Писмото на Евтимия до Киприана монаха в Света гора говори също така поне за духовното им познанство.

В подкрепа на току-що изнесените данни за българщината на Киприана говори още едно важно обстоятелство — писаните трудове, автографи на светителя, за щастие запазени и до днес. Казвам за щастие, защото нито от едного от българските писатели от онова време, каквито са патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, не са останали саморъчните им писания, а само техни преписи.

Речените Киприанови автографи са следните:

1. Киприанов псалтир с последования, XIV в. Той се съхранява в Моск. духовна академия под № 142. Съдържа 408 листа. Извод среднобългарски. Писмо заоблено бързописно, наричано от Строева „почерк греческого характера", от Соболевски — „письмо болгарское". С такова заоблено писмо са известни например преписи от XIV в. от патриарх Евтимиеви съчинения. На долното бяло поле на 4-ти и 5-ти лист стои по-късна бележка: Сна книга троецкаа Сергиева монастыря. а писмо Кипріана. Втора бележка е стояла на добавен начален лист: Псалтырь митрополича Кипріанова писма бе изъ московского бавніа не давати ея никомъ нишн монастырен постриженикw. Изпърво са предадени псалмите — 151 и

библейските песни. На второ място (листове 145—191) иде часослов, гдето е даден редът на денонощните служби. На трето място (л. 191—264) стои синаксар с тропари и кондаци на нарочити светци и великите господски празници. На четвърто място (л. 264—408) се редят молитви и песни и разни последования. Киприановият псалтир според проф. Мансветова е важен литургичен паметник и може да служи като образец на псалтир с последования. В реда на службите преобладава йерусалимският и светогорски „устави.[1]

Понеже в руските летописи пък и в редица руски преписи на Киприанови трудове се отбелязва, че Киприан превеждал от гръцки на руски, което не е съвсем вярно, защото автографите на Киприана говорят положително, че той е използувал готови български преводи, които е преписвал буквално. За да се отхвърли това заблуждение, надолу съпоставяме по-стари български преводи с Киприановите ръкописи. Съпоставките, някои от които тук се изнасят за първи път, ще послужат и за историка на българската книжнина, който ще се увери, че Киприан преди всичко е бил български писател, възпитан в традициите на среднобългарската книжнина, в текстове, правопис и графика от XIV в. За сравнение ще приведем няколко псалми от псалтира на цар Иван Александра от 1337 г., съхраняван в Българската академия на науките с подобните псалми от псалтира на Киприана:

Из псалтира на цар Ив. Александра от 1337 г.

(Пс. I) Блаженъ мѫжь нже не иде на сѣвѣтъ нечьстивыихъ[2]. и на пѫти грѣшныихъ не ста. и на сѣдалїщи гоубителъ не сѣде. нѫ въ законѣ гни волѣ его, и въ законѣ его поучитсѧ дьнъ и нощь. и бѫдетъ ꙗко древо сажденое при їсходищихъ водамъ. еже плодъ свои дастъ въ врѣмѧ своє. и листъ его не ѡпадетъ. и вьсе елико творитъ

Из псалтира на Киприана, от края на XIV в.

(Пс. I). Блаженъ мѫжь нже не иде на съвѣтъ нечьстивыихъ. и на пѫти грѣшныихъ не ста. и на сѣдалищи гѣбитель не сѣде. но въ законѣ гни волѣ его. и въ законѣ его повѣчитсѧ день и ноць. и бѫдеть ꙗко древо сажденно при исходищи во ѡ′. иже пло^ свои да^ въ врѣмѧ своє. и листъ его не ѡ̃падеⷮ. и вьсѣ елика аще творⷮ оуспѣетъ.

[1] Митрополит Киприан, 67 сл.

[2] В началото са поставени отсетне някои по-черни ударения от друга ръка. Вместо точка (.) в ръкописа стои ·:·

поспѣется емоу. не тако нечьстивии не тако. нж
ꙗко прáхъ егóже възмѣтаетъ вѣтръ
ѿ лица земли. сего ради не въскрнжтъ
нечьстивий на сждъ. ни грѣшници въ съвѣтъ
праведныхъ. ꙗко съвѣстъ гъ пжть праведныхъ, и пжть нечьстивыхъ погыбнетъ.

не тако нечьстивїи не тако. нж
ꙗко прах егóже възмѣтаетъ вѣтръ
ѿ лица земли сего ради не въскрнжтъ нечьстивїи на сждъ. ни грѣшници въ съвѣтъ праведныхъ. ꙗко съвѣстъ гъ пжт праведныхъ. и пжт нечьстивыхъ погыбнетъ:

(Пс. II). Памъ Двдвъ. в.
Въскожа шжтáшася азыцн. и людїе поучишася тъщетнымъ. пристáшж црне земълъсцни і кнази събрашася въ кóупѣ. на га и на ха его. растрьгнѣмъ азы нхъ. и ѿвръзѣмъ ѿ насъ їго нхъ. жнвжї (sic) на нбехъ посмѣется нмъ. и гъ поржгается нмъ. тьгда възглѣтъ къ нмъ гнѣвомъ своимъ и ꙗростиж своеж сьматетъ а. азъ же поставленъ есмъ цръ ѿ него. надь сїѡномъ горожж стжа его. възвѣщажж повелѣнїе господне. гъ рече къ мнѣ снъ мои есн ты. азъ днесъ родих тя. проси ѿ мене и дам тн

(Пс. II). ѱалм Двдвъ не
описанъ ѿ еврéн.
Въскжа шжташж азыцн. и
людїе повчншж тъщетнымъ. прѣстаташж црїе земстїн. и кнази събрашж въ кѵпѣ. на га и на ха его. растрьгнѣмъ азы н. и ѿвръзѣмъ ѿ на нго нхъ. жнвъин на нбсе, посмѣется нмъ. и гь поржгается нмъ. тогда възглéть кнм гнѣвом свонм. и ꙗростїа своеа смжтн а. азже поставленъ есмь црь ѿ него. На сїóномъ горж стжа его. възвѣщаа повелѣнїе гне. го рє къ мнѣ снъ мон есн ты. азъ днє родих тя. проси ѿ мене и дáмъ тн

ꙗзыкы достоанїе твоѥ. и wдрꙋ-
жанїе твоѥ конꙗ землѧ. оупа-
сеши ж палицеж желѣзнож. ꙗко
съсѫды скѫдельнка съкроушиши
ѧ. и нынѣ цр҃не разоумѣйте. на-
кажате (sic) сѧ въсї сѫдѧщіи
землн. работа́нте гв҃н съ стра-
хомъ. и радоуите сѧ емоу съ
трепетомъ. прнмѣте наказа́нне, да
не кѣгда разгнѣва́ется господъ.
и погыблете (sic) w пѫти пра-
веднаго. е́гда възгорнтсѧ въско-
рѣ ꙗростъ его, блаженн въсн на-
дѣѭщеї сѧ на нъ.

(Пс. III). Памъ Дв҃дъ. г҃.
егда бѣгааше w лнца авесалома
сна своего . . .

Гн҃ что сѧ оумножншж стѫ-
жающеї мн. мно́зн въста́ютъ на
мѧ. мно́зн глатъ дш҃н мое́н
нѣстъ спсенна емоу w бзѣ его. ты
же гн҃ застѫпнїкъ мон есн, слава
моѧ възносан главж моѧ. гл҃сомъ
монмъ къ гу҃ възвахъ. и оуслы-
ша мѧ w горы ст҃ыѧ своеѧ. азъ
оуснѫхъ и спахъ. въстахъ ꙗко

ꙗзыкъ доа́нїе твое и одръжа-
нїе твое конца земан. 8пасеши
а палнцеа желѣзноа. ꙗко съ-
сѫды скѫдельнча съкр8шншн ѧ.
и нынѣ цр҃їе раз8мѣнте. нака-
жи́те сѧ всн сѫдѧщіи на зем-
лн. Работанте гвн съ страхомъ.
и раꙋи́те[1] ем8 сътре́пето. прї-
нмѣте наказанїе, да не когда
прогнѣвает сѧ гь и погыбнете w
пѫти пра́веднаго. егда възго-
рнтсѧ въскорѣ ꙗро́сть его. блже́-
нн всн надѣѭщіи сѧ на н.[1]

(Пс. III). ѱлмъ Дв҃ъ въ-
негда wбѣгааше w лнца 'Аве-
салома сна своего (.) г҃

Гн҃ что сѧ 8множншж стѫжа-
ющіи мн. мнwsн въстаатъ на
мѧ. мнwsи́ гл҃ѧ[2] дш҃н моен. нѣ
спсе́нїа ем8 о бзѣ его. ты же гн
застѫпникъ мон есн. сла́ва моа,
и възно́сѧ главж моѧ. глассо
мон къ гу҃ възва. и 8слышa
мѧ w горы ст҃ыѧ своеѧ. азъ

[1] Листът е пресечен след н, та не се знае каква буква е следвала.

[2] Краят е пресечен. Вероятно е било гл҃а.

гъ застжпнтъ ма. не оубоа са
ѡ тъмъ людии нападающихъ
на ма wкрътъ. въскрсни гн спси
ма бо҃же мои[1]

(Пс. 66). Пс҃мъ ξ҃ѕ.

Бе ѡщедри ны и блви ны.
просвѣтн лице твое на ны и по-
мл҃ови ны. да познаемъ на зем·
ли пжть твой. въ въсѣхъ азы-
ѕснж и спа. въста и яко гь
застжпнт ма. не оубоа са ѡ
тъмъ людїи. окрътъ нападаю·
щихъ на ма. въскрни гн спси
ма бже мон. яко ты поразн вса
враждающжа мн въсѣе. зжбы
грѣшнико сѣкрвшнаъ есн. гне
е спсе́нїе, и на люде твон
блвенїе твое: — сла в҃ коц

(Пс. IV). ѱлѡ

пѣсни Двы̂, д:

Вънегда възвахъ ѕслъша ма
бе пра́вды моеа. въ скрѣбн рас·
пространнл ма есн ѡщедри ма и
ѕслыши матжж моа. снове ч҃ч҃ь-
стїн докóлѣ тажкосрдїн. въскжа
любнте свѣтнаа и нщете лъжж.
и ѕвѣдúте яко оудивн гь прпб-
наго своего. гь ѡ

(Пс. 66) Пс ξ҃ѕ[2]

Бе ѡщедри нъı. и блви нъı
просвѣтн лице твое на нъı, пом-
лѳн нъı. познатн на земли пж
твон. въ всѣ азъщѣхъ спсенїе

[1] Продължението липсва, два листа откъснати.
[2] Тоя пс. 66 и част от следващия пс. 67 давам по преписа на архим. Амфилохия, стр. 239 сл.

цѣхъ сп҃сенне твое. исповѣдать
сѧ тебѣ людне боже. исповѣдать
сѧ тебѣ людне вѣсн. вѣзвеселать
сѧ и вѣздадоуѫть сѧ ѧзыцн.
ѩко сѫдншн людемь вѣ пра-
вость. и ѧзыкы на земл҃а на-
ставншн. исповѣдать сѧ тебѣ
людне бе. исповѣдать сѧ тебѣ
людне вѣсн. земл҃ѣ дасть плодь
свой. блвн ны бе бѣ наш҃ь.
блвн ны бе. и оубоѫть сѧ тебе
вѣсн конц҃н земл҃а. сл҃а. вѣ ко-
не҃ пѫмь пѣснн дв҃двн.

твое. да исповѣдѧсѧ тебѣ лю-
дїе всн. да вѣзвеселѧсѧ и вѣз-
рауѫтсѧ ѧзыцн. ѩко сѫдншн
людеⷨ правотоѧ. и ѧзыкн на
земл҃н настáвншн да исповѣдѧ
сѧ тебѣ людїе бе. да исповѣ-
дѧсѧ тебѣ людїе всн. земл҃ѣ
дáстъ плоᵒ свон. блвн ны бе.
бе нашъ. блвн ны бе. и да
ѕбоятсѧ егó. всн концн́ земл҃а:
сл҃а. и конéцъ

(Пс. 67). Псмь дв҃двь. ѯ҃ѕ҃.

Да вѣскрснетъ бъ. и разїдѫть
сѧ врази его. и да бѣѫть ѿ
лнца его ненавндѧщей его. ѩко
нщѣзаетъ дымъ да нщезн́ѫть.
и ѩко таетъ вос҃кь ѿ лнца огнн.
тако да погыбнѫть грѣшїцн ѿ
лнца бнѫ. и праведницн вѣзве-
селат сѧ. и вѣздрадоуѫть сѧ
прѣдь бгомь. и наслаждать сѧ
вѣ веселнн. понте бгоу вѣспонте
нмени его. пѫть сътворите вѣ-
шедьшомоу на западь. гѣ нмѧ
емоу. и радоуйте сѧ прѣд҃нимь.

(Пс. 67) ѱлоⷨ пѣснн Двѣ. ѯ҃ѕ҃.

Да вѣскрнетъ бь и разыдѫ-
сѧ врази его. и да бѣжаᵀ ѿ
лнца его ненавндѣщей его. ѩко
нсчéзеᵀ дымъ, да нсчезнѫᵀ ѩко
таетъ воскъ ѿ лнца огню. тако
да погыбнѫᵀ грѣшницн ѿ лнца
бжїа. а прáведницн да вѣзве-
селѧсѧ. вѣзрауѫтсѧ прѣᵀ
бгóмъ. наслаждатсѧ вѣ веселїн.
вѣспóйте бѫ. пóйте нмени его.
пѫᵀ сътворúте вѣзшéдшомѫ на
запады. гѣ нмѧ его. и радуúте
сѧ прѣᵀ нúмъ. съматѫтсѧ ѿ

съматѫть са ѡ лица его. ѡца
снрыихъ, и сѫдна вдовиць. въ
въ мѣстѣ стѣамь своемь. бъ въ-
селѣеть единомыслънѫ въ домь.
нзводда ѡкованна мѫжьствомь.
такожде и прогнѣваѫщѫ, и жи-
вѫщѫ въ гробѣхь. бъ егда
нсхождааше предь людьми сво-
нми. егда мимохождааше въ
поустыни. земле потрасе са нбо
нбса канѫшѫ. ѡ лица бга Си-
нанна. ѡ лица бга нсрлва дъждь
волень ѡлѫчнши бе достоанню
твоемоу. и нзнеможе ты же ѫ
съвръши. животнаа твоа живѣть
на ней. оуготова бгостнѫ нн-
цюмоу богъ. гъ дасть глъ бго-
вѣствоующнѥмь снлож многож. цръ
снлы възлюбенаго. лѣпотѣ домоу
раздѣлнти користь. аще поспите
междоу предѣлы. крнле голѫ-
бинѣ посребренѣ. и междоурамнн
его въ лѫщанѥн златѣ. егда ра-
зьньствнть нбсны цръ на нен.
Оснѣжѫть са въ Сельмонѣ. гора

лица его. оца сѝрыхъ. и сѫдна
вдовѝцъ. бъ въ мѣстѣ стѣмъ
своѐмъ. бъ въселѣетъ. единомысль-
ныа въ домъ. възвѐда ѡко-
ванныа мѫжъствомъ, такоже
прогнѣваѫщѫа живѫщѫа. въ
гробѣхъ. бе егда нсхожааше
пръ людьми своими егда мимо-
хождааше въ пѫстыни. земле
потрасеса. нбш нбса канѫшѫ. ѡ
лица ба Сѝнанна. ѡ лица ба
Ѝлѐва. дъжъ вóленъ ѡлѫчнши
бже достоанїѳ твоемѳ. и нзне-
мóже. тыже съврѫшїи а. живот-
наа твоа живѣтъ на нен. ѳго-
товалъ есн бгостїа твоеа. нн-
цѣмѳ бе. гь да глѣ[1] бговѣ-
ствѳащнѫ снлѫ многѫ. црь снлъ
възлюбленаго. лѣпотоа. домѳ
разѣлѝти кóристь. ащѐ поспѝте
посрѣдѣ предѣлъ крѝле голѫбѝ-
нн посребренѣ. и межорамїа еа,
въ блъщанн злата. ега разньс-
твїтъ нбнын цра на нен. оснѣ-
жѫтса въ Селмáнѣ[2] гора бжїа,

[1] В преписа на Амфилохия стои погрешно: гдь.

[2] Вместо Селмѡнѣ (*Σελμών*).

БНА гора точина. гора оусырена
гора точина. въскжж непцюмете
горы оусырены. гора аже благоволи
бъ жити въ нен. и бъ въселить
са до коньца. и колесница бна
тьмами тьмы. тысащж гоб·
зоужщихь. гъ въ нихь въ Сина,
въ стемь. възшель есн на высотж
плѣнль есн плѣнь. прналь есн
даанна въ чловѣцѣхь. нбо протн·
ващжж са въселитн. гъ бъ бла-
вень. бавень гъ днь дне. по-
спѣшить намь бъ спсенни ншихь.
бъ ншь бгь спасати. и гнѣ гнѣ
исходища съмртнаа. wбаче бъ
съкроушить главы врагь своихь.
врѣхь власомь прѣходащїмь въ
прѣгрѣшенїихь своихь. рече бъ ѡ
Васана wвращж. wвращж въ глж-
бинахь морскыхь. да wмо-
чить са нога твоа въ крьвї. ѧзыкь
песь твоихь. ѡ врагь ѡ него вн-
дѣна бышж шествїа твоа боже.
шествна ба моего црѣ нже есть
въ стѣмь. варишж Кнази адѣ
пожщїихь. посрѣдѣ, дѣвь, тим-
панищь. въ цркваХь бавите ба.
га ѡ источнике Нерлвь. тоу Ве-

гора тѣчнаа, гора ѕсъыренная, гора
тѣчнаа. въскжа непцвете горы
ѕсъыреннъыа. гора аже благоволи бъ
жити въ нѣи нбо гь въсѣлитса
до конца. колесница бжїа тма-
мн тѣмъ. тъысща гобзващи.
гь въ нн въ Сїнаннѣ въ стѣмъ
възшѣлъ есн, на въсотж плѣннаъ
есн плѣнъ. прнаъ есн даанїа въ
члцѣхъ. нбо непокарѣащжаса еже
въсѣлитнса. гъ бъ бавенъ. ба-
венъ гь днь дне. поспѣши намъ
бъ спсенїи нашн бь нашъ, бь
спсатн. и гнѣ гнѣ исходища
съмртнаа. обаче бь съкроушитъ
главъы врагъ своихъ врѣхъ власъ
прѣходащи въ прѣгрѣшенныхъ
своихъ рече гь. ѡ Васана обра-
щж. обращж въ глжбина морс-
къы. яко да омочитса нога
твоа въ крьвн. ѧзыкъ песъ тво-
ихъ ѡ врагъ ѡ него. ндѣна
бъша шествїа твоа бе. шествїа
ба моего црѣ еже въ стѣмъ.
прѣварншж кнази бандъ пом-
щи. посрѣдѣ дѣвъ тумпанищъ.
въ цркваХ бавите ба. га ѡ
источникъ Іналевъ. тоу Веніамінъ

ннамнннь оуноша въ оумѣ оужаснѣ. кнази Іюдови вакы нхь. кназ. Завлонн (sic). кназн Неф҃ѳалнмовн. заповѣжды бе сналѫ твоеѫ оьтврѣдн бе се, еже есн съдѣлалъ въ на҃. ѿ цркве твоеѫ въ Нер҃ам҃ь. тебѣ принесѫть црне дары. запрѣтн звѣремь тръстнымь. съ немь юнець въ юнцахь людьскы҃. затворн нскоушеныа сребромь. раждени азыкы хотащѫа бранемь. прндѫть мантьвнцн ѿ Єгупта. Єѳнѡпна варнть ржка ѥа къ бг҃ѡу. црвна земаъскаа. понте бо҃ъ въспонте гв҃н. въшедьшомоу на нб҃о нб҃оу на въсток҃. се дасть гласоу своемоу глас снлы. дадите слава богоу. на Нсран вел҃ѣпота его. и снла его въ ѡблацѣхь. днвень бъ въ стыхь свонхь бъ Нсрѣвъ. тъ дасть снлѫ и дръжавѫ людемь своимь. благословень богъ.

юнѡша въ ѫжасѣ. кназн Іздовн вакъы нхъ. кназн Завѫлѡнн. кназн Нефѳалнмн. заповѣжды бе снлѫ твоа. ѫкрѣпн бе се еже съдѣла ѣ на҃. ѿ цръкве твоеѧ, въ Іерамъ тебѣ. принесѫ҃т цр҃іе дары. запрѣтн звѣрем҃ тръстнымъ. съмъ юнѣцъ въ юніца҃ люскыхъ. затворѝтн нскѫшѣныа сребромъ. раздѫшн азыкы хотащѫа бранемъ. придѫ҃т молтъвнцн ѿ Єгупта. Єѳїопїа, пръварн҃т ржка ѥа къ бо҃ цртва земнаа, понте бо҃ъ въспѡнте гвн възшѣшемѫ на нб҃о нб҃есное на въстѡкъ. се да҃ глаголѧ свон, глаголѧ снлы. дадѝте слáвѫ бг҃вн. на Інан вельѣпота его. и снла его на облацѣ҃. днвенъ бъ въ стыхъ своѝхъ. бъ Ілéвъ. тъ дáсть снлѫ и дръжáвѫ людéмъ свои҃. бáвенъ бы:

Следват няколко извадки за български светци от синаксарната част на Киприановия псалтир:

Синак҃сарь. въсего лѣта съ бг҃омъ починаемь. по тнпѝкоу Іерл҃мъскомоу, в҃і тн҃ мцемъ. ѿ септевріа до авгоу. нмѣа трора ж҃е

и́ ко́ндакъ. нарẃчнтъмъ стꙑ́нъ. ѝ вели́кꙑнъ пра́зднкwмъ госпоскꙑнмъ...(л. 192)

(Окт. 14): дї

ѝ прпбнꙑа мтре на́шеа пакꙑ. Тро а прпбнѣн. въ тебѣ мтн.

ѝ прпбнѣн, ко гла, г. дѣаа дн

Стою[1] всн застжпнице. сщ8а въ бѣда баго́чьстно въспонмъ Паткоу стжа. та́ бо жнтїе wставлшн. нетлѣемое прїа това въ вѣкꙑ. сего ради́ сла́вꙫ wбрѣте чюдесе. бать бжїнъ велѣнїемъ.

(Окт. 19) ѳї

Прѣпобнаго wца наше Iwа́на рꙑла́скаго. тро гла а. Покаанїѳ wснованїе. пропи́санїе умнленїа. wбразь ѳтѣше́нїа дховна́го съвръше́нїа. то́чно[2] аггловъ бы жнтїе твое прпбне. въ ма́тваѫ́хъ бо ѝ въ поцненїн ѝ въ сльзах. wче Iwа́не ма́н ха ба сптнса дшамъ на́шнмъ. ко. гла, s. 8копн. благтїю бжїе́ю, wбога́тлса есн. ѝ дѣлꙑ ѝ нзвѣстнль есн званїе. ѝ явнса Iwа́не 8годнкь ха ба. въ ма́тваѫ́хъ ѝ въ посте́ѫ́хъ. дарованїн бжїа дха испльнса. ѝ бы недⷭ8гwмъ прогонитель. ѝ за́стжпнкь дшамъ нашнмъ.

(Окт. 20)

к (прпбнаго wца на́шего Нлаpнwна велнкаго). ѝ прнесенїе моще стго Нлаpїwна еппа мегаленьскаго: Нлаpїwнѳ Мегленско. тро, г. чюдо явн нзвѣщенїа. дѣлꙑ възсїа добродѣтелн бжїн. нншествжацнх анкь оупасе. архїере́нскаа сѣдаанца нечнстн. ере́тичьска напанїа не оусжмнѣса. црквы възвнже хвы прибне Нлаpїwне. 8мръже, ако спа

[1] Кондакът за св. Петка отразява някои русизми във формите стою, сщ8а, Паткоу.

[2] Формите точно, р8копн, недⷭ8гwмъ показват русизми.

цѣль съблюденъ бы. Нлаꙋїѡнѫ пѕстынномѫ. ко^. гла҃, г҃... Нлаꙋїѡнѕ Мегленскомѕ. ко^. гла, г҃. дѣла дне҃. Нко свѣтоносна іавн ста҃ памѧть. и тмѕ разрѣшь внѹнїа. и свѣтъ wблиста даровъ нбныхъ. всѣ^ съзываѧщи на радованїе. ѡ бга҃ бо Нлаꙋїѡнъ багть wбрѣте и мнѫхѡ^ степень:

(Февр. 14)

Тро^. Кирнлѕ фїлософѕ. гла҃, д.[1]

Прилѣжно прѣм^ꙋрѡсть сестрѕ[2] себѣ сътвори прѣсвѣтло вѝдѣвъ ю іако дѣов чистѫ. и сїю прїе^ іако златѣмн моніѧты оукрасилъ есн своѧ дшѫ и ѕмъ. и wбрѣте іако и дроугѣн Кирнлъ на земан. разоумѡвь и имене^ прѣмре:

ко^ гла҃ в҃.

Тврѣдѣмъ оумѡ^. бг҃одохновенныѧ^ оученїе^ wзарѣѧ мнръ. прѣсвѣтлѣмн лоучѣмн. wбтече вселенѣѫ іако мазнїа Кирнле ст҃е, разсѣвая бжіе слово на сѣверѣ и западѣ. и юзѣ проѣщая всѣ^. тѣмь имѣн дрѹзновенїе къ хоу. непрѣстанна мѣн ѡ всѣ^ насъ:

(Авг. 16)

sі прпбномѕ wцѕ Іѡакимѕ тро^ пѕстынныѧ жите^. се^ к҃ф... ко^ wцѕ гла, в҃. Въ мѣтва^ не ѕсыпая прпбне въспрїемъ снлѫ на протнвна враѓа. трѹпенїе^ бо свои^ прп^бне wче Іѡакиме, въше^ на нбса іако жѝзнь тлѣннѫѧ wставивь на земан и на нетлѣнїе прѣселилсѧ есн нбное. тѣм же тѧ хвалами въсн прославлѣе^.

---

[1] Поради поквара на моята фот. снимка от псалтира на тая страница заемам тропаря и кондака за Кирила Философа от А. И. Яцимирский, който ги обнародва в Сборникъ Отд. рус. яз. и сл. Росийской академии наук, т. 98, Петроградъ 1921, стр. 528—529.

[2] В тропара формите като сестрѕ, ю, двоу, сїю показват русизми.

2. Киприанова лествица. Съчинението Лествица (κλίμαξ) на Йоана Синайски е било преведено още в старобългарската епоха и намерило широко разпространение сред монашеския свят. В 30 поучения, наредени като стъпала на лествица във възходящ ред, съчинението наставява монаха да се усъвършенствува духовно, като се отрече изпърво от земните неща и най-сетне стигне до последната степен — висшата любов. Киприан не е превеждал Лествицата си от гръцки, както се мисли обикновено, а я е преписал от готов вече по-стар среднобългарски текст. Ръкописът от 279 листа, среднобългарски извод, се съхранява в Московската духовна академия под № 152. Писмото е заоблен бързопис, така нареченото българско писмо. Накрая е запазена следната приписка със същия почерк на Лествицата, с дата 1387:[1]

В лѣ҃т҃ ѕѡ҃ч҃е апр҃лїа · кд҃:
съвръшѝша сїѧ книгы в Ст҃ѣ-
дїнскон҃ обителѝ Кипр҃їано҃м
смѣренны҃мъ мнтропо҃лѝто҃м
Кыевскы҃мъ и всеѧ Рѡсїѧ:

Ще рече, Киприан на 24 април 1387 г. при второто му връщане в Цариград завършил преписа на Лествицата си в Студийския манастир в Цариград. След това той е могъл да препише там и друга някоя книга, защото напуснал Цариград едва на 1 октомври 1389 г. и тръгнал за Киев и Москва. В Студийския манастир беше работил порано и патриарх Евтимий. Там, знаем, се подвизавали и руски монаси, тъй че тоя манастир е бил среда, гдето български и руски книжовници се намирали в общение и си услужвали при превеждане и преписване.

За да се види езикът, формите и правописа на Лествицата, както и да се уверим, че Киприан е използувал буквално готов вече среднобългарски препис, привеждаме част от второто слово. Това слово на Киприановата Лествица е издадено от Амфилохия, в погоре посочения му реферат в Труды III арх. съезда въ Россіи, Киев 1878, т. II, стр. 242 сл. Киприан се е водел по текст, какъвто имаме например в Лествицата от XIV в. в Рилския манастир, № 3/10:

[1] Над последната буква є няма титла, та може да се смята не за бройка, а за окончание на предходната бройка 90 (В лѣто шесть тысѧщное wсьмь сътное и девѧть десѧтьно — Є.) В такъв случай датата 6895 = 1387 може да се приеме не за 1387, а за 1382 г. Второто обаче не може да се поддържа, защото Киприан през 1382 г. не е бил в Цариград, а в Русия.

Рилска Лествица:

о безпрестрастн. сло ѕ: —
Иже истиноѫ гл възлюбивын. иже
истиноѫ бѫдѫщаго цртвїа по-
лзчи́тн възыскавы. иже въ истн-
ноѫ болѣзнь о свонѫ съгрѣшенїѫ
имѣѫ. иже въ истиноѫ па́маѫ
мѫченїа стажавы и сѫда вѣч-
наго. иже въ истиноѫ страѫ о
своемъ исходѣ въспрїе́мын, кто́мѕ
не възлюбитъ. ктомѕ не попечетсѧ
нлн поскръбитъ. нн о имѣнїѫ.
нн о стажанїхъ. нн о роди́те-
леѫ. нн о сла́вѣ жите́йстѣн. нн
о дрѕзѣѫ. нн о братїн. нн о чь-
сомже земныѫ въсѣко. ноѫ все
свое съдръжа́нїе. все еже о снхъ
попеченїе wтрасъ и възненавй-
дѣвъ. и еще же и своѫ плъ
прѣже сѝхъ, на́гъ и беспе́чаленъ
и без лѣностн хѵ послѣдѕетъ.[1]

Киприанова Лествица:

о безпрестра́стїн сло́во ѕ. Іже
истиннаѫ гл възлюбивы. иже
и́стиннаѫ бѫдѫщаго цртвїа по-
лзчи́тн възыскавы. иже въ истн-
ноѫ болѣзнь о свонѫ съгрѣшенїхъ
и́мѣан. иже въ истиноѫ пама
мѫченїа стажа́вын сѫдн вѣч-
наго. иже въ истиноѫ страѫ о
своемъ исходѣ въспрнемын, ктомѕ
не възлюбитъ, кто́мѕ не попече́сѧ
нлн поскръбитъ. нн о имѣнїѫ.
нн о стажаннхъ. нн о роди́те-
лехъ. нн о славѣ жите́нстѣн. нн
о дрѕзѣѫ. нн о братїн. нн о
чьсомже земныхъ всѣко ноѫ все
свое съдръжанїе. все еже о снхъ
попеченїе отра́съ и възненавндѣвъ
и еще же. и своѧ плъть прѣжде
сѝхъ, нагъ и беспечаленъ и без
лѣпостн хѕ послѣдѕетъ на нбо
прнсно зра. и аже wтждъ по-
мощь ожндаа. по рекшомѕ стмѕ
прнльпе дша ма по тебѣ. и
нномѕ прнснопаматномѕ ре́кшѕ аз
же не трѕднхсѧ послѣдѕа. и

[1] С преписа на тоя текст ме улесни любезно архим. Климент Рилски.

ДНЕ НАН НАСЛАЖЕНЇА НАЙ ПОКОЮ.
ЧАЧЕ НЕ ВЪЖЕЛѢ ГН: СТЇ ВЕ-
АНЇЕ ЕЖЕ ВСѢ ПРѢДЪРЕЧЕННА
ОСТАВЛЬШЕМЪ ПОЗВАНН НАШЕМЪ НЖЕ
ГЬ НАШЪ ПОЗВА НА А НЕ ЧАКЪ,
О НѢЧЬСОМЪ ПЕЩНСА НЕМОГЖЩИ́МЪ
НАЄ БАГ҃ОДѢТЕЛЬСТЬВОВАТН ВЪ ЧАЇ
НЖЖ НАШЕА ре́КШЕ НСХОДА. СЕ
БѠ ЕЄ ЕЖЕ ре́ЧЕ ГЬ ОБРАТНТНСА
ВЪСПА. Н НЕ ОБРѢСТНСА ВПРАВЛЕНЇ
ВЪ ЦРТВО НБНОЕ: ГЬ НАШЪ
ВДОБЪ ПОПАЪЗНОВЕННОЕ НАШЕ ВЪ-
ВО́ДНЫНХЪ ВѢДЪ. Н ЯКО ВДОБЪ
СЪ МНРСКЫМН ХОДАЩЕ НАН БЕСЕ-
ДВАЩЕ ПАКЪ ВЪ МНРЪ ВЪЗВРА́-
ЩАЕМСА, ре́ЧЕ КЪ ре́КШОМЇ ЕМЇ ПО-
ВЕЛЙ МН НТН Н ПОГРЕБЬСТН ОЦА
МОЕГО, ОСТАВЙ МРТВЫА ПОГРЕБЬСТН
СВОА МРЪТЪВЦА. БѢСѠВЕ ПО Ѡ
ВРЖЕНН МНРА ВБО МАТНЕЫА НА
Н МАРЪДЫА Ѡ МНРСКЪЫХЪ БЛА-
ЖНТН ВЪЛАГАЯТЪ. Н СЕ БО ОКА́-
АННЫ НАРНЦАТН. ЯКО ВСѢКОА ОНѢХЪ
ДОБРОДѢТЕЛН СЕБЕ АНШНВШНХЪ. РА-
ЗЇМ ЖЕ ВРАГѠМЪ НАШНМЪ ЛЕСТ-
НЪНМЪ СМѢРЕНЇЕМЪ НАН ВЪ МНР
НА ВЪЗВРАТНТН НАН ПРѢБЫВАЩН
МННХѠМЪ ВЪ Ѡ҃ЧААНЇЇ ННЗ-

рнѫтн: естъ оухѫжатн мнрскыхъ
ради възношєнїа. и естъ несѫ-
щихъ тѣ тѣ оумнчнжаватн за
еже бѣжатн оучаанїа и впованїе
прнтѫжатн: слышнмъ га къ оно-
мѹ юношн, нже всѣ съпроста за-
повѣдн съдѣлавшомѹ рѣкша, яко
єдїно тн недостало є, еже про-
дати имѣнїа и дати нищнмъ.
самомѹ са богѹ оустронтн мнло-
стыня прнемлащѹ:

3. Съчинения на Дионисия Ареопагит с тълкувания на Максима Изповедник.[1] Намира се в Московската духовна академия, № 122. Съдържа 426 листа бомбицина. Извод среднобългарски от XIV в. Писмо, заоблѐн бързопис като в другите Киприанови автографи. Строев, Соболевски, Амфилохий го приемат за Киприанов. Препис от превода на светогореца Исаия от 1371 г. Докато порано тоя Исаия се смяташе за сръбски писател, в по-ново време го приемат за българин. Така мисли Радченко[2] и професорът в Московската духовна академия Ив. Попов, който го смята за българин, ученик на Григория Синаит.[3]

Тук привеждаме част от текста, доколкото е предаден от архимандрит Амфилохия,[4] за показ на езика и правописа:

л. 378.

Гаїѹ рабѹ, а.

Тма бєз вєстн бываєть свѣтомъ. и паче мнѡгомъ свѣтомъ. неразоумїе потрблѣжтъ, разоумы. и паче мнѡѕн разоумы. Сїа прєвъсхо̀дн-
телнѣ нѫ не по оумншенн разоумєвъ, ѩсно рцѝ ѕѣлѡ истнннѣ.

л. 378ᵛ тлъ. а.

---

[1] По предание Дионисий живял през I в. и бил поставен от ап. Павла за епископ в Атина. Съчиненията, приписвани нему, са от по-късен произход. Те имат мистичен характер във връзка с християнството и новоплатонизма.

[2] Религиозное и литературное движение в Болгарии и пр., Киевъ, 1898, стр. 322.

[3] Православная богословская энциклопедия, т. IV, 1081.

[4] Труды III арх. съезда, кн. II, стр. 246—247.

Нєщіѧю Гаїа сего бымн, емѫ же трєтїе посланїе напи́са бжвныи
єѵлїстъ Іѡаннъ. назна́менѧа и ѿ нныхъ имн же бысть съ аплы
бжвны съ мжж' ра́бы же рече нарицатнса въ нже ѡ цркѡвномъ сщен-
ноначалїи въ главизнѣ ше́стон нѡкы, рекъ тамо и како оустраѧатса
не сѫще цркѡвнніи, нж выш'шїи лю́дїи. Снмже мнитса днви́тса
фїлѡнъ іоудеа́нинъ въ нже ѡ зри́тельномъ нан ѡ рабь сьпнсанн ра́бы
тѣхъ нарицаѧ и оуста́въ нхъ испо́вѣдѹѧ:

л. 240.

Глава, ·ѳ·. ѡ великѡмъ. ѡ маломъ ѡ то́мжде. о нномъ. о по-
до́бнѣмъ. о неподо́бнѣмъ. о стоа́нїи. о двнженїи. ѡ равънъствѣ:

Понеже и вели́ко и мало налагаетса въ сѣхъ внновномѫ, и тѫжде
и нно, и подо́бно, и неподо́бно, и стоа́нїе, и двненїе, прнне́сн и снхъ
бгонменныхъ ѡбразъ ели́ка на́мъ ѩвленна да оуз'рнмъ. вели́къ оубѡ
бъ въ словесехъ въспѣваетса. и въ величьствѣ и въдыха́нїи тѣнцѣ
бжвное нзъѩвлѣемѡмъ малъство. и тъжде егда глатъ сл҃вса, ты
же тьжде есн, и ннъ, егда ѩко мнѡго ѡбразенъ и мнѡговиденъ, ѿ
тѣх'же сл҃весъ наздаваетса. и подо́бьнъ ѩко подо́бныхъ и по-
до́бънъства съставнтелъ. и неподобьнъ въсѣ, ѩко не сѫщѫ емѹ по-
добномѫ. и стоан недвнжнмъ. и сѣдан въ вѣкы. и двнжнм', ѩко
на всѣ шьствѣа. и елика нна таковаа въкоупосна́на бгонмен'ствїа, ѿ
сл҃весъ въспѣваатса. тъ не оубѡ въ съсѫжденїю нномѫ, великъ бь
глетса ѩкоже вѡлъ ваш'ше ѡвца, нан бо́гъ про́сѧ. нж въ истнж
непостнжїа ради бжнаго вели́чьства. Се бо зна́менѣетъ еже свойствънѣ
ре́кше свои́ство рекъ:

III

Освен с току-що разгледаните автографи на Киприана неговото име е свързано и с други два по-крупни книжовни труда, запазени в руски преписи. Туй са Киприановият служебник и Киприановият требник, които имат особено значение не

само за изяснение на литургичната дейност на всерусийския митрополит, но и за връзките му с българската книжнина.

Киприановият служебник е писан на пергамент в края на XIV в., 136 листа. Пази се под № 344 (по-рано № 601) в Московската синодална библиотека.[1] Преписвачът-русин Иларий бележи на л. 72, гдето свършва текстът на литургиите: сии служебникъ преписанъ ѿ грецкыхъ книгъ на рускыи языкъ рукою своею Киприанъ смиренъıи митрополитъ Кыевъскы и всеа Роусн. След това се предават препоръките от Киприановия оригинал за преписвачите и четците на божествените книги. Тия препоръки ще съобщим по-нататък. В една по-късна бележка на л. 40 се казва, че Киприан бил извършил превода през 1397 г., че се бил поминал на 1406 г. и че по същия тоя служебник служил сам Киприан.

Интересна е и друга бележка в текста на литургията, която се отнася до самия Киприан, който бил наблюдавал в цариградската църква Св. София как, когато певците пеели отца и сына и пр., бивала целувана светата трапеза и светите дарове, па добавя: такоже и стѣи Софьи в великоі цркви творимо ıе, ндѣже и мы наоучихомъ ндѣвше.[2]

Във връзка със служебника стои посланието на Киприана до духовенството в Псков. Там се съобщава, че митрополитът бил изпратил в Псков преписи от литургията на Иван Златоуста и на Василия Велики, както и служебен ред (чин) за кръщение, венчавка, водосвет на 1 август и др., пък се добавя, че щял да изпрати и други книги. И наистина в Киприановия служебник са поместени поменатите чинове за венчавка, водосвет на 1 август и пр.[3]

Служебникът не е обнародван, освен една-две страници, които ще използуваме по-долу, та затова и нашите изводи за езика на неговия оригинал, т. е. оня на Киприана, ще се опрат било на досегашните изследвания, засягащи Киприановата литургична дейност, било на нашите лични проучвания. Речените изследвания се представят в работите на Сырку, Мансветов, Красноселцев, Орлов и др. Мансветов, професор в Московската духовна академия, посвети на Киприана обстойна монография — Митрополит Киприан в литургической деятельности, Москва 1882. Относно Киприановия служебник той заключава, че неговият ръкопис, както е представен в № 344 на Московската синодална библиотека, е бил преведен от гръцки, и то не по поместения текст у Гоара, а по друг близък до него, но от същата версия. От друга страна, като има

[1] Горский — Невоструев — Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, Москва 1869, отд. III, 1, стр. 11—20.

[2] Описание III, 1, стр. 15.

[3] Акты историч. I, № 8 и № 35 на стр. 69.

пред вид един требник от XV в., № 376 на същата библиотека, гдето е поместен уставът на божествената служба от Филотея в превод от Киприана по устав, поставен отделно от литургията и че тоя устав стоял близо до Евтимиевския, Мансветов приема, че отделни преписи на устава минали у русите посредством сръбски или български преводи. Пък имало и устави, въведени в състава на литургията. Такава именно версия, т. е. уставът, слян с литургията, бил преведен „вероятно“ направо от гръцки от самия Киприан.

Проф. К. Ф. Красноселцев, чийто труд Материалы для истории чинопоследования литургии святого Иоанна Златоуста, Казань 1889, нямаме на ръка, обнародвал между друго гръцкия устав на литургията по Ватопедския ръкопис № 133 от XIV в. с успоредица от Киприанови служебник. Красноселцев смятал, че от Ватопедския текст иде уставът в Киприанови служебник.[1] П. Сырку в Литургические труды патриарха Евфимия Терновского, Спб. 1890 г., приема, че Евтимиевият устав на литургията представлявал почти буквален превод на гръцкия текст по Ватопедския ръкопис. Относно Киприанови превод — казва Сырку — могло да се каже, че в неговата основа, както в устава на проскомидията, тъй и в литургийния устав, лежи текстът на Ватопедския препис, ако и с много добавки.[2]

М. И. Орлов, професор в бившата Петербургска духовна академия, в цитуваното негово изследване за литургията на Василия Велики, е отредил шест страници (LII—LVIII) за Киприана — Существенныя сведения о литургической деятельности митрополита Киприана. Там той предава накъсо мненията на другите учени относно Киприана, пък излага и своето гледище. Той обръща внимание на въпроса за първоизворните ръкописи, които предават редактирания от патриарх Филотея така наричан гръцки устав на литургията, както началните текстове на преводите на устава от Евтимия и Киприана. Орлов признава, че въпросът не е изследван всестранно. Той изтъква, че уставът на литургията в едни гръцки ръкописи носи името на Филотея като автор или редактор, а в други Филотей не е поменат. Една гръцка редакция на устава още от XIII в., т. е. от преди Филотея, се намирала под № 381 в Московската синодална библиотека, както на това беше обърнал внимание и проф. Мансветов. В стари ръкописи от XIV в., най-важен от които бил Ватопедския под № 133 (744), не се намирало името на Филотея. Така наричаният Свитък на литургията от XIV в., свързван с името на патриарх Евтимия, не поменава Филотея. Последният е поменат като автор в служебника на Евтимия от XIV в., макар че в заглавието името не е добре запазено, а само стои — нѣ града твореніе, т. е. (... фїлѳѳа патрїарха Константинѣ града твореніе). В така наричания Киприанов служебник, както и двата требника № 375 и 376 в същата Московска синодална библиотека, приписвани на

[1] Срв. у М. И. Орлов, Литургия святого Василия Великого. Спб. 1909, стр. LVI—LVII.

[2] Сырку, стр. LXVI—LXVII.

Киприана, има различия. В служебника уставът бил изложен във връзка с литургийните последования; в требника № 375 никак нямало устав, а в требника № 376 имало устав, но предаден отделно от литургията. Орлов обръща внимание и на друг факт. Учените, като говорели за устав, обикновено го свързвали с литургията на Йоана Златоуста. Той обаче изтъква, че има гръцки и славянски ръкописи, ако и доста рядко, гдето уставът се слива и с Василиевата литургия именно в проскомидийната ѝ част. Такъв е служебникът № 617 от XVI в. в Софийската библиотека при Петербурската духовна академия, гдето уставът предхожда Василиевата литургия и носи името на митрополит Киприана.[1]

От току-що приведените мнения личи, че въпросите около Киприановия служебник се движат все още в областта на предположенията и че ще трябва да се изнесат нови данни за тяхното изяснение. Надявам се прочее, че следващите надолу мои приноси ще помогнат що-годе за това.

От сравнението между запазените стари гръцки литургийни текстове от VIII—IX—X в., каквито са Порфириевският, Барберинският и тези от VIV в. насетне, носещи името на техния автор патриарх Филотея или без неговото име, се вижда, че Филотей не е съчинил нов устав на литургията, а е използувал по-стари текстове и тая нова негова версия се е почти узаконила в църковната практика на православния изток у гърци, българи, руси, румънци, сърби и пр. Филотей е бил патриарх на два пъти: веднъж за малко време, от 1354—1355 г. и друг път — от 1364—1376 г. Изпърво е монашествувал в Света гора, бил е игумен в лаврата на св. Атанасия, после на 1347 г. е бил ръкоположен за митрополит на Ираклия, отгдето в 1354 г. е бил избран за патриарх.[2] Редакцията на литургията се отнася през време на пребиваването му в Света гора, както това узнаваме от един гръцки ръкопис в руския манастир Св. Пантелеймон в Света гора. Досегашните изследвачи на Киприановата литургична дейност, доколкото аз зная, не са обърнали внимание на тоя важен ръкопис. Ръкописът е писан на бомбицина през XIV в., № 6277 (770). На лист 149а сл. е изложен Филотеевият устав на литургията заедно с дяконската със следната интересна бележка в заглавието: *Διάταξις τῆς Θείας λειτουργίας, ἐν ᾗ καὶ τὰ διακονικά. συντεθεῖσα παρὰ τοῦ παναγιωτάτου μου δεσπότου Ἡρακλείας τοῦ κυροῦ Φιλοθέου, ὅτε ἐκρημάτιζεν ἡγούμενος ἐν τῇ ἁγίᾳ καὶ σεβασμίᾳ καὶ εὐαγεῖ*

---

[1] 8ста бжтныа сл8бы стго велкw Васна . . . Препнсл w греческыхъ кнн на рускын ꙗзыкъ. смрenнын мнтрополн Кыевъскын. всеа Р8сн. Кипрнанъ, стр. LVIII.

Орлов напира на това, че в същата библиотека, гдето има повече от 400 служебника, служебникът 617 единствено приписва на Киприана превода на устава и приложението му в литургията на Василия. Това той не смята за недоразумение, а като факт за труда на Киприана.

[2] *М. Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχαὶ πίνακες*, 428 сл., 431 сл.

μεγάλη Λαύρα τοῦ μεγίστου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθωνι, ὅπου καὶ ταύτην συνέθηκεν.[1] Явно е, че преписвачът е бил почитател или подчинен на Филотея, когато последният, преди да стане патриарх, е бил ираклийски митрополит между 1347 и 1354 г. При това той съобщава, че уставът бил съставен още през време на игуменството на Филотея в лаврата, гдето той *ταύτην* (т. е. *διάταξιν*) *συνέθηκεν*.

През 1935 г. Филотеевият устав по Пантелеймоновския ръкопис 6277 (770) биде обнародван от Пан. И. Тремпела в Атина в неговата книга за трите литургии.[2] Сравнението между него, устава от XIV в., какъвто е ватопедският № 133 (744), показва че наистина има доста общи места в двата текста, не не са малко и различията им. Подобни различия личат и в по-новите преписи, носещи името на Филотея, та може да се каже, че едва ли има два ръкописа, които да се покриват буквално. Същото наблюдаваме и по отношение на по-стари устави, какъвто е например тоя от Народната библиотека в Атина от XII—XIII в., № 662, който представя доста общи места с Филотеевия, но още повече са и различията. Части от него обнародва Тремпела.[3] Такъв е и Уставът на литургията от края на XIII и началото на XIV в., № 381 (169) на гръцките ръкописи в Московската синодална библиотека. Той е озаглавен: *Περί τοῦ πῶς ἐκτελεῖσθαι τὴν θείαν καὶ [ἱερὰν] ἱερὰν ἱερουργίαν*.[4] Той се схожда почти буквално с речения устав на литургията (*διάταξις τῆς θείας ἱερουγίας*) от XII—XIII в., № 662 в Народната библиотека в Атина. Тия два устава или, по-добре казано, тяхната версия ще да е послужила като основа при редактирането на Филотеевия устав. Разнообразието в текстовете на Устава се обяснява от сравнителната свобода, която се е търпяла в служебниците и требниците под влияние на разните устави — студийски, иерусалимски, светогорски; пък освен това за свободата е допринасяла и традицията в многочислените манастири и църкви, както и волностите на някои преписвачи да съкращават, да разтягат описанието на извесни обреди, да пропускат молитви и пр. За да се дойде до единство в литургийните текстове, Филотей се е постарал да даде една норма, но и тя не е могла да остане съвсем чиста от нововъведения или напластяване.

Минем ли на славянските преводи на служебниците, молитвословите-требници, и там забелязваме подобно разнообразие, продиктувано от гръцките оригинали, пък отчасти и от волностите на славянските книжовници-литургисти. И тъкмо във връзка с това разнообразие стои и въпросът за Киприановия служебник — казвам въпрос, защото учените, които са се занимавали с него, не дават

---

[1] Spyr. P. Lambros, Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos. Cambridge 1900, vol. II, 430.

[2] *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κωδικας. Ὑπὸ Παν Ν. Τρεμπέλα Ἀθῆναι* 1935, стр. 1—16. Тремпела, който е обнародвал по чужда фотографска снимка уставът, е предал в малко друго четене поменатата бележка за авторството на Филотея.

[3] Стр. 1 сл.

[4] Части от него обнародва Мансветов, Митрополит Киприан, като приложение, стр. I—IV; срв. още стр. 20—21.

положителен отговор (срв. по-горе, стр. 53—54). Видяхме, че преписвачът на Киприановия служебник Иларий заявява, какво Киприан „преписал“ (прѣписанъ) от гръцки на руски своя служебник (лист 72) или че служебникът бил „съпѣсание“ от гръцки (л. 132). Требникът № 376 в Московската синодална библиотека от XV в., който съдържа и устава на божествените служби от патриарх Филотея, бил също „спѣсан“ от Киприана (л. 7). За требника № 375 от 1481 г. на същата библиотека се добавя от по-късна ръка, че е бил буквално преписан от „превода“ на Киприана. Явно е, че тук думите прѣписанъ, съпѣсание от гръцки искат да означат понятието „превод“. Сравним ли обаче текстове от Требника № 376, дадени в Описание-то на ръкописите в Синодалната библиотека и съответни текстове в служебника на патриарх Евтимия, ще видим, че Киприан не ги е превеждал от гръцки, а просто ги е заемал от превода на Евтимия с изключение на заглавието:

Евтимий

Оустав҃ бжтьвныѧ слвбы сты̑ лнтвргїи̑ въ нем҃же и дїаконскаа. фїлѳ҃ѳ҃ea патрїа҃рха Константинѣ҃ града твореніе.

Єгда хо҃щетъ, ерен҃ бжтъвнѫ҃ съвръшатн слвжбѫ҃. длъженъ є҃ пръвѣе мнренъ бытн съ всѣмн... ... на третїен҃ просфорѣ гл҃еть (т. е. нерей) сѝлож҃ чьстнаго и жнвотворѧщаго крта. чьстнаго и славнаго прка и прчѧ и кр҃тѣ Iw... та҃ въземъ дрѹгѹ҃ просфорѫ҃ гл҃еть. о въсѣкомъ еппкпьствѣ православномь... та҃ помнндѣ҃ нхже хощетъ жнвын҃, и тако нземлеть часть. на дрѹзѣн҃ просфорѣ гл҃еть сѝце. о пазстав҃ бжествены҃ слвжеб҃ творенїе фїлѳ҃ѳ҃ea патрїа҃рха Цр҃нграда. Спнсажеса҃ се смѝрены҃ мнтрополнтѡ҃ Кневскнмъ, и всеа Рѳсн Кнпрїано҃.

Єгда хо҃ще҃ ерен҃ бжтвѐною съвръшатн слоу҃вѣ длъженъ естъ пръвѣе мѝренъ бытн съ всѣмн... ... на третїн҃ просфорѣ гл҃еть (т. е. нерей) снлою чтнаго и сла҃внаго прка прчѧ и крт҃ла Iw... таже взе҃ дрѣгвю просфорѣ, гл҃ѐть. ѡ всако҃ еппьст҃вѣ православ҃ныхъ... та҃, помнндѣ҃ нхже хо҃ще҃ жѝвы҃, и цр҃ѣн. и тако нземле҃ ча҃... на дрѣзѣй же прóсфорѣ гл҃е҃ сїце, о пáматн

мати и w оставлении грѣхо^{м} блажены^{х} ктиторь стго храма сего. та^{ж} помнитъ херотонисавшаго его архїерея, и иже хощетъ ѹсопшихъ по имени.

и о wставленїи грѣхо^{м} блаженныи^{х} ктиторъ стго храма сего. та^{ж} помнитъ^{т} херотонисавшаго архиереа. и ихже хо́щетъ^{т} ѹмершихъ по имени.

Докато следователно приведените извадки от преписа на Киприановия требник № 376 издават буквален препис от Евтимиевия служебник, извадките, които ще дадем от Киприановия служебник именно от проскомидията и литургията на Йоана Златоуста, доколкото ги има в Описание-то на Московските синодални ръкописи, съвсем не показват да са копие от Евтимиевия служебник.

Евтимий

Єгда хо́щетъ иерен бжтъвнаж съвръшати славбж. даъженъ є пръвѣе мирѣнъ бытн съ всѣми...

(След изваждане на агнеца от просфората)

...и полагаетъ его възнакъ въ стѣмъ дискосѣ... и прѣвращаетъ его нищь аще нѣстъ то́пль яко да не испѣщаетъ влагж.

... иерен же въземь вторыж просфорж глаетъ. въ чѣ и въ памать прѣблаженныж вачщж нашж вцж и присноджвы Маріи... на третїен просфорѣ глаетъ силож чьстнаго и славнаго пррка и прчча и крстъ Iwанна... та^{ж}

Киприанов служебник

Хотящю иерѣwи бжтвную свершати тайну. достоитъ ѹбо емѹ преже всего мирѹ бытн...

... аще ѹбо не тепла бѹдетъ просфѹра wбращаетъ его нищь... аще ли же... тепла бѹдетъ была просфѹра. не обращаетъ стын агнець нищь яко да не ѹпуститъ водѹ ѹдолѣ лежа на стомъ блюдѣ.

... та^{ж} пріемлетъ^{т} сцинницъ. в рѹкѹ. вторѹю просфѹрѹ, глаъ в чѣ и памать прѣблагнѣи вачцн нашен вцн. и прндвѣи.

въземъ дроугоуѫ просфорѫ гл҃етъ. о въсѣкомъ епкпьствѣ православномь. о архїепкпѣ нашемь... и тако нземлеть чясть. на дроузѣи просфорѣ гл҃еть снце. о памѧти и ѡ оставлении грѣхо҃ блажены҂ ктиторь сто҃го хра҃ма сего...

Мр҃ин... на третии же просфурѣ гле҃ чтнаго и славнаго прка прча ї кртла Iwана... та҃ приемъ нную просфуру гле҃ ѡ всемь еп҃пьствѣ православны҂ ѡ архнеппѣ наше҃... и тако вземлеть часть... и паки прне҃ просфуру гл҃ снце ѡ пама҃ и ѡставлении грѣховъ блжны҂ создателеи ѡвителн сна,..

(След възгласа на Станѣмъ добрѣ от дякона):

Сѣмь҃ гл҃емь ѡ дїакона, ierен възнмаетъ аеръ ѡ сты҂хъ възвышѫ его по малѣ гл҃еть. стын бе. стын крѣпкын...

... Єгда же хо҃щеть сщенникъ призвати сто҃го дх҃а и съврѣшити стыѫ дары, поставлѣетъ дїаконь ниже имать въ рцѣ рипидѫ или покрывало. и прихождтъ бли҃ сщенника и поклонѣѫтсѧ ѡбои пре҃ стоѫ трапезоѫ, мл҃ящесѧ въ себѣ.

Сему҃ ѡ дыакона ілему ерѣи въздвигае҃ въздухъ ѡ сты҂ по малу. вздвижа его и гл҃а. стый бе, стын крѣпкын...

... Єга же въсхоще҃ сщникъ творити призываніе сто҃го дх҃а. и свершати дары. ѡлагае҃ дыако҃. еже въ рукѣ҂ имѣеть рипиду. или покровець. и прихожде҃ ближе сщника. и поклоняютъ ѡба. г҃. пре҃ стою трапезою. молѧще҃ к себѣ.[1]

Накъсо речено, литургичната книжовна дейност на Киприана засяга два труда:

1. Устава на литургията на „патриарх Филотея“, но не преведен от гръцки, а просто преписан от превода на българския па-

[1] На л. 93 в Киприановия служебник е дадена една молитва към св. дух от патрнарха Константина града Филофеа: црю нбнын оутѣшителю вако свѣзначалнын.

триарх Евтимий. Включен е в Киприановия требник № 376 в Московската синодална библиотека, по руски препис от XV в.

2. Устав на божествената служба на Златоуста, службата на Василия Велики и преждеосвещената литургия, изложени в Киприановия служебник от XIV в., № 344 на Московската синодална библиотека. Статиите, извън речените служби, са прибавени не от Киприана. Тук има друг превод, вероятно извършен от Киприана от гръцки, но има части, които Киприан е заемал наготово от по-стари преводи. Тук трябва да поменем и за старанието на Киприана да въведе изправен текст на литургията в руската земя. Той изпраща на духовенството в Псков оправени някои служби и устава на божествената служба на Златоуста, отделно от литургията на последния.

За показ пък на това, че Киприан е използувал по-стари славянски преводи за своя служебник, ще приведем следните съпоставки:

Евхологион от X—XI в. в Румянц. музей № 15 (474)[1]

Μνήσθητι κύριε τῶν καρκοφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἁγίαις σου ἐκκλησίαις. καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων. ἄμειψαι αὐτοὺς τοῖς πλουσίοις σου καὶ ἐπουρανίοις χαρίσμασι. χάρισαι αὐτοῖς ἀντὶ τῶν ἐπιγείων τὰ ἐπουράνια. ἀντὶ τῶν προσκαίρων. τὰ αἰώνια. ἀντὶ τῶν φθαρτῶν τὰ ἄφθαρτα. μνήσθητι κύριε τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς. μνήσθητι Κύριε τῶν ἐν παρθενίᾳ καὶ εὐλαβείᾳ καὶ ἀσκήσει καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων. μνήσθητι Κύριε τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πιστοτάτων ἡμῶν βασιλέων. οὓς ἐδικαίωσας βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς. ὅπλῳ ἀληθείας. ὅπλῳ εὐδοκίας στεφάνωσον αὐτούς. ἐπίσκίασον ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ἐν ἡμέρα πολέμου. ἐνίσχυσον αὐτῶν τὸν βραχίονα. ὕψωσον αὐτῶν τὴν δεξιάν. κρά-

Руски служебник на Варлаама Хутински, XII в.

Помяни гн плоды носящая и добро творящая въ стхъ твоихъ цркваχъ. и поминающая нищая. въздажь имъ батъимн нбнъимн твонми дармн. и въ временьнъіхъ мѣсто вѣчная. и во нстлѣньнъіхъ мѣсто ненстлѣньная. Помяни гн сущая въ пустънаχъ. и въ горαχъ. и въ пещерαχъ. и в распаданнихъ земнъіхъ. помяни гн сущая въ дѣствѣ и въ говѣнии и въ пощении. и въ чтѣ житии пребъівающихъ. Помяни гн бговерьнаго князя[2] нашего. нма.

[1] Гръцкият текст бе обнародван от проф. Орлов в по-горе посочения негов труд за литургията на св. Василия, стр. 226 сл. Руският текст, № 343 в Московската синодална библиотека, бе обнародван от Буслаева в неговата Историческая христоматия, Москва 1861, стр. 95 сл. Евтимиевият текст е по изданието у Сырку, стр. 51 сл., а Киприяновият — пак у Буслаева, стр. 137 сл.

[2] Преписвачът съобразно с руската действителност през XII в. е поставил князь.

τυνον αὐτῶν τὴν βασιλείαν. ὑπόταξον αὐτοῖς. πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα. χάρίσαι αὐτοῖς βαθείαν καὶ ἀναφαίρετον εἰρηνην. λάλησον εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν ἀγαθὰ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας σου καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου. ἵνα ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν. ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβεία καὶ σεμνότητι. μνήσθητι Κύριε πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας. καὶ τῶν ἐν τῷ παλατίῳ ἀδελφῶν ἡμῶν. καὶ παντὸς τοῦ στρατοπέδου, τοὺς ἀγαθοὺς ἐν τῇ ἀγαθότητι διατήρησον. τοὺς πονηροὺς ἀγαθοὺς ποίησον ἐν τῇ χρηστότητί σου. μνήσθητι Κύριε τοῦ περιεστῶτος λαοῦ. καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων. καὶ ἐλέησον αὐτοὺς κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου. τὰ ταμιεῖα αὐτῶν ἔμπλησον παντὸς ἀγαθοῦ. τὰς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ διατήρησον. τὰ νήπια ἔκθρεφον. τὴν νεότητα παιδαγώγησον. τὸ γῆρας περικράτησον. τοὺς ὀλιγοψύχους παραμύθησαι. τοὺς ἐσκορπισμένους ἐπισυνάγαγε. καὶ σύναψον τῇ ἁγίᾳ σου καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ. τοὺς ὀχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον. τοῖς ὁδοιποροῦσι συνόδευσον. χηρῶν πρόστηθι. ὀρφανῶν ὑπεράσπισον. αἰχμαλώτους ῥῦσαι. νοσοῦντας ἴασαι. τῶν ἐν βήμασι καὶ ἐν μετάλλοις καὶ πικραῖς δουλείαις καὶ ἐξορίαις. καὶ πάτῃ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ καὶ περιστάσει ὄντων μνημόνευσον ὁ θεός. καὶ πάντων τῶν δεομένων τῆς μεγάλης σου εὐσπλαγχνίας. καὶ τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς καὶ μισούντων.

ЄГО ЖЄ ѠПРАВДАЛЪ ЄСИ ЦРТВОВАТИ НА ЗЄМЛИ ѠРѹЖИЄМЬ ИСТИНЬНЪІМЬ. ѠРѹЖИЄМЬ БѢГОВОЛНЪІМЬ ВѢНЧАЛ ЄГО. ѠСѢНИ НАДЪ ГЛАВОЮ ЄГО ВЪ ДНЬ БРАНИ. И ѺКРѢПИ МЪІШЬЦЮ ЄГО. И ВЪЗНЕСИ ДЕСНИЦЮ ЄГО. ѺУТВЕРДИ ВѢДЧЬСТВО ЄГО. ПОКОРИ ПОДО НЬ ВСѦ ИНОІАЗЫЧНЪІЯ СТРАНЫ. ХОТѦЩАЯ РАТЕМЪ. ДАЖЬ ЄМѹ ПРОСТРАНЪІИ И НЄѠТСМАЄМЪІИ МИРЪ. ГѢИ ВЪ СРДЦИ ЄГО БѢГАЯ Ѡ ЦРКВИ ТВОЄИ. И Ѡ ВСѢХЪ ЛЮДЕХЪ ТВОИХЪ. ДА ВЪ ТИШИНѢ ЄГО ТИХО И БЕЗЪМОЛЪВНО ЖИТИЄ ПОЖИВЕМЪ. ВСѦЦѢМЬ БѢГОВѢРИЄМЬ И ЧТОТОЮ. ПОМѦНИ ГИ ВСѦ НАЧАЛА И ВЛАСТИ. И СѺЩІЮ БРАТЬЮ НАШІЮ ВЪ ПОЛАТѢ. И ВСѦ ВОІА БѢГЪІЯ ВЪ БѢГОСТИ ТВОЄИ СЪБЛЮДИ. ЗЛЪІЯ ДОБРЪІ СТВОРИ БѢГСТИЮ ТВОЄЮ. ПОМѦНИ ГИ ПРѢСТОІАЩАЯ ЛЮДИ И ѠСТАВШАЯ ПОТРѢБНЪІХЪ ВИНЪ ДѢЛ. И ПОМИЛѺЙ ІА. И НАСЪ МНОЖЬСТВОМЬ МАТИ ТВОЄІА. КЛѢТИ НХЪ НАПОЛНИ ВСѦКОГО БѢГА. ПОДРѹЖІА НХЪ В МИРѢ И ВЪ ѢДИНѢНІИ СЪБЛЮДИ. МЛАДѢНЬЦА

нхъ въспнтан. оумность накажн. старость подъдержн. малодѣнъіа оутѣшн. расѣіанъіа съберн. блоудающа привеДн. и совъкоупн съ стою и апльскою цркввью твоею. новднмъіа дхъі нечтъімн свободн. с плавающнмн плаван. со въ поуть ходящнмн шествоун. вдовнцамъ помощьннкъ боудн. сирѣімъ застоупннкъ. плѣньнъіа нзбавн. болящаа нцѣлн. и соущаа на соудищн. и въ роудахъ. и в поточѣнннхъ. и въ лютахъ работахъ. и во всакон скорбн и бѣдѣ и нужн соущнхъ помнна бе и вса требоующаа великаго твоего мардна. и любящаа нъі и ненавндящаа.

Евтимиев служебник от XIV в. в Зограф

Помѣнн гн плодwносащїнхь и добротворащїнхь въ стънхь твонхь цркваˣ, и помнна-щїнхь ннща, възмъздн иˣ бwгатымн свwнмн и нбснымн дарwва̀нїн. дарѕн нмь въ мѣсто земныхь, нбсна. въ мѣсто врѣменныхь,

Руски препис (XIV в.) от Киприановия служебник

Помани гн плодоносащнˣ. и добротворащнхъ въ стъіхъ твонˣ цркваχъ. и помнна̀ющнхъ ннща̀а. и въздан же нмъ богатъімн твонмн и нбнъімн. дармн. дарун нмъ въ мѣсто земныˣ. нбна̀а вмѣсто временныˣ. вѣчна̀а. вмѣсто тлѣннъіˣ нетлѣн-

вѣчнаа. въ мѣсто талѣнныихъ, нетлѣнʼнаа. Помѣни гн, нже въ дѣвʼствѣ. и бг҃оугwвѣнїи. и пост-нничьствѣ. и чьстнѣ жителъствн прѣбываѫщїихъ. Помѣни гн бг҃о-чьстивѣншѧ и вѣрнѣншѧ цр҃а нашѧ, нже wправда цр҃тво-ватн на землʼн wржжїемь истн-ны. wржжїемь бг҃оволе́нїа вѣнчан нхъ. осѣнʼи на главоу и въ днь бранн. wкрѣпи мышцѫ и. възнеси десни́цѫ и. wкрѣпи цр҃тво и. покори нмь въса варʼ-ва́рскыѫ азыкы нже бра́немь хо-таща́ѧ. дарѵи нмь глъбогъ и нем҃емлемын мнрь. гн҃ъ въ срцн и бг҃аа w цркви твое́н и о въсѣх людехъ твон, іако да въ тишинѣ и тнхw и безмольв-но житїе пожнвемь въ въсѣкwмъ бг҃очьсти и чистотѣ. Помѣни гн въсѣко нача́лw и власть. и нже въ пола́тѣ бра́тїа наша, и въса кwа. бг҃ыѫ, въ бг҃очьсти съб-людн. ѫжка́выа, бг҃ы сътворн бг҃остнѫ своѭ. помѣни гн прѣ-стожщѧ лю́дн твоѫ, и нже нан. Помѧни гн нже в пустыня и гора. и пещера. и пропастехъ земьны. Помѧни гн нже въ дѣвьствѣ и бг҃оговѣньствѣ и без-молвнн. и въ чтѣ житнн пребыва-ющнх. Помѧни гн благочтивы и вѣрнѣншнхъ нашн црен. нхже wправдалъ iесн цр҃товатн на землн. и wружьемѣ истнны. wру-жьемъ бг҃оволенна вѣнчан н. wсѣнн надъ главою нхъ. во врем-ѧ бранн. wкрѣпн нхъ мышцю. возвысн н десницю. wдервнн[1] нхъ цр҃тво. покори нмъ всѧ вар-варьскыа ѩзыкы н брани хо-тащаа. дарѵи нмъ глубокын немлемын миръ. възгл҃ан въ срн нхъ. бг҃аа о цркви твоен и о всѣхъ людни твон. іако да в тишинѣ нхъ тнхо и без-молвно житне пожнвемъ во всѧ-ком бг҃овѣрнн и чтотѣ. По-мѧни гн всѧкое начало и власть. и еже в полатѣ браю нашю. и все воньство бг҃ыа въ бгтн сблюдн лукавыа. бг҃ы сътворн

[1] Вероятно: wтвердн.

радн благословѣнїа вины оставшїа. и помилуи нхъ и на по множьствѣ матн твоеѫ. скрѡвнща нх исплънн въсѣкогѡ блага. съпрѫжница нх въ мирѣ и единомыслан съблюдн. младенца въспнтан. юнѡсть накажн. старѡсть укрѣпн. малодушныѫ ѕтѣшн. расточеныѫ съберн. заблѫждшїа обратн, и съвъкупн стѣн своен съборнѣн и апльстѣн црвн. съмѫщаемыѫ ѡ духовь нечнстын свободн. съ плавающнмн плаван. съ пѫшествующнмн шествѣн. вдовица бѫдн застѫпникь. нщїимь помощникь. плѣненыѫ свободн. недѫжныѫ нсцѣлн. аже въ темница и руда и заточенїн и гѡркынхь работа и въ въсѣкон скрьбн и нѫжн и wбстоанн сѫщн, помѣнн бже. и въсѣхь молащн сѧ величьствѡ благѡутробїа твоего. и любащихь и ненавидащн на ...[1]

въ благтн твоен. Помнн гн престоѫщаѧ лю. и раб. бг-вныхь вынъ посланныхь. и спсн нхъ и на по множьствѡ матн твоеѧ. скровища нх исполнн всакого бга супругн нх. в мирѣ и въ единьствѣ сблюдн. младенца воспитан. ѹностн накажн. старость подъдержн. малодушныѧ ѹтѣшн. расточенныѧ сберн. прельщенныхъ wбратн. и совокупн стѣн твоен сборнѣн апстѣї цркви wбуреваемыѧ ѿ дховъ нечтыхъ. свободн. плавающнмъ сплаван. вдовицамъ престанн. снрыхъ защитн. плененыхь. нзбавн больныхь нцѣлн. нже в судилищехъ и рудахъ: и заточенихъ. и горкыхъ работахъ. и всякон скорбн. и нужн и wбстоанн сущихь. помнн бе и всехь требующихь велика тн блгоутробиа. и любащихь на и невидящихь ...[2]

[1] На следващия 64 лист на същия Зографски ръкопис стои бележка: „Помѣнн гн патрїарха кур Евѳумїа сїа напнсавша.“

[2] Вместо: ненавидащихь.

Понеже по-горе стана дума за славянски преводи на устава и на литургиите от преди Филотеево и Евтимиево време, за примери на което може да послужи привеждането на текста от служебника на Варлаама Хутински от XII в., тук е уместно да добавим и онова, което ни е известно за подобни преводи на българска почва, при все че можем да предполагаме, какво и реченият служебник на Варлаама Хутински иде от по-стар български превод. На тоя въпрос се беше спрял неотколе и прооф. протоиерей Ив. Гошев в студията си Божествената литургия на Златоуста, София 1943, стр. 112, гдето се запитва дали не е имало преводи на литургийния устав от предевтимиево време; той се надява да е имало такива и добавя, че ако такъв препис се намери, той ще послужи за още по-здрава основа на бъдещите разучвания на Евтимиевата литературна и езикова реформа в България. На това очакване можем да отговорим утвърдително, както ще се види по-долу. Но и преди туй трябва да си спомним за светогореца българин Старец Йоан от предевтимиево време, който като книжовник работи в лаврата на Св. Атанасия, гдето са се подвизавали Григорий Синаит, бъдещият патриарх Филотей, бъдещият български патриарх Евтимий и др. Старец Йоан превел от гръцки на български (прѣложи'шаго и҃зъ гръчьскы҃ въ блъгар'скын нашъ ѧзыкъ) много книги и ги изпратил из църквите на българската земя. Между тези книги била и литургията. Неговият ученик Методий преписал четири екземпляра от литургията. Не можем да твърдим дали Старец Йоан е превеждал изново или е преписвал само и изправял по-стари преводи, но важно е в случая, че и литургията, която ни интересува тук, е минала под негова ръка. Но че той не е бил обикновен преписвач, личи от хвалбите по негов адрес от ученика му Методия, който го превъзнася за труда му, вероятно оправка, върху Осмогласника на Йоан Дамаскин и го нарича „втори негов творец", като смята за пръв едноименник (тъзо҃нмєнитоу҃ ҃ѳ҃) Дамаскина.[1]

Реален пример обаче за предевтимиев превод на служебника ни дава пергаментният ръкопис № 590 в Софийската народна библиотека, български извод. За съжаление ръкописът сега не може да се проучи, защото след разрушението на библиотечната сграда при бомбардировките на 1944 г. ръкописите още не са наредени. Прибягваме обаче до извадките от служебника, направени от проф. Цонев в Описа на ръкописите, както и до фотографската снимка на две страници на таблица XXVII. За сравнение привеждаме части от Василиевата литургия и съответните места от превода на патриарх Евтимия:[2]

[1] Срв. Й. Иванов, Български старини из Македония, София 1931, стр. 275.

[2] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи в Соф. нар. библиотека, т. II, София 1923, стр. 102. Срв. у същия в неговата История на българ. езикъ, т. I, София 1919, стр. 246 сл. Ръкописът се отличава с хубавия си тънък и гладък пергамент. Писмото е едър и хубав устав. Употребяват се и двата ера, често пъти на етимологичните им места. Употребява и двата вида йери: ъı и ы. При смяната на

Рък. № 590

1. Ты гн сказа намъ велнкжѧ снж спьенна тайнж ты спвнлъ есн смѣренна н недостонныа рабы твож...

2. Станѣамъ (sic) добрѣ ставы. Благть га нашего іс ха любы ба ѻца н причастнѣ стаго дха бждн съ всѣмн ва горѣ нмѣймъ срца + Благодарнмъ га + сталь[1] + мтсѧ Сын влко гн бе, ѻче вседржителю + покланѣемын достонно іако въ нстнж н праведно + н пбно + н велелѣпїю стына твоеѧ + тѧ хвалнтн + тѧ пѣтн + тѧ бавнтн + тебѣ покланѣтн сѧ. тебе благодарнтн + тѧ слаѵнтн)...

3. (пропо)вѣдннкы + благовѣстннкы + мжченнкы н н повѣдникъ. н ѻчнтелѧ + н ѡ всѣкомъ дсѣ праведнѣ + въ вѣрѣ скончавшнхсѧ :· възгласн

Нзрадно о прѣстѣн н чтѣн

Евтимий

Ты гн показа намъ великое се спсѣнїе таи[н]ство. ты сповнль есн на смѣрены н недостонны рабь свон...

Станѣмь добрѣ. станѣмь съ страхѡмь. вънмѣмь стое възношенїе съ мирѡ принѡснти + Възглашь + Благть га нашего іѵ ха. н любы ба н ѡца. н причастїе стаго дха, бждн съ всѣмн нами +

Гѡрѣ нмѣнмь срца + благодарнмь га: +

Сщенннкь прѣкланѧсѧ молитсѧ +

Сын. Влко. гн бже. оче. вседръжителю. покланѣемын въ нстнж н праведнѡ. н побно велелѣпїѡ стына твоеж, тебе хвалнтн, тебе пѣтн. тебе бавнтн. тебѣ покланѣтнсѧ. тебе благодарнтн. тебе слаѵнтн... проповѣдннкы. благовѣстннкы. мнкы.

носовките след ж стои винаги ѧ или нѧ. Среща се и иж и ю. Има и з. Съкратителната титла е старинска: ⁓. Точката е малко кръстче: +. Ударения няма; те започват редовно при Евтимия. Начални букви в животински и растителен стил.

[1] Думата сталь (т. е. светител) сочи за архиерейско служение.

прѣблагословенѣй влчцѣ нашен
бцѣ пресноудвѣй Маріи ·:·
Сѣтаѣ. матсѧ тай +
Сѣты н бесплътныхъ сиѣ
н сѣго Ѡѡана прча прка н
кртлѣ. н сѣтыхъ прѣхвалныхъ
апѣ + н сѣго нмѧ. емоуже
н памать творимъ + н в'сѣхъ
сѣтыхъ...

4. Помѣни гдн благовѣрнаго
царѣ нашего їмѧ, егоже оправ-
далъ есн цртвовати на земи
ѡружіемъ истинымъ овѣнчан его,
осѣни надъ главож его въ днь
брани...

5. Благодатиж н шедротами
н чѣколюбіемь единороднаго сна
твоего, с нимже бавенъ есн с
прѣстымъ благымъ н животвора-
шимъ дхомъ твоимъ нынѣ н
прн...

исповѣдникы. вчителіи. н въсѣ-
цѣмь дхѡмь праведны въ вѣрѣ
скончавшїимсѧ ·:· + възгла +
Ндраднѡ, прѣсѣтѣн чтѣн пре-
бѣвенѣн влцѣ нашен бцѣ, н
пресноудѣвѣн Маріи + Діакѡн по-
минаеть ѕмершї +
Іерен же прѣклонсѧ молитсѧ +
Сѣто Ѡѡанна прка претча
н кртлѣ. сѣтыхь н славнын
апѣ. сѣтаго нмѧ, емѕже н па-
мать творимъ, н въсѣхъ стыхь...
Помѣни гѣ благочьстивѣншѧ
н вѣрнѣншѧ цра нашѧ, н
же ѡправда цртвовати на зем-
лѣи ѡружіемь истины. оружіемь
благоволенїа вѣнчан нхь. осѣнн
на главою н въ днь брани...
Блгтїа н шедротамн н чако-
любіемь единородаго сна тво-
его, съ нимь же бавень есн. съ
прѣстымь н благымь н животво-
рашїнм тн дхѡ ннѣ н прн-
сно...

IV

Остава да видим какво съществено е внесъл Киприан в руската книжнина.

Откакто Русия прие християнството та до късното Средновековие, нейната църква се управляваше от архиепископ, по-сетне титулуван всеросийски митрополит, поставян от цариградския па-

триарх. На 1589 г., при цар Теодор Иванович, руската църква в съгласие с някои от другите източни патриарси получи своя руска патриаршия. Това трая до 1721 г., когато Петър Велики повери управата на църквата на колективно тяло — синод. Патриаршията биде възстановена едва в наше време.

Киприан, който възглавяваше руската църква около 30 години, от 1375 до 1406 г., по произход българин, възпитан в българската и византийската книжнина, сроден с двата тогавашни центъра — Света гора и Цариград — и с религиозните движения в тях, е бил в положение да внесе в новото си славянско отечество духовните придобивки на близкия християнски изток.

Дейността на Киприана в Русия засяга преди всичко въвеждането на новия църковен устав — йерусалимския, — който бил вече установен в православния изток и у южните славяни през XIII—XIV в., докато в Русия още се държали до студийския устав.[1] В същност йерусалимският устав, водещ своя произход от лаврата на св. Сава († 532 г.) в Йерусалим, е много по-стар, но студийският, въведен през XI в. от цариградския патриарх Алексия (1025—1043) и уж написан по предание от най-видния представител на Студийския манастир, Теодор Студит († 826 г.),[2] го бил изместил за известно време. Освен тия два главни устава имало е и други второстепенни, смесени или сводни, употребявани особено в някои манастири.

Към тях спада например светогорският устав. Руската църква, която ако и формално, главно зависела от цариградската патриаршия, гдето бил приет йерусалимският устав, за да отстрани нежеланите в реда и състава на службите разногласия, е трябвало да прибегне до единство в устава. Първите опити в това отношение вече се насочват към края на XIV в., по времето на Киприана. От посланието на митрополита Киприана до игумена Атанасия, ученик на преп. Сергия, игумен Висоцки, узнаваме, че и сам Киприан бил добре запознат с въпросите, засягащи църковния устав, и е обяснявал на Атанасия църковните правила, обреди и обичаи, както и уставните манастирски четения, кои кога да се четат. Така напр. Киприан е препоръчвал: єуангелиѥ же толковоѥ въ церькви чисти, а на трапезѣ чтѧтъ патерикъ. и св. Ефрема. и св. Доротеа. а николѣ останется на праздникъ чтеньѥ праздничноѥ. и не поспѣютъ на завтрени прочести и тии прочтѧтъ на трапезѣ. и тако же шестиденникъ св. Василиа и св. отьца Ивана Златоустаго (Акты истор., I, № 253, стр. 478; срв. Срезневский, Древние пам. русского письма и

[1] За разлика от другите значения на думата устав, като устав (διάταξις) на литургията или едрото литургично писмо, наричано устав или унциално писмо или по-дребното — полуустав, — тук терминът устав (студийски или йерусалимски) означава книгата, която определя състава и реда на богослуженията през цяла година, както и дава правила за манастирския живот; наричаме я още и типик (τυπικόν).

языка, изд. 2, Спб. 1882, стр. 267). Атанасий, който заминал заедно с Киприана от Киев за Цариград и там останал да работи в Студийския манастир като книжовник нещо двадесет години, на 1401 г. преписал или превел йерусалимския устав със заглавие Око церковное в близкия до Студийския манастир друг, посветен на св. Богородица Ипервленто. Най-стар препис от тоя устав от 1428 г. се пази в Румянцовския музей, № 445 (Востоков — Описание, 711). Проф. Мансветов в изследването си за църковния устав[1] допуска, че преди Киприана ще да имало в Русия славянски преписи на йерусалимския устав, но че Киприан или неговият наследник митрополит Фотий, не ще да са написали или превели такъв.[1] Напротив, Голубински твърди, че Киприан въвел в Русия йерусалимския устав било като го превел от гръцки, било като си е послужил с готовия вече превод, направен в Сърбия. Той обещава да се върне на тоя въпрос по-нататък.[2] Мнението на Голубински се поддържа и от архиепископ Сергия в капиталния му труд Полный месяцослов Востока, изд. 2, Владимир 1901, т. I, стр. 190—191. Той обръща внимание и на Киприановия псалтир с последования, в който редът на службите е изложен съгласно йерусалимския устав и гдето са внесени изцяло служебните особености на последния по постния триод и по минея. Ние ще добавим, какво на лист 192 на тоя псалтир, именно в синаксарната част, Киприан изрично бележи, че тя е нагласена по йерусалимския устав: по тѵпикоу ієрлмъскомоу, вь тн мцемъ. ѡ септевріа до авгоу нмѣѧ трора же и кондакж, нарѡчнтымъ стын и великын празднкѡ господскын. Ще добавим също, че Киприан ще да е заел тоя надслов от готов вече среднобългарски текст, какъвто срещаме например в псалтир с последования от XV в. в Софийската нар. библ. № 4, гдето в началото на синаксаря, лист 158, четем: синаѯарь всего лѣта прѣнмѣѧ тропара и кондака, вь мь мцѡ по тѵпикѣ ієрлм'скомѣ ѡ септемврїа до авгѹста. нмѣѧ неплънь нарочнтын стын и великынмь праздникѡ господскым[3].

Проф. Н. Глубоковски в статията си за Киприана, поместена в Богословская энциклопедия, т. X, 1909, стр. 58, приема като положително, че Киприан бил въвел в Русия между друго новия богослужебен устав — йерусалимския на Сава Освещени.

---

[1] Церковный устав, стр. 270—271.
[2] История русской церкви, Москва 1900, т. II, стр. 330—331.
[3] Срв. Б. Цонев, Опис на ржкоп. и старопеч. книги в Нар. библ. в София, София 1910, стр. 5.

На второ място Киприановата дейност в Русия стои във връзка с оправката, ревизирането на книгите. Ревизирането на богослужебните книги, което особено се бе засилило през XIV в. в Света гора, Византия и България, не можеше да не привлече и Киприана, който се бе срасъл отблизо с това религиозно и книжово движение. Затова и една от задачите на Киприана в Русия беше да се потруди за „изправлението" на книгите или, както свидетелствува гореспоменатото руско съобщение от 1403 г., че Киприан между другото се отличил със своята ученост и оправка на книгите: . . . „исправленіемъ книжнымъ и ученіемъ его свѣтлѣетсѧ паче солнечныхъ зарей". В това отношение дейността на Киприана напомня българския патриарх Евтимия, който се трудеше за оправката на покварените текстове и за установен правопис в тях. На невежите е било забранено — съобщава Константин Костенечки — да пишат книги както у гърците, така и в Търново и в Света гора и ако книгите в Търновско били изправени, то се дължало на залягането на патриарх Евтимия и на цар Шишмана. В тоя дух били и препоръките на Киприана до руските книжовници. Намираме ги в Киприановия служебник, предадени от преписвача Иларий: „Аще ли же кто восхощє сиѧ книгы преписывати. смотрѧи не приложити или ѹложити едино нѣкое слово. или тычку едину. или крючькъ. иже сѹ подъ строками в рядѣхъ иже премѣнити слогно нѣкоторую. или приложити ѿ обычнꙑ ихже первѣе привыкъ. или паки ѹложити ни въ дыаконьства. иже въ възглашении. ни въ мѧтва. но с великꙑмъ вниманиемъ прочитати ѹчити. или преписывати" яко да не ѿ небрежениѧ въ грѣхъ впадете. занеже еже ѿ небрежениѧ впасти въ грѣхъ, горшии есть. неже ѿ невидѣниѧ бываема. (Описание III, I, стр. 11—12). Друг по-късен преписвач на Киприанов требник и служебник (№ 375 в Моск. синод. библ., от 1481 г.) под влияние на българския извод, от който е преписвал, си служи и с юсове, бележи, че се казвал Сидко Молчанов и повтаря препоръките на Киприана „аще ли же кто восхощє сиѧ книгы переписывати. смотрѧи не приложити, или ѹложити едиⷩое нѣкое слово. или тычкоу единѫ. или крѫчкы иже сѫ подъ строками в рядѣ. . . "И накрая:

„В лѣ sцно (6989—1481 г.) коснѫсѧ и съдѣла . .“ (Описание III, 1, стр. 203).

Препоръките на Киприана намерили отзив и по-късно в решенията на събора през 1551 г. в тъй наречения Стоглав, именно в главите за исправленїи книжномъ и за книжныхъ писцѣхъ. Там се заповядва, щото неизправените богослужебни книги да бъдат оправени съборно и на писците да се внуши да преписват от добри преводи. За да се избягнат грешките в ръкописите, идещи от различни преписвачи, било решено да се основе печатница, отгдето да излизат изправени, еднакви текстове. При задоволството на митрополит Макария и по заповед на цар Ивана Грозни печатницата била открита. Но едва след десетина години, в 1564 г., излязла първата печатна книга, един апостол.[1] Въпросът обаче за изправлението на книгите не слизал от сцената и продължавал да вълнува обществото и по-късно, през следващото VVII столетие при патриарх Никона. Едни стояли на гледището, че за оправката на книгите ще трябва да се прибягва до гръцките оригинали, а други били против, защото според тях гърците печатали книгите си във Венеция и другаде на запад, та попадали под влиянието на католицизма и на униятството. Тая последната група държала за правотата на старите непокварени руски текстове. Тия противоречия породили в Русия така наречения разкол, старобрядчество, единоверчество, безпоповщина и др. Във връзка с това патриарх Никон и цар Алексей Михайлович в 1645 г. се обърнали към цариградския патриарх Паисия с въпроси, отнасящи се до изправлението на книгите. По-нататък въпросът се поизместил и дошъл до редица верски и социални различия, които в своята разновидност продължиха да вълнуват русите до ново време.

С оправката на текстовете вървяло и установяването на правописа. Запазените автографи на Киприана показват, че преписвачът или Киприан се е отнасял внимателно към по-старите текстове, от които се е ползувал, но и тук-таме ги е оправял във формално и словарно отношение. Правописът му представя установен средно-български извод с присъщата негова взаимна смяна на носовките, гдето ѫ след гласна се пише ѧ (пълнцеѧ желѣзноѧ, ѥростїѧ своеѧ, матѫ моѧ, да . . . възрадѫтсѧ); при две малки носовки (ѧ ѧ) първата се пише ѫ (прнспѣвающѫ, жнвѫщѫ въ гробѣхъ); в аористните форми 3 л. мн. ч. вместо ша стои шѫ (прѣдсташѫ, что сѧ вмножншѫ). Еровете ъ и ь обикновено стоят на старите си етимологични места (естъ, пѫть, болѣзнь, скрѫбь, скѫдость, огнь, гос-

[1] Срв. И. Каратаев, Описание славяно-русских книг, . . Спб. 1883, стр. 153 сл., с интересно послесловие за началото на московската печатница.

подь, връхъ). При плавните ρ, л еровете се групират в ръ, лъ. Много рядко еровете се изясняват ъ в о и ь в є (тогда, день, конецъ, точно). Ерито ъı се пише ъı, а не ы. Употребява се доста правилно типичното българско ѣ̀ло (кнаsн, врsн, мнwsн, w бѣ̀, свѣ̀рем̀. о дрѕѣ̀). При липса на графична йотация няма іж, іа, іє, но има ю; много рядко іа (іако). Вместо іє понякога стои широко є. Ударения няма, освен в редки случаи. Служи си само с точка и рядко със запетая. Съкратителната титла е ~ и на места по-рядко —. Тоя правопис, ако и близък до Евтимиевия, е по-старински от него с употребата на ъı и с липсата на ударения. Ние не се осмеляваме да посочим огнището му, било то търновско, цариградско, или светогорско, защото през средата и втората половина на XIV в. не намираме ръкопис, който би се покривал напълно с Киприановия правопис. Може би Киприан да е школувал и при някой частен учител, който му е предал речения правопис.

Залягането на Киприана за изправлението на книгите и за употребата на установен правопис, както и опознаването на руските книжовници и преписвачи с това ревизионистично движение в Света гора и Цариград не е могло да остане без отглас в руската книжнина през XV в., пък и по-нататък. Тоя отглас или по-добре да кажем влияние е имал следните последствия:

1. Руската книжнина се е обогатила с ревизирани вече в Света гора южнославянски преводи, както и с преводи на съчинения, каквито по-рано не са били познати в Русия.

2. В правописно отношение руската книга е ударила в консервативна насока, като е възприела български особености, които смятала за старинни и по-близки до старославянския извод.

3. В графиката си е възприела нов български полуустав.

4. В орнаментиката на ръкописите също така е проявила известна промяна, та тератологичния чудовищен стил под влияние на мистицизма и исихията през XIV в. бива вече заменен с новия, по-хубав българо-византийски стил предимно с геометрични и растителни елементи без човешки или животински фигури. На тия въпроси обърна внимание руският славист Ал. Соболевски в ценната си студия Южно-славянское влияние на русскую письменность въ XIV—XV векахъ, Спб. 1894, която по-сетне, тук-таме оправена, влезе в монографията на същия — Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков, Спб. 1903. В приложенията към реченатa студия са изредени значителен брой съчинения, явили се в руската литература след половината на XIV и през XV в., едни с ревизиран текст, други в прост препис от по-стари южнославянски, главно български преводи. Ние тук ще се поспрем на по-осезателните езиковни и правописни последици от въздействието на българските ръкописи върху руските. Така, в руските ръкописи от половината на XIV в., когато новото българско влияние още не е

било упражнено, русизмите личат в по-голяма степен: ж вм. жд, ч вм. щ, пълногласие, както и новгордската особеност на ц вм. ч и наопаки — липса на ударения и др. В руските паметници от XV в. старите и нови българизми стават доста чести, като се избягват или намаляват някои от русизмите. Така, често се употребява ѫ вм. руското ѫ, и то не само на етимологичното му място, но понякога и вместо чисто славянско ѫ се явява по невежество на преписвачите пак ѫ. Това явление се наблюдава в много ръкописи. Вместо руското изяснение на ъ в о често се възстановява българското ъ. Явява се и типичното българско s вместо руско з. След меки ρ, н вместо ıа се пише често по български начин ѣ. Вместо русизмите като верхъ, торгъ, городъ, голодъ, передъ и пр., срещаме връхъ, тръгъ, градъ, гладъ, прѣдъ и пр. Вместо йотувано е се пише широко є. Избягване на ıа след гласна: добраа.

Ето за показ извадки от руски паметници от XV, XVI в. От пандектите на Никона Черногорец, XV—XVI в., № 223 в Моск. синод. библиотека, руският преписвач почти буквално се е придържал за българския превод, като се е повлиял и от среднобългарската смяна на носовките:

л. 380. О бжїн сѫдба. н ıако никтоже сн ѡбѣгнѫти може. ıакоже н гь ѡре гла, ıако имже сѫдѡ сѫдите, сѫднмн бѫдете. н въ нaже мѣра мѣрите, възмѣрится ва.

л. 385. О творацїи знаменїа н прочьствѣацїи. нан сънїа видацїи по попѫщенїѳ бжїѡ. н ıако не побае блюсти на таковаа. н ѡ сн имѣти стыа творацїѫа. нѫ на вѣрѫ правѫ, н дѣланїе заповѣден гни . . .

л. 411. Iако добро н благопрѫтно бѡ, еже дѣлати по правеномѳ словѳ, н ıако ѡ (еже) не дѣлати, не тъгїѫ въ множьство грѣховь ѡклонишѫ н ѡклањѫтса нѣцїн. нѫ н въ разлнны ересн въпадошѫ и пр.

л. 147. Понеже ѡбо село мое прѫsн врѣдать н аще нженѫ, окрѫстнїн сварятса съ намн. аще ли оставлѫ, пакость бываеть. что сътворѫ.

Отг. Възѣ водѫ wсщенѭѫ. и поржшан ннвѫ и ащѣ възьможеши ѣ мирѡ и бѣ свады ѿгнати нли погѫбїти, нѣти въ грѣ. ащѣ ли же свара бѫде, на полѣ дши своєи wстави вещь вѣи. и еже ащѣ бѫде, волѣ бжиѣ бываѣ[1].

В Студийски устав от XV в., № 382 на същата библиотека, на лист 125, гдето се описва тържествената обиколка на храма в деня на св. Богородица, 15 август стар стил, четем:

Посѣ вжными двермн пнтворнша нсшедше. и ндѫ wкртъ цркви. на восточнѡю сѣранѫ. и обншеше ндѫ трапезницн. и к малѣи лоха. пнводящи къ дверемъ. и пншеше къ двере и рекѫ сла. і ны. бо. непроходнмаѧ двери. вшеше малымн дверцамн. къ ѡтренемѫ пнтворѫ входящю. стоѧть пре цркввю претеча, въжгѫ свѣщи и кандила и тѣанъ горн - - - внѹтрь же тѣ двернн држзни стоще. възглашаю. внѣшнн. кто се есть црь славы. ем8 w овою поемѫ - - -

На л. 315: а се ѡставъ стыѧ горы в'велнкѹю сѫ. въ аі ча. почнѧють вернюю и до кѹръ достѣе ѿпѹщенїе. бывают же просфѳры въ вѣръ (sic) в по полѫгрнвенкы. и тѣхъ ѣмы по wднон и wвощь и пѣмь по трн чашн. такъ ѡставъ wбщаго жнтїа, сїа ѹбо вставѧ стѹднискаго монастыра. и стыѧ горы. про все похваляемъ скорома же и рыбы пѣсмы навыкли ѣстї в тѹ сѫтѹ. словеньскаго ради нашего новаго просвѣщенїа: обрѣтwхо же нно вставленїе въ сѣставѣ стхъ аплъ - - -[2]

Преписвачът монах Аврамище като преписва през 1412 г. лествица, гледа напълно да спазва българския правопис на подлогата и дори бележката, която се отнася до него, я предава почти на български: в лѣто ѯ тысящное. ц к. wхѣ начатокъ и конецъ бы ржкож послѣднѣго въ грѣшнщѣхъ чрнц (т. е. чрънчица) Аврамца.[3]

[1] Срв. Описание слав. рук. Моск. син. библиотека, II, 3, стр. 15, 25.
[2] Описание, III, 1, стр. 275—276.
[3] В. М. Ундольский, Славяно-русския рукописи Ундольского, Москва 1870, № 192.

За да се види пък как се отнасят двама руски преписвачи с лествицата, тук предаваме началото на Лествицата от 1412 г. в съпоставка със същото място от лествица, писана в 1423 г в Цариград:[1]

1412 г.

Слово постничьское оца Iwанна игумена. иже въ Сїнан горѣ мниχw. о wвраженїи свѣтнаго житїа. еже и посла къ оцу Iwаннѹ игумену раиѳскому. понѫженъ быи wт него съписати: слово: а: оче влвн:

Блага́го и пръблага́го и въсеблага́го нашего ба и цр҃ѣ. добро бw wт ба къ божїимъ оугодникомъ начатн. въсѣ иже wт него съзанаа словесная самовл[а]стїа саномъ почьтшаго. овн оубо сѫть томоу дроугн. овн же блїжнїн рабн. овн же неключимн. овн же въсѣчьскы отоужени. овн же аще и немощнї wбаче съпротивницн. и дрѣгы оубw въ истинѫмь і гржвїн wт сщенна главо, wт бѣ разоумѣхомъ. иже о немъ - - -[1].

1423 г.

Слово пwнничьско wца Iwа́нна игумена. иже въ Сїнаистѣи гwрѣ мниχw о wверженн сѹетнаго житїа еже и посла къ wцѹ игѹмену ра́нѳьскомѹ, понѫженъ бывъ wт него спи́сати: — слw а. wче влвн: —

Бага́го и пре́блага́го и въсебага́го нашегw бгw и цр҃а. дwбро́ бw wт бга къ бжїимъ оугодникw начатн. въсѣа иже wт него съзанна словѣсная са́мовла́стїа санw почьтшааго. wвн оубо сѫть томѹ дрѹгн. wвн же бли́жнїн ра́бн. wвн же - - -[2]

През XV в. руската житийна литература получава нова форма — художествено риторична. Това се дължи на влиянието на византийската и югославянска хагиография от XIV в. чрез трудовете

[1] Втората част на същата лествица е била преписвана в Света гора на 1424 г.
[2] Срв. фотографските таблици № 21 и 22 в Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI—XVIII в. Изд. под редакцией А. И. Соболевского, Спб. 1906.

главно на патриарх Калистовите жития за Григория Синаита за Теодосия Търновски, на житията от патриарх Евтимия и др., в които биографската част е застъпена дотолкова, доколкото тя може да послужи за идеализация на светеца, да принесе полза за четците чрез подражание на добродетелния и богоугоден живот на изобразяваната личност. Вместо суетните и преходни земни неща, които се засягат слабо, житиеписецът гледа да възхвали светеца чрез измислени деяния или главно чрез стилни украси.

При това под влияние на господствуващата в онова време исихия, мистицизъм и аскетика светецът е трябвало да бъде представен като носител на тоя идеал. Така историческият елемент в тия биографии се е губел и бил заменен с риторични фигури, многословия и декламации.

Тази нова житийна литература почнала да се насажда в Русия от писатели българи и сърби или от книжовници руси, които са спохождали православния югоизток. На първо място между тях по време трябва да поставим Киприана. След него идат русинът Епифаний († 1420), българинът Григорий Цамблак, сърбинът Пахомий Логотет и др. Въпреки свидетелството на Татищева за Киприана, че бил написал своеръчно много книги, както „много (или многи) житїа святыхъ рускыхъ", засега в науката като положително Киприаново е житието на всеросийския митрополит Петър (1308—1326). Това житие е известно по няколко преписа. Печатано е в Степенната книга I, стр. 410—424. Части са дадени в Буслаевата Историческая христоматия, стр. 783 сл.[1]

Митрополит Петър е бил от заможни родители. От ранна възраст се предал на монашество, гдето между друго се занимавал с иконописство. После си основал и свой манастир. Най-видното дело в неговия живот било пренасянето на митрополитското седалище от Владимир в Москва. При татарското опустошение на руската земя много градове и области биля пострадали. Загаснала и славата на Киев, та в 1299 г. оттам всеросийският митрополитски престол бил пренесен във Владимир. С постепенното засилване на московското княжество и на града Москва последният станал столица и на духовната руска власт, 1325 г. Там се поминал и митрополит Петър и бил погребан в основаната от него каменна църква св. Богородица. На гроба му ставали чудесни изцеления. Скоро той се сдобил и с житие, приписвано на ростовския епископ Прохора, съвременник на митрополит Петра.

Това житие е съвсем простовато, късо, нещо четири страници,[2] от рода на проложните. С право църковният историк Голубински

[1] В Степенната книга то е озаглавено, при 21 декември, „Житїе и подвизи, и мало исповѣданїе чудесъ, иже во святыхъ отца нашего Петра архіепископа Кіевскаго и всея Русіи, списано Кипріаномъ смиренным мнихомъ и митрополитомъ Кіевскимъ и всея Русні".

[2] Напечатано у Макарий — История русской церкви, IV, приложение III, стр. 308—312.

казва за него: „Въ отношении повествовательном страдает явными пропусками, а въ отношении ораторском слишком скудословесно."[1] Киприан, като е имал пред вид слабостта на това житие, недостойно за основателя на московската митрополия и за престижа на засилото се московско велико княжество, па като е рекъл да използува исканията на новата художествена хагиографска литература, написал друго житие на митрополит Петра. Киприан е знаел и порано нещо за тоя руски светец, та още в синаксарната част на своя псалтир е поставил паметта му, 21 декември.[2] Използувал е и първото така наричано Прохорово житие, пък е добавил и други данни, та житието е станало доста дълго, нещо 24 страници в печатния текст. Как е гледал Киприан на своето дело, това личи добре от уводните бележки на автора. Така, той напомня, че за праведниците подобава похвала, на която и хората се радват. Един от тия праведници е и Петър. Не би било справедливо да се остави и той в забвение и неговият венец да не се украси. Чрез това авторът се надява и той да приеме награда за труда си. Но като смята, че величието на Петра е недостижимо за силите на автора, той се уповава на божията помощ и на неговия угодник Петра, чийто заместник е той. В изложението щяло да се каже онова, що е било известно и каквото още авторът е слушал от други разказвачи, пък щял да добави нещо и за чудесата на митрополита-светец. Ще рече, че Киприан се е придържал до схемата на поменатите византийско-български жития от XIV в. Той е използувал Прохоровото житие на светеца, добавил е някои случки, почерпани от други извори, разтегнал е разказа си, като го е снабдил с присъщите на тогавашната хагиография стилни украси и хвалебствия, та го проширил до 24 страници, вместо Прохоровите четири.

Важното е, че Киприан с тоя си труд и форма внася в Русия първото житие от рода на художествено похвалните, с каквито е била ознаменувана епохата на византийско-българските житийни трудове.

За забелязване е, че Киприан в това си съчинение, въпреки схемата, която е следвал, е съумял, ако и прикрито, да засегне своята съдба—съдба, подобна на Петровата. Петър до възкачването си на московския митрополитски престол е имал много неприятности. Той е бил засегнат в борбите между московския и тверския княз за светско и духовно първенство; лично е участвувал в съперничество с Геронтия пред цариградската патриаршия за митрополитско ръкополагане; по донос Петър е бил съден на Переяславския събор 1310 или 1311 г. и оправдан; най-сетне към края на живота си се е домогнал до московския престол. Още по-големи и тревожни са били неприятностите, на които е бил излаган Киприан до въдворяването му в Москва. Тая прикрита мисъл на Киприана в житието, доколкото ми е известно, не е била съзирана от други изследвачи. Интересен е и пасажът за съкровената мисъл

[1] История русской церкви, II, стр. 98 сл.

[2] Житието било написано през последните години на Киприана в селската му резиденция — Голенищево при Москва.

на великите московски князе и духовенство за бъдещото величие на Москва, за Москва като трети Рим след ослабването на втория Рим — Цариград. Киприан дори предсказва това първенство на Москва. Вместо кратките съобщения на първото житие на Петра, как последният: „Паче преходя грады, обрѣте градъ честенъ кротостью, зовомы Москва, въ немъ же князъ богочтивъ именемъ Ивана, сына Даниилова, внука Александрова (т. е. Невски), милостива до святыхъ церквн и до нищихъ . . .“ и как го измолил да построят там каменна църква св. Богородица, нашият Киприан почва със същите думи, но завършва с предсказанието си за бъдещата Москва: „И яко убо прохожаше грады и места божій человѣкъ Петръ, пріиде въ славный градъ, зовомый Москва, еще тогда малу сущу ему и немногонародну, а не якоже нынѣ виднмъ есть намн. Въ томъ убо градѣ бяше обладая благочестивый и великій князь Иванъ Даниловичь, внукъ Александра блаженнаго, его же видѣ блаженный Петръ въ православіи сіяюща и всякими добрыми дѣлы украшена, милостива сущи до нищихъ, честь подавающа святымъ божіимъ церквамъ и тѣхъ служителемъ, любочестива къ божественнымъ писаніемъ, и послушателя святыхъ ученій книжныхъ; и зѣло возлюби его божій святитель, нача больше инѣхъ мѣстъ жити въ томъ градѣ, совѣщаетъ же совѣтъ благъ князю, совѣтуя ему, яко да сотворитъ церковь каменемъ составленну во имя пречистыя Владычица нашея богородица и приснодѣвы Маріи, пророчествовавъ сице: „яко аще мене, сыну! послушаешин и Храмъ пречистыя богородицы воздвигнешин во своемъ градѣ, и самъ прославишися паче инѣхъ князей, и сынове и внуцы твои (прославятся) въ роды, и градъ сей славенъ будетъ во всѣхъ градѣхъ русскихъ, и святителн пожнвутъ въ немъ и взыдутъ руки его на плеща враговъ его, и богъ прославится въ немъ, еще же и мои кости въ немъ положени будутъ.

Сія убо словеса князь отъ учителя съ радостію пріемъ, начатъ со тщаніемъ о церкви прилежати и основанней ей бывши начатъ день отъ дне спѣяти и воздвизатися . . .“

Преди още църквата да е била довършена, Петър се поминал и бил положен в нея в приготвен от самия него гроб.

Накрай още една бележка за Киприана, за внесения от него в руската книжнина нов списък на апокрифни книги. Тоя списък бил поместен в Киприановия молитвеник от около 1400 г.,[1] сега изгубен, и от него бил преписван в много ръкописи. Така например в Църковен устав от 1608 г., № 449 в Румянцовския музей (Востоков, Описание, 716 сл.) след списъка четем: „А се написано w ѡреченныхъ книгахъ из матвенника митрополчя Кипрїянова всея Рвсїи а нѣсть се лжа.“ В друг ръкопис от XV в., при статията за отречените книги, пак е добавено, че било преписано от молитвеника на митрополита Киприана (Ръкопис в Чудовия манастир № 269, л. 509 сл.). Версията на тоя списък, с някои промени, е запазена в 143 преписа.[2] В България има един препис в Рилския манастир в ръкопис № 78 от XVII в., издаден между други и от Сперански.[3]

[1] И. И. Срезневский, Древние пам. русского письма и языка, изд. 2, стр. 297.

[2] А. И. Яцимирский, Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и руской письменности, Петроград 1921, стр. 10 сл.

[3] Чтения общ. ист. и др., 1908, III, 42—44. (Вж. също Б. Ст. Ангелов, Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. Известия ИБЛ, кн I, 1952, стр. 137—144. — Ред.)

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВРЪЗКИТЕ НА ФОЛКЛОРА С БОГОМИЛСТВОТО

от Донка Петканова

В статията си „Этюды по богомилству" (Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству) (Известия Отделения рус. яз. и словесности, 1910, кн. 4, стр. 73 сл.) руският учен К. Ф. Радченко постави интересния и важен въпрос за влиянието на богомилската идеология върху народното творчество. Той изложи няколко украински приказки и се опита да установи богомилските елементи в тях. По-нататък въпросът не бе разработен попълно от руските учени. Той стои открит и в българската наука. У нас неговото изследване още повече се налага поради обстоятелството, че богомилството като демократическо социално движение възникна и разцъфтя в България, здраво бе свързано с българския живот, и от България се разпространи в другите страни. Ако в украинското народно творчество могат да се установят някакви връзки с богомилството, с по-големи основания следва да се търсят те в българския фолклор. И наистина в редица приказки, песни и вярвания, запазени до късно време, се откриват известни страни от богомилската идеология, които говорят, че народното творчество е стояло в тясна връзка с богомилството.

В книгата си „Богомилски книги и легенди" (София 1925) проф. Й. Иванов публикува шестнадесет богомилски приказки. Тук той сериозно постави въпроса за отношенията между българския фолклор и богомилството, като подобно на Радченко спря вниманието си на богомилското влияние върху народните приказки. В границите на тази книга обаче Й. Иванов нямаше за цел да изследва въпроса, затова анализът на събраните и публикувани произведения е бегъл. Задачата ни в настоящата статия ще бъде да установим богомилските елементи в издадените приказки (което в общи линии направи Й. Иванов), а също да изложим и анализираме нов материал както из областта на народната проза, така и из областта на песенния фолклор, народните обичаи и вярвания. Ще се опитаме да потърсим и такива страни от народното творчество, които го сближават с богомилската идеология и ни дават право да говорим за по-дълбоки връзки.

* * *

Както е известно, богомилството обхваща голяма част от народните слоеве и изразява техните интереси. В него е вложено недоволството на народните маси от устройството на живота, здрава народна критика към феодалния държавен ред и към заблудите на църквата, както и мечти за по-добри времена. Като широко движение на народните низини, то естествено се свързва по дух и целенасоченост с фолклора, който също с е създава от народните среди и изразява техните настроения, възгледи и интереси.

От своя страна народното творчество е свързано с апокрифната литература. В основата на много новозаветни апокрифи са легнали стари народни легенди, възникнали още в първите години на християнството. Материалът, почерпан от библейските книги, е допълнен и освежен с много подробности и поетични картини, родени от народната фантазия, които превръщат сухите и кратки библейски сведения за първите хора, вселената и задгробния мир в чудни приказки, пълни с величествени образи и интересни обяснения. Така „апокрифите, опрени на народните легенди, представляват своеобразен народен епос", те са „картинни, поетични, образно-емоционално наситени разкази, както и творенията на фолклора".[1] Понякога апокрифите са се предавали и устно, както народните приказки и песни. С течение на времето те са се обогатявали с нови елементи и са се променяли като устните произведения. Много от образите на божествени лица в апокрифите са нарисувани реалистично, направени са по-осезаеми, като им са придадени човешки мисли, навици, действия. Такива са и образите от народните приказки и песни, в които бог и светците много приличат на хората с техните ежби, с тяхната любов и нужди. Тази близост на апокрифната литература до народното творчество, а оттук и до интересите на народа, е допринасяла много за широкото разпространение на апокрифните произведения.

Апокрифната литература от своя страна е свързана с богомилството. Като народна идеология богомилското учение леко прониква в апокрифите, които в по-голямата си част възникват по-рано от него. Към първоначалните разкази, изградени върху библейски сюжети и народни легенди, се напластяват и богомилски елементи. Създадените творби стават едно от средствата за разпространението на богомилското учение. От популярната апокрифна книжнина ред мотиви преминават в народното творчество.[2] Заедно с тях във фолклора проникват и богомилските елементи, намерили отражение в апокрифите. По такъв начин богомилство, апокрифна литература и народно творчество са здраво свързани, те взаимно си влияят, тъй като в основата им стоят народните интереси и стремления. Влиянието на богомилството върху народното творчество иде от две посоки — пряко и чрез апокрифната литература.

[1] П. Динеков, Стара българска литература, ч. I, София 1950, стр. 117.

[2] Вж. по-подробно Н. А. Янчук, К вопросу об отражении апокрифов в народном творчестве, Известия Отделения рус. яз. и словесности, XII, 1907, кн. I, стр. 126—143.

Най-много следи от учението на богомилите се срещат в приказките. Й. Иванов събра и публикува шестнадесет приказки, в които са отразени богомилски космогонични възгледи. Към тях ще прибавим още две от подобен род[1] и няколко народни вярвания.

На преден план в приказките изпъква религиозният дуализъм, който ни насочва към богомилското учение. Известно е, че религиозният дуализъм е един от основните моменти в идеологията на богомилите. Той не е оригинален богомилски възглед за света, а се оформя под влиянието на чужди дуалистични ереси, каквито са манихейството, павликянството и масалианството.[2] Дуализмът в богомилското учение обаче придобива нова форма и черти, които го отличават от дуализма на другите ереси. Докато в манихейството и павликянството се борят два бога — богът на доброто и богът на злото, — а масалианството признава бог-отец с двама сина, единият от които е мрачен дух, според богомилите силите, които си противостоят, са господ и дяволът — герои, които познава християнската религия. Докато другите ереси учат, че душата на човека е в плен на тъмните сили или е създание на демона, според богомилството земята и тялото на човека са дело на дявола, но душата е божие творение, което сатаната се стреми да присвои. И накрая докато масалианите проповядват бягство от живота с цел очищението на душата от демоните, а манихеите и павликяните смятат, че богът на доброто и богът на злото са почти равностойни, богомилското учение е оптимистично и насочено към отхвърляне на дяволовия свят за утвърждаване на нов, по-хубав живот. Бог според богомилите е по-силен от дявола и борбата между двамата ще завърши с победа на бога. Дуализмът на богомилите е умерен и в основата му стои вярата в по-справедливото устройство на света. Тъкмо с тези особености се оформя дуализмът и в народните приказки. Това показва, че в българския фолклор той идва от богомилството, а не от чужди дуалистични ереси. Конкретното разглеждане на приказките убеждава в това.

В приказка от с. Дюлмени четем: „Изпървен земя и хора нямало. Имало само господ и дявол, които тогава живеели наедно."[3] Другаде виждаме бог и дяволът да се разхождат по небето и да разговарят като приятели.[4] На трето място се разказва, че отначало нямало дявол, но бог го направил от сянката си. Щом го създал, сдружил се с него. В приказка от Велес бог и дявол са наречени братя,[5] в друга от Софийско — съдружници,[6] а според трета, записана сравнително в най-ново време, дяволът, св. Иван и бог ходят по земята като равни.[7]

[1] Първата намираме в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 19, 1903, а втората — в Сборник за народни умотворения, кн. 44, 1949.

[2] Вж. Д. Ангелов, Влияния на чужди ереси върху богомилството. Известия на семинарите при Истор.-филологическия факултет, кн. I, София 1942, стр. 145—180.

[3] Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, стр. 329.

[4] Пак там, стр. 333.

[5] Пак там, стр. 345.

[6] Пак там, стр. 348.

[7] Сборник за народни умотворения, кн. 44, 1949, стр. 485.

Връзката с богомилското учение е несъмнена. Презвитер Козма свидетелствува: „Те (богомилите) считат Христа за по-стария син, а малкия, който е заблудил баща си, мислят, че е дявола."[1] Според Е. Зигавин дяволът бил по-стария божи син, а според Тайната книга на богомилите той е управител на небесното царство, „слизал до бездната и възлизал до престола на отца".[2]

Очевидно е, че в приказките е намерило отражение богомилското схващане, че преди да бъде създаден светът бог и дяволът са били в дружески отношения. Вместо син божи или управител на небесните селения в приказките сатаната е брат на бога, приятел или съдружник. Така те стоят по-близко до живота и народните представи, но богомилската идея се е запазила.

Господ и дяволът не са само обикновени приятели. Те са и творци на света. При неговото създаване обаче инициативата изхожда от бога, той е по-силният, дяволът обикновено е негов помощник, сътрудник. В приказка от с. Дюлмени се казва: „Един път господ рекъл дяволу: „Хайде да направим земя и хора!" „Да направим" — отговорил дяволът, — „ама отгде да вземем пръст?" „Под водата има пръст — рекъл господ, — влез, та извади малко."[3] Дяволът слязъл, взел пръст и бог направил земята. Във втора приказка бог създава земята от пяна, донесена от дявола.[4] Дяволът понякога има сила и сам да твори. В няколко приказки се разказва как създал вълка.[5] Другаде го виждаме творец на козата,[6] а в разказа за Зерзевула той, след като е изпъден от небето, създава на земята свой рай, подобен на божия.[7] Опитва се да сътвори и човека, но не успява, защото не може да му вдъхне душа.[8]

Тук се крие богомилският възглед за творческата сила на дявола. Тайната книга разказва, че той е създател на всичко земно. Според други паметници само душата на човека е вдъхната от бога, тъй като дяволът нямал сили да направи това. От Тайната книга научаваме още, че сатаната направил на първите хора рай и ги въвел в него. Той обаче не бил напълно самостоятелен в своето творчество. Пристъпил към делото само след като се помолил на бога. Бог се смилил и му дал възможност да твори. Тук проличава умереният дуализъм на богомилите. В приказките дуализмът е още по-умерен. Никъде в тях сатаната не е творец на земята. Под влияние на православните схващания ролята на дявола е омаловажена, а ролята на бога — засилена. Независимо от това приказките стоят много по-близко до богомилското учение, отколкото до православното. Преди всичко дяволът е пръв помощник на бога, той донася пръстта на земята. Създаването на рай и несполучливият

[1] Козма, Беседа против богомилите, превод на В. Киселков, София 1934, стр. 27.
[2] Й. Иванов, пос. съч., стр. 62.
[3] Пак там, стр. 329.
[4] Пак там, стр. 334.
[5] Пак там, стр. 345, 346, 347.
[6] Пак там, стр. 330.
[7] Пак там, стр. 355.
[8] Пак там, стр. 347

опит на сатаната да вдъхне душа у човека, за което разказват приказките, напълно съответствува на богомилското учение. В духа на богомилството народният творец изразява мисълта, че дяволът има дял в създаването на света и земния живот. Този възглед коренно противоречи на официалната религия, която признава бога като единствен създател на всичко видимо и невидимо, като самостоятелен творец на всички земни същества.

Често в приказките се говори за владичеството на дявола над земята. В приказка от Панагюрище четем: „На господа му било яко драго от приятелството на тоя другар (дявола) и затова решил да го награди.“ Дяволът поискал да си разделят света на половина. „Земята да е моя — каже дяволът, — а небето нека си е твое“.[1] Така и станало, дяволът започнал да господарува над земята. Веднаж той се покачил на един голям камък, „да си огледа околовръст земята“, и съзрял Адам и Ева, че орат. Спуснал се към тях и извикал: „Как смеете вие да орете тая земя, без да питате стопанина?“ „Та ние с негова воля орем“ — рекли те. — „Стопанин съм аз! А вие мене не сте питали; оставете земята мирна и от сенева никой да не смее да я закача.“[2] За срещата на дявола с Адам разказват още две приказки от Прилеп. В едната от тях дяволът дни наред преследва Адам, който накрая измъчен го пита: „Аман бе, човече, защо не ме оставиш да си изора едно парче земя, че и аз да живея?“ — „Не те оставям, защото аз заповядвам на земята.“[3] Адам се отървал от дявола след като му обещал със запис душата си. Мотива за записа срещаме и в друга приказка. Бедно момче много теглило от господаря си, затова постоянно призовавало бога на помощ. Но бог не чувал молбите му. Веднаж повикало дявола и той дошъл. „На тоя свят ще ти дам всичко — казал, — но ще подпишеш, че и на оня ще бъдеш мой.“[4] Подписал се момъкът и дяволът му дал всичко — богатство, весел живот, хубава жена. В тази приказка, ако и да не е дяволът цар на земята, все пак той притежава сила, която не му приписва църквата. Той има възможност да направи каквото поиска, да има власт на човека приживе и след смъртта му. Нещо повече, докато бог отгоре не чува молбите на момъка и не може да му помогне, дяволът на земята се държи като властелин, от когото зависи съдбата на хората.

Връзката между богомилското учение и приказките е очевидна. В народните творения е намерило отражение богомилското схващане, че животът на хората е зле уреден, защото на земята властвува дяволът. В Тайната книга се казва, че сатаната, след като създал света, станал негов господар, управлявал хората и уреждал земните работи. А Козма говори: „Еретиците нарекоха дявола властелин и княз на божите твари.“[5]

Както се вижда от приказките, дяволът ръководи земните дела, защото участвува в създаването на земята и бог му я подарява.

[1] Й. Иванов, пос. съч., стр. 338.
[2] Пак там, стр. 338.
[3] Пак там, стр. 350.
[4] Сборник за народни умотворения, кн. 19, 1903, стр. 9—14.
[5] Козма, Беседа против богомилите, стр. 25.

Според богомилите той владее света, защото изцяло е негов създател. Независимо от тази разлика богомилският елемент в народните творби си остава. Силният на земята, всевластният, този, който свободно може да се разпорежда с човешката съдба, е дяволът, а не бог.

Друг елемент от приказките, който не е чужд на богомилската идеология, е съперничеството на бога и дявола. Бог и дяволът са другари и сътрудници до известно време. После те започват да враждуват, да се преследват. В две приказки се разказва, че дяволът завидял на бога и решил да го удави, за да царува сам над целия свят.[1] В приказки от Вакарел и Търново дяволът скришом надупчил създадения от бога човек.[2] Другаде бог, подпомогнат от св. Илия, с хитрост взел знамето на дявола и избягал.[3] Според приказка от Прилеп дяволът е изгонен от рая. „Дали и вас ви е изгонил господ, както изгони и мене?“[4] — пита той Адам и Ева. За изгонването на дявола разказва и приказката за Зерзевула. Бог изпъдил Зерзевула от рая заедно с неговите ангели и ги проклел да бъдат черни. На земята дяволите не стояли мирни. Те започнали да строят кула, от върха на която да убият господа.[5] Причините, поради които бог изгонил своя съдружник, намираме в приказка от Софийско. Някога господ сътворил духове, които да му служат. Те обаче почнали да му намират недостатъци. Тогава бог се разсърдил и ги прогонил от небесата. Духовете станали дяволи. Някои от тях отишли в морето, други по земята, а трети останали да висят във въздуха във вид напаяци.[6]

На съперничеството между бога и дявола се натъкваме и в народните вярвания. Според едно народно поверие дяволите някога са били ангели. Тяхна длъжност била да обикалят земята, като за всичко се допитват до бога. Веднаж те си рекли — ние сами знаем какво да правим, няма защо да го питаме. Бог се разсърдил, хвърлил ги на земята и оттогава те станали дяволи.[7]

Ако се отнесем към най-надеждните източници за богомилското учение, ще установим, че в основата на въпроса за враждата на бога и дявола лежат пак дуалистичните богомилски схващания. Според Зигавин сатаната, който отначало бил син божи, намислил да стане равен на баща си. Бог се разгневил и го съборил над водната стихия. Почти същото намираме и в Тайната книга. Наблюдавайки славата на отца, Сатанаил поискал да постави своето седалище над облаците и да стане подобен на бога. За тази цел той почнал да бунтува ангелите против небесния цар, като обещал да им намали данъците. Когато бог научил това, изхвърлил го от небето заедно с цялото му войнство, което се разпиляло над водите

[1] Й. Иванов, пос. съч., стр. 329.
[2] Пак там, стр. 334 и 336.
[3] Сборник за народни умотворения, кн. 44, стр. 485.
[4] Й. Иванов, пос. съч., стр. 352.
[5] Пак там, стр. 355.
[6] Пак там, стр. 356—357.
[7] Известия на Семинара по славянска филология, кн. 8 и 9 от 1941—1943 г., стр. 239.

и земята.[1] А Козма свидетелствува: „Поради голямата си простотия някои го (дявола) наричат отпаднал ангел."[2]

В приказките всичко това е изразено по по-простонароден начин, но в тях явно проличава богомилското схващане за сатаната, който ревнува властта на бога, бунтува се и иска да стане единствен владетел на света. Според богомилите той не успява и няма да успее. Втори път ще дойде на земята Исус и ще унищожи дявола. В народното творчество враждата между бога и дявола също завършва с победа на Христа. Когато той става на тридесет години, влиза в мъката, счупва плочата-запис на Адам и разрушава договора.[3] Оттогава в пъкъла няма никой, защото душите стават божие владение и всички отиват в рая.[4] В някои приказки дяволът е победен не от Христос, а от св. Петър или от ангел. Ангелът с хитрост взема от джеба на земния владетел записа, с който се утвърждава подялбата на света, отлита нагоре и го предава на бога.[5] Победата на доброто начало най-силно е показана в приказката за Зерзевула. По заповед на бога кулата, която строели дяволите, за да убият своя враг, „паднала заедно с тях в дън земя и се обърнала на вечна мъка като голям котел, пълен с катран и зифт, за да ври Зерзевула с всичките свои. Почнали да врат и оттогава до ден днешен все врат."[6] Така господството на дявола над земния свят завършва. Макар в приказките народната фантазия да е заела широко място и ред нови елементи да са се преплели с богомилските, изводът от посочените моменти е един — царството на дявола ще свърши, доброто ще възтържествува. Утвърждава се оптимистичното начало, характерно за богомилството, а и за фолклора. Все пак влиянието на православната църква е притъпило до известна степен в приказките оптимизма на богомилското учение. Според богомилите целият земен свят с неговата наредба ще рухне като творение на сатаната. В приказките светът не се унищожава, завършва само владичеството на дявола, а земята и всичко по нея остава като божие създание. В приказките Исус разрушава договора и премахва злото. Настоящият живот се утвърждава като ръководен от бога. Богомилите отиват по-далеч. Исус е дошъл, но не е победил напълно дявола и не е унищожил злините. Той ще дойде втори път и тогава ще победи завинаги. Ще настане истинският хубав живот, защото „бог ще изтрие сълзите на страдалците и ще царува с тях навеки."[7] Богомилското учение е устремено напред в бъдещето. В приказките е навлязло официалното схващане, според което Исус с първото си идване е спасил душите на хората. Всичко настоящо, добро и зло, е само от бога. Независимо от тази разлика богомилският елемент в приказките се чувствува. В тях, ако и да няма богомилската вяра в бъдещия прекрасен живот, дяволът е

[1] Й. Иванов, пос. съч., стр. 62—63.
[2] Козма, Беседа против богомилите, стр. 24.
[3] Й. Иванов, пос. съч., стр. 351.
[4] Пак там, стр. 354.
[5] Пак там, стр. 339.
[6] Пак там, стр. 356.
[7] Пак там, стр. 64.

победен напълно. В духа на богомилското учение народът е вложил мечтата си за живот, в който не ще има дяволски дела.

В народното творчество са останали и някои богомилски представи. На няколко места в приказките се казва, че земята е направена от пръст, извадена от морето. В Тайната богомилска книга намираме почти същото. Отначало земята е била покрита с вода, но след като Сатанаил бил съборен от небето, издигнал я и тя станала суха. Подводната земя, както отбелязва Й. Иванов, се е схващала като нещо меко и тинесто.[1] В първия отговор на богомилския разумник се казва, че земята била направена от сгъстена пяна.[2]

Бабичка от с. Деремахла разказва: „Небето, което виждаме, е твърда кора, дебела и има седем дипли."[3] Според друга жена от с. Балван на първата небесна дипла е раят, по-нагоре са ангелите и светците, а най-горе е господ.[4]

В тези народни вярвания откриваме богомилската представа за небето. Богомилите смятат, че още преди създаването на земята над въздуха е имало твърд небесен свод, над който се редят седем небеса. На шестте обитават ангели, а на седмото седи сам господ с Исус. Седемте дипли не са нищо друго освен седемте богомилски небеса.

Богомилската представа за небесата е оставила следи и във фразеологията, където вероятно е преминала от апокрифите или от фолклора. Като искаме да кажем, че се чувствуваме извънредно добре, казваме: „намирам се на седмото небе", което е свързано с някогашното богомилско схващане, че на седмото небе е най-хубаво, защото там е бог.

Всред народа съществува и интересна представа за змията. Някои вярват, че змията е дявол. Затова я мразят и гледат да убият през лятото „поне една замя."[5] Народът е създал и обред в нейна чест. Той се състои в бумкане на тенекия, дрънкане на маша и ръжен и изказване заклинания, които прогонват змиите.

Според Тайната книга дяволът се превърнал на змия и с опашката си се съвъкупил с Ева. Друг път Сатанаил се опитал да съживи Адам с диханието си, но не успял. Дъхът излязал през палеца на Адамовия крак във вид на змия. Така според богомилите змията е дявол или дяволски дух. Затова те са я ненавиждали. Докато убийството на каквото и да е животно се е считало за грях, то змията гонели; с унищожаването на една змия се опрощавали няколко гряха.

Ако имаме пред вид само богомилското учение, без съмнение ще кажем, че народното отношение към змията е свързано с богомилско влияние. Но съществуват и други обстоятелства. Православната религия в един момент от своето учение също представя змията

---

[1] Й. Иванов, пос. съч., стр. 380—381.
[2] Пак там, стр. 381.
[3] Д. Маринов, Народна вяра и народни обичаи, Сборник за народни умотворения и народопис, кн. 28, 1914, стр. 7.
[4] Пак там, стр. 234.
[5] Пак там, стр. 105.

като преобразен дявол, който подтиква Ева да вкуси от забранения плод. Всред народа живее и природен страх и ненавист към змията по простата причина, че тя е гнусно и опасно животно. Нейната отрова, особено в онези времена на ниска медицинска култура, е носела на хора и добитък сигурна смърт. Както се вижда, в случая не може категорично да се каже, че вярването за змията и обредът, свързан с него, са останали от богомилството. Поради опасността от змията в далечни времена народът още преди появата на богомилството е свързал представата за нея с образа на дявола, създал е и обред, целящ прогонването ѝ. Заклинанията при обреда водят до езичеството, когато много се е разчитало на магическата сила на словото. Богомилите може би са използували народния възглед за змията, който е влязъл като момент от идеологията им. Тук се открива въпросът за ролята на народните възгледи и творчество при сформирването на богомилското учение.

Разглеждайки народните творения, в които са се запазили космогонични богомилски схващания, натъкваме се на въпроса за пътя на тяхното проникване във фолклора. Както казахме отначало, богомилството може да се свърже с народното творчество пряко и чрез апокрифната литература. При разглежданите приказки в повечето случаи богомилското влияние иде по книжовен път. Народът чете с интерес близката му апокрифна книжнина, в която са намерили място богомилски възгледи. После почва да разказва и преразказва образните и поетични разкази. Към първоначалната фабула, почерпана от апокрифите, се присъединяват нови събития и обяснения. Разказът се усложнява, съчетава се с нови елементи и мотиви. Така се създават своеобразни словесни разкази, които като произлезли от апокрифите носят в себе си богомилски и изобщо апокрифни елементи, но които вече се различават от апокрифната литература. Те носят белезите на народното творчество и по своята същина са народни приказки. Докато при създаването на апокрифите става навлизане на народни мотиви и богомилски елементи в книжовните произведения, в случая се извършва обратният процес — апокрифни мотиви, които носят богомилски моменти, преминават във фолклора. Че разгледаните приказки произлизат от апокрифите, ни убеждава едно малко сравнение. Апокрифът за Адам и Ева и приказките за Адам и Ева удивително си приличат, дори на места се срещат почти еднакви реплики. Мотивът за слизането на дявола до морското дъно и изваждането на пръст за земята е безспорно свързан с апокрифа „Тивериатското море". Вярването за седемте дипли произхожда от апокрифите за възнесенията на светците до седемте небеса. В приказките обаче има и моменти, които не могат да се свържат конкретно с някой апокриф, например бунта на духовете, създаването на рай от дявола и др. Те вероятно са минали в народното творчество от устната проповед на богомилите.

* * *

Както е известно, един от съществените моменти в богомилската идеология е отрицателното отношение към официалната църква и нейната уредба, към богатите и управляващата върхушка. Това

показва, че богомилското движение е израз на класова борба, народен протест срещу експлоатацията на феодалната духовна и светска власт. Здравият народен разум често влиза в противоречие с църковните идеи и догми и ги отхвърля в името на истината.

Богомилското враждебно отношение към църквата също е оставило известни следи в българския фолклор. Намираме малка приказка със следното съдържание. Беден воденичар прекарал целия си живот във воденицата, без да отиде ни веднаж на църква. В празник си палил кандилото с вода и то горяло. На старини по внушение на дъщерите си той решил да иде на църква. Отишъл и що да види — върху гърбовете на хората стояли самари, само върху неговия гръб нямало. В храма двама дяволи дърпали кожа. Като ги видял, воденичарят се засмял. Тоз час върху гърба му скочил самар. Като се върнал във воденицата, старецът се опитал да запали кандилото с вода, но то вече не горяло.[1]

Основните мисли в приказката правят силно впечатление. Цял живот воденичарят не е ходил на църква и това не му е попречило да бъде свят, веднаж отишъл и станал грешник. Църквите са дяволски места и всички, които ходят в тях, са грешни. Самарите върху гърбовете на хората като че изразяват тежките грехове, които са ги притиснали. В приказката явно са прокарани антицърковни мисли. Според официалното християнско учение от божия храм и кръст се боят всички демони. Църквите са свети места, където християните трябва често да ходят и се молят за опрощение на греховете. Еретическите мисли в приказката по всяка вероятност идат от богомилското учение. Ето какво казва Козма: „Ако те (еретиците) биха имали ум, не биха хулили светите църкви и придадените им наредби."[2] На друго място, говорейки за църквата, Козма добавя: „която еретиците учат да не обичаме"[3] и още: „Когато четат всичко това (светото писание), еретиците го изопачават; смятат, че църквите са кръстопътища, а литургията и другите молитви, които се изпълняват в църква, наричат многодумство."[4] Еретиците не обичат да се молят така, че всички да ги видят, а се „кланят затворени в хижите си",[5] само понякога „пред страх от хората и в църква ходят, но казват — всичко това правим поради хората, а не от сърце."[6] Богомилите мразят църквата, защото и тя, както всички земни неща, е творение на дявола и следователно той владее в нея. След като ни е известно всичко това, присъствието на дяволи в християнската църква от приказката вече не ни учудва. Обяснима е явната пропаганда против посещението на църквите. Тази приказка не може да се свърже с някой апокриф. Тя вероятно е възникнала по устен път под прякото влияние на богомилската идеология. Богомилското учение е навлязло в светогледа на народа. Създавайки свое творчество и отразявайки в него вълненията и раз-

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 27, 1913, стр. 338.
[2] К о з м а, Беседа против богомилите, стр. 32.
[3] Пак там, стр. 26.
[4] Пак там, стр. 32—33.
[5] Пак там, стр. 31.
[6] Пак там, стр. 22.

биранията си, народът отразява и тези моменти от богомилското учение, които са повлияли върху възгледите му за света и живота.

Следи от богомилското учение в духа на горната приказка намираме и в народната песен „Делба на небето", позната в няколко варианта. В нея не може да се говори за богомилско влияние върху народния певец, тъй като той застава на страната на утвърдените църковни изисквания, а за отражение на богомилското учение с някои свои особености.

Трима светци на небето дялба делят. Дотичва св. богородица (в друг вариант св. Неделя) и казва разтревожена:

Споменете за Янинска земя,
за Янинска земя Павликянска.
Там не били бога веровали,
там не били в църква отивали,
там не били причес бре земали.[1]

В друг вариант се добавя:

Не си служи свак светец господски.[2]

В трети:

Да тамо се закон не гледало.[3]

По-нататък се говори за упоритостта на хората от Павликянската земя. Св. Илия, като чува думите на богородица, се разсърдва и заключва небето. Три години дъжд не капнало и слънце не грейнало. Хората пак не искали в църква да ходят, пак не искали причастие да вземат, пак отказвали светците да славят и закона да тачат. Тогава св. Илия праща „незнани неволи" (в друг вариант отключва „черната сипаница") и чак тогава хората се смирили:

Тогай са у църкви отишли
. . . . . .
всичките се богу помолили,
всичките са причес бре вземали
и тежки метани чинили.[4]

Тук името „павликянска" ни напомня за богомилството. От някои източници се знае, че богомилите са назовавани още павликяни, защото богомилското учение е най-близко до павликянското. А след падането на България под турска власт остатъците от богомилите са се обособили в две почти самостоятелни области — Пловдивско и Свищовско, — където се наричали павликяни. С това име те са известни до късно време.[5] Поведението на хората от Павликянската земя ни уверява, че в песента става дума за богомили, Те не вярват в бога на църквата, не посещават божите храмове, отказват да вземат причастие, не обичат светците. Те явно се про-

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 3, 1890, стр. 35.
[2] Пак там, кн. 10, 1894, стр. 24.
[3] Пак там, кн. 2, 1889, стр. 27.
[4] Пак там, кн. 3, стр. 36.
[5] Л. Милетич, Нашите павликяни, Сборник за народни умотворения, кн. 19, 1903.

тивопоставят на официалната църква. От Козма вече знаем, че богомилите ненавиждат църквите като дяволски творения. Писателят още ни казва, че те отричат причастието и го наричат „проста храна“ и не почитат светците — „еретиците не искат да отдадат слава на светците“.[1] От името на господствуващата духовна власт Козма отправя анатема към богомилите: „Който не почита всички светии, нито иска да се кланя с любов на мощите им, да бъде проклет!“[2] Хората от Павликянската земя са и премного упорити. Три години те отказват да изпълняват църковните наредби въпреки гнева на св. Илия. Такива са и богомилите. Това дава право на Козма да каже: „И както онзи, който стреля в мрамор, не само не го простреля, ами стрелата, като отскочи, удря оногова, който стои назад, така и този, който поучава еретика, не само няма да го поучи, ами ще разврати някого и от слабоумните.“[3]

Съмнително е дали песента води началото си от времето преди падането на България под турска власт. Най-вероятно тя отразява възгледите на последните богомилски остатъци — павликяните, които, сгрупирали се в две области, са образували, така да се каже, богомилски колонии, и, откъснати от православните българи, са проживели дълго време със своите богомилски обреди.

Докато в разгледаната песен народният творец укорява еретиците от Павликянската земя, в ред други народни творби той сам изразява своето неблагоприятно отношение към най-почитаните църковни лица и към светините на църквата. В тези произведения вее критичен ревизионистичен дух към официалните религиозни представи, който отново напомня богомилството. По общия си тон и отношение към ред страни от действителността тези творения се свързват с богомилското учение, което обаче не значи, че в тях непременно трябва да се търси богомилско влияние. Както ще видим, възможно е те да са възникнали и независимо от богомилството. Това говори, че между фоклора и учението на богомилите има дълбоки вътрешни връзки.

В една приказка се разказва следното. Сиромах човек тръгнал да търси „прав“ (справедлив) кум. По пътя срещнал Христос (в друг вариант — сам господ, преобразен на старец).

„Хайде — му рекъл Христос, — не искаш ли аз да ти бъда кум?“
„Кой си ти?“ — го запитал селянинът.
„Аз съм Исус Христос“ — му рекъл.
„Не те искам тебе“ — отговорил селянинът. — „Ти си Христос, син божи, сам господ, ама не те искам, защото не си прав; на един даваш голямо богатство, а други оставяш да умират от глад, ти не си прав, та затова не те искам, аз искам прав човек.“[4]

В друг вариант думите на сиромаха са още по-остри. Господ казва: „Аз съм господ, по-харен от мен не ще найдеш.“ „Господ

[1] Козма, Беседа против богомилите, стр. 32.
[2] Пак там, стр. 42.
[3] Пак там, стр. 12.
[4] К. Л. Шапкарев, Сборник от български народни умотворения, София 1892, част II, отдел I, Български народни приказки, стр. 186.

си, а, бягай, бягай от мене, ти си хатържия... На едни лоши люде си им дал пари с купове, а на други, хем харни люде си ги оставил сиромаси да търпят за една кора хляб."[1]

По-нататък селянинът срещнал св. Петър, който също пожелал да му стане кум. Но човекът и него отхвърлил: „И тебе не те искам, защото ти си св. Петър, ти държиш ключовете на рая, ама едни пущаш да влезат, а други не пущаш, та и ти не си прав човек."[2] Накрая сиромахът взел за кум Архангел Михаил, защото той не гледал никому хатър.

За бедния човек от приказката Исус и св. Петър, макар и божествени лица, не са достойни за кумове, защото са несправедливи. Докато църквата дълбоко ги почита и не си позволява да се отнесе със съмнение към тях, беднякът подлага на критическа преценка постъпките им. В други приказки бог се оправдава, че е създал например сляпо момче, защото ако гледаше, щеше да върши злини на другарите си; оправдава се, че е позволил да бъде убит сиромах човек без вина, защото иначе щеше да стане разбойник; оправдава се, че е създал бедни и богати, защото ако тези, които са бедни, бяха богати, щяха да станат зли и скъперници; с една дума бог винаги се оправдава, каквото е създал, все е хубаво. В нашата приказка такова нещо няма. Бог се критикува, обвинява се в несправедливост. Величаният от църквата бог е направил така, че лошите да добруват, а харните да страдат. Тук звучат ноти на недоволство от устройството на живота, в който едни тънат в разкош, а други умират от глад. Общият дух на приказката е близък на богомилската идеология, в която целият земен ред се подхвърля на критика. Недоволството от уредбата на класовото общество обаче е могло да възникне всред народните експлоатирани маси и преди богомилството, съществувало е и след изчезването на богомилите. Затова в случая не можем сляпо да говорим за богомилско влияние. Но тъкмо тук се крие вътрешната връзка между богомилството и фолклора. Народното творчество в по-голямата си част се създава от широките народни маси и отразява тяхното отношение към живота. Богомилството по начало е социално движение, включващо в себе си според сведението на Козма простите хора. Щом е така, възгледите на тези хора, изразени най-добре във фолклора, са играели известна роля при дооформянето и създаването на богомилската идеология. Тя от своя страна вече като стройно учение със свои идеолози и разпространители неусетно е влияела върху светогледа на народа, навлизала е дълбоко в съзнанието му, а оттук — в народното творчество. Не бива да се забравя и това, че причините, които са породили богомилството и социалните народни възгледи, са едни и същи — условията за живот. Поради тези обстоятелства между социалните богомилски схващания и народното творчество установяваме много общи идеи, много допирни точки, без винаги да сме в състояние да установим дали народните творби са възникнали самостоятелно, независимо от

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 2, 1890, стр. 200.
[2] К. Шапкарев, Български народни приказки, стр. 186.

богомилството, или имаме влияние; докъде се простира влиянието на фолклора върху богомилското учение и докъде влиянието на богомилството върху фолклора. Подобни мисли за връзките между народното творчество и богомилството възникват и при разглеждането на още редица творби, които с идеите си противоречат на схващанията, проповядвани от църквата, а с критицизма си се сближават с богомилското учение.

В някои народни приказки прави впечатление особеното изобразяване на божия образ.

Господ изпратил смъртта да вземе душата на един сиромах с много деца. Тя отишла, но се трогнала от плачовете на децата, които след смъртта на баща си ще загинат от глад, и се върнала. Тогава господ й казал: „Кога аз давам живот и ядене на това червейче, толкос повече на човеците, що съм ги направил като мене, и аз ги не жаля, та ти ли ще ги жалиш." И бог проклел смъртта: „От днес нататък да бъдеш сляпа, за да не можеш да разпознаваш и да гледаш хората кой е сиромах и кой е чорбаджия, кой стар и кой млад, да бъдеш глуха, за да не слушаш плачовете и молбите на хората, да бъдеш невидима... няма... и немилостива."[1] В други приказки с подобно съдържание се казва, че после бог пратил децата при добри хора, те заживели добре и се издигнали. Тук разказвачът мълчи. Слушателят остава с впечатлението, че невръстните деца, останали сираци, наистина ще умрат, и изпитва озобление към този бог, по-жесток от смъртта, който не се трогва от детските сълзи и който е наредил така, че смъртта да бъде немилостива и често несправедлива към хората. Според църквата бог е милостив, благороден, великодушен; в приказката той е неумолим и суров. Той не жали своите създания и не позволява никому да ги жали. Този самовластен господар ни напомня бог от апокрифа „Ходене на богородица по мъките". Докато майката-богородица плаче за грешниците, сърцето на Исус остава студено за техните ридания, за тях той няма милост въпреки молбите на цялото небесно войнство. В приказката и в апокрифа, който не е чужд на богомилското влияние, се крие ревизионистично отношение към църковното учение за божията милост и великодушие. Същото нещо се забелязва и в две песни. Едната разказва: имала майка едничко чедо Янка за син и за дъщеря

и нея господ намрази
даде й болест да лежи.[2]

След девет години той праща ангели за душата й, защото Янка трябва да полива цветята в рая и да краси градинката. От жалбите на родителите ангелите не могли да вземат душата. Тогава бог ги научава с хитрост да грабнат Янкината душа и отново ги праща на земята.

Златна ябълка хвърлили
у Янкини дворове.
Майка й се загледа
и тейко й се залъга,

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 10, стр. 145—146.
[2] Пак там, кн. 3, стр. 39.

че са и душа извадили
и я в рай божи занесли,
цветето да му полива,
а градинка да краси.[1]

Проличава същият неумолим и бездушен бог. Той е и егоист, който, намислил да вземе Янка за украса на градинката, не се спира пред нищо. Не се смущава, че Янка е единствена дъщеря, не го склоняват сълзите на майката. При това Янка е така чиста и млада.

В още по-отрицателна светлина е нарисуван бог в песента „Стана бездетка". Той гради манастир, но не му стигат гредите, затова праща до Стана за „кересте". Тя отговаря:

На господ заем не давам,
че имам гарес на господ
. . . . . .
защо ма даде бездетка.

Бог се разгневява и праща у Станини чумите:

Чуми ле, чуми латинки,
я чуми да си идете
у Стоянови дворове,
от старо да започнете,
до люлка да изкарате.[2]

На кучетата страшният бог праща „бесниче", на свинете — „гърличе". От телата на измрелите си огражда манастира.

Тук бог е представен поразително жесток. Той не търпи никакви възражения. Заради забележката на една оскърбена бездетна жена без милост изтребва целия й род, дори невинните деца в люлка и животните. Той прилича на страшен, неограничен владетел, на когото ако се възрази нещо, бие и убива, ако му се откаже нещо, със сила си го взема. В българския песенен фолклор се срещат и други песни с мотив градене манастир в небето, но в тях образът на бога няма такъв характер. Обикновено той иска кересте от бездетка, тя изразява болката си и той й праща желаното дете. Той не се гневи, а осъзнава, че е сгрешил, и помага на жената. В тези песни бог е представен така, както го показва църквата. Те са създадени под влиянието на официално проповядваната християнска идеология, която е господствуваща в течение на векове. Песните за Янка и Стана са от изключенията. Те се отличават с антицърковно отношение към великодушието и справедливостта на бога.

В народното творчество проличава еретическо отношение и към светците.

Бедно момче тръгнало да търси слънцето.[3] Намерило го. Слънцето си дало венеца, та момчето да грее един ден вместо него Тръгнал момъкът по слънчевия път. На обед срещнал св. Харалампи, хвърлил се отгоре му, „да го фати за врат ко некое яре", и

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 3, стр. 39.
[2] Пак там, кн. 44, стр. 131—132
[3] Пак там, кн. 19, стр. 28—31.

почнал да го бие, докато душа има в него. На вечеря срещнал св. Илия. Него също набил и искал да го насече със секирата си. На другия ден слънцето запитало какво му е сторил св. Илия. „Ай, ай, какво ми е сторил, само да ми падне още веднаж да го пофата със секирчето, кье му кажа що кабает ми сторил.“ И момчето разказало как св. Харалампи пратил вълка да изяде тъкмо неговото теле, св. Илия убил житото му, а на господаря и двамата светци пращали само блага. Слънцето одобрило разправата: „Добре, те ти сторили лошо, ти си им платил.“

Никъде в признатата религиозна книжнина не се говори така за светците. Църквата се отнася към тях с уважение и животът им се сочи за пример. В приказката божите служители са показани като несправедливи. Народният творец не ги оправдава, а качва момчето на небето, за да ги накаже. Двамата светци изпадат в смешно положение, симпатиите на разказвача изцяло са на страната на момчето. Неуважението към духовните лица не се счита за грях, а се извинява. Всичко това напомня богомилското отношение към светците, за което Козма говори на няколко места в беседата си.

В някои свои творби народът се присмива и на чудесата.

Една жена поръчала на хаджията да й донесе от Божи гроб „чесно дърво“, за да лекува. Той донесъл пръчка от обикновено дърво, а парите задържал за себе си. Жената топяла пръчката във вода и тя наистина лекувала, защото всички знаели, че е честно дърво. Веднаж обаче хаджията издал тайната. Хората престанали да вярват и пръчката престанала да лекува. Изводът е направен в края на приказката — няма никакви лековити дървета, всичко е внушение.[1]

Някои народни среди не вярват в силата на божия гроб. Между пословиците намираме интересен израз: „Кой ходи на хаджилък, ходи с един дявол, а се връща с два.“[2] Явно е от двата примера едно подигравателно отношение към светините на църквата. Тези мисли много приличат на богомилската проповед против чудесата. Знаем от Козма, че богомилите „охулват божиите чудеса“,[3] които смятат за заблуда. Народът със здравия си разум не може да приеме, че кост от мъртвец, камъче от манастир или клонче могат да вършат чудеса, а едно отиване до Божи гроб да направи човека добър. Тези здрави народни възгледи са влезли като съставна част в богомилската идеология. Същите са намерили отражение и в народното творчество — възможно е под влиянието на богомилството, възможно е и по самостоятелен път.

Църквата поставя в числото на греховете и тези дела, с които се нарушава светостта на празниците. В празник не бива да се работи, особено това важи за неделята. Има песни, отразяващи официалните християнски възгледи, в които се разказва, как хора ослепяват поради това, че са работили в неделя. Но има и народни творби, в които народът извинява, оправдава, дори благославя тези, които се трудят в неделни дни.

[1] Сборник за народни умотворения, кн. 14, 1896, стр. 188.
[2] Пак там, кн. 14, стр. 108.
[3] Козма, Беседа против богомилите, стр. 32.

Жена-вдовица шиела и тъкала в празник. Калугер-постник се помолил на бога да му покаже праведен човек. Бог посочил къщата на вдовицата. В един неделен ден постникът слязъл в селото да види праведната жена. Заварил я че тъче. „Всичко хубаво — рекъл й, — но не бива да работиш в неделя. Ако пазиш тези дни, ще бъдеш благословена от бога.“ Вдовицата послушала, престанала да работи в празник, но тръгнала да клюкарствува. Над къщата пламъкът, който сочел, че е праведна, угаснал. Постникът разбрал грешката си и отново отишъл при вдовицата: „Прави дъще, както си правила и по-преди, мене недей слуша“ — казал й той. Вдовицата отново заработила в неделя и пламъкът — белег за нейната святост отново се появил над дома й.[1]

Разликата между църковното учение и идеята, изразена в приказката, е очевидна. В противовес на църквата народът смята, че да се работи и в неделя е достойнство. Сам господ определя вдовицата, която всякога се труди, за да изхрани децата си, като най-праведен човек. Калугерът, който ден и нощ отправя молитви към небето, е поставен по-долу от бедната жена. Той сам разбира, че може и трябва да се работи в празник. Богомилите също са имали такова отношение към труда. Те не са обичали молитвите и са ги наричали многодумство, а трудът са издигали в култ и са смятали, че не е грях да се работи в празничен ден. Това е накарало Козма да възкликне: „Кой ви научи в деня на възкресение господне да постите, да се кланяте и да работите? Та казвате: това хора са отредили, а не е писано в евангелието. Не почитате и всички господни празници.“[2]

Явна е близостта на богомилското учение и народната приказка. И тук обаче днес не можем да твърдим, че отношението към труда в празник, проявено в приказката, е непременно богомилско влияние. Тежкият живот на селянина, борбата за хляба го е довела до извода, че да се труди човек, за да изхрани децата си, не е грешно, ако и да е в най-великия празник. Животът и разумът на трудовия човек са му подсказали, че трудът в неделя няма нищо общо със светостта и достойнството на човека, и са го накарали да не спазва църковните наредби. Този извод е направен може би независимо от богомилството, но въпросът е, че той съвпада с възгледите на богомилите, защото същите причини, които са породили отношението към труда от приказката, са създали и богомилския възглед за молитвите и труда в празник. Този възглед е проникнал дълбоко в народния светоглед и се е запазил до късно време независимо от проповедите на църквата. Още веднаж идваме до еднаквата основа на богомилството и народното творчество. Те произлизат от едно и също място — народните среди, — изразяват техните мисли и възгледи, оформили се под влиянието на условията на живота, затова много идеи, без винаги да имат пряка връзка, са почти еднакви.

[1] Д. Маринов, Народна вяра, стр. 238.

[2] Козма, Беседа против богомилите, стр. 56.

Идейно близки до богомилската идеология са и песните за св. Богородица, която обикаля рая. В тях народният певец поставя нов интересен въпрос. Тук той не говори за дявола, не се присмива на църквата и не подлага на съмнение нейните идеи, а заговорва за социалната неправда, за възмездието, което ще получат богатите в отвъдния свят.

Богородица моли бога да й отвори рая и долната земя, та да види какво правят сиромасите и болярите. Ето какво вижда:

Болярите са заградени,
с мермер камък са вградени,
нито ядат, нито пият,
на софри им пръст и пепел (в друг вариант — сребро и злато)

Сираците, сиромасите,
със софри са заградени,
с бъклици са вградени.

Болярите се молят на сиромасите да им дадат малко от тяхното ядене, но бедните отговарят:

Вие сте и яли, пили,
наши мъки — гозби яли,
наши сълзи — вино пили[1]

А в друг вариант:

Вие не сте наши братя,
та не можем с вас да седим.[2]

В песента е изразена ненавистта на народа към болярите, които приживе са яли неговата мъка. Между тях и бедните не може да има нищо общо. Сиромасите не са съгласни да седнат на една маса с богатите, защото им са чужди и омразни. Те са пили сълзите им, към тях бедният не може да има братски чувства. Богомилите също не обичат болярите, те ги „хулят" — казва Козма — и не позволяват „на своите да им се покоряват."[3] За тези боляри в песента е отредена мъка, а за бедния народ — радост и ситост. Картината на сития и доволен живот на измъчените навява богомилската вяра, че бог ще изтрие сълзите на страдащите и ще царува с тях навеки. Тя напомня богомилския оптимизъм и борба за справедливост. В цялата песен се чувствува класовото съзнание на народа. Богомилството в същност е израз на същото класово съзнание. В песента може би имаме не само близост и вътрешна връзка с богомилската идеология, но и конкретно богомилско влияние. В апокрифната книжнина е известен апокрифът „Ходене на Богородица по мъките". Той води началото си от ранни векове и в него са се промъкнали еретически мисли. Не е трудно да забележим, че песента за Богородица с многобройните й варианти е създадена под влияние на апокрифа,[4] който е бил един от най-разпространените и обичани

[1] Сборник за народни умотворения, кн. I, 1888, стр. 26.
[2] Пак там.
[3] Козма, Беседа против богомилите, стр. 26.
[4] Цв. Вранска, Апокрифите за Богородица и българската народна песен, Сборник на БАН, кн. 34, 1940.

произведения на старата книжнина и който е оказал влияние и върху личното творчество.

Както се вижда, втората група народни творби, които разгледахме, поставят въпроси, свързани главно с църквата. Те са обвеяни с критически дух. В тях се осъждат най-големите авторитети на на религията и се подлага на преоценка ортодоксалното учение за божията справедливост, посещението на църквите, чудесата, труда в празник и т. н. С ревизионистичното си отношение тези произведения се отличават съществено от схващанията на църквата и се сближават твърде много с учението на богомилите, в което се поставят същите въпроси, както в посочените народни творби, и се разрешават по същия начин. Въпреки тази близост на идеите, вече отбелязахме няколко пъти, не навсякъде можем да открием сигурно богомилско влияние. Докато в приказката за воденичаря с основание говорим за пряко влияние на богомилството, тъй като приказката е твърде специфична, в песента „Делба на небето" виждаме отражение на богомилски възгледи от гледището на църквата, в песните за Богородица се открива апокрифно влияние, то при останалите творби не можем да говорим за някаква конкретна връзка с богомилството. В тях говори здравият народен разум, отразено е класовото съзнание на отрудените. Тяхната близост обаче до богомилството и отрицателното скептично отношение към християнските закони открива въпросите за влиянието на фолклора и народните възгледи въобще при формирането на богомилската идеология, за дълбокото проникване на богомилските идеи в народния светоглед и сливането им с други възгледи и за сродството между богомилството и народното творчество като произлизащи от бедните народни среди, като израз на техните интереси и отзив на действителноста, която в основни линии си остава една и съща в течение на вековe — класово неравенство, експлоатация, в духовния живот — господство на църквата с нейните заблуди.

* * *

Като анализираме фолклора, лесно можем да забележим, че в него не са останали никакви следи от философията на крайните богомили. Никъде народът не се обявява против женитбата, децата, виното и месото. Фолклорът и богомилството се свързват чрез посъществени въпроси, засягащи интересите на народа. В народните приказки и вярвания до късно време са се запазили космогоничните богомилски възгледи, които дават отговор на въпросите за устройството на света и по такъв начин задоволяват любопитството и любознателността на народа. Тези възгледи са тясно свързани със социалните богомилски схващания, защото дуализмът и по-конкретно идеята за господството на дявола над земята дава отговор на друг, не по-малко важен въпрос — защо животът е така лошо устроен. На трето място в духа на богомилското учение в народното творчество е проявено неблагоприятното отношение към църквата и богатите, срещу които се обявяват богомилите и които векове наред се стремят да държат в духовен и икономически плен народните маси. Така чрез проследяването на връзките между богомилството

и народното творчество виждаме по-ясно характера на богомилското движение. Съвършените богомили са били шепа хора и техните крайности не са увличали народа. Те са им били винаги чужди, затова не са оказали никакво влияние върху фолклора. Те не са изразявали народните интереси, затова с нито един момент фолклорът не се сближава с тях. Здравите народни възгледи, основани на наблюдението на действителността, и протестът срещу несправедливото устройство на света лягат в основата на богомилската идеология, завладяват масите и придават на ереста социален, народен характер. Тъкмо затова дуализмът на богомилите се е запазил в значителен брой народни умотворения, а в ред други намираме идентичност на идеите, водещи до един източник — народа и живота.

В огромното море от народни творения все пак произведенията, в които личат явни богомилски следи, и тези, които се отличават с критицизъм към църковното общоприето учение, са малко. Това се дължи на няколко причини. Богомилството като движение със свои проповедници и литература прекъсва съществуването си с нахлуването на турците в България, а последните остатъци от богомилите, тъй наречените павликяни, изчезват към края на XVI в. Богомилството престава да вълнува умовете и да оказва влияние. Старото почва да се чете, разказва и пее по-малко, тъй като други събития завладяват масите. Новите теглила и времето погубват голяма част от създадените в миналото устни народни творби. Не бива да се забравя и ролята, която в течение на векове е играла църквата. От олтара тя е насаждала всред народа своето учение, втълпявала е идеите и представите си и е завладявала народното съзнание. Тя е гонела и анатемосвала не само всяко еретическо настроение, но и някои от народните вярвания и обичаи. Към самото устно поетическо творчество църквата е имала отрицателно отношение. Прегледът на народните приказки и песни, в които са поставени въпроси, свързани с църквата, показва, че по-голямата част от тях са създадени под влиянието на официалните религиозни схващания и обясняват явленията в живота с оглед интересите на църквата. Творбите, на които се спряхме, са редки случаи, които се отделят от голямото количество произведения на религиозни теми и правят впечатление с трезвото си антицърковно отношение към нещата. Към всичко това ще прибавим и обстоятелството, че народното творчество не е единно, както не е съвършено единен и народът. Във фолклора са отразени интересите и разбиранията на различни народни слоеве. Богомилството като израз на класова борба, поддържано от най-експлоатираните народни слоеве, се свързва главно с онази част от народното творчество, която се твори от широките народни селски маси и отразява техния стремеж към по-справедлив и разумен живот.

Независимо от тези причини фактът, че днес намираме богомилско влияние и близост във всички области на фолклора — приказки, песни, пословици, народна фразеология, — показва, че в миналото връзките между богомилството и народното творчество са били твърде тесни и заслужават по-подробно изучаване.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ „СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ“

от Н. М. Дилевски*

4. Стѣзи глаголютъ

Думите „Стѣзи глаголютъ“ в пасажа „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы! земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть...“[1] не предизвиквали трудности при превод и тълкуване още в най-ранните издания на „Слово о полку Игореве“ и обикновено били предавани като „знамена говорят, шумят, полощутся, развеваемые ветром“ и пр. Така били преведени те в Мусин—Пушкиновото издание (1800 г.) — „знамена шумят“[2] — и в един от първите преводи на „Словото“ (останал непубликуван), направен в 1809—1813 г. от известния поет В. В. Капнист — „...реки мутно текут, пыль, поднявшись столбом, покрывает поля, знамена шумят; половцы идут от Дона и моря и от всех сторон...“[3] Подобно разбиране на „стязи глаголютъ“ („signa canunt“) намираме и в черновите бележки на талантливия рано починал славист П. И. Прейс (1810—1846 г.), в продължение на редица години усърдно занимавал се с изучаване текста на „Словото.“[4] В същия смисъл било интерпретирано това изречение и от други преводачи и коментатори на „Слово о полку Игореве“ от първата половина и края на миналия век.[5] Водени от непосредствения поетически усет, метафоричен образ виждали в думите „стязи глаголютъ“ и руските поети от XIX столетие.

В най-ново време придобилия вече гражданственост превод на „стязи глаголютъ“ срещаме у издателите и коментаторите на „Сло-

* Вж. Известия на Института за българска литература, кн. 3, 1955, стр. 97—112.

[1] Пасажа предаваме по редакцията на текста в първото издание, стр. 12.

[2] Стр. 13 на първото издание.

[3] Д. С. Бабкин. „Слово о полку Игореве“ в переводе В. В. Капниста. Слово о п. И. Сборник исследований и статей, М.—Л., 1950, стр. 336 и 362, заб. 57.

[4] М. П. Алексеев. П. И. Прейс в работах над „Слово о полку Игореве“. Доклады и сообщения Филологического института Ленинградского госуд. университета. Выпуск 3, 1951, стр. 247[3].

[5] В преводите и коментариите на Д. Дубенски (1844), М. Максимович (1857), О. Миллер (1866), О. Огоновський (1876), А. Потебня (1877), Ф. Буслаев (1881), Е. Барсов (1889) и др. По същия начин е предаден този израз и в първия български превод на Р. Жинзифов (1863) — „знамена говорят“, стр. 23.

вото“ като С. Шамбинаго,[1] В. Перетц,[2] В. Келтуяла,[3] В. Ржига и С. Шамбинаго,[4] А. Орлов,[5] Н. К. Гудзий[6] и др.

Утвърждаване на установеното образно възприемане на израза „стязи глаголютъ“ намира място и у съвременните съветски поети Г. Шторм, С. Шервински, М. Тарловски, С. Басов-Верхоянцев,[7] И. Новиков, В. Стелецки[8] и др.

Относно смисъла и значението на нашия израз съществуват обаче и други схващания.

Така за П. П. Вяземски (70-те години от миналия век) „стязи“ били знаменосци, които давали сигнали със знамена за настъпващия враг: „Стяги, т. е. знаменосцы, стоящие на возвышенных местах, уведомляют о большом скоплении врагов со всех сторон.“[9] След П. П. Вяземски по същия начин се опитвал да разясни нашето изречение и И. П. Хрущов (1878 г.). Съпоставяйки текста на „Словото“ с разказа за похода на Игор в южноруския летописен свод, И. И. Хрущов пише: „Твёрдый в своем намерении Игорь не испугался и нового предостережения, данного сторожевыми, принесшими весть о силе врагов: „или пойдем быстро, или возвратимся домой; теперь не наше время“ — говорили они, Игорь же на это: оже ны будеть не бившеся возворотитися, то соромь ны будеть пуще смерти; но како ны бог дасть.“[10]

Эта худая весть, принесённая сторожевыми людьми — продължава И. П. Хрущов, — отмечена в „Слово о п. Игореве“: стязи (метонимически вместо стяговники, которые обыкновенно ставились на возвышенных местах с знамёнами и видели окрестность) глаголют: Половцы идуть от Дона, и от моря, и от всех стран — рускыя плъкы обступиша.“

И. П. Хрущов обаче допуска грешка, която била изтъкната от И. И. Жданов. Той не обърнал внимание на това, че според летописа „стражите“ (стяговники) предупреждавали Игор още преди първата среща с половците, а пък изразът „стязи глаголютъ“ се отнася по време към втората битка (станала според летописното известие рано сутринта в събота).[11]

---

[1] Слово о п. И., Универсальная библиотека, № 572, М., 1912, стр. 31, стих 37.

[2] Слово о п. І., Київ, 1926, Укр. Акад. наук, Збірник Іст.-філ. від., № 33, стр. 195.

[3] Слово о п. И., 3-е изд., 1930, стр. 10—11.

[4] Слово о п. И., Academia, 1934, стр. 79.

[5] Слово о п. И., М.—Л., 1946, стр. 80.

[6] Слово о п. И., Совет. писат., 1938, стр. 43 и Слово о п. И., М., 1955, стр. 37 и 68, в коментариите към текста изразът „стязи глаголютъ“ не се обяснява.

[7] В книгата „Слово о полку Игореве“, Совет. писатель, 1938, последователно стр. 225, 245, 294, 267.

[8] В книгата „Слово о полку Игореве“. Библиотека поэта. Большая серия, 1952, стр. 86 и 114.

[9] Замечания на „Слово о полку Игореве“, СПБ, 1875, стр. 161.

[10] О древне-русских повестях и сказаниях, Киев, 1878, стр. 197.

[11] Срв. у И. И. Жданов: „Едва ли так. Обстоятельство, указанное в словах „стязи глаголют“ относится по времени после битвы в пятницу, перед второй битвой; сторожи приехали еще до встречи с половцами.“ Сочинения И. Н. Жданова. Том первый. Спб., 1904, стр. 381 и сл. Литература Слова о полку Игореве.

Неотдавна догадката на И. П. Хрущов (вероятно напълно независимо от последния) бе повторена от Е. А. Ляцкий в популярното му издание на „Словото“, излязло в Прага в 1937 г. В забележката към „стязи глаголютъ“ той дава обяснението: „Надо думать: знамёна подают сигналы.“[1]

Същата догадка, предложена мимоходом в 1937 г., Е. А. Ляцкий изказва в една своя статия в пражкото списание Slavia в 1940 г.[2] Оспорвайки мнението на А. Мазон относно разбирането на израза, Е. А. Ляцкий пише: „Изумительное по реализму и аккустическому эффекту выражение „Слова“ „стязи глаголютъ“ проф. А. Мазон, по обыкновению, не перенёс в обстановку походов и сражений древней Руси. Тогда не было ни телефонов, ни искрового телеграфа для передачи распоряжений, и единственным средством в руках командования был, как и в морских битвах, язык знамён, флагов и значков. Условные движения ярких материй, видимых на далёкие расстояния, обозначали собою и разпоряжения полководца, и самые отряды — об этом языке можно судить не только по остаткам его, например, в казачьих войсках, но и по древнейшим изображениям. Певец Игоря не мог найти лучшего выражения, применённого к „стягам“, чем именно „глаголютъ“.

Възможно, че Е. А. Ляцкий до голяма степен е прав в своето твърдение за широко използуване на сигнализацията със знамена в руската войска в древността.[3] Но това значи ли непременно, че авторът на „Словото“ е трябвало да предаде с фотографска точност всички детайли на бойната обстановка от онова време? Доколко е приемливо подобно мнение, ще видим по-нататък.

В твърдението на Е. А. Ляцкий освен това се крие известно противоречие. От една страна той говори за „Изумительное по реализму и аккустическому эффекту выражение „Слова“ „стязи глаголютъ“, а от друга — за сигнализиране със знамена! Обаче представата за сигнализиране — махане със знамена — съвсем не предизвиква каквато и да било звукова представа. В махането на знамената мъчно може да се долови някакъв г л а с като звуков образ. Напротив, тук може да се говори само за зрителен ефект: „с т я г и“ говорят с немия език на сигнализацията, а не говорят като олицетворени предмети, не говорят на разстояние и с шумоленето на тъканта си.

Напоследък изразът „стязи глаголютъ“ бе разгледан (в кратка бележка) от И. Д. Тиунов в статията му „Несколько замечаний к „Слову о полку Игореве“ (1950 г.). Мнението на И. Д. Тиунов се покрива в общи черти с мнението на А. А. Ляцкий. Според

[1] Слово о полку Игореве, Текст для школьного изучения, Прага, 1937, стр. 9, прим. 31.

[2] Неудачный поход на „Слово о полку Игореве“, II, Slavia, XVII, sešit 3, 1940, стр. 392.

[3] Подобна сигнализация се употребявала например в татарската войска от онази епоха. В своята книга „Сказания о Русской земле“, часть вторая, Спб., 1913, стр. 268, А. Н е ч в о л о д о в пише: „В бою войска (на татарите, бел. наша) управлялись при посредстве труб или разного рода флагов и производили боевые движения с необыкновенной легкостью и быстротой.“

И. Д. Тиунов „Автор профессионал-воин в такой момент прежде всего напряжённо смотрит вдаль, что̀ просигналят вымпелами („стязи“) разосланные во все стороны разведчики (наворопници), откуда надвигаются враги. Срв. Ипат. л. под 1184 г.: „наворопницы же, перешедше Хорол, взидоша на шоломя, глядающе, гдѣ узрятъ. Существует другое, лучшее толкование. Перед боем противные стороны обыкновенно выставляли свои знамёна, обозначая командующий центр своего боевого расположения (навѣлочити, напяти, поставити стягы). По большому количеству несомых половцами знамён русские поняли, что они окружены со всех сторон (срв. Горский и Невоструев. Опис. слав. рукоп., Моск. син. библ., 2, 2, 85; „Стягъ ли хоругвь ли—знамение глаголять“). Перевод: „знамёна показывают (что) половцы идут.“[1]

По същия начин обяснява нашия израз и Д. С. Лихачёв в своя прекрасен обяснителен превод на „Словото“ и в коментара към текста. В обяснителния си превод Д. С. Лихачёв пише: „стяги (половецкие, своим движением) говорят (свидетельствуют): половцы идут от Дона (с востока), и от моря (с юга), и со всех сторон русские полки обступили.“ А в обстойния и подробен коментар у него четем: „Движением стягов управляли войском в битве. Вокруг стягов собирались, „стягивались“ воины. За стягом двигалось войско. На захваченных городских укреплениях водружались стяги победителей. Падение стягов означало поражение. По движению стягов половцев войска Игоря определяют, как много войск половцев наступает на них со всех сторон. Следовательно, „говорят“, т. е. сигнализируют, показывают, не Игоревы стяги (как думают некоторые комментаторы), а стяги половцев. Среди поднятой движением масс половецкого войска пыли высокие стяги были к тому же видны лучше, чем самое войско.“[2]

В по-новите съветски издания на „Словото“ обособено място заема преводът и тълкуването на анализираното от нас място в книгата на Алексей Югов „Слово о полку Игореве“ (1945 г.). Интересуващия ни израз А. Югов превежда така:

„И заговорила рать:
„Половцы идут!...“
И ото всех сторон —
от Дона и от моря —
русскую рать обступили!...“[3]

---

[1] Вж. Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей, М. — Л., 1950, стр. 197.

[2] Слово о полку Игореве. Под редакцией члена-корреспонд. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц, М.-Л., 1950, стр. 404.

Същото обяснение намираме и в изданието на „Слово о полку Игореве“ (Академия Наук СССР. Научно-популярная серия. М.—Л., 1955 стр. 62) от Д. С Лихачев. То е възприето и в изданието на „Словото“ на украински език, излязло в Киев в 1953 г. (Академия на науките на Украинската ССР), в коментара на който четем: „На чолі війська звичайно їхали знаменосці. Половецькі знамена, таким чином, ніби „говорили“, давали вість руським полкам про наближення половецького війська. Е, однак, думка, що „глаголютъ“ — перекручене староруське слово „плаполятъ“ — розвіваються“, стр. 39.

[3] Слово о полку Игореве. Перевод и комментарии Алексея Югова, 1945. Советский писатель, стр. 63.

А в „Обоснование перевода“ той обяснява израза „*Стѧзи глаголютъ — полки говорят, гудят*“ — по следния начин. „Стяг“ според него „означало и „полк, строй, войско“ („Материалы“): „Видив Олег, яко поиде стяг Володимерь и нача заходити в тыл его, и убояся и побеже Олег“ (Пов. вр. летопись, 6604. Ипатский список). „Говорить — глаголати — *гутбрить, галдеть*“ (Толковый словарь). „Говор — *шум* или *гул* нескольких голосов...“ Ещё пример о „стяге“, как о войске: „И увидел Даниил, что стяг Васильков стоит крепко и гонит венгров“ (Галицкая лєтопись).“

„*Шуметь*“ — ... браниться, ссориться, бушевать. „Барин пошумел на них. Зашумели бранные стяги“ (Далъ).“[1] Разсъжденията на А. Югов се движат в посока, която значително ги отдалечава от предположенията на предшествениците му.

Приведените мнения на преводачите и коментаторите (повечето от които дадохме почти дословно за по-голяма яснота) задължават да завършим нашия преглед с малко резюме. В него ние ще набележим предпоставките на по-нататъшните си разсъждения, които ще позволят да завършим нашите бележки с по-категорични и по-убедителни изводи.

И тъй — как могат да бъдат резюмирани догадките на изследователите на „Словото“, изказани по адрес на занимаващия вниманието им израз „стязи глаголют“?

1. В по-голямата част от излезлите до днес преводи и специални издания и изследвания върху „Словото“ преобладава мнението за небуквално, м е т а ф о р и ч н о значение на думите „стязи глаголютъ“. Подобно разбиране се наложило в края на краищата не толкова като резултат на задълбочено филологическо проучване на текста, колкото като непосредствено и непредвзето възприятие на поетическата природа на „Словото“ като художествена творба.

2. По-обстоен фактически анализ, свързан с реалиите, намерили място в паметника, бе довел някои по-предишни и съвременни коментатори до по-други изводи, почиващи повече върху ф а к т и ч е с к а т а (а не и поетическата!) страна на текста на „Словото“.

По този начин пред нас неизбежно се изправя въпросът за даване на п р и о р и т е т на едно от двете основни съществуващи в критичната литература за „Словото“ мнения относно значението на израза „стязи глаголютъ“. Според нас при разрешаване на въпроса трябва да бъдат привлечени т р и вида факти: 1) доказателства от л е к с и ч е с к о естество; 2) ф а к т и ч е с к и данни (действителни за дадена историческа обстановка) и 3) естетико-художествени съображения, произтичащи от общия поетически стил на „Словото“ като литературен паметник с високи художествени достойнства. Ние считаме, че пренебрегването на тези доводи, взети в тяхната съвкупност, едва ли ще позволи да отговорим с пълна убедителност на поставения въпрос и че привличането им е conditio sine qua non, без което всички предположения ще си останат

[1] Слово о п. И. Обоснование перевода, стр. 124.

само повече или по-малко удачни или оригинални догадки и хрумвания.

Ще се постараем да развием нашите съображения по реда на приведените доводи, след което ще ги сумираме във вид на окончателни изводи.

1. Доказателства от лексичен, речников характер.

За да бъдем наясно по първата част на предложените доказателства, необходимо е да се спрем върху смисловото значение, върху семантиката на думата стяг — стязи в староруски език и в старата руска историческа (летописна) и художествена книжнина. Проучването на публикуваните днес речникови материали ни довежда до съвсем определени заключения в това отношение.

а. В никакъв староруски паметник думата стяг не се среща със значение на „човек, воин, сигнализиращ или предупреждаващ с махане на знаме за предстояща опасност" — значение, което искат да ѝ припишат някои коментатори на „Словото". Според акад. И. И. Срезневский, автор на капиталния и единствен досега речник на староруския език („Материалы для словаря древне-русского языка") думата стяг (стязи) имала в староруски език следните значения:

а) стѧгъ — знамя боевое: — И вдасть Мстиславъ стѧгъ Володимерь Половчину, именем Кунун ... И постави стягы Галичскые и поидоша Галичане подъ своѣ стягы (Лавр. л. 6661 г.). Мстиславичи повергоша стягъ и побѣгоша (Лавр. л. 6657 г.).

б) стѧгъ — полк, строй, войско: — Половци же оужасошася, от страха не възмогоша ни стяга поставити, но побѣгоша (Пов. вр. л. по Лавр. сп. 6615 г.). Даниилъ же... позрѣвъ же семь и сѣмь и види стягъ Василковъ стояще и добрѣ борющь и Оугры гонящоу (Ип. л. 6739 г.). Половци же ужасошася, отъ страха не возмогоша ни стяга поставити, но побѣгоша хватающе кони..." (Лавр. л. 6615 г.) и др.[1]

Със същото значение се дава думата стягъ и в „Материалы для терминологического словаря древней России", съставен от Г. Е. Кочин (М.—Л. 1937, стр. 350).

Със значение, близко до значението, което искат да припишат някои изследователи на думата стяг — стязи в „Словото", в староруски език били употребявани думите:

а) сторожь — сторож, караульный: — ... Мстиславъ же на ту нощъ поставляя сторожѣ, а самь ляже спати с Угры (Лавр. л. 6659 г.); б) сторожи — сторожевой отряд: Новгородци же по путьмъ сторожи поставиша а твьрди издѣлаша (Новг. I л. 6732 г.); в) сторожа — стража, охрана: Кои обѣдали, а друзіи почивали безъ сторожи оплошно (Псков. I л. 6979 г.).[2]

г) Стражь — стражи: — И ста шатры на бору чистѣ, а стражи постави на рѣцѣ на Двинѣ (Псков. I л. 6773 г.). И стражи же, видѣвше рать велику, пригнавше, повѣдаша Домонту (Псков.

[1] Материалы для словаря древне-русского языка. Том третий. Выпуск I. Спб., 1903, стр. 590, 591.

[2] Материалы. Том третий, стр. 521, 522, 523.

I л. 6673 г.). Срв. значението на тези думи и в „Материалите“ на Г. Е. Кочин: стража (стр. 348), сторож, страж (стр. 346), сторожа (стр. 346); сторожи (стр. 348) и стражи (стр. 348).[1]

Най-сетне била е известна и думата наворопьникъ — передовой: — Наворопници же, перешедше Хорол, взиидоша на шоломя, глядающе, кдѣ узрять ѣ (Ип. л. 6692 г.).[2]

Твърде показателно е, че думата стяг — стязи се употребява със значение на бойно знаме (пряпорец), т. е. както и в летописите, и в литературния паметник (наистина от по-късно време, от края на 14 — началото на 15 в.) „Задонщина“, притежаващ всички черти на поетическа повест. В текста на „Задонщина“, възпроизвеждаща в художествени образи епичната битка на Куликово поле между русите и пълчищата на хан Мамай, думата стяг срещаме в два израза: „Трубы трубят на Коломнѣ, в бубны бьют в Серпоховѣ, стоят стязи у Дону у великого на брези“ и „Тогда погании боръзо вспять отступиша от князя. Стязи ревуть, а погании бежать.“[3] Вярно е, че що се отнася до думата стязи в първия израз — стоят стязи у Дону великого — то тя може да бъде схваната и като „дружини стоят край брега на великия Дон“. Обаче съдържанието на думата стязи във втория израз не предизвиква никакви съмнения. В него дори е запазена образността на същия израз в „Словото“, но предадена с по-малка художественост.

С още по-очевидно значение на бойно знаме намираме думата стязи в различните редакции на „Сказание о побоище великого князя Димитрия Ивановича“, възникнало, както предполагат, в средата на 15 в. Срв. текста на 2-а редакция: „... и стязи ревоут наволоченыя, простирающеся, аки облаци тихо трепещуще, хотят промолвити...“; „И бысть оутра (того велика) мгла, и начаша стязи хр(е) стьянстии простиратися, и троубы мнози трубити“. В текста на 3-а редакция: „и стязи ихъ золоченыа ревуть, просьтираю щеся, аки облаці, тіхо трепьщущи, хотять промолвити“; „мгляну оутру сущу, начаша хр(и)стіаньскые стязи простиратися, и трубы ратные много гласити“. В 4-та редакция: „Тогда же солнцу восходящу, и нача мнози трубы и арганы гласити и стези ревут наволочены у саду Панилова“; „... богатыреи руских хоругви тихо трепещут, аки живы пашутца“; „бывшу же утру мгляну и начаша стези християном простиратися и трубы многия гласити“ (разредката навсякъде е наша, Н. Д.).[4]

---

[1] Материалы. Том третий, стр. 534.

[2] Материалы. Том второй, стр. 271.

[3] Цитираме по текста в Хрестоматия по древней русской литературе от проф. Н. К. Гудзий (6-о поправено издание, Москва, 1955, стр. 173). Срв. също вариантите в другите преписи на „Задощина“, публикувани от В. П. Адрианова-Перетц: „... пашутся хоригови берчати“ — в Кирило-Белозерския препис; „стязи ревут от великог(о) князя Димитрия Иванович(а), а погании побѣгьли“ — в преписа на Историческия музей; „И от великого князя Дмитрия Ивановича стези ревут, а поганые бежать...“ — по преписа на Ундолски. Вж. „Задонщина“ (Опыт реконструкции авторского текста), стр. 233, 237, 248. Труды Отдела древне-русской литературы, VI. М.—Л., 1948.

[4] Извадките от текста на „Сказанието“ даваме по изданието на С. К. Шамбинаго — Повести о Мамаевом побоище. Сборник Отделения русского языка и

Ние приемаме, че в отговор на посочените примери от „Задонщина“ и „Сказанието“ може да бъде направено възражение-отвод срещу тях в смисъл, че те не могат да имат сила на убедително доказателство, поради това че са заимствувани от „Словото“ и повтарят известния вече израз. Разкриване семантиката на стиха „стязи глаголютъ“ по този път следователно ще бъде нещо като „idem par idem“, т. е. определяне на едно непознато чрез друго. Обаче сила на извънредно убедителен аргумент за нас представя третирането на стиха „стязи глаголютъ“ от автора на „Задонщина“ (зает от „Словото“) именно като художествен образ, а не и като реален момент — даване на знакове (сигнали) със знамена от „стяговници“! Това третиране на заетия от „Словото“ образ от авторите на „Задонщина“ и „Сказанието“ е от решаващо значение. Защо? Защото едва ли може да има съмнение в това, че за авторите на „Задонщина“ и „Сказанието“, хора от руското Средновековие, изразът „стязи глаголютъ“ в „Слово о полку Игореве“ е бил по-далечен и по-непонятен, отколкото за нас след осем столетия! Прочее към този образ в „Задонщина“ и Сказанието“ като към сериозен аргумент ние ще имаме случай да прибегнем в заключителната част на нашите разсъждения.

Остава да кажем няколко думи и за значението на думата стяг (стязи) в самото „Слово“, семантиката на която в него също не е без значение в общата верига на лексическите факти и доказателства.

В „Слово о полку Игореве“ думата стяг се среща в следните 6 израза: 1) „трубы трубять въ Новѣградѣ; стоять стязи въ Путивлѣ“; 2) „Чрьленъ стягъ, бѣла хорюговь, чрьлена чолка, сребрено стружіе храброму Святьславличю“; 3) „стязи глаголютъ“; 4) „третьяго дни к полуднію падоша стязи Игоревы“; 5) „Ярославе, и вси внуце Всеславли, уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени; 6) „Того стараго Владиміра не льзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ Кіевскимъ: сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзіи Давидовы; нъ рознося (нъ розно) имъ хоботы пашуть, копіа поютъ на Дунаи.“

Как трябва да се разбира думата стяг в тези изрази?

Още И. И. Срезневский смятал, че в изразите: „Чрьленъ стягъ“, „стязи глаголютъ“ и „уже понизить стязи свои“ думата стяг означавала бойно знаме. В първия и в третия израз значението на тази дума не предизвиква съмнения. В първия израз думата стяг е поставена наред с предмети от еднакво естество, в редицата на които тя заема първо място: стяг — хорюговь — чолка (конска опашка, закачена върху прът като знак на властта; конската опашка била боядисана в червен цвят) — стружие (вероятно пръчка на копие). В третия израз: „уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени“ думата стяг много добре се успоредява с „мечи вережени“ (повредени — нащърбени и пр.), значението на които е

словесности Академии Наук. Том LXXXI, № 7, 1906; вж. последователно стр. 16, 23, 26 (2-а редакция); 58, 62 (3-а редакция); 101, 108, 112 (4-а редакция).

Възможно е, че в тези изрази в „Задощина“ и в „Сказанието“ се е отразил отчасти и друг образ: „нъ розно ся имъ хоботы пашутъ“ в „Словото“.

достатъчно ясно. Що се отнася до израза (1): „трубы трубять въ Новѣградѣ; стоять стязи в Путивлѣ“ и пр., то тук ние не сме съгласни с мнението на И. И. Срезневски, според когото стязи в него означава дружини. Според нас стязи — знамена, гора — лес от знамена на Игоревите дружини е по-величествена картина, гледка, добре отговаряща на общото величаво настроение на цялата поема![1] Трудно е според нас да се приеме и тълкуването на израза „падоша стязи Игоревы“ като „дружините паднаха“, т. е. бяха сразени, разбити, както го разбирал И. И. Срезневский. Картинността на изображението и тук налага образно разбиране на думата стязи: не дружините, а по-скоро знамената се навели и паднали, защото нямало вече кой да ги държи![2]

В последния, шести израз думата стязи може да се разбира двояко: и като знамена, и като дружини. Ние сме склонни и тук да схващаме стязи в буквален смисъл: стязи = знамена. Към такова разбиране на думата насочва и втората част на израза — „нъ рознося имъ хоботы пашуть...“ — „хоботы“, т. е. платната на стязи-те.[3]

От приведения илюстративен речников материал става съвършено ясно едно. Нито в летописите, нито в „Задонщина“ и „Сказанието“, а също и в други староруски книжовни паметници според данните, с които разполагаме днес, думата стяг — стязи не е имала значение знаменосец (знаменосци) или воин, даващ знакове (сигнали) със знаме. Следователно четенето на израза „стязи глаголют“ в „Слово о полку Игореве“ като — знаменосците дават знакове (сигнали): половците идат и пр. — не намира реални основания в семантиката и употребата на думата стяг в староруски език. Не се изключва обаче възможността на второто четене: стяг — дружина — значение, засвидетелствувано от летописите и известно например на III та редакция на „Сказанието“ („А стязі их направлены крѣпкым въеводою Дмитреем Волынцем“, вж. забележката на стр. 106). Въпреки категоричните свидетелства на староруския речников материал в полза на първичното и буквално значение на думата стяг — знаме (като изключим второто й значение: полк, строй, войско) ние обаче не сме склонни да виждаме в тях решаващ и безусловен аргумент, изключващ каквито и да било други значения на тази дума. Но при все това показанията на староруската лексика не могат да бъдат пренебрегнати и не взети под внимание поради своята типичност и изразителност.

* * *

2. Преминаваме към анализа на фактическата обстановка в която се развивало действието във сцената на втората битка с половците, към анализа на нейните реалии.

[1] Стязи тук са знамена и за акад. В. Н. Перетц: „тут бойовий прапор, що визначав, мабуть, місце, де перебував командувач“, вж. Слово о п. І, стр. 152.

[2] В обяснителния превод към текста на „Словото“ Д. С. Лихачев тълкува този израз така: „Уже склоните стяги свои (в знак вашего поражения) и вложите (в ножны) свои поврежденные... мечи.“ Вж. Слово о п. И., 1950, стр. 96.

[3] Срв. у Лихачев: „... но врозь у них развеваются полотнища (нет между ними согласия), Слово о п. И., 1950, стр. 97.

И тъй, каква е била фактическата обстановка, в рамките на която ни се рисуват моментите преди втората среща с половчанските орди? Тя може да бъде проследена по две линии. 1) По линията на по-фактичните, по-близко стоящите до историческата действителност данни на летописния разказ и 2) по линията на възпроизвеждането ѝ в „Словото", на първо място от гледище на реалното ѝ изобразяване и, на второ, от гледна точка на художественото ѝ, образно превъплотяване.

Известно е, че събитията, поетически претворени от художника-творец в „Слово о полку Игореве", са попаднали и на страниците на двата основни преписа на прочутата „Повесть временных лет" — Лаврентиевския (1377) и Ипатиевския (около 1425). С повече подробности и с по-голямо съчувствие изобразява събитията, разиграли се в края на XII в. (около 1185 г.), южноруският летописен „свод" — Ипатиевският летопис. За съжаление тъкмо интересуващият ни епизод е предаден в Ипатиевския летопис с много малко подробности, които не ни позволяват да го възстановим с детайла, привличащ в случая особеното ни внимание. Началото на второто сражение с половците е представено в летописа със следните твърде икономични думи: „Свѣтающи же суботѣ, начаша выступати полци Половецкии, акы борове. Изумѣшася князи Рускии, кому их которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество."[1] Никакви други подробности в разказа на втората битка с половците в Ипатиевския летопис не са дадени. В него няма и помен от „стязи" или „стяговници", които предупреждавали руските дружини за приближаващата се опасност. Всичко се свежда само до няколко лаконични думи: „Свѣтающи же суботѣ, начаша выступати полци Половецкии, акы борове" и толкова. Що се отнася до Лаврентиевския летопис, то в него нашият епизод не намерил никакво място. При тази констатация единствен извор, от който бихме могли да извлечем повече фактически данни (действителни за нас в условен смисъл!), си остава самото „Словото", и то дотолкова, доколкото в художествените му образи се отразила съвременната обстановка с типичните ѝ компоненти. А как изобразява „Словото" епизодът на втората среща на русите с половците? Ще процитираме още веднаж пасажа, рисуващ началото на втората битка: „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы! земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть; пороси поля прикрываютъ; стязи глаголютъ, Половци идутъ отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ. Рускыя плъкы о(т)ступиша." Явява се въпрос, от отговора на който в голяма степен зависи и разкриването на реалиите в целия пасаж: доколко са фактични всички негови звена. Можем ли да приемем като фактически достоверни, отговарящи на конкретната обстановка на боя, всички моменти в него? Едва ли.

Картината на втората битка се започва с изобразяване на роящи (рои, тучи) стрели, носени откъм морето от ветровете — Стрибожи внуци, което до голяма степен е хиперболично. И тъкмо тук из-

[1] Цитираме по книгата на акад. А. С. Орлов — „Слово о п. И." (1946). XI. Летописные повести о походе Игоря на половцев, стр. 167.

никва въпросът: в каква плоскост би се изместило разбирането на този израз, ако се приеме, че той предава абсолютна реалност? И какво би излязло, ако ние приемем окончателно, че „стязи глаголютъ“ е наистина равнозначно на „стражите дават знакове със знамена“? Според нас от фактическо гледище началният израз на пасажа „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами...“ и пр. трябва да бъде поставен в диалектическа връзка с израза „стязи глаголютъ“. Дори нещо повече. От установяване фактичността на първия израз логически зависи и семантиката на втория — „стязи глаголютъ“, поставени и двата в плоскостта на фактологията. Но да предоставим на нещата сами да говорят за себе си

* * *

Да приведем най-напред някои данни, хвърлящи светлина върху особености на стрелковото оръжие от онази епоха, които ще ни помогнат да потвърдим или отречем пълната фактичност на началния израз „Се вѣтри, Стрибожи внуци...“ и т. н. Да установим реална картина или хиперболичен образ е той.

За изстрела с лък през епохата на „Слово о полку Игореве“ и изобщо в древността днес не са установени напълно еднакви дистанции. Според професор ген.-лейт. В. Г. Фёдоров, виден съветски военен специалист и автор на ценното изследване „Военные вопросы „Слова о полку Игореве“ (1951): „Рядовые луки того времени имели дальность стрельбы 200 шагов. На этом расстоянии Игорь мог рассмотреть своего брата, выделявшегося своей одеждой от других воинов“ — заключава В. Г. Фёдоров.[1] Приблизително същото разстояние за полета на стрелата установява и „Большая советская энциклопедия“: „Дальность эффективной стрельбы из лука — 100—150 м.“[2] Авторът на специалното съчинение „Лук и стрелы“ (1887) Анучин определя пределната стрелба с лък с 600 ярда (1 ярд = 0,91 см), т. е. около 550 м. Най-голямо разстояние на полета на стрелата сочи проф. В. В. Мавродин в статията си „О появлении огнестрельного оружия на Руси“ — 785 крачки за стрелата на английския тисов лък и 1250 крачки (т. е. 878 м) — на турския лък.[3] За разстоянието на полета на половчанските стрели не се дават никъде изрични данни. Изхождайки от данните в книгата на В. Г. Фёдоров и в БСЭ, ние можем да го изчислим приблизително до 200—250 м. максимум. Ако приемем за достоверни думите на „Словото“ за попътния вятър[4] (обаче твърде допустимо, че това е само поетическа фигура!) — „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами...“, то далечността на полета на стрелите може да бъде-

[1] Военные вопросы „Слова о полку Игореве“. Издание Академии артиллерийских наук, Москва, 1951, стр. 81.

[2] Большая советская энциклопедия. Второе издание, т. 25, стр. 460.

[3] Вестник Ленинградского университета, г. 1, № 3, октябрь 1946, стр. 73.

[4] Д. С. Лихачев в научно-популярното издание на „Словото“ (II изд., 1955) пише: „Слово о полку Игореве“ дважды упоминает, что в этой битве на русских дул противный южный ветер, создававший преимущество для половецких лучников. По наблюдениям метеорологов, эти южные ветры типичны для этой части степи весной и летом.“, с. 52.

увеличена, да кажем, с още 50 м, т. е. ще се равнява най-много на 300 м и дори по-малко. Следователно в най-добрия случай разстоянието между половците и русите не надминавало дори и 350—400 м! Обаче в действителност това разстояние би могло да бъде и по-малко. Тук ще трябва да си припомним указанията на Ипатиевския препис на две места, в който може да се намерят указания за дистанцията на летенето на стрелата, и то тъкмо в обстановката, в която се разиграли двете битки в „Словото". Първото указание намираме в описанието на първата среща с половците на брега на реката Сюурли: „И яко быша к рѣцѣ ко Сюурлию, и выѣхаша ис Половѣцькихъ полковъ стрѣлци и пустивше по стрѣлѣ на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкѣ Сюрлия". Второто посочване е много по-показателно: то се отнася до един от най-трагичните моменти на втората битка — пленяването на Игор. След като не успял да спре полка на бягащите ковуи, Игор се завръщал при своите полкове. „И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ — повествува летописецът, — и переѣхаша поперекъ и ту яша единъ перестрѣлъ одале полку своего. Держим же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющася и проси души своеи смерти..."[1] На разстоянието на „единъ перестрѣлъ" плененият вече Игор е могъл да види как „крѣпко" се бие брат му Всеволод, да го различи всред сражаващите се. А това е съвсем ясно указание, че „единъ перестрѣлъ" на стрела е бил незначително разстояние. Същото място има пред вид и проф. В. Г. Фёдоров (вж. по-горе).

Ние умишлено насочихме вниманието на изследвачите към обстановката, в която е протекло второто сражение с половците, за да подчертаем за лишен път, че разстоянието между руските дружини и половците е било толкова малко, че нямало абсолютно никаква нужда за приближаването им да се дава знак от „стязите" (стяговниците). Половчанските орди, обсипващи руските воини с рояци стрели, се приближили на такова разстояние, че се виждали съвсем ясно с просто око. Догадката за сигнализирането със знамената би довела тук до следния нонсенс: от една страна половците обсипвали руските полкове от пределно близко разстояние с рояци стрели, а от друга — стражите („стязите") съобщавали за приближаването на врага!

Има наистина само една реална подробност (при условие че тя може да бъде исторически доказана), която на пръв поглед би могла да подкрепи съображенията за приемливостта на хипотезата за сигнализирането. Тази реална подробност, отбелязана още от историка В. Н. Татищев (1774) и потвърдена от по-късни топографски и историко-географски източници, е наличието в района на бойния театър, представен в „Словото", на природни възвишения. В. Н. Татищев например говори за такова възвишение („гора") на десния бряг на р. Сюурли, зад което отстъпили и се скрили половците след първото сблъскване с Игоревите дружини. Множество такива възвишения имало и в района на Суугли-Сюурли и в околностите на Славянск. Само по себе си се разбира, че отбелязаната топографска

[1] Цитираме по книгата на А. С. Орлов, „Слово о п. И.", стр. 166 и 168.

особеност не може да бъде отмината при разчитане на израза „стязи глаголютъ“ и би могла да бъде привлечена като косвено доказателство в полза на предположението за сигнализирането. Поставени върху възвишенията, „стязите“ (воините със знамената) биха могли да следят движението на половците, укрили се зад тях, и да съобщават за приближаването им на своите. Обаче това примамливо нагледно и може би правдоподобно от фактическо гледище предположение си остава само умозрително и конструктивно. То не намира никакво потвърждение нито в описанието на втората битка, нито в летописния разказ, нито в „Словото“. Утвърждаването му като неоспорим реален исторически факт би значило грубо пренебрегване преди всичко на данните на самото „Слово“, от показанията на текста на което като първоизточник ние трябва да изхождаме във всички случаи. Освен това приемането на хипотезата за сигнализирането неизбежно би обезсилило правдоподобността на епично дадената картина — облаци стрели, изстрелвани от половците и носени от вятъра срещу русите. Скрити зад предполагаемото възвишение, половците не биха могли (ако все така скрупульозно бихме спазвали възможните реални подробности) да пращат стрелите си върху невидимия още за тях противник! Това те сторили едвам след като се доближили поне на „един перестрел“ (или малко по-далеч) строените в боен ред руски полкове и ги обкръжили от всички страни. Не случайно предадената в движението на отделните си моменти картини на половчанското придвижване завършва със заключителна статична констатация: „...Половци идутъ отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ рускыя плъкы оступиша“ — обступили (разредката е моя, Н. Д.). С още по-малко оправдание би могла да бъде привлечена като доказателство топографската характеристика на местността — арена на двете сражения, — поради това че мястото на втората битка продължава да бъде още предмет на оживени разисквания в специалната литература върху „Словото“. Пък и освен това трудно е да се търси в художествено изобразени събития точно, до най-малки детайли спазване на конкретната историческа обстановка и на природния ландшафт, носещ в голяма степен белези на поетично-декоративен фон.

Очевидно е, че и реалните, и конкретните исторически данни, творчески пречупени в „Слово о полку Игореве“, както и речниковите материали, не подкрепят четенето на израза „стязи глаголютъ“ като „знамёна или знаменосцы дают знаки“ и пр. Но въпреки изричните му указания в наша полза фактическите свидетелства все пак нямат за нас силата на съвършено абсолютни и окончателни доказателства. Най-очевидните доказателства в крайна сметка се съдържат в самото „Слово“ като художествено произведение. И този наш извод ние ще се опитаме да подкрепим с аргументите от третия вид.

* * *

3. Една от най-ценните особености на „Слово о полку Игореве“ е безспорно неговият словесен строеж, обилно наситен с разнооб-

разни по настроение и тон звукове. Тази богата музикалност, разлята във всичките му части, обхваща дори и безмълвната природа и накарва да заговорят с живия език на чувствата и неодушевените предмети, мъртви в света на материалната действителност. В своята героична поема авторът отделя много място на обкръжаващата неговите герои обстановка, олицетворението и одухотворяването на която наред с метафората и хиперболата е един от най-обикнатите похвати на поетическия му език. Склонността към озвучаване на текста и към звуковата живопис трябва да бъде поставена редом с обичта му към ярките, блестящи тонове и към светлината. Но тази обич към ярките краски никак не му пречи да рисува и зловещи по своето звучение и мрачна обагреност картини. Цялата природа в „Словото“ живее с радостите и тъгите на човека, тя е съзвучна с неговите настроения. Така: „Комони ржуть за Сулою, — звенить слава въ Кыевѣ; трубы трубять въ Новѣградѣ, —“ (11); „нощь стонущи ему грозою птичь убуди“ (12); „крычатъ тѣлѣгы полунощы, рци, лебеди роспущени“ (12); „влъци грозу въсрожатъ по яругамъ; орли клектомъ на кости звѣри зовутъ; лисици брешутъ на чръленыя щиты“ (13) и т. н. Особено изразително са дадени говорът и звуците на природата и олицетворените предмети: „земля тутнетъ“ (14); „Яръ туре Всеволодѣ!... гремлеши о шеломы мечи харалужными!“ (15); „гримлютъ сабли о шеломы, трещатъ копиа харалужныя...“ (16); „Что ми шумить, что ми звенить — далече рано предъ зорями?“ (16); „Въстала обида въ силахъ Дажьбожа внука,.. въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону плещучи, упуди жирня времена.“ (17); „А въстона бо, братие, Киевъ тугою, а Черниговъ напастьми.“ (18); „Донъ ти, княже, кличетъ и зоветь князи на побѣду“ (23); „трубы трубять городеньскии“ (24); „нъ розно ся имъ хоботы пашутъ. Копиа поютъ!“ (26);[1] „Кликну, стукну земля, въшумѣ трава“ (28) и др. В унисон с този широк поетичен контекст звучи и изразът „стязи глаголютъ“. Но за него по-нататък!

Знаменателно е, че именно като образ (а не и като реалия) е възприел израза „стязи глаголютъ“ и авторът на създадената в края на XIV в. „Задонщина“. За нас е от решаващо значение фактът, че тъкмо един книжовник и човек на руското Средновековие, стоящ много по-близко от нас до епохата, събитията и обстановката в „Словото“, е почувствувал звучанието на нашия израз, възприел го като звуков образ. Силата на поетическата интуиция и непосредното художническо чувство са разкрили пред него по най-естествен начин истинското и неподправено значение на образа, вложено в думите „стязи глаголютъ“. Той не само виждал, но и чувал нещата, макар и да не е успял да предаде много образи от „Словото“ със сила и изразителност, присъщи на тънък майстор и надарен художник-живописец. Много по-натуралистичен

[1] „Копиа поютъ!“ за нас е звуков образ, възпроизвеждащ свистенето (свирене — пеене) на хвърчащите във въздуха копия. Срв. у Д. С. Лихачев: „Копья поют (поют бросаемые копья; где-то воюют)!“, вж. Слово о п. И., 1955, стр. 84.

е и неговият начин за предаване на израза „стязи глаголютъ“ — „стязи ревуть“. По-образен е авторът на „Сказанието“ (в различните му редакции), който възпроизвежда същия израз от „Словото“ с по-голяма пластичност. Срв. „...и стязи ревут наволоченыя, простирающеся, аки облаци тихо трепещуще, хотят промолвити...“; „богатыреи руских хоругви тихо трепещут, аки живы пашутца“ и др.[1]

Не по-малко знаменателно за нас е и обстоятелството, че по същия начин са възприемали израза „стязи глаголютъ“ и изтъкнатите руски поети, всепризнати майстори на художественото слово, в своите стихотворни и прозаически преводи на знаменития староруски паметник. Водени от неподправено и лишено от претенциозност поетическо чувство, те по съвсем естествен път са схващали поетическото съдържание на израза „стязи глаголютъ“, виждали в него картина, а не боен детайл! Метафора виждали в „стязи глаголютъ“ и повечето от изследователите и коментаторите на „Словото“. Не случайно още Ом. Огоновський, автор на едно от най-сериозните за времето си проучвания на „Слово о полку Игореве“, завладян от експресивността на израза „стязи глаголют“, се провикнал: „стязи глаголютъ“ — метафора величезна. Слабше виражена сеся мисль в части XI, 43: хоботы пашоуть.“[2] — додава той. В тази общност на схващанията на поетите-преводачи и учените-коментатори ние съзираме щастливо съчетание на лишения от скептицизъм поетически усет с трезвия анализ на научната мисъл. Такива са общите предпоставки, с които ние пристъпваме към по-специалния анализ на израза, който стои в центъра на вниманието ни.

Още първите коментатори на „Словото“ виждали в пасажа — „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы!... Половци идуть отъ Дона... Рускыя плъкы оступиша“, органическо звено на който е и „стязи глаголютъ“, смислово единство, споено с обща мисъл и чувство за надвисналата над руските дружини опасност, надигаща се откъм половчанските степи. Целият израз за тях е фон, върху който малко по-късно се разиграли кървавите събития, оказали се съдбоносни за Игор и неговите воини. Зловещите предзнаменования на природата предупреждават русите за приближаващата се беда, всичко в нея е злокобно и мрачно. Ветровете, Стрибожи внуци, духащи от „морето“, носят рояци стрели, земята страховито тътне, реките тежко влачат помътнелите си води, облаци прах застилат полето, развяваните от поривите на вятъра знамена, самотно издигащи се над застаналите в боен ред дружини, развяват се и плющят в сдрача на ранната сутрин. Цялата природа сякаш е настръхнала в този страшен час.

[1] Л. А. Булаховский изказва предположение, че *„глаголать* в данном месте — искажение необычного для переписчиков — древнего слова *плаполять* (плаполють?) „развеваются“; срв., правда, единственный, пример в „Материалах“ Срезневского (II, стр. 954): *„плаполити, плаполю* (?) — развеваются: — Сице... плаполя (*βιπζόμένη*[1])“. „Слово о полку Игореве“ как памятник древне-русского языка. Слово о п. И. Сборник исследований, М. — Л., 1950, стр. 158.

[2] Слово о полку Игоревѣ. У Львові, 1876, стр. 58.

Още С. П. Шевырев, разглеждайки „Словото“ в своята „История русской словесности, преимущественно древней“ (1846), отбелязва: — „Но вот на другой день (в деня на втората битка, бел. наша), новые горькие предвещания шлёт природа. Со всех сторон высыпают Половцы.“[1] По същия начин коментира нашия израз и А. Потебня: „Пороси поля прикрываютъ“ той вижда като „символ чего-то предстоящего грозного, печального“ и го съпоставя с думите на старинната украинска песен: „Порох, порох по дорогі; Що за гомін по дуброві? Ой брат сестру вбивать хоче...“.[2] Същите чувства и настроения влага в него и Вл. Каллаш, според когото „Природа своими вещими знамениями предсказывает роковой исход.“ Авторът на „Словото“ ясно слышит, как... „земля тутнеть“, „стязи глаголють“.[3] Ярка характеристика на общата природна картина намираме и у Д. С. Лихачев: „Изображение надвигающейся грозы (поднявшийся ветер, отдалённый гул, пыль, развевающиеся по ветру стяги и замутившиеся реки) сливается с изображением наступления войска половцев. Автор все время приковывает внимание читателя к постепенно приближающемуся войску половцев, заставляет читателя пережить неуклонность этого движения прямо на него и только в последний момент обращаеся к русскому войску...“[4]

Пасажът „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами...“ и пр. е изграден по принципа на градацията, изпълнена с голямо вътрешно напрежение и динамика, кулминационната точка и разрешението на която е в нейния край: „Половци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ Русскыя плъкы оступиша.“ Външното й оформяване е предадено между другото и със средствата на звукопис. Наред със звукописа, благодарение на който предадената картина започва да з в у ч и, трябва да бъде подчертано и още едно важно нейно качество: всичките й елементи са предадени в д в и ж е н и е и ж и в о т, те са образи-символи на нещо грозно и страшно. Ветровете в е я т, реките мътни т е к а т, земята т ъ т н е, прах над полята с е н о с и... В общата верига на изображенията на природните стихии, представени с почти хиперболична внушителност, звучаща в свирене на вятъра и тътена на земята, изразът „с т я з и г л а г о л ю т ъ“ — знамената м ъ л в я т, говорят, развявани от бурята, е напълно закономерен момент, семантиката на който се предопределя и се обуславя от останалите моменти на наситената с трагизъм картина. Този момент не може нито да бъде откъснат, нито да му бъде приписано значение, необусловено от контекста и от завладяващата въображението ни динамичност на предшествуващите моменти. В съзвучие с природата тук се олицетворява и се съживява безмълвният, мъртъв инак предмет — знамената, в плющенето на които отеква онова, което става в природата. Всички членове на общия смислов многочлен са експресивно равностойни, всички те са подчинени на единен творчески замисъл; тяхната ди-

[1] Стр. 273.
[2] Слово о п. И., Воронеж, 1878, стр. 48.
[3] Несколько догадок и соображений по поводу „Слова о полку Игореве“. Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, Москва, 1900, стр. 324.
[4] Слово о п. И. Издание II-ое, дополненое, Москва, 1955, стр. 66.

намичност е очевидна. Да се припише на израза „стязи глаголютъ" предметно значение, ще значи да бъде грубо нарушено вътрешното смислово единство на общия контекст, в който той е поставен като в рамка, значи да бъде накърнено ритмичното равновесие и цялостност, монолитност на широкия контекст. Какъв рязък дисонанс, дразнещ слуха и въображението, би бил в пасажа „Ето ветровете, Стрибогови внуци, откъм морето веят със стрели срещу храбрите полкове на Игор. Тътне земята, мътни реките текат, прах полята покрива" ... изразът-превод — „знамената (или знаменосците) дават знак, сигнализират!" — фактичен и документално сух! Как от това изведнаж би се пречупила и спаднала възходящата линия на напрежението, с което са изпълнени предходните звена на градацията. В противоречие с общия тон на пасажа ще звучи и преводът, предложен от А. К. Югов: „И заговорила рать:" Половцы идут!.." или „*Стязи глаголютъ*" — *полки говорят*, гудят."

Мимоходом искаме да обърнем вниманието на коментаторите и върху още един малък детайл — върху подбора на думите в пасажа „*Се вѣтри, Стрибожи внуци...*" и пр. За отбелязване е, че певецът на „Словото" има маниер да подбира за изобразяване на отделни моменти (в картини, сцени и епизоди), обединени с вътрешно смислово единство, еднородни думи, думи от тъждествено граматическо естество (например само названия на одушевени или само неодушевени предмети и пр.). С този подбор той осъществява вътрешно — смислово и външно — изразно единство на даден пасаж или картина. Подобен подбор на еднородни думи — все неодушевени съществителни — виждаме и в нашия пасаж *ветри — земля — рекы — пороси*, в което виждаме още едно косвено доказателство в полза на нашето разбиране на стиха „стязи глаголютъ". Изхождайки от този принцип за подбора на думите, следва да предположим, че авторът на „Словото" би трябвало да сложи на пето, последно, място в нашия пасаж — за смислово уравновесяване с предшествуващите думи — също неодушевено съществително, с което образният петочлен *ветри — земля — рекы — пороси — стязи* би получил естествено завършване и оформяване.

Съображенията от стилистически характер могат да бъдат подкрепени и от някои наблюдения от чисто филологическо естество. Според нас никак не е случайно, че именно в този израз авторът си е послужил тъкмо с глагола „глаголютъ", а не с някакъв друг глагол от същия род (*рекут, кричат, говорят* и др.), в който той би могъл да вложи същото значение. Защо? На този въпрос ще отговорим с данните, които без особени усилия от наша страна могат да бъдат открити в самото „Слово". С други думи истинското значение и стилистическата окраска на гл. „глаголютъ" съвсем естествено ще изпъкнат при съпоставянето му с други глаголи „на речта", употребени в текста на нашия паметник.

По-общо от останалите глаголи „на речта" значение в „Словото" има глаголът рѣчи, употребен в петнадесетина израза. Срв. „Помняшеть бо, рече, първыхъ временъ усобицѣ"; „И рече Игорь къ дружин своей"; „Хощу бо — рече, — копие приломити конець поля Половецкаго"; „И рече ему буй туръ Всеволодъ"; „Си ночь

съ вечера одѣвахуть мя, — рече, — чрѣною паполомою..."; „Тогда великый Святъславъ изрони златое слово... и рече:"; „а тъй рекъ:" Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ" и др. Също: „рекоста бо братъ брату: „Се мое, а то мое же"; „И ркоша бояре князю"; „Нъ рекосте: „Мужаим ся сами: преднюю славу сами похитимъ..." и др. Може да се каже, че гл. рѣчи има неутрален стилистически оттенък, което проличава от контекстовете, в които той е употребен. Глаголът говоряхуть (говорити), несъмнено по-конкретен, е употребен само в един израз: „а галици свою речь говоряхуть, хотять полетѣти на уедие". Глаголите кликати и крычати срещаме в изразите: „збися дивъ, кличетъ връху древа"; „Донъ ти, княже, кличетъ и зоветь князи на побѣду"; „крычатъ тѣлѣгы полунощы, рци, лебеди роспущени"- „Се у Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми,..." Освен това в „Словото" срещаме глагола кикахуть (кикати): „Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,.." и млъвити: „И начаша князи про малое „се великое" млъвити"; „Млъвитъ Гзакъ Кончакови". Найсетне в два израза намираме глагола аркучи (като причастно-деепричастна форма): „Жены руския въсплакашась, аркучи:" и „Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, аркучи..."

Разположени по реда на намалявацата книжност и отвлеченост, глаголите „на речта" в текста на „Словото" могат да бъдат представени приблизително в следната редица: *млъвити, кликати, речи, крычати, кикати.* От тях последните два — *крычати* и *кикати* — имат експресивно-звукоподражателен характер. А какво място между тях заема глаголът глаголати?

Не е трудно да установим, че в целия текст на поемата глаголютъ се среща само един път, и то в израз със символично-метафорична насоченост. Случайно ли е това? Вероятно не. Защо? Защото, подбирайки думи-глаголи за дадения контекст, авторът преди всичко се е водил от общия тон на картината, метафорически-образна. Поетическият усет напълно непредвзето и естествено му е подсказал тъкмо този стилистически обагрен глагол — глаголют (със значение на „развяват се, символично предвещават за надигащата се опасност, вещаят" и т. п.), който той е предпочел пред останалите глаголи на речта. Изборът именно на този глагол е бил подсказан на автора и от общото звучание на картината, в която нашият слух долавя и свистенето на стрелите, и свирене на бурята, и тътена на земята. В глаголати, изхождайки от фонетичната му структура и осланяйки се на исторически данни, имаме всички основания да видим „стар българизъм на нашия (руски) литературен език" (с типично непълногласно съчетание *-ла-*). Ето какво пише за него акад. С. П. Обнорский: „Из этих слов (*крамола, страна, время, древо, жребій* и др. с непълногласни съчетания, бел. наша) немногие, как старые болгаризмы нашего литературного языка, известны были в языке в одном неполногласном виде (таковы — *глаголати, пламянъ*)..."[1] Тази констатация недвумислено

[1] Очерки по истории русского литературного языка, Москва—Ленинград, 1946, стр. 191, а също стр. 123 и 187. Интересни са съображенията на С. П. Об-

определя мястото на този глагол в редицата глаголи „на речта“ и установява стилистическата му природа. Твърде показателно е също, че от 17-те примера от непълногласната лексика в „Словото“, приведени от С. П. Обнорский, само 2! — *глаголати* и *пламянъ* — са били известни в староруския литературен език единствено в непълногласна форма. В тази констатация щастливо се съчетават данните на контекста с данните от историята на езика. Това е от една страна. От друга страна звуковата образност на израза „стязи глаголютъ“ може да бъде потвърдена и от елементи на звуковата живопис, застъпена в картината, от известна звукоподражателност, която съдържа в себе си — в дадения случай — думата глаголати (срв. съчетанията *гл-, -гол-* с две плавни).

Очевидно е, че глаголати трябва да бъде поставен на челно място в редицата глаголи *млъвити, кликати, речи, крычати, кикати*, че той стои на най-горното стилистическо стъпало. А при тази установка на нашата дума по никакъв начин не би могло да бъде приписвано нито значението на сигнализиране, нито дори на човешки говор (говор на Игоревите дружинници).

Ако авторът на поемата наистина е имал намерение да възпроизведе с израза „стязи глаголютъ“ знаковете, давани със знамена от „стяговниците“ („стязите“), или говора, мълвежа на Игоревите дружинници, то той вън от всякакво съмнение би послужил с друг глагол от рода на глагола речи, а не и с най-книжния в общата поредица глаголи „на речта“ — глаголати. За предаване на подобно почти техническо действие в обстановката на боя думата глаголют би се оказала най-малко подходяща.

* * *

Такова разрешение получава въпросът за „стязи глаголютъ“ в „Слово о полку Игореве“ в плана на общоприетото му разбиране, според което знамената (стязи), предупреждаващи със зловещото си плющене за настъпващата опасност, са на руските дружини, строени в боен ред и очакващи врага. Но разрешението на въпроса може да бъде пренесено и в друга плоскост, което променя ситуацията, без да противоречи на нашата теза. От руския план, както се приема досега, изразът „стязи глаголютъ“ може да бъде преместен в отсрещния — към страната на половците. И от това гледище много логична и приемлива става догадката, предложена от Д. С. Лихачев, според когото „стязите“, за които се говори в описанието на бурята пред втората битка, не са руски, а половчански.

Върху какви предпоставки построява догадката си Д. С. Лихачев и може ли да се намерят доводи в нейна подкрепа? Според

норский за глаголати на стр. 187: „*глаголати*, видимо, в образном употреблении, имеет значение шелестить, переливаться шелестом — „земля тутнетъ рѣкы мутно текуть пороси поля прикрываютъ стязи *глаголютъ*...“ и пр. Към лексически българизми, за които нямало в книжовния руски език подходящ руски еквивалент, отнася С. П. Обнорский глаголати и в очерка за езика на „Моление Даниила Заточника“, стр. 123. Вж. също бележките относно старобългарския произход на думата глаголу у П. Я. Черных, Очерки исторической русской лексикологии, 1956, стр. 158.

нас четенето му има под себе си твърда почва. Та нали цялата природна картина, изпречена срещу русите като своеобразен декор, е ориентирана откъм страната на половците. Оттам духат ветровете — „Стрибожи внуци“, — под копитата на половчанските коне тътне земята, мътни текат реките, преминавани вброд от половчанската конница, прах се дига от изгорената от слънчевия зной земя и се носи на облаци към Игоревите полкове. Съвсем оправдано е в такъв случай в общата редица явления да бъде включен и изразът „стязи глаголютъ“, т. е. развяваните от вятъра многобройни знамена на настъпващите половчански орди възвестяват на русите за приближаването им. Но в такъв случай знаменатa вече не „мълвят“, не „говорят“ с плющенето си (защото разстоянието е далечно и не може да се чува от русите), а известяват с вида си. Следователно и във втория случай се запазва образност и картинност и за предположението за сигнализиране няма абсолютно никакво място. На второто предположение до известна степен противоречи само интерпретирането на образа в „Задонщина“ и „Сказанието“, за които развяват се и „глаголят“ руските знамена. Срв. „Пашут бо ся хорюгове, ишут себе чести и славного имени“ в „Задонщина“ и „богатыреи руских хоругви тихо трепещут, аки живы пашутца“ и др. в „Сказанието“. Обаче във всичко друго предположението на Д. С. Лихачев е логично и издържано.

* * *

Накрая няколко думи за пунктуацията на заключителните изречения в пасажа „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы!...; стязи глаголютъ, Половци идуть от Дона, и от моря... Рускыя плъкы о(т)ступиша“ (в първото издание). Същата пунктуация с изключение на два препинателни знака (запетая вм. точка и запетая) виждаме и в Екатеринския препис. Според тази пунктация, която си остава все пак най-автентична при липса на други преписи на „Словото“, както и според общото съдържание на цялото, заключителният стих „Половци идуть отъ Дона, и от моря, и от всѣхъ странъ...“ не е отговор на предидущия стих — „стязи глаголютъ“. Напротив, той е отговор, разрешаващ достигналото крайния предел напрежение, с което са изпълнение предшествуващите стихове. Ето защо краят на целия пасаж не трябва да има пунктуацията, която той има например в изданието на „Academia“ (1934): „...Земля тутнетъ, рѣкы мутно текут; пороси поля прикрываютъ. Стязи глаголютъ: половцы идуть отъ Дона, и оть моря; (или в превода: „... Стяги говорят: половцы идут от Дона, и от моря; и со всех сторон русские полки обступили“).[1] Други автори (Е. Ляцкий, А. Орлов, Н. Гудзий и др.) дават по-щастливо пунктуационно оформяване на последните звена в пасажа. Най-релефна пунктуация намираме у Д. С. Лихачев, който обединява в едно първите четири стиха и им противопоставя последните два. Целият пасаж придобива у него следния вид:

[1] Стр. 67, 79.

Земля тутнетъ,
рѣкы мутно текуть,
пороси поля прикрываютъ,
стязи глаголютъ:
половци идуть отъ Дона,
и отъ моря,
и отъ всѣхъ странъ Рускыя плъкы оступиша.[1]

Изхождайки от архитектониката на общия контекст, ние стигаме до единственото заключение, че думите „половци идуть от Дона...“ и пр. се отнасят до четирите предходни изречения, образуващи смислово цяло, и са един вид разрешение на всичко предидущо.

Не може да се признае, че пунктуационното разчленяване на пасажа в първото издание на „Словото“ е по-удачно от интерпункцията му у някои по-късни автори. То естествено е и по-автентично (колкото условна и да е била пунктуацията на старорускиte текстове изобщо), поради това че Мусин—Пушкиновият текст въпреки своите несъвършенства все пак стои най-близко до преписа на „Словото“ от XVI в.

* * *

Както виждаме, както лексическите данни, така и анализът на фактическите особености и стилистико-художествената структура на занимаващия вниманието ни израз довеждат до съвсем категорично обоснован от приведените доказателства и факти извод. А фактите и доказателствата са твърде красноречиви, те не могат да бъдат лесно отминати или пренебрегнати. В своите разсъждения ние не изхождаме от някакво априорно или предварително сконструирано становище. Напротив, ние дадохме широка възможност на фактите и на произтичащите от тях съображения да говорят сами за себе си, като следвахме винаги осторожно и педантично развиващата се нишка на доказателствата. Крачка по крачка ние следяхме тази нишка и тя в крайна сметка ни доведе до заключения, логичността на които по наше мнение мъчно може да бъде оспорвана. Подкрепени от всичко казано върху предидущите страници, ние твърдо отстояваме мнението, че стихът „с т я з и г л а г о л ю т ь“ трябва да бъде схващан само като звукова метафора, като израз органически споен с предшествуващите и обединен с тях с вътрешно, смислово и външно, експресивно и стилово единство. Всяко друго третиране на тази художествена фраза ще бъде в коренно противоречие с основните черти на „Словото“ — неговата изключителна поетическа сила, художественост и картинност.

[1] Слово о п. И., М.—Л., 1950, стр. 14.

ВКЛАД УЧЕНЫХ МОСКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ИССЛЕДОВАНИИ ФОЛЬКЛОРА И ЛИТЕРАТУРЫ БОЛГАР

от Александр Балакин

I. Основные проблемы литературоведения и вопросы славяноведения в трудах основателя Московского университета М. В. Ломоносова и его последователей

В мае 1955 года народы Советского Союза отметили славную дату в развитии русской и мировой науки — 200-летие Московского Государственного университета им. М. В. Ломоносова.

Ученые и воспитанники Московского университета внесли известный вклад в науку, общественную мысль, литературу, искусство.

Московский университет дал мировой науке Н. И. Пирогова, И. М. Сеченова, К. А. Тимирязева, Н. Е. Жуковского; в нем учились русские мыслители — П. Я. Чаадаев, В. Г. Белинский, Т. Н. Грановский, А. И. Герцен, Н. П. Огарев, Вл. Соловьев, В. О. Ключевский; из стен его вышли декабристы — И. А. Анненков, Н. В. Басаргин, И. Д. Якушкин, Никита Муравьев, Братья Тургеневы, знаменитый педагог К. Д. Ушинский.

Питомцами Московского университета были писатели и поэты: Д. И. Фонвизин, А. С. Грибоедов, И. А. Гончаров, М. Ю. Лермонтов, А. Ф. Писемский, И. С. Тургенев, А. К. Толстой, А. Н. Майков, Я. П. Полонский, Г. И. Успенский, А. Н. Островский, В. Я. Брюсов, А. П. Чехов, Д. А. Фурманов. Выдающиеся деятели русского театра: В. И. Немирович-Данченко, Е. Б. Вахтангов, Л. В. Собинов — получили высшее образование также в Московском университете.

Значительный вклад внесли ученые МГУ в исследование болгарского устнопоэтического творчества и художественной литературы. В течение всего XIX века Московский университет был центром славяноведческой мысли в России, его профессора и воспитанники разрабатывали насущные проблемы истории, фольклористики, литературоведения, языкознания славян. В центре внимания их были материалы южных славян. Это происходило вполне закономерно потому, что письменность на Руси была получена из Болгарии, что в процессе развития культурно-исторических связей восточных и южных славян длительное время имелась книжная общность, с древнейших времен у братских народов сохранялись в силу тради-

ции общие фольклорные элементы. Когда же турецкие захватчики установили на Балканах национальное угнетение, судьба болгар на протяжении столетий была предметом постоянного сочувственного внимания русских.

Еще в XVIII веке в трудах основателя Московского университета, великого сына русского народа, Михаила Васильевича Ломоносова, были выдвинуты и делались попытки решения основных проблем науки, литературы, просвещения.

Можно с полным основанием говорить, что Ломоносов заложил основы славяноведения в России. В его трудах с наибольшей полнотой, говоря словами В. Г. Белинского, отразился „дух времени", а „вся его жизнь была прекрасным подвигом".[1] Вопросы, поднятые Ломоносовым, определили характер и направление исследований русских славистов первой половины XIX века, а освещение путей развития русской национальной литературы и утверждение в ней принципов становления реалистических начал на народной основе послужили примером и образцом для деятелей болгарского возрождения.

В историко-филологических трудах Ломоносова, перед русской наукой выдвинута задача изучения истории, словесности и языка славянских народов. Все статьи Ломоносова, в которых он касается славян, проникнуты стремлением возбудить их национальное самосознание. В „замечаниях на диссертацию Миллера" Ломоносов отмечает свободолюбивый национальный характер славян, критикует Миллера за искажение фактов славянской истории. В „Древней Российской Истории" Ломоносов посвящает специальную главу „О величестве и поколениях славянского народа", в которой не без гордости заявляет: „Множество разных земель славянского племени есть неложное доказательство величества и древности его". Вместе с тем он выражает и опасения за судьбу угнетенных славян, полагая, что покорение чужой власти приносит „знатный урон сего племени".[2]

Из постановки Ломоносовым важнейших вопросов науки и литературы в России, о судьбах славян, естественно, напрашивался вывод о необходимости всестороннего изучения славянских народов, их истории, литературы и языка. Все это явилось бы помощью „покоренным славянам" в развитии их национального самосознания, национальной культуры. Пример этому подает сам Ломоносов. В своих трудах он убедительно доказывает историческими фактами величие и древность славян, ставит проблему происхождения и развития языков, рассматривает родство славянских языков и в этой связи раскрывает специфику процесса формирования русского литературного языка. Первейшим условием развития науки и литературы М. В. Ломоносов справедливо считал упорядочение литературного языка. Для этой цели он решал главные проблемы в области филологии: а) создание нормативной, научно-обоснованной грамматики;

[1] В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., изд. АН СССР, 1953 г., т. 2, стр. 188.
[2] М. В. Ломоносов. Полн. собр. соч., т. 6. Труды по истории, изд. АН СССР, 1952, стр. 174—176.

б) закрепление общенародного языка в литературе; в) проблему литературных стилей и жанров.

Как своими филологическими трудами, так и всей поэтической практикой Ломоносов утверждал необходимость создания литературного русского языка на основе народного. Вся его литературная борьба с противниками велась за сближение литературы с жизнью, за демократизацию и развитие реалистических начал в литературе. Для успешного решения этой проблемы Ломоносов собирал и изучал устное народное творчество.[1] В разработке проблемы литературных стилей особое значение для развития русской и славянских литератур имело введение в поэзию Ломоносовым стихосложения, свойственного природе родного языка. Сделав теоретическое обоснование русского стихосложения из наблюдений над народными песнями, он в творческой практике доказал необходимость внедрения метрики народного стиха в поэзию. В заслугу Ломоносова следует отнести и разработку основ интонационного стиха, как одной из форм в общей системе русского стихосложения, которая позволяет широко пользоваться богатством выразительности русского поэтического языка.

Развивая и утверждая принципы народности и реализма в русской литературе, Ломоносов положил начало материалистической эстетике в русской науке. Он дает следующее определение художественного образа: „Изображение есть явственное и живое представление действия с обстоятельствами, которыми оное в уме, как самое действие воображается"... А для того чтобы художник мог „о всякой предложенной материи красно говорить и писать", „к приобретению оного требуется пять следующих средствий: первое — природное дарование, второе — наука, третье — подражание авторам, четвертое — упражнение в сочинении, пятое — знание других наук."[2]

Особое место отводил Ломоносов изучению опыта народной поэзии, овладению художественным мастерством. Он в шутку любил повторять народную пословицу: „И всяк спляшет, да не так, как скоморох".

Реалистические начала в поэзии Ломоносов развивал в своих баснях, посланиях, сатире „Гимн бороде" и др.

Филологические труды Ломоносова, в которых решались основные проблемы науки и русской литературы, явились прочной базой развития славяноведения. Выдвинутые им проблемы в области языкознания, литературоведения и фольклористики явились предметом исследования русских славистов.

„Венец племен славянских" — так назвал в 1791 году Ломоносова Петр Челищев. Велика общественно-политическая роль Ломоносова в славянском мире. Он поднял голос протеста против „по

[1] См. ст. П. Н. Беркова „Ломоносов и фольклор". „Ломоносов", статьи и материалы, т. II, изд. Ак. Наук СССР, 1946 г.

[2] Труды по филологии. Соч., т. 7, стр. 91—92.

корения иноплеменного" славян, за братское содружество народов, за развитие науки и литературы.

Труды Ломоносова продолжали и развивали прогрессивные ученые университета во второй половине XVIII века: талантливый профессор и поэт Николай Поповский (1730—1760), проф. А. А. Барсов (1730—1791), издавший первый печатный сборник русских пословиц — „Собрание 4291 древних Российский пословиц, 1770 года" куда включили и все пословицы, встречающиеся в работах М. В. Ломоносова.

Желая объединить научные силы для решения задач, поставленных Ломоносовым, Барсов выступил инициатором организации Вольного Российского Собрания при Московском университете в 1771 году. Ежегодные сборники „Опыты трудов Вольного российского собрания" оказали благотворное влияние на развитие славяноведения. Проф. Барсов опубликовал в шестой книге „Опытов" статью „Рассуждение о различии слогов", в которой выступил с критикой теории классицизма Буало, защищая самобытные основы национальной литературы.[1] В трудах болгарских деятелей первой половины XIX века мы находим аналогичные доводы в защиту национальной самобытности славянских литератур, что и у Барсова. Это объясняется общими закономерностями развития литературного процесса у русских и болгар, родством их традиций, литературными связями.

Во второй половине XVIII века среди ученых университета, как и во всей русской науке, появляется большой интерес к славянской мифологии. В работах воспитанника Московского университета М. Д. Чулкова (1740—1793) „Краткий мифологический словарь" (1767 г.), „Пересмешник или славянские сказки" в 4-х частях (1766—1768), „Словарь русских суеверий" (1782 г.) 2-ое издание — „Абевега русских суеверий..." (1786); М. В. Попова (ум. 1790) — „Краткие описания древнего словенского языческого баснословия" (1768), „Древностей словенских, или приключения словенских князей" (1770—1771), „Вечерние часы или древние сказки словян древлянских" и др., делается попытка доказать на мифологическом материале древность славянских народов, общность славянских верований и взглядов, родство или тождество их суеверий. Вместе с тем авторы указанных работ стремились вызвать общеславянский интерес, поднять национальное самосознание славянских народов, а сатирическими элементами сборников сказок, пословиц способствовать развитию реалистических тенденций в литературе, укрепить дружественные чувства русских ко всем славянским народам. Подобная задача ставилась и последующими систематизаторами славянской мифологии — А. С. Кайсаровым, Г. А. Глинкой, П. М. Строевым и др.[2]

---

[1] Опыт трудов Вольного Российского Собрания, часть 6, изд. университетской типографии, 1783 г.

[2] Работа Кайсарова „Мифология славянская и российская" была написана на немецком языке (Versuch einer slavischen Mythologie), вышла в 1804 г. в Геттингене, русский перевод 1 изд. 1807 г., II-е — 1810. Она основана на личном наблюдении автора и считалась ак. В. Ягичем лучшей работой в этой области, из всех работ, вышедших на немецком языке.

В начале XIX века общими усилиями, в первую очередь всех славянских ученых, славяноведение выделяется в самостоятельную науку. С 1835 года с образованием кафедры истории и литератур славянских наречий в Московском университете славяноведение входит в систему учебных дисциплин, преподаваемых студентам.

II. Изучение болгарской устной поэзии и литературы в Московском университете в первой половине XIX века

Новый период в изучении литератур, устной народной поэзии, истории и древней письменности славян, особенно болгар, в Московском университете связан с характером общественно-политической борьбы и повышением роли университета в развитии русской и мировой науки. Русско-турецкие войны XVIII и начала XIX веков, расшатавшие могущество Турецкой империи, разложение восточно-феодальной системы угнетения на Балканах, установленной турецкими ассимиляторами, способствовали усилению национально-освободительной борьбы среди болгар, росту национального самосознания их. Культурно-исторические связи с Россией облегчили формирование национальной интеллигенции. В этих условиях стала усиленно развиваться болгарская литература на народной основе. Общий подъем этого периода принято называть возрождением.

В период подъема национально-освободительного движения среди болгар, как и среди сербов, наблюдается исключительное развитие устной народной поэзии, особенно героического эпоса и гражданской лирики, посвященной национальной и социальной борьбе за освобождение. Народ рассматривает свою устную поэзию как действенное средство воспитания в духе борьбы и свободолюбия, как средство связи и культурного общения между славянскими народами различных областей, как средство единения сил для общей борьбы с национальными и социальными угнетателями. Одни и те же героические образы эпоса и лирики болгар, сербов, черногорцев, аналогичные сюжеты и мотивы их устной поэзии являются убедительным свидетельством идейной общности народной культуры, рожденной в борьбе с общим врагом. Это обстоятельство давало возможность ученым Московского университета Ю. И. Венелину, О. М. Бодянскому и др. рассматривать устную поэзию болгар и югославских народов под общим наименованием „Народного творчества задунайских славян".

В первой половине XIX века ученые университета, помня слова Ломоносова о величии и древности славян, уделяют особое внимание розысканиям и публикации памятников древнеболгарской письменности, которая послужила основой развития книжности славянских народов. Для этой цели организуются поездки в Болгарию, Сербию, Черногорию, в славянские земли, находившиеся тогда в составе Габсбургской империи, а также в архивные хранилища Вены, немецких земель и др.

Делаются попытки описать содержание памятников. Все это носило характер подготовки к исследовательской работе памятников болгарской письменности и их вариантов у восточных и южных славян.

При Московском университете в 1804 году было учреждено Общество Истории и Древностей Российских, которое с 1815 года периодически издавало „Труды и летописи", а с 1846 года — „Чтения", которые выходили вплоть до Октябрьской Социалистической революции 1917 года. Кроме того, обществом издавались повременные труды: сборники, временники.

В этих периодических и временных изданиях Общества были опубликуваны многочисленные памятники древнеболгарской церковной письменности, грамоты, указы, этнографические материалы.[1] Особое внимание уделялось материалам, относящимся к первоучителям славянским — Кириллу и Мефодию. Печатались не только работы русских исследователей, как, например, сочинения епископа Филарета — „Кирилл и Мефодий. Славянские просветители" („Чтения", кн. 4, 1846 г.), но и переводные работы нерусских славяноведов: с чешского — Павла Шафарика — „Расцвет славянской письменности в Болгарии" („Чтения", кн. VII, 1847/48 г.), с польского — Вячеслава Мацеевского — „Очерк истории письменности и просвещения славянских народов до XIV века" („Чтения" кн. II, 1846 г.).

При Московском университете с 1811 года существовало и другое общество, которое также уделяло известное внимание славянской древности, это — Общество Любителей Россиской Словесности, одним из организаторов которого был М. Т. Каченовский. В Уставе Общества имелся специальный пункт, согласно которому члены общества должны заниматься „исследованиями значений слов в разных наречиях славянского языка".[2]

И действительно на заседаниях Общества читались доклады его членов: А. Х. Востокова — „Рассуждение о славянском языке", в 1820 г.; К. Ф. Калайдовича — „О церковном языке", в 1822 г.; Н. А. Полевого — „О древном языке словенском", в 1823 г.[3]

Надо заметить, что проблемы церковно-славянского языка в связи с деятельностью первоучителей Кирилла и Мефодия, более всего интересовала всех членов этих обществ и ученых славистов Московского университета. В 1840—50 годах развернулась даже дискуссия о характере и времени происхождения письмен старославянского языка, которая своего кульминационного момента достигла на защите докторской диссертации О. М. Бодянского „О времени происхождения славянских письмен" в 1855 году.

Славяноведение в тот период не имело еще такого разделения на историю, языкознание, этнографию, фольклористику и литературоведение, поэтому и в лингвистических работах освещались вопросы древней литературы.

---

[1] Указатель ко всем периодическим изданиям Общества Истории и Древностей Российских при Императорском Московском университете за 68 лет (1815—1883), М. 1883.

[2] Общество любителей Российской словесности при Московском Университете, 1811—1911. Историческая записка и материалы за сто лет. Изд. Моск. ун-та, 1911, стр. 9.

[3] Там же, стр. 78, 83, 87.

В первые десятилетия XIX века намечается введение преподавания славянских языков и литератур в Московском университете. В 1811 г. делается попытка создать кафедру славянской словесности. К сожалению, заведывать организованной кафедрой был поставлен проф. М. Г. Гаврилов, не проявивший должного интереса к славяноведению. Он занимался вопросами эстетики, а свое преподавание славянской словесности свел к восторженному чтению псалтыри. После пожара 1812 года в Москве университетская кафедра славянской словесности не была восстановлена. В 1820 году велись переговоры тогдашним министром просвещения А. С. Шишковым с чехами Ганкой, Челаковским, словаком Шафариком о приглашении их в университет для преподавания славяноведения. В Московских ученых кругах делались предложения пригласить в университет находившегося тогда в России Адама Мицкевича. Систематическое преподавание славянских литератур и языков в Московском университете началось с 1835 года, когда, согласно университетскому уставу 1835 года, в четырех университетах России (Московском, Петербургском, Казанском и Одесском) были организованы кафедры истории и литератур славянских наречий.

Одним из первых ученых университета, который выступал за преподавание и изучение славяноведения был проф. М. Т. Каченовский, ставший потом во главе кафедры славянских наречий в Московском университете. Своими статьями, лекциями, публикацией различных материалов по славяноведению в редактируемом журнале „Вестник Европы", издававшемся при Московском университете, Каченовский способствовал развитию науки и преподавания славяноведения в университете. Историко-литературные взгляды проф. М. Т. Каченовского были противоречивы. Защитник старины и вместе с тем один из основателей критической школы в русской исторической науке, Каченовский, в статьях В. Г. Белинского стал авторитетом, ссылаясь на который критик отстаивал свои позиции. Белинский писал о Каченовском: „Любопытная вещь, г. Каченовский, который восстановил против себя пушкинское поколение и сделался предметом самых жесточайших его преследований и нападков как литературный деятель и судия, в следующем поколении нашел себе ревностных последователей и защитников как ученый, как исследователь отечественной истории... Теперь у нас две исторические школы: Шлецера и г. Каченовского. Одна опирается на давности, привычке, уважении к авторитету ее основателя; другая, сколько я понимаю, на здравом смысле и глубокой учености. Будучи совершенно невинен в последней, я имею некоторые притязания на первый, вследствие чего мне кажется очень естественным, что настоящее поколение, чуждое воспоминаний старины и предубеждений авторитетов, горячо приняло исторические мнения г. Каченовского."[1]

Проф. Каченовский в литературных статьях решительно осуждал великих русских поэтов Грибоедова, Пушкина за то, что они в своих произведениях широко использовали народную поэзию, за это он был прозван „парнасским старовером" и подвергался, в

[1] В. Г. Белинский. Соч., т. I, изд. Ак. Наук СССР, 1953, стр. 88.

свою очередь со стороны Пушкина осмеянию во многих эпиграммах.[1]

Но наряду с нападками на народность Пушкина, Грибоедова, проф. Каченовский в своих статьях „Исторический взгляд на грамматику славянских наречий“ („Вестник Европы“ № 11, 1817 г.) и „Сербские народные песны“ (там же, № 14 и 15 за 1820 г.), противореча своим высказываниям о народности русской литературы, о взаимосвязи фольклора и литературы, народного языка и литературы, выражает правильное суждение о необходимости закрепления народного языка в литературе.

Проф. М. Т. Каченовский проявлял большой интерес к изданию памятников болгарской письменности. Занимали его и вопросы славянской народной поэзии.

Он выдвинул проблему изучения национальной специфики фольклора. „Кто хочет узнать короче нравы, обычаи и почти все, что составляет национальность или отличительные признаки целого народа, — подчеркивает Каченовский, — тот внимательно читай или слушай его песни,... те песни, которые переходят из уст в уста, передаются от предков потомками, вместе с голосами сохраняются от едкости времени, повторяясь в массе народа.“[2]

Вместе с тем, нельзя не отметить известной узости понимания народного творчества южных славян в работах Каченовского, как защитника патриархальной старины. Он не видел в песных утверждающих начал нового, большой действенной роли песен в борьбе народа за социальное и национальное освобождение. И когда поэты Пушкин и Грибоедов использовали идейное и поэтическое богатство народа, то Каченовский восставал.

Как первый руководитель кафедры истории и литературы славянских наречий и профессор университета, М. Т. Каченовский способствовал развитию славяноведения и литературы.

В этой связи положительную оценку деятельности Каченовского давал и А. И. Герцен в „Былом и думах“, указывая, что в 1830-х годах Московский университет свое дело делал: профессора Каченовский, Павлов и др. „способствовавшие своими лекциями развитию Лермонтова, Белинского, И. Тургенева, Кавелина, Пирогова могут спокойно... лежать под землей“.[3]

Большое внимание к славянским народам, их истории, языку, культуре, литературе имело несомненно и политическую основу. Следует иметь в виду, что царское самодержавие, оказывая всевозможную помощь в национально-освободительной борьбе болгарам, сербам, черногорцам, преследовало свои цели, однако, результаты этой помощи имели прогрессивное значение в исторической судьбе южных славян.

Пребывание армии Суворова в ряде славянских стран, экспедиция адмирала Синявина в Средиземное море (в 1805 — 1807 гг.)

[1] А. С. Пушкин. Полн. собр. соч. в одном томе. Л., 1938, стр. 330, 339, 404, 406, 802.
[2] „Вестник Европы“, № 14, 1820, стр. 112—113.
[3] А. И. Герцен. Былое и думы, т. I, М., 1937, стр. 214.

совместная борьба русских и черногорцев, встречи русских моряков с сербами и хорватами в Далмации, победа русских над покорителем Европы Наполеоном — все это укрепило положение России, как ведущей державы среди других славянских народов. Значительная часть Польши оказалась в составе России. Политика царского самодержавия обострила национально-освободительную борьбу в Польше, которую поддержали прогрессивные силы России.

В этот-то период наблюдается повышенный интерес к изучению языка, истории, устной поэзии и литературы славянских народов в первой трети XIX века в России, и в частности в Московском университете.

„Московский университет, — писал А. И. Герцен, — вырос в своем значении вместе с Москвою после 1812 года ... Университет больше и больше становился средоточием русского образования. Все усилия для его развития были соединены: историческое значение, географическое положение и отсутствие царя... (В Москве, — А. Б.). Московский университет устоял и начал первый вырезаться из-за всеобщего тумана. Государь возненавидел его с Полежаевской истории... Но, несмотря на это, опальный университет рос влиянием: в него, как в общий резервуар, вливались новые силы России со всех сторон, из всех слоев; в его залах они очищались от предрассудков, захваченных у домашнего очага, приходили к одному уровню, братались между собой и снова разливались во все стороны России, во все слои ее."[1]

В университет вливались молодые силы из славянских стран. Эта обстановка благотворно влияла на развитие славянских интересов. Вопросы изучения истории, литературы и фольклора славян были включены в сферу литературной борьбы, которая происходила на страницах журналов, сборников, издаваемых обществами при Московском университете, на Ученых Советах при защите диссертаций, в студенческих аудиториях.

В 1840-х годах писал воспитанник университета А. А. Майков:

„... Неудержимое течение духа времени обуяло все мыслящее, все говорящее, все читающе общество: волей-неволей каждый спешит стать в передовую линию славянских деятелей."

Свидетельством общего интереса к славянскому вопросу в 1830—1840-х годах могут служить стихотворения А. С. Пушкина „Песни западных славян", рецензии В. Г. Белинского на славянский сборник И. Боричевского, на книгу Ю. Венелина. В 1854 году появились две рецензии Н. Г. Чернышевского на сборник воспитанника университета Н. Берга „Песни разных народов" и др. материалы.

Различный подход к решению политических, культурных, литературных проблем и проблем „славянского мира" привел к оформлению двух течений в общественной мысли: „славянофильству" и „западничеству", борьба между которыми приняла острый характер в 1840-х годах. В университете возобладала, по выражению Герцена, „доктринерская партия славянофилов", она отражала правительствен-

[1] А. И. Герцен. Былое и думы, т. I, М., 1937, стр. 188 — 189.

ную точку зрения, ее главными представителями были профессора Погодин, Шевырев, Бессонов и др.

Основоположником же изучения истории и литературы болгар в Московском университете в эти годы стал Ю. И. Венелин, который, опираясь на достижения русской науки, самостоятельно выдвинул и сделал попытку осветить важные проблемы истории и литературы болгар, а также всей южнославянской народной поэзии.

Труды Ю. И. Венелина и его роль в болгарском возрождении

Историко-литературные труды и практически-организаторская деятелность Ю. И. Венелина по достоинству были оценены его современниками-болгарами и русскими славяноведами и, как это ни странно, значительно принижены в науке позднее. Так, даже в последнее время Жак Натан в известной работе „Българското възраждане" отмечает только два исследования Венелина в области болгарской историографии, совершенно не упоминает его литературоведческих трудов. „Произведенията на Венелин, — пишет Жак Натан, — имат тая заслуга, че запознаваха чуждия свят със забравения български народ и въздействуваха твърде силно върху редица българи, които под влиянието на гърцизма бяха забравили своя род и език".[1]

Ю. И. Венелин не только „напомнил чужому миру о забытом болгарском народе", он ставил и пытался осветить важнейшие проблемы болгарского возрождения. К сожалению, в книге об этом говорится мало. Жак Натан указывает на одну из проблем болгарского возрождения в работах Венелина — проблему формирования болгарского литературного языка, приписывая Венелину защиту „славянских особенностей языка", т. е. „церковнославянских, в отличие от болгарских".[2]

На самом деле Венелин ратовал за народную основу языка, за диалект, который может быть утвержден, по мнению Венелина, „высшей филологией". Он ошибочно полагал, что есть такой диалект болгарского народного языка без „ат". Венелин ни в одной своей работе не отстаивал в качестве болгарского литературного языка церковно-славянский язык. Поэтому приписать Венелину то, чего нет у него, будет ошибочным. В оценке научной деятельности Венелина в ряде славяноведческих трудов много искаженного.

В русском славяноведении долгое время давлело на справедливую оценку деятельности Венелина резко отрицательное мнение акад. И. В. Ягича, высказанное им в „Истории славянской филологии" (Спб., 1910). Розыскания Венелина Ягич считал „бесплодными", его „конспект преподавания истории славянского языка и литературы" в Московском университете „неудачным, конфузным", а историко-литературные взгляды — „сумбурными". В книге Венелина „О зародыше новой болгарской литературы" акад. Ягич увидел

[1] Жак Натан. Българското възраждане, изд. 5, стр. 93.
[2] Там же, стр. 95.

только „тяжелые впечатления" о поездке Венелина в Болгарию.[1] Необходимо заметить, что акад. Ягич, исходя из компаративистской методологии в своем энциклопедическом труде по славяноведению, всегда отдает предпочтение, главным образом, представителям немецкой славистики, явно недооценивая научный вклад многих славяноведов, особенно революционных демократов.

Акад. Ягич не мог примириться, что Венелин выступил против „лучших представителей критической школы историков" Тунманна, Энгеля, Шлецера и др., которые доказывали происхождение русской государственности от „варягов", а историю болгар — от татар. Современные историки бесспорно должны поставить в заслугу Венелину его острую критику реакционных теорий западно-европейских историков о славянах.

Во всех историко-литературных работах Венелин придерживался того взгляда, что решающей силой общественного процесса является народ. „Будущность литературы во многом зависит от политического состояния народа" — указывал он, приписывая это мнение Карамзину. Но в отличие от Карамзина, считавшего определяющим моментом политического состояния народа, наличие крепкой монархии, воли государя, разночинец Венелин под политическим состоянием народа понимал „неустройство народной жизни". Он подхватил идею Ломоносова, которая нашла свое выражение у декабристов, о необходимости освобождения славян от национального порабощения. Еще в первой своей работе „Древние и нынешние болгары в политическом, историческом и религиозном их отношении к россиянам" (Унив. типография, 1829) Венелин писал, что хотя Россия — сильнейшая страна, но нужна борьба и самих болгар. В этом был скрытый политический пафос книги Венелина. И его отлично поняли болгарские прогрессивные деятели того времени — В. Е. Априлов, Н. Палаузов, Н. Катранов и др., развернувшие борьбу в первой половине XIX века за решение насущных задач болгарского возрождения.

Любен Каравелов писал по этому поводу: „Когда его критические исследования о болгарах явились на болгарском языке, то болгары стали смотреть на него с каким-то благоговением... Сам Венелин сделался идеалом учеников. Об его личности заводились между учениками споры..."[2]

Венелин первый дал критику „несообразности рассуждений" мифологов, стремившихся использовать славянскую мифологию в реакционных целях. Он раскрыл несостоятельность доказательства мифологов, которые путем произвольного толкования слов определяли происхождение славянских мифов.

Он убедительно показал произвольное толкование западно-европейскими и некоторыми русскими мифологами происхождения славянских мифов из дальних стран. В этом плане позднее дал блестящую критику, чем и довершил разгром мифологов, Н. Г. Чернышевский в своей знаменитой статье „Полемические красоты".

[1] И. В. Ягич. История славянской филологии. Спб., 1910, стр. 450—455.
[2] Л. Каравелов. Болгарская журналистика. Газета „Московские ведомости", № 153, 1862.

В отличие от представителей консервативно-славянофильской идеологии, которая в то время уже давала о себе знать, демократ Венелин подчеркивал национальное своеобразие и самобытность каждого славянского народа, а отсюда и равноправие его:

„Россиян, Поляк, Чех, Серб, Словенин (или Словенец), Болгарин представляют виды или племена одного рода. Все эти виды славянского рода разнятся между собою и именем, и одеянием, и обрядами, и историею, и формами своего языка, точно так же, как растение от растения."[1]

Прогрессивно-демократические, общественно-политические и литературные взгляды Венелина определили характер его исследований в области устной поэзии и литературы южнославянских народов.

Конечно, исторические и литературные взгляды Венелина были противоречивы; однако, нельзя не видеть того положительного, что имелось в его работах.

Разночинец по происхождению, демократ по убеждению, Ю. И. Венелин (1802—1839) был, безусловно, в кругу передовой русской общественной мысли, нашедшей в 1830-х гг. яркое выражение в работах А. И. Герцена и В. Г. Белинского.

Сын священника закарпатского украинца Ивана Гуца из Ужгорода, Венелин учился сначала в семинарии, откуда ушел во Львовский университет, там изменил фамилию Гуца на Венелович, а затем Венелина. Большой интерес к славяноведению побудил его отправиться в 1825 году в Москву и поступить учиться в Московский университет, на медицинский факультет, по окончании которого, как он полагал, имея кусок хлеба, мог бы полностью отдаться любимой науке — филологии.

По ряду вопросов Венелин „высказывал буквально те же мысли о народном творчестве, что и Белинский", — отмечал проф. Н. И. Мордовченко.[2] Ю. И. Венелин при жизни опубликовал в Московском университете ряд работ; большой труд по грамматике болгарского языка остался ненапечатанным. После смерти Венелина И. Молнар опубликовал в издании Московского университета второй том его „Историко-критических изысканий о славянах" (1842). О. М. Бодянский в „Чтениях" Общества истории и древностей российских при Московском университете в 1847—1848 годах обнародовал еще тринадцать статей Венелина, большей частью посвященных вопросам истории славянских народов. В 1855 году П. А. Бессонов во „Временнике" Московского университета издал болгарские песни, собранные Ю. И. Венелиным, Н. Д. Катрановым и др. Неопубликованные статьи Ю. И. Венелина также характеризуют его как активного деятеля славяноведения.[3]

В фольклорных работах Венелина „Об источнике народной поэзии вообще и южнорусской в особенности" (1834 г.) и „О ха-

[1] Ю. Венелин. Скандинавомания и её поклонники, М., 1836, стр. 47.

[2] Н. И. Мордовченко. Белинский о сербских народных песнях, „Научный бюллетень Ленинградского университета", № 11—12, 1946, стр. 49.

[3] См. Бумаги Ю. И. Венелина, хранящиеся в библиотеке Общества истории и древностей российских. Описала Е. И. Соколова — „Чтения", 1899, кн. 3, стр. 1—19.

рактере народных песен у славян задунайских" (1835 г.) поставлены и освещены следующие проблемы: 1) проблема происхождения народной поэзии и литературы и обусловленности их в дальнейшем развитии; 2) отражение национального характера, исторических событий в народных песнях; 3) проблема формы и содержания, идеи и образа. Венелин научно рассуждает там, где выступает как материалист, и уходит от науки там, где опирается на субъективизм. Освещая проблему происхождения устной народной поэзии, он писал: „Народная песня истекает из ощущений, производимых обстоятельством, истекает в самое время и на месте, ибо простой народ научившись стихотворству, имел учителя в самом чувстве... Как п е с н я глас сердца, выражает или воспоминание, или просьбу, или жалобу, то она никогда не выходит из сферы истории, нужд и образа жизни своего народа. Она потому н а р о д н а я, что носит на себе все отпечатки народности."[1]

По мнению Венелина, песня зарождалась в лушчей части народа и ее „народность" имеет такое же превосходство, как и „естественность" перед „искусственностью".

Переходя к трактовке „естественности" народной поэзии, противопоставляя ее „искусственности", Венелин отклонялся от своего же положения об источнике народного творчества. Потребность человека петь песни он уподобляет птицам, которые „поют весеннею порою оттого, что весенняя пора для птиц есть пора любви"...[2] Венелин не смог еще разобраться, почему тема любви, как и тема борьбы и труда, была главной в народной песне. Научное объяснение этого вопроса дано Н. Г. Чернышевским.[3] Наряду с высказываниями, в которых механически уподоблялись явления природы и общества, исследователь задунайских песен правильно утверждал, что: „В народных песнях отражается как политическое, так и нравственное состояние народа."[4] Из „неприятного, разъединенного и неустроенного положения" сербов и болгар, как и в прошлом греков, объясняет он появление в поэзии идей борьбы за единение и национальное освобождение, а также специфику художественной образности славянских песен.

Защищал Венелин идеи Ломоносова, когда говорил, что простонародные предания, героические песни и сказки были зародышем письменной художественной литературы и истории.

В полном соответствии с высказываниями Белинского освещал Венелин проблему взаимосвязи письменной литературы с народной поэзией.

[1] Ю. В е н е л и н. Об источнике народной поэзии вообще и южнорусской в особенности, М., 1834, стр. 31, подч. Венелином.

[2] Там же, стр. 9.

[3] Н. Г. Чернышевский указывал, что главная тема литературы дается общественными отношениями: „Поэзия, находя в этом обществе влюбленность единственным гуманным и живым элементом, сделала ее главною темою и этим была верна своему назначению служить отражением жизни" (Собр. соч., т. 2, 1948, стр. 617).

[4] Ю. В е н е л и н. О характере народных песен у славян Задунайских, М., 1835, стр. 34.

Развивая лучшие традиции передового русского литературоведения, Венелин освещал проблему отражения национального характера в народной поэзии и литературе. Эта проблема оживленно обсуждалась в журналах того времени. В условиях формирования наций и развития национального самосознания славянских народов, в постановке и освещении этой проблемы имелся политический аспект. Венелин писал: „...Характер же составляется под влиянием окружающих обстоятельств и образа жизни: так, наконец, в песне, как в зеркале, отливается дух человека."[1] Однако он сбивался с правильного пути в решении этой проблемы, преувеличивая роль географической среды как причины, определившей национальную специфику русских и украинских песен, доходя иногда до наивных утверждений, над чем потешались его противники. И в то же время Венелин правильно указывал, что лучшие черты национального характера находят свое воплощение в любимом герое народной поэзии.

Утверждая полную самобытность народного поэтического творчества болгар и сербов, исследователь рассматривает героические образы задунайских славян с теми целями и задачами, которые выдвигал народ в ходе борьбы против турок за национальное освобождение. „Эпическая страсть к жизни" и „юначество" (героизм) в образе — вот что, по Венелину, определяет специфику художественности народных песен. Исследуя проблему единства содержания и формы народной славянской поэзии, Венелин связывает словесный образ с музыкальным. Вопрос о единстве словесного и музыкального образа выдвинут и обоснован в славяноведении и в русской фольклористике им впервые.[2] Он первый в русской фольклористике и в славяноведении указал на происхождение рифмы в народной песне из повторяемости стиха при пении. Потребовалось при пении подбирать слова разных окончаний, „таким образом, одинаковая нота, повторяемая в конце напева, родила рифму".[3]

Эту проблему более подробно осветил Н. А. Добролюбов на анализе русских песен.[4] В своей книге Венелин сделал и некоторые обобщения существовавшей практики переводах славянских песен на русский язык. В. Г. Белинский высоко оценил переводы Венелина.[5]

Работы Венелина, воспитанника Московского университета и кандидата на должность заведующего кафедрой истории и литератур славянских наречий, следует рассматривать как разночинца-демократа. Не случайно поэтому интересовался его деятельностью В. Г. Белинский. В рецензии на книгу Юрия Венелина „О характере народных песен у славян Задунайских" В. Г. Белинский писал в 1836 году: „... Намерение прекрасное и благородное! Мы так мало знакомы в этом отношении с нашими соплеменниками, что должны

[1] Ю. Венелин. О характере народных песен у славян Задунайских, М., 1835, стр. 50.

[2] См. об этом рассуждения Венелина в книге „О характере народных песен у славян Задунайских" на стр. 41 — 43.

[3] Там же, стр. 44.

[4] Н. Добролюбов. Соб. соч. в 3-х томах, т. I, 1950.

[5] В. Г. Белинский. Соч., т. II, изд. Ак. Наук СССР, 1953, стр. 65.

радоваться всякому добросовестному труду, который может обогатить нас хотя несколькими фактами. Книжка г. Венелина содержит в себе много богатих и, что важнее всего, освещенных идеею фактов". По мнению В. Г. Белинского, Венелин высказал свое суждение о задунайских славянских песнях „умно", „основательно", „увлекательно".[1] Эта оценка показывает, насколько Венелин сумел отразить передовые идеи своего времени в науке. В. Г. Белинский в своей рецензии указал и на существенные недостатки и ошибки во взглядах Венелина. Критиковал Белинский Венелина за противопоставление „славянства" другим народам, за недоброжелательный тон по отношению к немецким писателям Гёте и Гердеру. Отметил Белинский недопонимание Венелиным художественого вымысла в народном творчестве, что не позволило ему полнее разкрыть идейно-художественное богатство народной песни. Белинский, обосновывая принцип историзма, разъяснял, что не все герои поэмы должны „отличаться хорошим поведением", что „самые понятия о нравственности не у всех народов и не во все века сходны". Критика Белинского помогла Венелину, а позднее и Бодянскому, более правильно решать насущные проблемы славяноведения.

Проблеме развития национальной болгарской литературы посвятил Венелин свою книгу „О зародыше новой болгарской литературы" (1838). История возникновения ее такова. В 1829 году, как автор исторической работы о болгарах, Венелин был командирован в Болгарию для собирания древностей и изучения письменности. В Болгарии, а затем и среди болгар в Бухаресте он изучил положение дел и развернул кипучую деятельность. Он поставил целью оказать максимальную поддержку культурному возрождению болгар, „на коих языке писали мы почти до времени Ломоносова, коих колыбель сопряжена неразрывными узами с колыбелью русского народа."[2] Исходя из положения, что „будущность литературы во многом зависит от политического состояния народа", Венелин описывает сначала политические и культурные условия жизни болгар, когда фанариоты изгнали из школ болгарский язык, заменили его греческим. „От этого именно немало пострадала литературная будущность массы Задунайского болгарского народа, который с тех пор предоставлен собственным силам."[3]

Венелин прекрасно понимает, что без литературного языка нельзя создать литературы, „... Потому, что начинающие являться болгарские писатели не согласны относительно правописания. Этого мало: один и тот же писатель в одном месте пишет так, а в другом иначе. Правописание вещь священная, которую нельзя ворочать, как игрушку, кому как захочется. Прежде, нежели приниматься за издание книг, должно критически установить правописание."[4] С этой целью он сам в продолжении нескольких лет писал „Грамматику нынешнего болгарского наречия", которая, к сожалению, не была напечатана.

[1] В. Г. Белинский. Соч., т. II, Изд. Ак. Наук СССР, 1953 г., стр. 65.
[2] Юрий Венелин. О зародыше новой болгарской литературы, М., 1838, стр. 3.
[3] Там же, стр. 8
[4] Там же, стр. 30—31.

„Труд этот был тем важнее и необходимее, — подчеркивал Венелин, что из всех славянских наречий одно болгарское не имело своей грамматики. . .“[1] А. Х. Востоков в рецензии на работу Венелина отметил недостатки ее и в заключении указывал: „...И несмотря однакож на сие и на другие места, в которых я не могу согласиться с г. Венелиным, нахожу я в грамматике его весьма много дельного, и полагаю, что издание ее в свет принесет большую пользу языкознанию славянскому.“[2]

В решении проблемы болгарского литературного языка Ю. И. Венелин не был до конца последовательным. Он совершенно правильно полагал: „Если народу пришла пора приниматься за грамоту, если его язык распался на несколько наречий, если неизбежен выбор одного из них для литературы, то сочинители должны быть весьма осторожны и разборчивы в этом выборе. Никто из них не имеет права свой жаргон навязывать другому. Если же писатели безотчетно последуют одному из наречий, то это должно приписать счастливому случаю, который по крайней мере сохранил грамотное единство в народе.“ Однако, противореча последовательному проведению принципа народности, Венелин ошибочно думал, что „суд высшей филологии“ может решить, какую следует избрать грамматику, хотя и верно указывал на необходимость „выбрать все хорошее и составить хорошее и правильное целое, основанное на законах и достаточных причинах. Этого требует будущность болгарской литературы и обеспечение народа от раздора грамматического, от коего и доселе страждут соседи болгар“.[3]

С одной стороны, Венелин считал „замечательным обстоятельством в первом зарождении болгарской литературы . . , что первые, которые начали кое-что издавать, принадлежат к наречию АТЪ. Это доктор Берович (1824), Анастас Стоянович (1825 и 1836), Петр Сапунов (1828), архим. Неофит Котлянин и Васкидович“. И в это же время он одобрял „изгнание из грамматики мнимых членов АТ, ТА, ТО и О или А“.[4] В подтверждение своих противоречивых суждений Венелин ссылается на немецких и французских филологов, которые якобы установили сами на каком диалекте должна развиваться литература. Венелин еще не проводит строгой грани между литературой художественной и научной, а рассматривает в целом все издания на народном болгарском языке как „зародыш новой литературы“.

Основой развития новой национальной болгарской художественной литературы, по мнению Венелина, является народное устное творчество; поэтому он просил Априлова, Палаузова и других болгар собирать и изучать фольклор. Венелин приветствовал каждое новое произведение на народном языке. Болгары были весьма воодушевлены благородным усердием Венелина. Г. Ф. Пешаков сочинил оду в честь Венелина на родном болгарском языке. Скромно умалчивая о похва-

[1] Ю. И. Венелин. О зародише новой болгарской литературы, стр. 23.
[2] Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете, 1899 г., кн. 3, стр. 5.
[3] Ю. И. Венелин. О зародыше новой болгарской литературы, стр. 47, подч. Венелиным.
[4] Там же, стр. 47.

лах, Венелин увидел в этом также зародыш новой литературы: „Так как г. Пешаков стал писать не на чужих языках, а не своем родном, то и он имеет право занять местечко в истории своей отечественной грамотности."[1] Всеми средствами старался Венелин поднять национальное самосознание болгар. Он резко выступил против потурченства отдельных болгар, называя их „маймунами" (обезьянами) и предателями.

Большое значение придавал Венелин формированию национальной болгарской интеллигенции. Он всячески побуждает болгарских купцов, живших в России и Румынии, открывать школы, в которых преподавание должно быть на родном языке. „Когда болгары получат просвещение, то они живыми доказательствами докажут, что имеют первое право на славянство."[2] Глубокая вера в силы болгарского народа отличает все сочинения Венелина.

Историко-литературные взгляды Венелина, несмотря на их непоследовательность и противоречивость, отражали исторически прогрессивные тенденции развития болгарской литературы, скромным пособником которой считал себя Венелин. Постановка и освещение основных проблем развития болгарской литературы говорят о том, что Венелин стоял на передовых позициях своего времени — в этом его несомненная заслуга.

Кроме истории, литературы, языка болгар, фольклора болгар и сербов, Венелин изучал культуру чехов и словаков. Он готовил к печати статью „О характере народных песен у славян Закарпатских, т. е. словаков", но Бодянский сумел раньше выступить на эту же тему со статьей в „Московском наблюдателе" (1835).

Сделал попытку Венелин поставить на научные основы преподавание славянской филологии в Московском университете. В 1834 году, когда шла подготовка к созданию кафедры истории и литератур славянских наречий на филологическом отделении философского факультета в Московском университете, то предполагалось, что кафедру займет Венелин. По определению Совета университета от 2 мая 1834 года Венелин составил программу под названием „Конспект преподавания истории славянского языка и литературы."[3] В объяснительной записке он выдвигает задачу иметь „здравую общеславянскую филологию". „Славянская филология должна дать историческому мнению определенность и прочность и тем должна положить конец разнотолкам, разногласиям и недоумениям"[4] — подчеркивает Венелин. По ряду причин (демократизм убеждений, отсутствие ученого звания и др.) назначение Венелина на должность завкафедрой не состоялось, ее занял М. Г. Качановский. Венелин постоянно и активно сотрудничал в Обществе истории и древностей российских при университете. Ранняя смерть Венелина (в 1839 г.) прервала его деятельность и не позволила осуществить многие замыслы.

[1] Ю. И. Венелин. О зародише новой болгарской литературы, стр. 29.
[2] Там же, стр. 28.
[3] См. „Труды Славянской комиссии при Московском Археологическом обществе". Унив. тип., 1894.
[4] Там же, стр. 8.

Деятели болгарского возрождения высоко оценивали заслуги Венелина. Личная переписка его с ними говорит о братской дружбе, основанной на совместной и принципиальной борьбе за решение важных вопросов болгарской культуры. Болгарские деятели того времени на свои средства соорудили памятник Венелину, который поставили на его могиле в Даниловском монастыре с трогательной надписью: „Он первый напомнил свету о забытом, но некогда славном и могущественном племени болгар и пламенно желал его возрождения."

III. Изучение болгарской литературы и народной поэзии в Московском университете в 1840—1880-х годах. Научно-педагогическая деятельность О. М. Бодянского

Славистика в Московском университете достигает значительного развития в 1840—1880-х годах.

Росту ее способствовали как политические, так и культурно-исторические обстоятельства. Вслед за Сербией, освободившейся при помощи России от турецкого владычества, появились новые силы в Болгарии, поставившие этот же вопрос перед народом о национальном освобождении. Руководящей силой была национальная буржуазия и проникшаяся „национальной идеей", формирующаяся болгарская интеллигенция.

В 1867 году на Славянском съезде, который проходил в Московском университете, явившемся мощной демонстрацией против всяческого национального угнетения славянских народов, прозвучал громкий голос болгар в выступлении Райко Жинзифова с призывом к России о помощи болгарам в деле национального освобождения. К этому времени и в самом народе накопились „горы ненависти" к угнетателям.

В 1870-х годах сербский революционный демократ Светозар Маркович в своей работе „Сербия на Востоке" особо подчеркивает революционность болгарского народа и ставит его в пример другим балканским славянам за те усилия в борьбе за освобождение, какие предпринимали болгары.

В условиях революционной ситуации в России героическая борьба балканских народов за национальное освобождение вызывала глубокое сочувствие и поддержку со стороны всех прогрессивных сил России.

Участие многочисленных русских добровольцев среди сражавшихся повстанцев-славян — яркое тому доказательство.

Исключительно велика была культурная помощь ученых Московского университета в становлении и развитии национальных литератур славянских народов. С 1830-х годов устанавливаются непосредственные связи профессоров университета со славянскими учеными. Пребывание ученых университета М. Н. Погодина, Ю. И. Венелина, О. М. Бодянского, Н. И. Надеждина, позднее — А. Л. Дювернуа, П. А. Лаврова, Ф. Е. Корша, Р. Ф. Брандта и др. в славянских странах значительно способствовало росту славяноведения в Московском университете.

К середине XIX века университет стал центром славяноведения в России. В него стала вливаться жаждущая знаний молодежь из славянских стран. По предложению ученых Московского университета создаются более благоприятные условия и возможности в подготовке национальной болгарской интеллигенции, которая в Московском университете развернула кипучую деятельность в области развития национальной болгарской литературы. В усилении роста славяноведческих интересов сыграл важнейшую роль возглавлявший тогда славяноведческую кафедру проф. Бодянский.

Осип Максимович Бодянский (1808—1877) по происхождению сын украинского священника. Окончив Переяславскую на Днепре бурсу, гонимый жаждой знаний, с медным грошом в кармане, как о нем писал его ученик профессор А. Кочубинский, отправляется в Москву. В 18_9 году Бодянский стал студентом словесного отделения философского факультета, товарищем В. Г. Белинского, участником кружка Станкевича. По окончании университета, став преподавателем гимназии, О. М. Бодянский занялся литературной и научной деятельностью.

Научное наследие Бодянского огромно, интересы его были разносторонни. Большой вклад он сделал в изучение славянских языков, истории, этнографии, особенно народной поэзии.

В 1837 году он защитил в Московском университете магистерскую диссертацию, посвященную славянскому фольклору — „О народной поэзии славянских племен".

В 1855 году он представил докторскую диссертацию, которую написал по материалам болгарской письменности „О времени происхождения славянских письмен" (кириллицы).

Его усердием переведены с чешского языка труды о болгарах П. Шафарика, с польского — Мацеевского. За период с 1846 по 1877 год им было опубликовано в „Чтениях" около двухсот статей различного характера: по вопросам народной поэзии, истории, этнографии, литературы и языка, комментарии к древним памятникам письменности болгар, — полемические статьи по различным разделам славяноведения, — предисловия к разным книгам, переводы статей со славянских языков и др. Благодаря упорной и кропотливой работе Бодянского, в течение 21 года издавались под его „заведыванием", т. е. редакцией, „Чтения". Им было подготовлено, отредактировано 77 томов, где были опубликованы многочисленные материалы болгарской письменности.[1]

Участие в кружке Станкевича, встречи с Белинским, личная дружба с Шевченко, и та „вольнодумная" обстановка в университете, о которой писал Герцен, — все это положительно повлияло на мировоззрение Бодянского. В первый же период журналистической и научной деятельности он выступает как борец за прогрессивные идеи разночинной интеллигенции, воодушевленной установлением братских славянских связей. Темпераментную страстность и сатири-

[1] Указатель ко всем периодическим изданиям Общества истории и древностей российских при Императорском Московском университете за 68 лет (1815—1883), М., 1883.

ческое остроумие в борьбе с противниками разночинной революционно-демократической интеллигенции показал О. М. Бодянский в статье-рецензии на книгу Булгарина „Россия в историческом, статистическом, географическом и литературном отношениях“ („Московский наблюдатель“, 1837, апрель, кн. 1). По оценке А. Кочубинского, статья Бодянского была выражением передовых взглядов литературной критики. Бодянский разоблачил полицейско-формальный метод исследования Булгарина, который тот насаждал в науке, как агент охранки.

После пребывания за границей в славянских странах (1837—1842) Бодянский вернулся в Московский университет. В связи со смертью М. Т. Каченовского в 1842 году он был назначен профессором и заведующим кафедрой истории и литератур славянских наречий. С большим старанием он принялся за организацию изучения славянской словесности в Московском университете на научных основах.

Бодянский, по отзыву современников, в своем преподавании охватывал широкий круг проблем науки, „серьезно и основательно“ поставил преподавание словяноведения в университете.[1] В изучении истории, языка и фольклорно-литературного материала каждого из славянских народов на кафедре проводилась тогда известная очередность. Это позволяло охватить все славянские народы, для чего и была призвана кафедра.

Славянофильские тенденции в мировоззрении Бодянского, недопонимание им идейного смысла борьбы, которую проводили Грановский и Герцен, ложно понятый академизм в науке — все это определило позиции Бодянского и его отношение к спорам Грановского с Шевыревым и Погодиным. На защите докторской диссертации Грановского борьба приняла особенно острый характер. Герцен много писал об этом в письмах к друзьям и в дневнике.

Бодянский и Шевырев выступали на зищите в качестве оппонентов. Студенты решительно поддержали Грановского, и осмеяли и ошикали Шевырева и Бодянского.

„...Этот день торжества Грановского, да и вместе с тем торжества всего университета, — заключал Герцен. Университет доказал, что он имеет и мнение и голос. Нам доказал он, что его симпатии далеки от славянофильства. Хвала студентам.“[2]

События ближайших лет показали, что Бодянский, хотя и считал себя учеником Погодина, однако, был далек от реакционных убеждений своего учителя Погодина и его коллеги по университету Шевырева. В революционный 1848 год Бодянский решил выпустить в „Чтениях“ воспоминания Флетчера о России XVI века. Последовали репресии: „Чтения“ были закрыты, Бодянского отстранили от работы в университете с перемещением в Казань. В Казань он не поехал, — после настойчивых хлопот ему разрешили вернуться в Московский

[1] К. Гавличек-Боровский. Сатира и статьи. Перевод с чешского. М., 1950, стр. 111—114.

[2] А. И. Герцен. Собр. соч. под ред. М. К. Лемке, т. III, Петргр., 1919, стр. 446.

университет и только через десять лет Бодянский возобновил издание „Чтений". С большим трудом защитил Бодянский докторскую диссертацию по болгарским источникам на тему: „О времени происхождения славянских письмен" (1855). В 1867/68 учебном году Бодянского, уже известного славяноведа, реакционная профессура забаллотировала на должность профессора и заведующего кафедрой. До конца своей жизни Бодянский редактировал „Чтения", принимал активное участие в научно-общественной жизни.

В дискуссии об университетском Уставе, которая происходила в 1860-х годах[1], Бодянский выступил с книгой „Трилогия на трилогию", в которой подверг резкой критике столпов реакции Любимова, Каткова и др.

„Нет сомнения, — писал Бодянский, — что замышляется подрыв молодому поколению: меньшее число поступает в университет, но зато оно будет побогаче и побарственнее, а это и на руку кое-кому."[2]

В этой книге Бодянский выступил страстным полемистом, убежденным защитником демократизации университетской жизни, острым сатириком. Стиль его изложения часто напоминает манеру Сальтыкова-Щедрина, разоблачавшего под либеральным славословием предательство народных интересов.

Своей научной и педагогической работой Бодянский способствовал развитию славяноведения, изданию многих научных работ, воспитанию кадров славистов. У Бодянского учились Е. П. Новиков, автор работы „О важнейших особенностях лужицких наречий" (1849); А. А. Майков, составитель монографии „История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историей народа" (1857). А. А. Майков длительное время не порывал связей с Московским университетом, напечатал ряд работ в „Чтениях". Из школы Бодянского вышли А. Ф. Гильфердинг, А. А. Котляревский, А. А. Дювернуа, А. А. Кочубинский, Н. П. Некрасов.

Слушали лекции проф. О. М. Бодянского болгары Н. Геров, Р. Жинзифов, К. Миладинов, Л. Каравелов, Н. Бончев, М. Дринов, С. Филаретов, Попович.

Есть все основания утверждать, что Райко Жинзифов перевел Тараса Шевченко по рекомендации Бодянского, так как Шевченко был другом Бодянского, а последний поклонником его таланта.

Много труда положил проф. Бодянский для создания необходимых пособий по славянским литературам и языкам. Помимо переведенных им работ о болгарской письменности чешских славистов, которые использовались им на лекциях, к 1857 году он подготовил в целях улучшения постановки преподавания на кафедре истории и литератур славянских наречий в Московском университете и в других университетах страны сводную хрестоматию по славянским языкам и литературам. В делах Совета университета, находящихся в Московском областном архиве, имеется интересный документ. По-

[1] См. интересную статью Д. И. Писарева „Наша университетская наука" (Соч., т. 3, СПБ, 1897).

[2] „Трилогия на трилогию", М., 1873, стр. 29.

печитель Московского округа А. Альфонский направил в Московский университет следующее распоряжение:

„Изучение истории и словесности славянских народов — в настоящее время — сделалось необходимою потребностью для всех просвещенных людей, а особенно русских, как важнейшего племени в славянском мире, имеющего с ним неразрывную связь и стоящего во главе его. С сим намерением учреждены в каждом русском университете кафедры для означенных наук. Основанием же их служит несомненно изучение языка каждого из славянских народов, в связи с русским.

Но отчетливое преподавание языка невозможно без учебников, а их вовсе нет для большей части славянских наречий и от этого дело сие движется неровно, неуспешно и зависит от многих случайностей..."

Далее указывается:

„Ординарный профессор Бодянский представил попечителю план означенного учебника, который будет состоять из трех статей, расположенных в историческом преемстве, с целью познакомить учащегося со всеми видоизменениями каждого наречия из века в век; к каждому приложены будут также: грамматика, словарь, пояснительные примечания и очерк письменности. Таким образом, учебник, или лучше сказать хрестоматия Бодянского, будет служить пособием не только при изучении славянских наречий, но в известной степени и при чтениях истории словесности. По числу наречий учебник будет состоять из 6 книг, в каждой по два или по три наречия, находящихся в ближайшей между собою родственной связи; в 1-м болгарские наречия; во 2-м — русские; в 3-м — сербские; в 4-м — чешские; в 5-м — польские; в 6-м — лужицкие.

Каждая часть будет содержать от 30 до 40 печатных листов. Многое будет составлено по рукописям, в первый раз обнародованным..."

„Но ординарный профессор Бодянский, — говорится в распоряжении попечителя, — не имея никаких средств для издания своего учебника, просит, чтобы учебник его был напечатан иждивением университета и за то предлагает уделить в пользу его от каждой части по сто экземпляров."[1] К сожалению, славянская хрестоматия оказалась неизданной. Есть основания полагать, что этому помешала реакционная профессура университета во вглаве с С. Шевыревым, П. Леонтьевым, М. Катковым. Под видом борьбы за „классическое образование", т. е. за изучение латинского и греческого языка, реакционные профессора выступали против „язвы материализма". Бодянскому не могли они простить дружбы с Шевченко, его связей с разночинной прогрессивно настроенной интеллигенцией. В опалу попали и учебник Бодянского и магистерская диссертация Е. П. Новикова „Ян Гус". Крупнейшей работой О. М. Бодянского, в которой он касается проблем болгарского и вообще славянского фольклора, является „О народной поэзии славянских племен".

---

[1] Дело Совета Университета № 743, фонд 418—26, 1857, в Московском областном архиве.

В понимании народного творчества Бодянский стоял на тех же позициях, что и Венелин. Для Бодянского песня — не только художественное произведение, но также и философия, история и мораль народа, „вернейший отпечаток народного духа... правдивый образ его бытия, его судеб."[1]

Говоря о национальной специфике народных песен, исследователь утверждал:

„Характер песен вообще таков, каков характер народа, их произведшего, какова его жизнь, положение, в котором он находится, самая страна, им занимаемая и бесконечное множество тех мелких житейских условий, кои, хотя сами в себе ничего особенного не заключают, но чрезвычайно сильное имеют влияние на человека."[2]

Методологии Бодянского характерны те же ошибки, которые допускал Венелин, т. е. он полагал, что социальные причины и географическая среда имеют одинаковое влияние на поэзию.

Выдвинул Бодянский и проблему народности. „Всякая поэзия, чтобы быть самостоятельной, изящной, истинной поэзией, непременно должна быть народной" — сформулировал он свое понимание единства народности и поэзии. Народность, по Бодянскому, включает правдивость, отражение духа народного. Но понятие „дух народа" Бодянский употреблял субъективистски: „Народ, — поясняет он — своим бытием выражает идею, какую предопределено ему вечным Промыслом осуществить своею жизнью."[3]

Поставив проблему единства содержания и формы, идеи и образа, Бодянский, однако, решал ее неправильно, полагая, что содержание, „идея" — есть проявление бытия общечеловеческого, а форма — самобытная, национальная. „Только форма проявления изящного до бесконечности разнообразна" — подчеркивает исследователь славянских песен. Он утверждал идеалистический принцип, что „вечная идея прекрасного неизменна, а дело народа одевать прекрасное согласно своим понятиям о нем, согласно степени своего эстетического образования" (стр. 10—11); поэтому он призывал найти изящное под „черной" стороной жизни народа.

Теоретически Бодянский проводил „резкую грань между высшими и низшими слоями", но в анализе песенного творчества отдавал предпочтение „первобытному детерминизму", что было характерно для мифологов.

С одной стороны, Бодянский определяет поэзию славян, как поэзию жизни, возбуждающую, заставляющую жить, но с другой стороны, народная поэзия, пишет он, „совершенно определяется, еще при самом начале самостоятельного бытия" (стр. 50). Освещая проблему реализма песенного творчества, Бодянский в доказательство приводит свои личные наблюдения над созданием песен у сербов и черногорцев.

[1] „Московский наблюдатель", 1835, ч. IV, стр. 414.
[2] Там же, ч. V, 1835, стр. 578.
[3] О. М. Бодянский. О народной поэзии славянских племен. М., 1837, стр. 8.

Проф. Бодянский в решении проблемы формирования болгарской национальной литературы полагал, что основной традицией ее должно стать устное поэтическое народное творчество, поэтому он всячески способствовал изданию болгарских фольклорных и этнографических материалов в редактируемых им „Чтениях“ Общества истории и древностей российских.

Однако, О. М. Бодянский не поднялся в решении важнейших литературоведческих проблем до революционно-демократической мысли, как этого достиг его слушатель Любен Каравелов.

Когда Н. Берг, воспитанник Московского университета, выпустил в свет „Песни разных народов“ (1854), то в двух рецензиях на этот сборник Н. Г. Чернышевский осветил важнейшие проблемы происхождения и развития народной поэзии, формы и содержания, традиции и новаторства, дал правильное толкование взаимосвязи устной и письменной литературы.[1]

С думой о судьбе болгарского народа писал Н. Г. Чернышевский рецензию на книгу Леопольда Ранке „Сербская революция“, составленную по рассказам Вука Караджича и переведенную на русский язык П. Бартеневым. „Сербы вместе с болгарами, — отмечает Чернышевский, — ближайшие к нам по родству из всех славянских единоплеменников наших, должни возбуждать в нас самое живое сочувствие.“[2]

После статей Чернышевского и Добролюбова проф. Бодянский уже не решался издавать большие исследования по фольклору, а ограничивался предисловиями к различным сборникам, историко-филологическими комментариями и т. п.

В день столетия со дня смерти основателя университета М. В. Ломоносова в 1865 г., профессор Бодянский выступил с речью „Ломоносов как профессор-академик“. Подчеркнув глубокий патриотизм Ломоносова, его научную принципиальность, демократизм заветов Ломоносова, Бодянский сумел правильно показать образ великого патриота, ученого борца за передовую науку.[3]

Учебно-педагогическая, организационно-издательская и научная деятельность проф. О. М. Бодянского, безусловно является вкладом в славянскую филологию. Акад. Н. С. Державин следующим образом охарактеризовал Бодянского: „Говоря о профессоре Московского университета О. М. Бодянском, необходимо отметить также влияние этого энтузиаста славяноведения и идеи славянской взаимности на его друга — Тараса Григорьевича Шевченко. Бодянскому, именно, ученому и поклоннику Шафарика и чешской культуры, Т. Г. Шевченко обязан в значительной степени своим пламенным демократическим славянофильством. В предисловии ко второму изданию „Кобзаря“ 1847 г., проникнутом славянофильскими мотивами, Т. Г. Шевченко вспоминает имена знаменитого сербского общественного деятеля и писателя Вука Стефановича Караджича и чешского

[1] Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. II, М., 1949.
[2] Там же, IV, М., 1948 г., стр. 544.
[3] Сб. Празднование столетней годовщины Ломоносова. М., 1865, стр. 89—114.

ученого Шафарика. Прекрасную балладу „Еретик“ або „Иван Гус“, одно из любимейших поэтом произведений, написанное в 1845 г. на основе тщательного изучения всех доступных тогда поэту источников о чешских гусситах, Шевченко сопровождает трогательным посвящением чешскому слависту Павлу Шафарику, в котором воздает честь и славу чешскому ученому за то, что он своими трудами „звив в одно море слав'янски реки“ и высказывает пожелание, —

„ . . . Щоб уси слав'яне стали
добрыми братами,
синами сонця правди,
еретиками
отакими, як Констаньцкий
еретик великий“.[1]

IV. Болгарские студенты и их литературная деятельность в Московском университете в 1850—1860-х годах

Славную страницу в развитии культурно-исторических и литературных болгаро-русских связей представляет деятельность болгарской группы студентов в Московском университете в 1850—1860-х годах.

В сороковых годах прошлого столетия, движимая чувством патриотического долга, потянулась в Россию болгарская молодежь для подготовки себя к просветительской деятельности среди родного народа.

Министерство народного просвещения уведомляет правительство, что „в 1842 году состояло на лицо Задунайских болгар в Херсонской семинарии трое, а в низших Одесских училищах четверо, всего семь человек“.[2] „Есть надежда, — указывалось далее, что число их с течением времени значительно увеличится.“[3] „В 1847 году прибыли в Киев семь турецких подданных Задунайских болгар для приготовления себя в наставники училищ своего отечества: Николай Катранов, Дмитрий-Гика, Иван поп Киров, Петр Ангелов, Константин Лазарев, Петр Дмитриев-Казанский, Василий Болюв.“[3]

Большая часть из них содержалась на средства благотворительных обществ. По окончании гимназии болгарские юноши стали поступать в университет. Благотворительные общества не всегда могли располагать нужными средствами, чтобы помогать всем болгарам.

В этих целях Русское правительство приняло важное решение. Приведем его полностью, как оно имеется в архивных делах университета:

---

[1] Акад. Н. С. Державин. Вклад русского народа в мировую науку в области славянской филологии. „Ученые записки МГУ“, 1946, т. III, кн. 2, вып. 107, стр. 13—14.

[2] Записка о мерах образования в России славян, 1865, стр. 5—6.

[3] Там же, стр. 7.

[4] Там же, стр. 8.

„Конфиденциально. Января 28. 1858 года.

Господину Ректору императорского Московского университета.

„Государь Император во всемилостивейшем внимании к болгарам, сербам и другим славянам, нашим единоверцам, прибывающим нередко в Россию для образования, не имея к тому способов — Высочайше повелеть соизволил: оказывать им всевозможные содействия к поступлению в учебные заведения Министерства Народного Просвещения.

Сообщая о сем высочайшем поведении, г. Министр Народного Просвещения предложил мне сделать распоряжение: 1) чтобы прибывающие в Россию молодые люди из славян были допускаемы в Учебные заведения Московского округа с освобождением их вообще, по бедности, от платы за слушание лекций и обучение в гимназиях, 2) чтобы при необходимости помещения кого-либо из них на казенный счет, — они были принимаемы в число казенных студентов и воспитанников гимназий, если окажутся к тому возможности и будут вакансии за размещением детей русских подданных и 3) чтобы при неимении вакансий, которые во всяком случае должны быть замещаемы детьми наших поданных, нуждающихся в призрении и образовании за счет казны, — было представляемо о сем Министру для исходатайствования особой на содержание кого-либо из бедных славян суммы, сверх положенной по штатам на содержание наших казенных студентов и воспитанников гимназий.

Независимо от сего в видах успешного исполнения Высочайшей воли, г. Министр предлагает, в случае затруднения к принятию кого-либо из славян в наши учебные заведения, по недостатку сведений и познаний, оказывать им мое особенное личное участие к подготовлению их тем или другим способом, по ближайшему моему усмотрению, для поступления в учебные заведения, и то же самое предписать и подведомственным мне начальствам.

Уведомляя об этом Ваше Превосходительство к надлежащему в потребном случае исполнению, считаю долгом покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, о каждом принятии в Московский университет кого-либо из молодых славян немедленно доводить о том до моего сведения, во всех же случаях, в которых Вы встретили бы по сему предмету какое-либо недоразумение, или затруднение представлять неупустительно на мое разрешение.

Попечитель Московского учебного округа

Тайный Советник Е. Ковалевский."[1]

Ректором университета были даны соответствующие предписания деканам факультетов. Это распоряжение позволило учиться в Московском университете многим болгарам и сербам. Известный славяновед А. Майков в 1880 году отмечал, что в Россию приезжала учиться главным образом наиболее демократическая часть.

„В Вену, Париж, Берлин, Гейдельберг и проч., — писал А. Майков, — направляются за приобретением западно-европейского по-

[1] Московский областной архив. Дело Совета университета № 92, опись 418/27 за 1858 год, лист 1—2.

шиба лишь сыновья родителей, достаточно обеспеченных состоянием и служебным положением; в Россию же стремятся молодые люди все большею частью средней руки, небогатые или вовсе неимущие, и часто из таких местностей, где за одно неосторожное слово о России и русских можно поплатиться очень дорого. Редко кто из них получает пособие с Родины, почти все приходят в Россию, рассчитывая на ее щедрую общественную благотворительность и родственное расположение."[1]

Однако, получаемой стипендии хватало только на питание, на одежду и обувь не оставалось. Не имея теплой одежды, южнославянские стипендиаты заболевали и некоторые из них умирали. Прогрессивные деятели славяноведения требовали от правительства и Славянских благотворительных комитетов большей помощи сербам и болгарам. Майков рассказывает о личной встрече со многими студентами в Москве, отмечает самоотверженную их деятельность. Славянские, в частности болгарские, студенты в Московском университете пользовались большой популярностью. Образ болгарина Дмитрия Инсарова в романе „Накануне", как отмечала критика и сам И. С. Тургенев, создан благодаря знакомству писателя с Катрановым.

О героях подобных Инсарову, Тургенев писал:

„Когда переведутся такие люди, пускай закроется навсегда книга истории! В ней нечего будет читать."[2]

Образы Инсарова и полюбившей его русской женщины Елены использовали народовольцы. В выпущенной ими после смерти Тургенева прокламации указывалось, что Инсаров и Елена „живые и выхваченные из жизни образы". „Это типы, которым подражала молодежь и которые сами создавали жизнь."[3]

По данным Министерства народного просвещения от 7 мая 1861 года в Московском университете обучались следующие болгары:

„I. В математическом факультете:

1) Камбуров, из Тернова.
2) Станишев, из Пловдива (Филипополя).
3) Диамантов, из Охриды.

II. В филологическом факультете:

1) Геров, из Куприщицы.
2) Тодорович, из Лясковцы.
3) Каравелов, из Куприщицы.
4) Попович, из Ибраила.
5) Жинзифов, из Велеса.
6) Фангов, из Калофера.

[1] А. Майков. Югославские стипендиаты в Москве. „С. Петербургские ведомости", № 13, 1880, стр. 1.
[2] И. С. Тургенев. Собр. соч., т. 12, М.—Л., 1934, стр. 205.
[3] „И. С. Тургенев в воспоминаниях революционеров-семидесятников", 1930, стр. 7.

III. В юридическом факультете:

1) Теохаров, из Хаскей.
2) Стоянов, из Водена.

IV. В медицинском факультете:

1) Бонзов, из Тернова.
2) Караканов, из Ловича.

Приготовляющиеся к поступлению в университет:

1) Младен Железнов, из Кирклисии (племянник архимандрита Анфима).
2) Везенкович, из Крушова (Македония).
3) Христович, из Габрова.
4) Каравелов, из Куприщины."[1]

В этом же деле Совета Московского университета имеется интересная переписка активных русских деятелей славянской взаимности Петра Бертенева, издателя „Русского архива", и писателя Ивана Аксакова о болгарских студентах. Письма их проникнуты заботой о молодежи братского народа, пониманием важности помощи им.

По их настоянию Правительство стало отпускать Министерству народного просвещения на содержание славянских студентов 5000 рублей серебра в год, из них 17 болгарским студентам в Московском университете выдавалось 1500 рублей.[2]

В этом же году болгары Нафаил Стоянович, воспитанник Киевской духовной академии и кандидат Петербургского университета Константин Дмитриев обратились к министру Просвещения с просьбой об увеличении подготовки болгар из югозападных и северозападных краев болгарских земель.

„Наш народ не знает, да и не имеет обратиться куда-нибудь в другое место и просить руки помощи, как только к своим единоверным собратьям Русским, с которыми в лучшее время своей гражданской жизни делился также сокровищами своей духовной литературы" — писали Стоянович и Дмитриев.[3]

Есть основание полагать, что письмо имело свое действие, так как в 1862 году Одесский и Киевский учебный округи приняли болгар в качестве кандидатов для поступления в учебные заведения — 31 человека, список их помещен в приложении к „Записке"[4].

* * *

В исторический процесс формирования национальной болгарской литературы, который проходил в условиях постоянного усиления национально-освободительной и социальной борьбы большой вклад

[1] Московский областной Архив. Дело Совета Московского университета № 2574, 1861, л. 2; этот же список опубликован в приложении № 6 к „Записке о мерах образования в России славян", 1865, стр. 93—94.
[2] Дело Совета университета № 2574, 1861, л. 5—7; 10—11.
[3] Записка о мерах образования в России славян, стр. 81.
[4] Там же, стр. 95—98.

внесли болгарские деятели — воспитанники Московского университета.

Уже в конце XVIII века, в начале эпохи болгарского возрождения, стала ощущаться настоятельная потребность в создании письменной литературы, близкой и понятной по содержанию и форме всему народу, нужно было закрепить народный язык в литературе. Сам процесс формирования национальной болгарской литературы стал важнейшим фактором возрождения. Специфика условий развития литературы этого периода состоит в том, что литература развивалась внутри страны и даже в большей степени за пределами ее, то среди дружественной, то среди враждебной среды.

Три основные традиции служили источником идейно-художественного обогащения болгарской литературы эпохи возрождения. Главной традицией следует считать устно-поэтическую народную традицию. Можно полагать закономерностью литературного процесса у славянских народов, что свои истоки национальная литература славян берет в устной народной поэзии, в языке народа. Так было с русской литературой в XVIII веке, так было со всеми другими славянскими литературами в первой половине XIX века; у болгар формирование литературного языка затянулось и перешло даже во вторую половину XIX века.

Нельзя сказать, чтобы церковно-славянская книжность не использовала устную поэзию народа, но это использование имело ограниченный характер; заимствовались отдельные поэтические приемы, изобразительно-выразительные средства, в некоторой мере народная лексика и фразеология, поговорки, пословицы. В целом же система художественного мышления была иная, отличная от народной. Новое качество, составляющее сущность национальной литературы, развивающейся на основе народного языка, заключается в том, что литература эта осваивает опыт художественного мышления народа, народно-реалистический метод и стиль, овеянный пафосом романтики национально-освободительной борьбы. Его-то усваивает и развивает проникшаяся „национальной идеей“ болгарская интеллигенция. Новые образы отражают новые идеи эпохи.

В поэзию внедряется стихосложение, свойственное природе данного языка, повествовательный стиль прозы приближается к народно-разговорной речи, хотя и используется проповедь и исповедь древнеболгарской письменности. Болгарская литература поднимается на новую ступень художественности и становится могучим средством развития общественного сознания.

Важность устной поэзии для развития новой национальной литературы прекрасно понимал М. В. Ломоносов. Идеи Ломоносова развивали славяноведы Московского университета, по отношению к болгарской литературе это сделал впервые Ю. И. Венелин.

Правильное понимание важности освоения опыта художественного творчества народа обнаружила вся болгарская интеллигенция, только одни в большей, другие — в меньшей степени. Вот почему все сборники, вестники, появившиеся в 1840-1860-х годах охотно печатают образцы устного народного творчества. „Братски труд“ в

Москве берет своим эпиграфом замечательные слова Г. С. Раковского:

Бащино огнище не оставай,
Стары обычаи не презирай.

Начинается усиленное собирание и исследование устной народной поэзии болгар.

Опубликование народных песен, пословиц, легенд явилось также формой закрепления народного языка в литературе.

Нельзя недооценивать другой традиций в развитии болгарской национальной литературы — традиции письменной литературы, которая имела сильную демократическую тенденцию, начиная с богомильской. Роль этой традиции была значительной еще потому, что в эпоху возрождения обострилась борьба церковная против турецко-греческих ассимиляторов. Богатая памятниками болгарская книжность была гордостью всех славянских народов. Писатели эпохи возрождения в своей борьбе за национальную литературу широко используют эту древнюю письменность, публикуют новые памятники.

Болгарская литература формировалась не обособленно от мировой литературы. Болгарские деятели усваивали и опирались на литературные традиции других европейских народов, которые к XIX веку достигли высокого уровня развития. Среди всех литератур, оказавших наиболее значительное влияние на развитие болгарской национальной литературы эпохи возрождения да и позднее, была, конечно, русская литература. Общепризнано, что русская латература обогатила болгарскую своим опытом использования народного творчества, созданием высокохудожественных произведений, ярких характеров и типов, демократизмом идей, выраженных в колоритных образах, пафосом гуманизма и критическим отношением к действительности.

Проф. Ив. Д. Шишманов, признавая „крайно благотворно" влияние вообще русской литературы, особо выделял влияние русской поэзии на болгарскую: „Тук може наистина да се говори в някои отношения за същ преврат. Забелязва се коренна промяна както в идеите, както и в формата, както в чувствата, които поетът изразява, така и в начина на тяхното предаване. Поетическият стил се различава основателно от стила на предходната епоха. При това за първи път се явяват и истински талантливи поети."[1]

Необходимость и важность двух последних традиций осознавали современники. Г. С. Раковский в вестнике „Дунавски лебед" писал в 1860 г.: „Особенно же наше старание быще народна наша книжнина, т. е. наши драгоценни древности и старини, от коих смы доста събрали и открыли до сега. При том нещем го остави оскуден и от забавны работы, привождающте от нас избранных списателев, кои днес ся славят в Европа."[2]

[1] Д-р Ив. Шишманов. Наченки от руско влияние в българската книжнина, София, 1899, стр. 42.

[2] Цитирую по кн. Ю. Иванова „Български периодичен печат от възрождението му до днес", София, 1893, стр. 46.

В эти годы стали переводиться произведения русских, украинских, чешских, польских, сербских писателей. В числе пионеров этого важнего дела были и болгарские деятели, воспитанники Московского университета.

Формирование национальной литературы требовало критической оценки происходящих явлений. Под влиянием русской общественно-политической мысли и литературной критики болгарская группа писателей в Москве также способствует развитию болгарской литературной критики и журналистики. Статьи Л. Каравелова, Р. Жинзифова, Г. Теохарова — яркое тому свидетельство.

Из всей группы болгарских деятелей, воспитанников Московского университета, печатавшихся в Москве, следует называть наиболее выдающегося из них, гордость болгарской литературы — Любена Каравелова (1834—1879 г.).

Любен Каравелов был и крупным критиком, фольклористом — собирателем и исследователем народной поэзии, журналистом.

Как ученый, критик, писатель, Л. Каравелов сформировался в России под воздействием передовых идей Белинского, Чернышевского и Добролюбова, в условиях „духа вольности", который существовал в Московском университете.

Передовые взгляды на устное народное творчество Л. Каравелов высказал с наибольшей полнотой в рецензии на книгу проф. И. М. Снегирева „Лубочные картини русского народа в Московском мире", в статьях „Болгарская журналистика", „Вук Караджич", в предисловиях к фольклорным сборникам и др.

Еще первая литературно-критическая статья Каравелова на книгу профессора Московского университета И. М. Снегирева „Лубочные картины русского народа в Московском мире" показывает, что он рассматривает устное народное творчество с позиций революционных демократов. Рецензия Л. Каравелова была опубликована в либерально-буржуазной газете той поры „Наше время" (№ 26, 1861). Автор утверждал необходимость воспитания народа, отвергая исключительную религиозность и смирение русского народа, которые пропагандировал Снегирев, как якобы характерные черты русских. В духе письма Белинского к Гоголю Каравелов критиковал Снегирева за это ложное представление национального характера русского народа. Критик называл проф. Снегирева „апологетом религиозности". В лубочных картинах, созданных по мотивам народных сказок, песен, Каравелов видел отражение борьбы „нового со старым". Он рассматривал фольклор как живое отражение жизни.

В устном творчестве, писал Каравелов, находит выражение и то, что остается в стороне или скрытым от историка данного времени; в фольклоре наиболее ярко отражается национальный характер, народная поэзия полнее всего может сказать об отдаленности или близости народов; язык народной поэзии — важнейший источник литературного языка писателя. Эти мысли выразил Каравелов и в комментариях к болгарскому фольклору, опубликованному в двух сборниках. В предисловии к сборнику „Памятники народного

быта болгар", изданному совместно с И. Г. Прыжовым в 1861 г., отметив заслуги Ю. Венелина в изучении истории и словесности болгар, выразив благодарность И. С. Аксакову за средства, данные на издание книги, Л. Каравелов касается проблемы литературного языка, грамматических форм существительных, местоимений, глаголов.

„Мы пишем так, как говорит народ, и сохраняем все местные отличия языка" — отмечает в предисловии составитель фольклорного сборника.[1]

Свои взгляды на развитие литературного болгарского языка Л. Каравелов выразил в статье-рецензии на „Новоболгарский сборник" Райко Жинзифова (Москва, 1863), опубликованной в газете „Болгарская пчела", № 3, 4, 5, 6 за 1864 г.

„Анализ этой статьи, как и других многочисленных критических заметок его, дает право утверждать, что Каравелов имел для своего времени самую правильную, передовую и строгую научно-выработанную концепцию по вопросам языка вообще, и по вопросу о болгарском литературном языке, в частности. Трезво уловив закономерность, он диалектически рассматривает в основном все вопросы, относящиеся к болгарскому языкознанию. Они и теперь во многом сохранили свою научную силу и значимость", — так, по нашему, совершенно верно охарактеризовала в общих чертах языковедческие взгляды Л. Каравелова воспитанница Московского университета Теменуга Димитрова.[2]

Три тысячи пословиц и поговорок, народный дневник, народные болгарские имена, легенды, словарь, и около ста восьмидесяти лирических (женских) песен — все это содержимое двух сборников имело своей целью показать образцы народного поэтического творчества и языка. В фольклорных сборниках Каравелова практически закреплялся народный язык в качестве литературного.

Большое значение придавал он фольклору, как материалу для научной славянской филологии.

„Выпуская на свет наш с любовью составленный сборник песен — писал Каравелов, — мы имеем в виду общую славянскую науку, которой в России предстоит такая большая жатва, где имеются уже такие искусные возделыватели, а наши соотечественники, перечитывая эту старину стародавнюю, пусть подвинутся и другим предприятиям в этом роде: на них главным образом лежит обязанность рассеять мрак, одевавший еще прошедшую жизнь их отечества, и в летописи славянской истории записать свою, пока еще белую страницу."[3]

Каравелов правильно полагал, что народному творчеству принадлежит первая страница в истории литературы болгарского народа. Поэтому с чувством искренней благодарности писал он:

[1] Л. Каравелов. Памятники народного быта болгар, М., 1861, стр. IV.
[2] Т. Димитрова. Любен Каравелов — литературный критик. Рукопись на машинке. Дипломная работа, М., 1954, стр. 55.
[3] Болгарские народные песни, собранные Любеном Каравеловым. Изданные под наблюдением П. А. Лаврова. Изд. Об-ва истории и древностей российских при Московском университете, 1905, стр. 6.

„Болгарские песни издаются в России. На это, кроме случайных причин, зависящих от самого собирателя, существуют еще внутренние основания: ни один из славянских народов в последнее время не стоял в таких близких отношениях к болгарам, как русский, ни одно славянское племя так глубоко и, прибавим, искренно не интересуется болгарами, как русские; этот интерес совершенно независим от политических соображений, он естественен, как выражение потребности узнать одноплеменный народ, предкам которого они обязаны многими духовными благами. Вот почему памятникам народного творчества болгар прилично явиться в России, они встретят здесь конечно такой же радушный прием, как если бы были изданы на своей родине."[1]

Второй сборник болгарских народных песен, собранных Любеном Каравеловым, не был издан в те годы; он увидел свет только в 1905 г., благодаря П. А. Лаврову. Сборник был посвящен „покойникам Константину Миладинову и Вуку Караджичу".

В предисловии Любен Каравелов, перечислив все издания болгарских песен, высоко оценил сборники братьев Миладиновых и Верковича и весьма отрицательно отозвался о сборнике Бессонова: „Изложение начал болгарского языка, которым начинается сборник Бессонова, наполнено ошибками, потому что издатель основывал свои выводы на изкаженных песнях. Гораздо полезнее следующий отдел о сербском и болгарском эпосе, где будущий исследователь найдет много полезных сведений. Самые песни по большей части дурно записаны и испорчены, а издатель постарался дополнить эту порчу, втиснув живое слово народа в мертвые формы церковно-славянской грамоты, отчего и язык песен вышел какою-то смесью церковно-славянского язика с русским и болгарским. Почти при каждой песне оговорено, что язык поправлен, а в одном месте, что введены формы предполагаемые (кн. 22, стр. 22). Словом, из 152 песен неболее десятка найдется записанных и напечатанных верно, а потому пусть извинит нас трудолюбивый издатель — его сборник должно считать как бы не существующим."[2]

Рассматривая песни, как памятники народного творчества, Каравелов указывает на талантливых крестьянок, хранивших в памяти много песен. Так Дафина из Сераза, от которой Веркович записал 270 песен, девушка из Струга, пропевшая Миладинову 150 песен.

На материале народного творчества Каравелов ставит проблему болгарского литературного языка и справедливо критикует Бессонова за неправильную тенденцию „живое слово народа втиснуть в мертвые формы церковно-славянской грамоты".

В статье „Вук Стеф. Караджич", опубликованной в „Филологических записках" в Воронеже, вып. 1, 1867 г., Л. Каравелов открыто выступил против искаженной славянофильской трактовки роли Караджича в развитии славяноведения и сербской литературы. Ка-

[1] Болгарские народные песни, собранные Любеном Каравеловым. Изд. под набл. П. А. Лаврова. Изд. Имп. Об-ва ист. и др. Рос. при Московском университете, 1905, стр. 3.

[2] Там же, стр. 4.

равелов, в противоположность славянофильской оценке, характеризует Караджича как „одного из самых главных деятелей и участников в достопамятном возрождении сербского народа и вообще южного славянства", который „далеко двинул вперед и науку, и литературу, и нравственное развитие своего народа."[1]

Это же оценку деятельности Караджича можно отнести и к самому Л. Каравелову.

Мы полагаем, что нельзя не учитывать отношения к народному творчеству Каравелова при анализе его произведений и литературно-критических статей, написанных им как в России, так и за пределами ее.

Большой интерес для выяснения литературно-критических взглядов Каравелова представляет его статья, опубликованная в студенческие годы, под названием „Болгарская журналистика". В ней не только дается оценка деятельности учителей и писателей болгарского возрождения, но и обстоятельно раскрывается литературный процесс, его национальная специфика.

Если в 1830-е годы в целях пробуждения самосознания болгарской национальной интеллигенции можно было ограничиться критическими статьями, то уже в скором времени „народу нужны были не критические рассуждения, а простые рассказы об его истории, и эту историю народ нашел в „Царственнике" Х. Дупниченина; это была история народа в простых, понятных народу, рассказах и поэтому она имела большое влияние на развитие народа."[2]

В этих словах заложено глубокое понимание Каравеловым задач литературного развития с учетом уровня культуры, сознания и эстетического идеала народа. Вместе с тем в статье постоянно указывается на важность такой литературы, которая „развивала бы в народе любовь к родному" и восставала бы „против тех, которые держались старой моды". В этом смысле Каравелов определяет возрождение как „народное движение", послужившее основой новой болгарской литературы.

Говоря о деятельности печатных органов „Цареградский вестник", „Болгарские книжицы", „Болгария", „Дунайский лебедь", „Вестник естественных наук", „Просвещение" и „Союз", критик освещает характер политической борьбы, которую вело католическое духовенство, турецкие власти и как всему этому противостоял народ.

„И очень важно было бы, — заключает Каравелов, — если бы в эту минуту во главе болгарской журналистики стал человек, не столько истинно просвещенный, сколько истинный сын своего народа."[3]

Не имея возможности более подробно остановиться на литературно-критической деятельности Каравелова, укажем, что болгар-

[1] Любен Каравелов. Вук Стеф. Караджич. „Филологические записки", Воронеж, 1867, вып. 1, стр. 1.

[2] Л. Каравелов. Болгарская журналистика. „Московские ведомости", № 153, 1862.

[3] „Московские ведомости", № 154, 1862.

ское литературоведение ставит своей задачей уяснить литературно-критическое наследие его; ученые Московского университета также делают попытку осветить борьбу Каравелова за национальную реалистическую литературу, которая отражала бы интересы народа и соответствовала бы его историческому развитию. В этом отношении мы отмечаем ценные наблюдения и интересные выводы Т. Димитровой в дипломной работе — „Любен Каравелов — литературный критик", о которой мы уже говорили выше.

В годы пребывания в Московском университете Л. Каравелов выступил и как писатель-прозаик, автор замечательных рассказов, объединенных потом в сборнике „Страницы из книги страданий болгарского племени" (М., 1868).

В полном соответствии с реалистическими принципами, которые Каравелов отстаивал и утверждал в критических статьях, с глубоким пониманием уровня художественного развития своего народа, целей и задач литературы, опираясь на фольклорные традиции болгар, используя опыт художественного творчества русских и украинских писателей, начал писать Каравелов повести и рассказы для народа.

Эта сторона деятельности достаточно исследована в болгарском и русском литературоведении. Укажем хотя бы на обзорную статью К. А. Копержинского „Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России", где приводится весьма полная библиография.[1] Большинство исследователей склонны рассматривать повести и рассказы Каравелова как реалистические произведения, проникнутые пафосом романтики национально-освободительной борьбы.

* * *

Добрым словом следует помянуть также деятельность других участников сборника „Братски труд".

Райко (в русских изданиях выступавший под именем Ксенофонта) Жинзифов так описывает появление сборника.

„В 1860 году болгарские студенты Московского университета предприняли на собственные средства издание небольшого журнала чисто литературного содержания, под названием „Братски труд". В этом издании помещелись литературные опыты тогдашних болгарских студентов Московского университета: В. Поповича, Г. Теохарова, К. Миладинова, Л. Каравелова, К. Жинзифова и других."[2]

Участники сборника продолжали работу, начатую Венелиным, Катрановым, Априловым по собиранию и публикации болгарского устного народного творчества. В каждом сборнике печатались лекции, пословицы. Опубликованные в Московских сборниках стихотворения, рассказы, критические статьи являются важными фактами литературного развития этого периода. Так, например, в статье Георгия Теохарова „Няколко думи за българската книжнина", опубликованной в I и II книге „Братски труд", ставятся и освеща-

[1] Известия АН СССР, Отд. литературы и языка, 1948, т. VII, вып. 2.
[2] Поэзия славян под ред. Н. Гербеля, СПБ, 1871, стр. 300.

ются важнейшие проблемы развития болгарской литературы. Хотя ход развития литературы Теохаров изображает как борьбу между „грецизмом“ и „болгаризмом“, однако, в освещении этой борьбы автор выступает защитником национального и культурного освобождения народа. Он призывает писателей учиться народному языку, ставит задачу создания всеобщей болгарской грамматики, т. е. решает проблему закрепления народного языка в литературе. Выдвигает критик и положительный идеал болгарской литературы, в частности, он указывает на образ девушки-болгарки. Теохаров назвал и лучшие произведения того времени, которые можно отнести, как мы теперь говорим, к литературе в собственном смысле слова. Это произведения Славейкова, Раковского, Доброплодного, Зафирова. В статье дается оценка состоянию журналистики, выдвигается задача консолидации культурных сил.

Если сравнить статью Г. Теохарова со статьей Любена Каравелова „Болгарская журналистика“, опубликованной в газете „Московские ведомости“ №№ 153 и 154, 1862 года, то нетрудно заметить общность взглядов авторов на необходимость усиления национально-освободительной борьбы, развития общественного сознания народа путем просвещения и литературы; общность точки зрения на характер литературы, фольклора, народного языка.

Почти одновременно выступил с литературно-критическими статьями воспитанник Московского университета Нешо Бончев (1839—1878). Правда, опубликовал он свои статьи в печатных органах вне России („Дунавски лебед“ в 1860—1861 г. г.; „Турция“ — в 1862 г.). Как и Каравелов, Нешо Бончев собирал в родном Панагюрище народные песни, которые потом напечатал и в сборнике „Братски труд“, в сборнике братьев Миладиновых. Как переводчик повести Н. В. Гоголя „Тарас Бульба“, Шиллера „Разбойники“ и как критик, Бончев боролся за повышение художественности болгарской литературы. Мы находим известную общность эстетических позиций Бончева и Каравелова в оценке литературных фактов и задач, стоящих перед болгарской литературой. Бончев также восставал против „безкнижни и безполезни преводи и слова на моми и жени“.

Общность взглядов Бончева, Каравелова, как и Теохарова, обнаруживаем мы в понимании народности, в необходимсти развития здоровых эстетических вкусов народа и его национального самосознания. Н. Бончев в статье „Классические европейские писатели на болгарском языке и польза изучения их сочинений“ пытался решительно ориентировать писателей на использование иностранной традиции, опыта художественного творчества классиков европейской литературы.

Таким образом, мы видим, что у болгарских студентов, воспитанников Московского университета была единая система взглядов на характер литературного развития своего народа, и они заложили прочные основы литературной критики, исходя из правильного понимания исторической тенденции общественного развития своего народа в 1860-е годы.

Если мы укажем еще на стихотворения Каравелова, Жинзифова, Поповича, то увидим как настойчиво работали болгары в Московском университете, двигая вперед болгарскую литературу.

К сборникам „Братски труд“ проявляла большой интерес и русская критика.

Петр Бартенев в письме славянскому благотворительному комитету от 5 июня 1861 г. просит оказать помощь болгарам „в литературных занятиях вроде „Братского труда.“[1] А. Н. Пыпин после выхода в свет первой книги „Братски труд“, писал:

„Это небольшая брошюра на болгарском языке — образчик новой, начинающейся славянской литературы, еще бедной людьми, средствами и читателями, но не теряющей надежды на успех в будущем. В книжке помещено несколько стихотворений патриотического и народного содержания и статья, знакомящая с положением болгарской словесности, если можно так назвать слабые попытки выразить на мало развитом языке народа первые, пробудившиеся потребности образования и национальной самобытности.“[2]

После прекращения выхода альманаха „Братски труд“, Райко Жинзифов при материальной помощи студентов университета и благотворителей болгар издал во многих отношениях интересный для того времени сборник — „Новобългарска сбирка“, куда вошли переводы произведений „Слово о полку Игореве“, „Краледворская рукопись“, поэма „Катерина“ и несколько „Дум“ Тараса Шевченко.

Хотя Л. Каравелов и критиковал Р. Жинзифова за литературный язык перводов, однако сборник имел и несомненные достоинства: вместо болгаризованных переводов, которые в то время появлялись то в Бухаресте, то в Константинополе, то в Белграде, Р. Жинзифов не отступает от оригинала текста, старается донести художественную прелесть древнерусской поэмы и поэмы „Катерина“ Шевченко.

„...Перевод „Слова о полку Игореве“ вошел в историю болгарской литературы как первый опыт воссоздания величайшего памятника древней русской поэзии, как несомненный вклад в дело болгаро-русского культурного сближения, как дань искренней, любовной признательности воспитавшей его русской культуре от болгарского патриота-просветителя“ — справедливо отмечает проф. К. Н. Державин.[3]

Как известно, Р. Жинзифов по окончании университета остался в Москве и посвятил себя литературной деятельности. Патриотический пафос и романтическая лиричность поэта-народолюбца сочеталась с гневной ненавистью к поработителям и глубоким сочувствием народному страданию. Он был и страстным оратором-пропагандистом славянской взаимности.

В числе других болгарских деятелей, живших в Москве, а также и прибывшего из Болгарии Ивана Богорова, Райко Жинзифов входил в состав болгарской делегации на Славянском съезде в Москве, который проходил в 1867 г. в Московском университете.

Пламенную речь произнес тогда на съезде Райко Жинзифов; он обратился „со словом, исходящим из глубины души“ и „с ис-

[1] Моск. Обл. архив. Дело Совета университета, № 2574, 1861, лист 5—6.
[2] Ж-л. „Современник“, № IV, 1860, стр. 327.
[3] Проф. К. Н. Державин. Райко Жинзифов и его перевод „Слово о полку Игореве“. „Вестник Ленинградского университета“, № 1, 1951, стр. 187.

кренною любовью и глубокою признательностью к великому народу русскому". Он напомнил факты культурной общности со времени братьев Кирила и Мефодия и вместе с тем Жинзифов выразил глубокую веру в освободительную миссию русского народа: „...Я считаю священною обязанностью своей сказать русскому народу, что в настоящее время весь болгарский народ стонет под тяжким игом азиатских наездников! Братья Русские... Болгарский народ вполне верит что, когда наступит пора, а эта пора недалеко, великий русский народ с радостью поспешит на помощь ему для избавления его от многовекового тяжкого ига!..."

„Речь Жинзифова, — говорится в отчете о Славянском съезде, — была немногословна, но он говорил с таким энтузиазмом, с таким горячим. партиотическим чувством, что неоднократно слушатели прерывали его то продолжительными рукоплесканиями, то громкими продолжительными возгласами."[1]

В заключение Р. Жинзифов с пафосом прочитал отрывок из поэмы „Гусляр в собор", в котором ярко выражена идея единства славянских народов. Ранее эта поэма была опубликована в сборнике „Братски труд", кн. 4, изданном в Москве в 1862 г. Приведем этот отрывок в той редакции, в которой он опубликован в отчете о съезде

С руйно вино домородно
Нек наполним до три чаши,
Братя редом, братя сложно,
Нек ги земим в руце наши.
Сме Славяне как Московцы,
Сърбы, Чехи и Словацы,
Чьрногорцы, Ерцеговцы,
И Хърваты и Бошняцы.
Братя! вече дошла доба
Да испием първу чашу,
Не за зависть, не за злоба,
Но за братство, дружбу нашу (Одобрение).
Треба вера, твърда клетва,
Да сме верны мы до гроба,
Да сме чисты като жертва,
Като в майчина утроба.
Нек испием втору чашу,
Че время ет пак наново,
Да загръмит в землю нашу
Матерно ны живо слово.
Нек ся ширит, ся раздава
В България горна, долна,
От Вардара до Дунава,
Дума свободна, народна! (Рукоплескания).
Айде сега трету чашу
Нек испием мы до капка,
Нравы ны, народност нашу
Да не газит нога вражска.
Гологлавы! в руце шапки!
Обърнете дно на чаши:
Как що капут тие капки,
Так да капнут врази наши!"[2]

[1] Всероссийская этнографическая выставка и Славянский съезд в мае 1867 года. М., Унив. типогр., 1867, стр. 371.
[2] Там же, стр. 372—373.

При всеобщем одобрении закончил свое выступление Райко Жинзифов.

В своем выступлении он поставил проблему национального освобождения болгарского народа от турецкого гнета, ибо вся прогрессивная интеллигенция верила, что дальнейшее развитие национальной культуры и литературы невозможно без национального освобождения.

Свою страстную речь Райко Жинзифов произнес 21 мая 1867 года. Через десять лет русские войска освободили Болгарию, — исполнилась вера и надежды, выраженные Жинзифовым от лица многострадального болгарского народа.

После славянского съезда в Москве появились специальные журналы, сборники, посвященные различным вопросам истории, литературы, фольклора, языка славян.

В 1867 году в Вене стал выходить журнал с символическим названием „Славянская заря", в Москве с 1878 г. — „Славянский мир", в Киеве — „Славянские ежегодники", позднее появилась газета — „Славянские известия".

В 1870-х годах сочувственное отношение к борьбе славянских народов за национальное освобождение сменилось практической помощью, непосредственным участием многих сынов русского народа, как в восстаниях сербов Боснии в 1875 году, так и в русско-турецкой войне 1877—78 года, открывшей новую эпоху в жизни болгарского народа.

Можно сказать, что как болгарское освобождение было выстрадано народом и при помощи России это страдание было облегчено, так болгарские писатели эпохи возрождения выстрадали замечательную по своим устремлениям и благородству (в лучшем смысле этого слова) национальную болгарскую литературу на народной основе. Мятущиеся натуры Л. Каравелова, Р. Жинзифова, братьев Миладиновых, С. Раковского и др. — яркое тому доказательство.

Немалая заслуга в литературном развитии болгар принадлежит соотечественникам — воспитанникам Московского университета.

* * *

В Московском университете вопросами болгарской народной поэзии интересовался видный сторонник славянофилов Петр Алексеевич Бессонов (1828—1892).

П. А. Бессонов по окончании историко-филологического факультета в 1851 году активно сотрудничал в изданиях Общества истории и древностей Российских и Общества любителей российской словесности при университете. С 1867 года по 1879 он работал библиотекарем Московского университета, уделяя большое внимание славяноведению. Последнее двадцатилетие своей жизни он состоял профессором и заведующим кафедрой истории и литературы славянских наречий в Харьковском университете. Общественно-политическое мировоззрение П. А. Бессонова характеризует его как представителя правого течения славянофильства. Реакционность политических взглядов Бессонова и того круга славянофилов, в компании с кото-

рыми он выступал, подвергалась неоднократной критике со стороны революционных демократов. Когда славянофилы, в том числе и Бессонов, опубликовали брошюру „К сербам. Послание из Москвы" (1860), Н. Г. Чернышевский выступил с резкой критикой их взглядов в статье „Самозванные старейшины".[1]

С критикой взглядов П. А. Бессонова выступал „Современник" в 1863 г. В статье „Старые недоразумения" указывалось, что Бессонову свойственно мифическое толкование народной жизни, старые поверья он принимает за мерку народности.[2]

Русская фольклористика положительно оценила издания Бессоновым русских песен, собранных П. В. Киреевским, П. Н. Рыбниковым, а также сборник „Белорусских песен", с обширным введением и послесловием Бессонова о белорусском языке, творчестве и быте (1871). Вместе с тем П. А. Бессонов был издателем антинародного сборника духовных стихов „Калики перехожие" (1861—1864), а также исследования о духовных стихах.

С участием проф. И. И. Срезневского Бессонов издал два сборника болгарских пословиц, которые получили положительный отзыв Любена Каравелова.

Но Любен Каравелов, как указано выше, резко критиковал Бессонова за антинаучное издание „Болгарских песен", за реакционность его позиций и порчу языка народных песен. Однако, нельзя не отметить и той положительной роли сборника „Болгарских песен", изданных в 1855 году, т. е. в год Крымской войны, П. Бессоновым. Он поддерживал интерес к болгарскому народу, побуждал самих болгарских студентов издавать сборники без искажения народного духа и языка фольклора. П. Бессонов много времени и с увлечением занимался болгарской письменностью и языком. Как указывается в предисловии, он подготовил к печати следующие работы:

1. Материалы для словаря и грамматики, в особенности для летописи языка болгарского, с того времени, как он своими изменениями в местных наречиях начал рознить от древнейшего церковно-славянского состава и склада;

2. Описание и разбор возродившейся с начала нашего века болгарской письменности;

3. Розыскания касательно некоторых частностей болгарского бытописания.[3]

Но, с сожалением констатирует Бессонов, он вынужден ждать „лучших обстоятельств и образованного участия". Однако, свет не увидел этих трудов П. Бессонова. Круг вопросов из литературоведения и языкознания болгар, взятый П. Бессоновым, показывает в нем пытливого ученого, хотя и находившегося в плену ложной славянофильской концепции.

Под влиянием революционно-демократической критики Бессонов некоторые свои позиции стал пересматривать. Он увлекся деятельностью Ю. Крижанича, подготовил и издал его труды в Москов-

[1] Н. Г. Чернышевский, Соч. т. X, 1951, стр. 134.
[2] Современник, № 7, 1863, стр. 2.
[3] Болгарские песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и др. болгар. Издал П. Бессонов. М. Универс. тип., 1855, стр. IX (Предуведомление).

ском университете, выпустил в свет сборник „Белорусских песен". В Харьковском университете он опубликовал ряд биографий о славяноведах.

Заслуживает упоминания известный болгарский славист Марин Дринов (1838—1906), который, как и Нешо Бончев, по окончании Киевской семинарии, учился в Московском университете, состоял действительным членом Общества истории и древностей Российских и неоднократно печатал свои работы в „Чтениях" этого общества, а затем стал профессором Харьковского университета и заведующим кафедрой славяноведения. Вместе с Бончевым и Стояновым М. Дринов организовал в 1870 г. „Българско книжевно дружество", а также издание „Периодическо списание".

Наиболее крупные работы М. Дринова „Заселение Балканского полуострова славянами" и докторская диссертация „Южные славяне и Византия в X веке" опубликованы были в „Чтениях" за 1872 (кн. IV) и 1875 гг. (кн. III).

М. Дринов и в дальнейшем не порывал научных связей с Московским университетом.

Таким образом мы видим, что Московский университет был неразрывной частью широкого фронта научной, литературной и критической деятельности болгар и русских, усилия которых были направлены на благо народа.

IV. Изучение и преподавание славянских литератур в 1880—1917 гг.

В годы стихийного роста рабочего движения в России, явного и скрытого недовольства крестьянства, в годы второй революционной ситуации в России изменяются формы и характер литературной борьбы. Прогрессивная революционно-демократическая критика в это время выступает против апологетов компаративизма. Одним из основоположников компаративистской школы в литературоведении был профессор Московского университета С. П. Шевырев, учитель братьев Веселовских, старший из которых, Александр Николаевич Веселовский, возглавил в 1880—1900 гг. эту школу.

В 1880-х гг. марксистские принципы в русском литературоведении провозгласил в ряде своих статей об искусстве Г. В. Плеханов.

Новый этап в литературной науке, связанной непосредственно с внесением социалистического сознания в рабочее движение, открыли статьи В. И. Ленина о партийности литературы, о Л. Н. Толстом, А. И. Герцене и др.

Русское славяноведение в дооктябрьский период оставалось в основном на позициях сравнительно-исторического метода, который при сопоставлении однопорядковых литературных явлений и фактов, соответственно исторической эпохе, позволял делать правильные научные обобщения. В этом было несомненное достоинство его. У некоторых же исследователей сравнительно-исторический метод, оторванный от жизненно-исторической основы, превращался в буржуазный компаративизм, который стал методологической основой космополитизма.

Известные достижения сравнительного языкознания и сравнительно-исторической школы в литературоведении определяли характер изучения славяноведческих проблем. В исторической науке была установлена точная классификация: восточные, западные и южные славяне, тогда как в первой половине XIX в. всех славян за пределами России называли западными.

Славянский вопрос в общественной жизни России в 1880—1917 гг. приобрел новый аспект в связи с крупнейшими историческими событиями: восстанием сербов в Боснии в 1875 году, освобождением Болгарии русскими войсками в 1878 году, балканскими войнами, аннексией Боснии и Герцеговины в 1908 году Австро-Венгерской монархией и, наконец, событиями первой мировой войны. Повышенный интерес к славянским народам не замедлил сказаться в области усиленного изучения славянских литератур, издания сборников лучших произведений фольклора и литературы славян, выпущены были два тома „Истории славянских литератур" А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича (1879—1881) опубликованы монографии о творчестве многих выдающихся славянских поэтов и писателей.

В начале XX в. ощущалась настоятельная необходимость в координации работ славяноведческих сил как внутри России, так и за ее пределами в других славянских странах, постановка и обсуждение важнейших проблем науки. Для этой цели Академия наук, которая все более становилась центром славяноведческой мысли, наметила созвать первый съезд славянских филологов в Петербурге, в 1904 году. В 1903 году был созван предварительный съезд русских филологов, в котором приняла участие большая часть профессоров-филологов Московского университета и других университетов России. Вследствие начавшейся русско-японской войны, а затем революции 1905 года, съезд славянских филологов сначала был отложен, а потом по ряду причин и совсем не состоялся. Подготовленные решения предварительного съезда русских филологов имели большое значение для развития славяноведения. Этот съезд разработал литературоведческую, историческую, этнографическую и языковедческую проблематику исследований, которая и в настоящее время не потеряла своей актуальности. Так в области литературоведения было признано необходимым сосредоточить изучение на следующих вопросах: древнеславянская письменность, история всех славянских литератур (по отдельности каждой), взаимное влияние славянских литератур, взаимосвязь фольклора и литературы, памятники устной народной поэзии, влияние западно-европейских литератур на славянские и, наоборот, славянское стихосложение (метрика).[1] Литературоведческой подсекцией руководил на съезде П. А. Лавров, бывший профессор Московского университета до 1898 года, ставший академиком и работавший потом профессором Петербургского университета. Съезд выдвинул задачу издания славянской энциклопедии. Академия наук частично выполнила это решение. Небезинтересны решения съезда по организационным вопросам: выработаны предло-

[1] А. И. Яцимирский, Первый съезд славянских филологов и славистов. „Русский филологический вестник" Варшава, № 3—4, 1904 г., стр. 283—284.

жения по созданию самостоятельных кафедр: славянских литератур, славянских языков и истории южных и западных славян. В Московском университете эти решения осуществлены только в советское время (в 1943-м году). Таким образом, намечена была программа широкого развития славяноведения.

Хотя в эти годы в университете значительно шире было представлено славянское языкознание, чем литературоведение, однако известные достижения ученых университета Р. Ф. Брандта, Е. В. Барсова, Ф. Е. Корша, П. А. Лаврова в области славянского литературоведения должны быть особо отмечены. В этот период значительно расширяется тематика и проблематика исследований: разрабатывались темы и материалы, которые в одинаковой мере, только с разных сторон, интересовали языковедов, историков и литературоведов, — такой областью была древнеславянская письменность. Лингвисты брали из нее материалы для сравнительного языкознания, для изучения эволюции развития славянских языков,[1] историки искали отражение религиозного сознания, литературоведы — зачатки художественной литературы. Долгое время в науке древнеславянская письменность считалась „нейтральной" областью, куда уходили профессора университета часто от бурных политических событий общественной жизни и литературной борьбы. Но вот впервые в русской науке в 1860-х гг. иное толкование дал им профессор Казанского университета А. Ф. Щапов, личностью которого интересовался А. М. Горький. В древних памятниках он увидел отражение народного недовольства. По примеру Щапова профессора Московского университета А. Н. Попов, М. И. Соколов и др. усиленно стали изучать древнеславянскую и болгарскую апокрифическую литературу.[2] Делалась попытка на материале литературы проследить, как, опираясь на фольклор, используя народные легенды, сказания, неизвестные авторы создавали гениальные произведения, литературу в собственном смысле слова. С наибольшей убедительностью это сделал профессор Е. В. Барсов в капитальном труде, не потерявшем большой научной ценности и в настоящее время — „Слово о полку Игореве как художественный памятник дружинной Руси" (изд. Моск. университет т. 1—3, 1887—1889).

„Главная наша задача, — писал Е. В. Барсов, — направляется к тому, чтобы восстановить его историческое и художественное значение, которое в нашей школе едва не совсем поглощается филологическими и грамматическими тонкостями. Пользуясь знакомством с древнерусской письменностью и народным песнетворчеством, мы старались воспользоваться этим материалом для своей задачи так, чтобы наша книга была сколько не бесполезна для ученого филолога, столько же доступна для всякого любознательного человека". (Там же, стр. X, том 1). Е. В. Барсов сформулировал цели и принцип своего исследовательского метода: сравнительный

[1] См. работы А. Л. Дювернуа. Об историческом наслоении в славянском словообразовании (1867), Материалы для словаря древнерусского языка (1894) и др.

[2] А. Н. Попов, Древнерусские полемические сочинения против протестантов („Чтения", 1878—1879). Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян XI—XV в. (1875).

анализ с другими памятниками древнерусской письменности и народным песнетворчеством.

Большую задачу начали решать в этот период профессора университета по созданию систематического лекционного курса литературы славянских народов, а в связи с этим — и учебных пособий по этому курсу. Курс лекций О. М. Бодянского включал изучение языка, славянских народностей, истории, фольклора и лишь в незначительной степени сведения по современным тогда славянским литературам. В 1880—1917 годах проф. Р. Ф. Брандт, Ф. Е. Корш, В. Н. Шепкин читали общие и отдельные курсы по истории славянских литератур.

Третьей областью славяноведческих интересов наших профессоров следует считать теоретические вопросы, в частности, проблемы славянского стихосложения. Значительной работой во многих отношениях явилось „Введение в науку о славянском стихосложении" Ф. Е. Корша.

Исследования о памятниках древнеславянской письменности, о славянских литературах попрежнему печатались, главным образом, в периодическом издании Общества истории и древностей российских „Чтениях", которые выходили после смерти О. М. Бодянского (1877) под руководством А. Н. Попова до 1881 г., а с 1881 по 1916 г. — Е. В. Барсова, который, будучи секретарем общества, собрал и подготовил к печати большое количество древнеславянских рукописей. Печатались статьи по славянской письменности в „Ученых записках Московского университета", издававшихся историко-филологическим факультетом с 1880 года, а также в „Трудах Славянской Комиссии Московского археологического общества". Руководил Славянской комиссией с 1892 г. и до конца своей жизни проф. М. И. Соколов, в составе ее в основном были слависты Московского университета. Юбилейные доклады, посвященные крупнейшим событиям в культурной жизни славян, их ученым, писателям читались в изданиях общества любителей российской словесности при Московском университете. В организационных формах деятельности этих обществ, на их собраниях, заседаниях составлялось научное мнение по тому или другому вопросу.

Профессора-слависты Московского университета далеки были от передового мировоззрения этих лет — революционно-демократического, а затем — марксисткого. Более того, напуганные расправой царского самодержавния с участниками студенческих волнений 1887—1890 гг. в Москве, многие ученые всячески старались подчеркивать свой „нейтралитет". Однако, революция 1905 года, широкая поддержка рабочего класса прогрессивным студенчеством, жестокие репрессии самодержавия — все этио поколебало „нейтралитет" профессоров-филологов. Наиболее деятельное из всех гуманитарных обществ тогда — Общество любителей российской словесности на своем заседании по поводу цензурных репрессий и арестов писателей приняло следующую резолюцию: а) „Общество любителей российской словесности признает, что в интересах русской литературы и просвещения необходима полная отмена предварительной и карательной цензуры и установление свободы печати при исклю-

чительно судебной ответственности за преступления и проступки путем печати; б) действительной гарантией этой свободы печати Общество признает коренное изменение существующего государственного строя на основах народного представительства; в) секретарь Общества указал на участившиеся за последнее время случаи ареста и заключения русских писателей. По этому поводу единогласно постановлено выразит глубокое негодование Общества поводу участившихся за последнее время случаев ареста и заключения без всякого суда и следствия русских писателей, в том числе и больных его сочленов, А. М. Пешкова (Горького) и Л. Н. Андреева, видя в этом одно из проявлений административного произвола."[1]

Эта резолюция говорит о больших изменениях в общественном сознании академической интеллигенции. Именно поэтому все профессора-слависты, дожившие до Великой Октябрьской революции, отнеслись к ней благосклонно, продолжая трудиться в советском обществе, внося своими исследованиями вклад в науку.

Одним из видных представителей славяноведения в Московском университете, который так умело сочетал исследовательскую работу с научно-педагогической, был Роман Федорович Брандт (1856—1920), возглавлявший кафедру славянской филологии с 1886 г. до 1920 года.

В университетской науке он являл собою тип ученого, в одинаковой мере знавшего все славянские языки и литературы. Кроме того, он был поэтом, переводчиком, активным членом ученых Обществ при университете. В своих диссертациях: магистерской — „Начертания славянской акцентологии" (1180) и докторской — „Грамматические заметки" т. I-II (1886) в научном решении важных проблем славистики он далеко опередил западно-европейских славистов".[2]

Болгарской литературе Р. Ф. Брандт посвятил раздел в своем курсе „Обзор славянских литератур", литографированное издание которого выходило в 1911 и 1915 годах. Проф. Брандт заметно отходит от компаративистских экскурсов и большое внимание уделяет национальной специфике болгарской литературы, иногда старается увязать характер литературного развития с общественно-политической борьбой народа, его национальным движением. Многого недопонимая, но как и все честные русские интеллигенты, Р. Ф. Брандт инстинктивно тянулся к передовой общественной мысли. Скромным и трудолюбивым, разносторонним в научных интересах, преданным науке и просвещению, таким остался Р. Ф. Брандт в памяти знавших его и слушавших его лекции.

Другим крупным славистом этого периода был академик П. А. Лавров (1851—1929). Изучением славянских литератур, памятников письменности, чтением курсов лекций по этим предметам П. А. Лавров продолжал заниматься, будучи профессором Новороссийского, а затем с 1900 г. — Петербургского университата. Из

[1] Общество Любителей Российской словесности при Московском университете (1811—1911), М., 1911, стр. 181.

[2] Большая Советская энциклопедия, II изд., т. 6, стр. 51.

славянских фольклорных материалов им изданы в „Чтениях“ (1905) „Болгарские песни“, собранные Любеном Каравеловым,[1] а в 1920 г. в издании Академии Наук (ОРЯС, т. 95) переиздал „Народные песни македонских болгар“, собранные Верковичем.

В предисловиях и послесловии к сборникам болгарских песен он выразил свой взгляд на народное творчество, как на историко-художественный документ народа, как на важнейшую основу развития национальной литературы. Большое внимание уделял П. А. Лавров, как и многие профессора-современники, созданию курса лекций по истории славянских литератур, в том числе родоначальнице ее — болгарской письменности. Однако, он смог издать только „Лекции по сербской литературе“ в 1915 г. в Петрограде. Исследования П. А. Лаврова о Т. П. Негоше (1887) явилось одной из первых монографий в славянском литературоведении.

В 1900 г. П. А. Лавров переехал в Петербургский университет. Им опубликованы были работы, посвященные болгарскому, сербскому языкам, а также древнеславянской письменности — „Кирилл и Мефодий в древнеславянской письменности“ (1928), „Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности“ (1930).

Выражением признания заслуг в славяноведении П. А. Лаврова явилось избрание его в 1923 году действительным членом Российской Академии Наук (с 1925 года — Академии наук СССР).

Заслуженной славой крупнейшего ученого филолога пользовался профессор Московского университета, ставший с 1900 года академиком, Федор Евгеньевич Корш (1843—1915). В капитальном коллективном труде нашего времени „История Москвы“ научная деятельность Ф. Е. Корша характеризуется следущим образом:

„По обширности и разносторонности своих филологических знаний Ф. Е. Корш, владевший несколькими десятками языков, западных и восточных, древних и новых, не имел себе равных среди современников не только в России, но и во всем мире; филолог-классик, арабист, славист, тюрколог, исследователь теоретических вопросов сравнительного синтаксиса разнотипных языков и музыкальных ритмов народных песен, текстолог и руководитель и организатор молодых диалектологов-русистов, сатирик-баснописец и переводчик Пушкина на латинский язык античными размерами, Ф. Е. Корш возглавлял ряд научных кружков. Он содействовал сближению русской интеллигенции с представителями различных национальностей России — грузин, армян, казанских татар, азербайджанцев и т. д., выступал в защиту прав украинского, литовского и других языков угнетаемых в царской России наций, вел обширную переписку с учеными славянских стран и Востока“.[2]

Среди ряда других литературоведческих работ (о Прешерне, Мицкевиче) много занимала проф. Корша проблема ритмической организации слова.

В 1890-х годах стали появляться его статьи о ритмике в греческой, староиндийской, старотурецкой литературе.

---

[1] „Болгарские песни“, собранные Каравеловым не могли появиться в 1860-х годах из-за резко отрицательного отзыва собирателя о сборнике П. Бессонова.

[2] История Москвы, т. IV, изд. АН СССР, стр. 610.

Зная все славянские языки, Корш исследовал проблему стихосложения в славянской поэзии в работах „О русском народном стихосложении", „Введение в науку о славянском стихосложении", „Происхождение десятисложного стиха южных и западных славян". Ф. Е. Корш не связывает своеобразие ритмических конструкций, интонаций стиха с типизацией лирических или эпических героев, с характером отношения поэта к изображаемым явлениям, его более занимают сравнительные экскурсы и другие литературы. Это иногда настолько увлекает Ф. Е. Корша, что он доходит до утверждения, будто бы славянская строфика стиха заимствована, а не восходит к древнейшим формам народного языкотворчества.[1] Однако, ценные наблюдения о многообразии стихотворных размеров у славян, утверждаемая им закономерность: время — основа ритмики, обилие ярких и любопытных примеров — все это не потеряло своего научного значения и в наше время.

Вопросы славянских литератур в конце прошлого и в начале XX века занимали не только профессоров кафедры славянской филологии, как стала называться с 1884 года кафедра истории и литератур славянских наречий, но и профессоров других кафедр историко-филологического факультета — М. И. Соколова (1854—1906), В. Н. Щепкина (1863—1920), М. Н. Сперанского (1863—1938).

Памятники болгарской письменности снова стали привлекать ученых Московского университета. Теперь уже возникла необходимость исследования их. М. И. Соколов публикует под скромным названием „Материалы и заметки по старинной славянской литературе" ч. V—I („Чтения", 1899, кн. 4).

Как указывает М. И. Соколов в предисловии к „Славянской книге Эноха", свое исследование он перерабатывал и дополнял вследствие новых открытий. Опубликована полностью его работа была уже после его смерти.

Интересовался М. И. Соколов проблемой народного двоеверия.[2] Хотя в освещении этой проблемы и чувствуется влияние А. Щапова, но М. И. Соколов, в отличие от А. Щапова, большей частью ограничивается только констатацией фактов, он крайне осторожен в выводах и заключениях.

В методологическом отношении труды и лекции его, основанные на сравнительно-исторических принципах, страдают объективизмом, описанием фактов.

М. И. Соколов занимался также историей южных славян — сербов и болгар.[3]

В университете он, кроме древнерусской литературы, читал курсы по старославянской литературе, болгарской письменности, вел семинарии по отдельным темам древнеболгарской литературы.

[1] Статьи по славяноведению, Вып. II, СПб, 1806, стр. 320.

[2] „Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками". (1889), заметки о богомилах, ересях. См. Н. Д. Дурново, М. И. Соколов (некролог) — „Чтения", 1906.

[3] М. И. Соколов, Из древней истории болгар, 1870; Босния до прихода турок; Археологическое исследование Боснии и Герцеговины (1883).

Профессор Щепкин, Вячеслав Николаевич, лучшую память оставил о себе как славист-лингвист, автор работ по болгарскому языку — магистерской диссертации — „Рассуждение о языке Савиной книги“ (1899) и докторской — „Болонская псалтырь“ (1906); он был автором „Учебника русской палеографии“ (1918), в котором описаны методы изучения древне-славянских памятников письменности.

Наряду с указанными научными работами и многими другими лингвистическими статьями, увлекательным чтением курса лекций по истории славянских языков, содержательными семинарами, В. Н. Щепкин занимался польской литературой. В отличие от других профессоров университета в литературоведческих работах В. Н. Щепкин придерживался буржуазной методологии, которая утверждалась акад. А. Н. Веселовским, проводилась в трудах В. Ягича и очерках по славянским литературам, издаваемым в Германии. В основу курса лекций В. Н. Щепкина положен компаративистский тезис: „Славянами усваивается культура романо-германская, византийская, позднее — ново-европейская, причем славяне создают или 1) новые варианты этой культуры, или 2) критику на нее“.[1]

Сперанский, Михаил Нестерович, как профессора Р. Ф. Брандт, В. Н. Щепкин, А. М. Селищев, а затем Н. С. Державин, относятся к числу ученых, которые связывают своей деятельностью прежний университет с новым советским.

М. Н. Сперанский начал читать курс лекций в Московском университете по древнерусской литературе в 1907 году после смерти проф. М. И. Соколова.

Еще до университетской деятельности М. Н. Сперанский побывал в конце 1890-х годов в южнославянских странах и сделал ряд публикаций об археологии южных славян, о рукописях Белградской и Софийской библиотек (1898). Проф. Сперанский в области славяноведения занимался проблемой культурно-исторических связей русского народа с южнославянскими, начиная с первой своей статьи „Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую“ (1896). Более обстоятельно эту тему он исследовал в статье „К истории взаимоотношений русской и югославянской литератур“, написанной в советское время (1921). В плане культурно-исторических связей рассматривал он и деятельность В. С. Караджича в работе „В. С. Караджич и русская народная песня“ (1908). Строгость подхода к фактам и документам, позволяли М. Н. Сперанскому делать правильные выводы о характере связей русского народа с южнославянскими, их взаимной культурной помощи, взаимном обогащении и прогрессивном значении этих связей. Читая курсы лекций в Московском университете по русской словестности, древнерусской литературе, русской литературе XVIII и XIX веков, М. Н. Сперанский часто подчеркивал в своих лекциях культурно-исторические связи славян. Всячески способствовал проф. Сперанский изучению славянских ли-

[1] В. Н. Щепкин, Конспект лекций по истории польской литературы, М. 1916, стр. 4.

тератур в университете. В 1911 году под его редакцией и В. Поржезинского был сделан перевод с немецкой книги „Краткий очерк истории славянских литератур и языков". Правда, методология курса очерков, взятых из V тома „Kultur der Gegenwart" (1908) типично компаративистская, однако, очерки давали некоторое представление об особенностях литературного прогресса и литературных фактах всех славянских народов. Как и многие профессора-слависты, М. Н. Сперанский уделял внимание апокрифической, богомильской южнославянской письменности; в этом отношении выделяется его работа „Из истории отреченных книг" (I—IV, 1899—90). Исследование древнеславянской литературы служило как бы предварительным курсом к занятиям славистикой ряда наших ученых. Оставаясь профессором кафедры русской литературы, М. Н. Сперанский вместе с тем помогал развитию славистики в Московском университете, личными беседами, консультациями и в этом его несомненная заслуга.

Таким образом, перед новым историческим периодом, начавшимся с Великой Октябрьской социалистической революции 1917 года, изучение и преподавание славянских литератур в Московском университете значительно расширилось. Репрессии царского самодержавия против прогрессивных и революционных сил России наложили отпечаток на характер проблематики и тематику исследований славистов университета. У ряда ученых наблюдается отход от проблем современных тогда славянских литератур, от вопросов, непосредственно связанных с общественно-политической борьбой, как, например, проблем критического реализма, развившегося во всех славянских литературах со второй половины XIX в.

Хотя отдельные профессора, Ф. Е. Корш, Р. Ф. Брандт, как и все честные ученые, инстинктивно тянулись к передовому марксистско-ленинскому мировоззрению, однако, в целом методология славистов университета этого периода оставалась методологией культурно-исторической школы.

В этом плане следует и оценивать результаты в области изучения болгарской письменности, фольклора и литературы славистами Московского университета.

V. Изучение болгарской литературы в МГУ в советское время

В новую историческую эпоху ходом событий были поставлены новые задачи перед Московским университетом, его профессорско-преподавательским составом. Полностью осуществился в России великий принцип, за который боролись лучшие умы человечества. Этот принцип был начертан на фронтоне Московского университет „Наука — трудящимся".

Началась организационная и методологическая перестройка системы преподавания в Московском университете. При университета созданы были рабочий факультет (Рабфак) — среднее учебное заведение для подготовки рабочих и крестьян в ВУЗ, масса различных курсов, заочный педагогический институт — все это потребовало много педагогических сил, и профессора-слависты также включились в дело образования широких масс трудящихся.

Надо заметить, что славянское литературоведение в Московском университете в первые годы советского периода развивалось недостаточно интенсивно. В 1920-е г. г. по инициативе проф. А. М. Селищева было организовано отделение цикла южных и западных славян. Профессора этого отделения А. М. Селищев, Г. А. Ильинский и профессор кафедры русской литературы М. Н. Сперанский читали обзорные курсы лекций по истории славянских литератур и проводили специальные семинары по памятникам древнеславянской письменности.

Главная тематика исследований профессоров и преподавателей отделения южных и западных славян оставалась в области лигвистики. Труды А. М. Селищева по старославянскому языку, созданные в эти годы, и до сих пор являются одними из лучших работ.

В связи с выделением из университета гуманитарных факультетов в 1931/32 учебном году в самостоятельный Московский Институт Истории, Философии и Литературы (МИИФЛИ), который существовал до 1941 г., было ликвидировано и славянское отделение.

По настоящему большая научно-исследовательская и педагогическая работа в области славянских литератур, развернулась в наше время в Московском университете только с 1943 г., после слияния МИИФЛИ с университетом в 1941 году, с организацией филологического факультета и славянского отделения при нем. Создана была кафедра славянской филологии под руководством акад. Н. С. Державина.

Своим авторитетом ученого-славяноведа, истинным преклонением перед передовой культурой и литературой славянских народов он сумел увлечь молодые силы славяноведов, нацелить их на решение важнейших проблем. За советом к нему, как к специалисту, главным образом южнославянской филологии и истории, обращались литературоведы, языковеды и историки.

В своих лингвистических изысканиях Н. С. Державин в последнее время разделял марровскую теорию, это не могло не сказаться и на его работах по сербскому и болгарскому эпосу.

Эти работы Н. С. Державина были подвергнуты критике научной общественностью после разгрома марровской теории.

Для литературоведов-славян большую ценность представляют работы академика Державина, вышедшие в 1948 г. — „Христо Ботев — поэт-революционер“ и „Иван Вазов — Жизнь и творчество“.

В книге „Христо Ботев — поэт-революционер“ акад. Н. С. Державин исследовал историческую обстановку, условия жизни и деятелности болгарского революционера, его мировоззрение, жизненный и творческий путь.

Проблема народа и отношения к нему революционера-поэта, основная проблема данного исследования, поэтому акад. Державин анализирует идейное содержание таких стихотворений Ботева, которые воссоздают образ пламенного борца за дело народа. Исследователь отмечает художественную специфику стихотворений Ботева, подчеркивает характерную деталь в его поэзии — слияние образа матери с образом родины, что присуще было славянским поэтам, отражавшим пафос национально-освободительной борьбы.

Действенная сила поэзии Ботева, отмечает акад. Державин, — заключается в революционной романтике, призыве к борьбе за социальную и национальную свободу. Поэт-трибун встает перед глазами читателя этой книги. Н. С. Державин наметил и эволюцию творчества поэта, увязав ее с конкретной обстановкой болгарской жизни.

Книга акад. Державина „Иван Вазов — Жизнь и творчество" является монографическим исследованием развития творчества великого болгарского реалиста, крупнейшей работой из всех работ, посвященных Ивану Вазову. Как и книга о Ботеве, исследование о Вазове и в настоящее время не потеряло своего научного значения.

В анализе творческого пути писателя исследователь поставил ряд литературоведческих проблем на конкретном материале, а именно: проблему связи народа и национальной интеллигенции; личное в жизни и творчестве; проблему традиции и новаторства; содержания и формы; проблему русского влияния в произведениях И. Вазова. Освещение этих проблем дано обстоятельно в живой и увлекательной форме и может служить примером для молодых славяноведов. Нельзя не отметить и некоторых недостатков вульгарно-социологического характера, присущих книге. Анализ творчества дается в соответствии с историко-биографическими данными жизни писателя, но не прослеживается эволюция образов, их логическое художественное развитие и совершенствование в творчестве Вазова, поэтому многие произведения И. Вазова трактуются, как „исторические документы в художественной форме".

Вследствие этого не получили достаточного историко-литературного объяснения причины перехода И. Вазова от поэзии к прозе от одного жанра к другому.

Указанные нами недостатки были присущи многим другим подобным работам, вышедшим в 1940-х гг. В наши дни советское литературоведение ставит проблему художественной и национальной специфики творчества каждого писателя, проблему эволюции художественной формы, проблему относительной самостоятельности и развития формы в литературном процессе каждого народа. И задача исследователей славянских литератур освещать их на конкретном материале художественных произведений.

В 1946 году в „Ученых записках МГУ" Н. С. Державин опубликовал обзорную статью о достижениях русского славяноведения — „Вклад русского народа в мировую науку в области славянской филологии"; в 1951 году в сборнике „Славянская филология" напечатана его статья „М. В. Ломоносов как филолог".

То, что сделано Н. С. Державиным в бытность его в Московском университете, останется как литературоведческое наследие русского славяноведа. Труды акад. Державина высоко оценены советской и болгарской научной общественностью.

Он был избран почетным членом Академии Наук Белорусской ССР, Болгарской Академии Наук, историко-литературоведческие работы его удостоены Сталинской премии.

* * *

В 1947 году литературоведческая и славяноведческая секции кафедры славянской филологии стали самостоятельными кафедрами славянских литератур и славянских языков. Руководство первой кафедрой осуществляли доц. А. И. Павлович и кандидат филологических наук Р. Р. Кузнецова и ныне — доц. Е. З. Цыбенко.

Несомненной заслугой коллектива кафедры следует считать подготовку славяноведческих кадров по всем славянским литературам. В учебно-педагогическом процессе студенты славянского отделения получают подготовку через общие курсы лекций — на первом курсе по введению в славянскую филологию (проф. В. Т. Дитякин), на последующих курсах по литературам изучаемого основного славянского языка. Для студентов славянского отделения, помимо курса литературы основного славянского языка, читается общий курс истории славянских литератур. Делается попытка на основе марксистско-ленинской методологии построить курсы славянских литератур, истории чешской литературы (канд. филологич. наук Р. Р. Кузнецова), польской литературы (доц. Цыбенко), сербской литературы (канд. филолог. наук А. М. Балакин), болгарской литературы (канд. филолог. наук Н. П. Михальская и В. И. Злыднев).

Более обстоятельно изучение важнейших проблем славянских литератур или творчества крупнейших писателей осуществляется в спецсеминарах и спецкурсах. По действующему учебному плану каждый студент на III и IV курсах должен прослушать два спецкурса и участвовать в двух спецсеминарах, написать четыре курсовых и одну завершающую — дипломную работу.

В каком направлении идет научная работа на кафедре славянских литератур, какие проблемы болгарской литературы и устного народного творчества интересуют преподавателей, аспирантов и студентов?

Тематика спецсеминаров и курсовых работ, которые пишут студенты — участники семинара, в известной мере также отражает проблематику исследовательской работы коллектива кафедры. Проблема формирования и развития критического реализма в славянских литературах, литературные связи и проблема влияния русской классической литературы, проблема романтизма в славянских литературах — вот что углубленно изучают наши студенты славянского отделения.

Тематика дипломных работ, написанных и защищенных на кафедре студентами болгарской группы, показывает научные интересы молодого поколения славяноведов.

Студентки Луданова В. и Строева Н. посвятили свои дипломные работы болгарскомуфольклору; первая — „Болгарским хайдутским песням“, вторая — „Бытовым болгарским сказкам“. Классическое наследие болгарской литературы и критики привлекает студентов-дипломников.

Димитрова Т. написала интересную работу — „Любен Каравелов — критик“; Горохова Л. — „Отражение национально-освободительной борьбы болгарского народа в творчестве Любена Каравелова“. Особенно охотно берутся студенты-дипломники славянского от-

деления за темы, посвященные болгарской литературе периода формирования социалистического реализма в поэзии и прозе. О творчестве Николы Вапцарова, Гео Милева, Христо Смирненского, Христо Радевского написаны монографические характеристики студентками-выпускницами Глен Н., Птицыной И., Пономаревой Н., Дьяконовой Д.. Во всех работах делается попытка определить своеобразие художественного метода каждого писателя, его стиля и языка.

Проблема становления и развития социалистического реализма находится в центре внимания и таких работ, как „Путь Л. Стоянова от символизма к реализму" Харченко И., „Отражение сентябрьского восстания 1923 г. в произведении К. Велкова „Село Борово" Скороходовой Л., „Изображение современной болгарской деревни в романе А. Гуляшки „МТ станция" Волдохиной Л., „Образ положительного героя в творчестве Даскалова", роман „Пъть" и повесть „Орденоносец" Елисеевой Т., „Образ коммуниста в болгарской литературе периода революционного движения 1941—1944 гг." Викснинной Т., „Отражение отечественной войны болгарского народа в творчестве П. Вежинова" М. Бурацкой и др. Мы перечислили только наиболее значительные и характерные в этом плане работы. Укажем, что студенты университета с неослабным вниманием следят за развитием современной болгарской литературы. Роман Д. Димова „Табак" появился в 1951 г., а в 1953 г. монографический анализ романа был сделан в дипломной работе студентки Кривенец Л. — „Роман Д. Димова „Табак" — крупный успех современной болгарской литературы".

Новая редакция романа Д. Димова „Табак" послужила темой дипломной работы студентки Веремиюк Н. Она сделала сопоставления „Двух редакций романа Димитра Димова „Табак"; литературоведческие наблюдения Веремиюк Н. имеют научную основу и представляют большой интерес для славянского литературоведения. Лучшие из работ рекомендованы в сборник критических исследований, посвященных современной болгарской литературе, который готовит кафедра. Усилиями членов кафедры славянских литератур, в целях улучшения учебного процесса, повышения качества подготовки студентов составлены программы по основным славянским литературам.

„Программа по истории болгарской литературы" (для славянских отделений филологических факультетов государственных университетов) составлена кандидатом филологических наук Н. П. Михальской.

Если в настоящее время развертывается большая славяноведческая работа в Институте славяноведения и в Институте мировой литературы, в издательствах, то в этом несомненная заслуга кафедр славянского отделения, выпустивших за период с 1947 по 1955 год — 208 славяноведов; 14 из них защитили кандидатские диссертации. Большую помощь оказывает коллектив кафедры славяноведам других учебных и научных учреждений путем обсуждения их работ на своих заседаниях.

Член кафедры и преподаватель болгарской литературы Н. П. Михальская защитила кандидатскую диссертацию о творчестве Ива-

на Вазова; монографическое исследование о творчестве Георгия Караславова представила Ученому Совету к защите в качестве кандидатской диссертации И. М. Антоненко.

Каждая диссертация, представляемая Ученому Совету, предварительно обстоятельно обсуждается на заседаниях кафедры, и только после известной доработки, а теперь — после опубликования отдельных глав из нее, рекомендуется кафедрой к защите.

Аспирантка кафедры славянских литератур Г. Ильина защитила диссертацию, посвященную сатире Алеко Константинова, а аспирантка Т. Елисеева готовит монографию о прозе Л. Стоянова.

Двумя славянскими кафедрами издается сборник „Славянская филология". В сборнике, вышедшем в 1951 г., опубликована статья Д. Ф. Маркова „Источники силы поэзии Христо Ясенова". Проблеме русского влияния на формирование реализма Ивана Вазова посвящена статья Н. П. Михальской „Литературно критические взгляды Ивана Вазова. Вазов и русская литература, которая опубликована во втором сборнике „Славянская филология" (1954).

Для массового советского читателя необходимы пояснительные статьи к произведениям славянских писателей, переведенным на русский язык, и в этом отношении члены кафедры славянских литератур помогают нашим издательствам, пишут предисловия, составляют комментарии к готовящимся в издательствах переводам произведений славянских писателей; ряд статей-справок опубликован членами кафедры в БСЭ нового издания. Таким образом идет на кафедре научная работа. В настоящее время кафедра славянских литератур ставит перед собой новые задачи — составление учебных пособий и учебников по славянским литературам. Так, в недавно вышедшем в издательстве Московского университета „Курсе лекций по истории зарубежных литератур XX века" опубликованы главы о болгарской литературе конца XIX и XX вв. В. И. Злыдневым и Д. Ф. Марковым. Кафедра также ставит своей задачей разработку важнейших теоретических проблем, освещение которых поможет научно изложить литературный процесс в целом и творество отдельных писателей. Такими проблемами являются: вопрос о периодизации развития славянских литератур, проблема романтизма, проблема взаимосвязи устной поэзии и письменной литературы, основные проблемы развития критического реализма и социалистического реализма в славянских странах, проблема общности славянских литератур и национальной специфики их. Все эти проблемы требуют освещения с позиций марксистко-ленинской методологии.

Коллектив кафедры, как и все ученые факультета и Московского университета, вносят свою долю в дело развития дружбы и укрепления культурных и литературных связей.

Отмечая роль Московского университета в подготовке болгарских деятелей науки, культуры и литературы, аспиранты и студенты из Болгарии в своем приветственном адресе по случаю 200-летия университета „с чувством сердечной благодарности и признательности" писали:

„Нашият любим Московски университет е изиграл велика роля в развитието на руската и световната наука, на руското революцион-

но движение. В него са се учили бележитите дейци на руската наука и революционно-демократична мисъл — Белински, Херцен, Огарев, Сеченов, Тимирязев.

Със своите революционни традиции и прогресивна мисъл Московският университет е възпитал и българския революционер от епохата на Възраждането — Любен Каравелов.

Ние сме радостни, че заедно със съветските студенти и аспиранти чествуваме този славен юбилей на Московския университет. Този празник ще ни вдъхнови към още по-упорита работа, за да оправдаем доверието на нашия народ и големите грижи на съветските преподаватели, за да станем истински носители на дълбоки и трайни знания, за да станем активни дейци на нерушимата българо-съветска дружба и борци за социализма в нашата страна."

В дни юбилейных торжеств, посвященных 200-летию Московского университета, с докладом о происхождении славян, вызвавшим большой интерес у профессоров, преподавателей, аспирантов и студентов выступил профессор Софийского университета Владимир Георгиев. Как торжественное собрание филологического факультета, на котором выступали славянские ученые-гости, так и встреча на кафедре вылились в яркую и волнующую демонстрацию дружбы и братского сотрудничества. Нерушимая дружба советских людей и болгарского народа будет с каждым годом еще более крепнуть, а научные связи расширяться. Почетная и благодарная в этом деле роль принадлежит и Московскому университету.

СТИХЪТ НА СМИРНЕНСКИ

от Н. Лилиев

Спомените на близките до Христо Смирненски помагат и на ония, които не са познавали лично поета, да получат по-вярна представа не само за човека Смирненски, а и за неговото поетическо творчество. Те им позволяват да разберат още по-ясно защо жизнерадостният юноша Христо Смирненски е отправил поглед към идеала, който обединява най-прогресивните люде на цялото днешно човечество.

Според неговата сестра Надежда Измирлиева „под напора на своите израснали поетически сили" Смирненски намира, че „някои от творбите му са слаби" и иска да не бъдат оставени във второто издание на сбирката „Да бъде ден". Често казва: „Сега да мога, ще залича много от тях и ще създам нови. Защо не почвам сега?"

Още през 1914/15 учебна година изпитът по български език в Техническото училище, дето преподавателят по литература Климент Карагюлев е вече успял да вдъхне и у своите ученици любов към здравата реалистична поезия на наши и руски поети, помага на поета Смирненски да изучи основно строежа на българското стихосложение, да разбере, „че на всеки стихотворен размер е присъщ определен ритмически характер, но само в потенция: в живия конкретен текст всеки размер може да звучи разнообразно в зависимост от съчетанието с другите идейно-интонационни условия".[1] Още тогава Смирненски разбира, че високият граждански патос, композиционната напрегнатост, многообразието на поетическите форми, лирическият тон, действената сила на живия и страстен стих, римите, алитерациите, към които поетът понякога прибягва, за да подчертае главната мисъл на своето стихотворение, основната ритмическа вълна — ще рече всичко, което издава музикалният характер на неговото поетическо творчество, не би могло да бъде отделна самоцелна задача, а средство, с което авторът се стреми да увлече читателя и да разкрие новото идейно съдържание на това, което го е вълнувало, когато е сядал да пише. Поетът сякаш не би искал да поучава, а да трогва читателя, да го възпламенява за подвизи в живота. Дори в хумористичните стихотворения, които според приятелите на Смирненски са писани с необикновена лекота и най-често звучат като импровизации, чуваме неговия собствен глас; чувствуваме, че самата форма има на какво да се опре,

[1] В. И. Сорокин, Анализ литературного произведения. Учпедгиз, Москва, 1955, стр. 238.

за да предаде на стихотворението по-голяма изразност, плътност и сила. Тия стихотворения не се лишени от по-сложен подтекст — нещо, което ни позволява да мислим, че те не са плод на случайно хрумване, а — на съзнателно отношение у автора към случки и събития не само в нашия живот. Колкото голямо и да е дарованието на поета, значителността на неговите стихоторения се определя от богатството на тяхното съдържание. Тая закономерност на художественото творчество е много ясно определена от Чернишевски, който бележи: „За необходимостта от талант няма какво да се говори... Човек без поетически талант не е поет. Но талантът дава само възможност да се действува. Какво ще бъде качеството на тая дейност зависи вече от нейния смисъл, от нейното съдържание.“ Тъкмо това ново съдържание, което поетът носи със себе си, определя и новите особености във формата на неговите стихотворения.

Малко е да се каже, че Христо Смирненски заема особено място в нашата поезия, че със своето изкуство носи нещо ново, нещо свое в тая поезия, че е съществено различен дори от Димитър Полянов, с когото го сродява еднаквият поглед върху света, че качествено неговото творчество, което обогатява читателя, като му позволява да вижда световните промени в нова светлина, е нов етап в нейното развитие. Наистина на това творчество е чужда поетическата неопределеност на поетите от двадесетте години на двадесетия век, но то впива своите корени в най-хубавото на нашата лирическа поезия и ни кара да мислим преди всичко за народната песен и за Ботев. — Толкова непосредствено, толкова искрено и чисто звучат дори най-случайните стихотворения на Христо Смирненски, насочени предимно към онези обществени явления, които наричаме Велика октомврийска социалистическа революция.

Съвършенството в художествеността на формата, което изтича от смисления на съдържанието, тая безпогрешност на стиха, тая ритмика, която вълнува и увлича и най-немузикалното ухо, са още едно доказателство, че пролетарската поезия у нас се е развивала не по пътя на отрицанието на миналите етапи изобщо в развитието на българската поезия, че е споявала тези етапи, обогатявала ги е с нови ритмически единици, с нови образи, които в никой случай не са самоценни, с нови рими, вливала е нов идеен смисъл в тяхното съдържание. Така поетиката на Христо Смирненски със своите възторжени интонации — една от нейните особености, които красят българското стихосложение, — намира дълбоко обяснение: думите, които не служат само да запълнят стихотворния размер, са пречупени през индивидуалността на поета и са получили нов смисъл — и тоя, който са имали досега, и тоя, който им е предало новото време. Тия думи служат на идейната борба. Дори често употребяваните от тях сякаш са заживели нов живот и са придобили ново, неподозирано звучение. Поетът е намерил свой собствен глас, който пази във всички свои стихотворни откъси. Разказва с еднаква емоционална страстност и за своите сърдечни преживелици, и за своите чувства и мисли, които вълнуват по-широк кръг от хора. Образите са изненадващи и смели; отстранени са

случайните подробности; всяко стихотворение е подчинено на дълбоко индивидуалния поетически стил на автора, на неговата строга композиция, която го отделя от останалите български поети, негови съвременници; в широкия диапазон на тая непосредствена, раздвижена, динамична поезия намират отражение най-съкровените копнежи на поета, най-възвишените негови устреми и надежди —

Когато сред блясъци нови
земята ще ври, ще гори
в огньове, огньове, огньове
и дъжд от искри.

Тия стихове, които разлистват възторжените дни на един млад живот, не изчезват бързо от паметта ни. Тяхна тема са великите събития, които разтърсват света. Над тяхната звукова страна Христо Смирненски работи с най-голяма съсредоточеност. Различните редакции на тая дълбоко лирична поезия, окрилена с думи, които идат направо от сърцето, говорят преди всичко за строгата сериозност, с която младият поет се е отнасял към своята нова революционна поезия, колко придирчив е бил той към всяко свое стихотворение. Сравненията, епитетите, метафорите в тая правдива реалистична поезия, която вълнува читателя, са винаги нови, не се повтарят; не се повтарят и неточните ударения на отделните думи, които изчезват дори в по-сетнешните издания на стихотворенията. Всеки стих е подчинен на основния замисъл, на основната идея. Не съществува сам за себе си — неделим е от цялото. Намерена е същността на всяка употребена дума. Ние бихме могли да се съгласим с приятелите на Христо Смирненски, които твърдят, че той е писал извънредно леко, но не бихме могли да приемем, че изобщо Смирненски не е познавал „мъката на творчеството". Та има ли изкуство без труд? И какво лошо има тук, щом дори петнадесетгодишният Пушкин, за когото също се знае, че е имал необикновен дар да импровизира, през 1814 г. е могъл да каже:

— Хорошие стихи не так легко писать.

За новото съдържание, което носи поезията на Смирненски, потребно е било да се освободи тогавашната поезия от съществуващите канони и да се изведе на път, отдето със своето чудно въображение, прехласнат, поетът е могъл да следи устремения бяг на бодрите ескадрони, полетели „с факела на нова вяра":

— Ах, летете, ескадрони! В устрема ви милиони
погледи са приковани със надежда и любов.

Естественият непринуден „анжамбман" „милиони погледи", отмерените паузи още по-силно подчертават задъхания ритъм на стихотворението, дето всичко е размах и движение.

Новото величествено съдържание на тая поезия изисква тържествен тон и поетът, верен на своята творческа индивидуалност, го постига, като непрекъснато разширява кръга на своята тематика. Той оживява не само всичко, което вижда и разбира. Със своето богато въображение Смирненски умее да улови събития,

станали извън обсега на неговото наблюдение; само с два стиха да ни накара да почувствуваме какво е загубил светът:

— и виждаш: цялата земя не стига
едно сърце да погребе.

От голямо значение за стиха и в днешната българска поезия е римата. Широка известност добива прочутата мисъл на Репин, че дълбоката идея става внушителна само в съвършена форма — или да си послужим с думите на Валерий Брюсов, че само оня може да изрази напълно своето дарование, да разкрие своята душа, който владее в съвършенство техниката на своето изкуство! Безпогрешният усет за език позволява на Христо Смирненски да употребява думите най-правилно, да изтръгва от тях най-голяма звучност. Негова стихия е римата: най-често мъжка, най-често богата, порядко женска, дори дактилическа, съставна, както това е възможно и в немското, и в руското, и дори във френското стихосложение — винаги нова, винаги оригинална, винаги пълна, разнообразна, изразителна.

Да се изучава богатият и разнообразен опит на Смирненски — да се прониква в тайната на неговото поетическо майсторство — ще рече да се отбележи най-първо умението на поета да си служи със словесното богатство на нашия език, да го направи свое, умението да владее в съвършенство, което не знае предели, трудната стихотворна наука. Най-първите стихотворни опити на Смирненски издават това умение да се нареждат думите така, че да имат своето въздействие върху читателя, да не будят никакви езикови двусмисленост и. Стиховете на петнадесетгодишния поет, който постепенно израства като личност със своя собствена биография, като ясно разграничена поетическа индивидуалност със свое собствено лице, не са лишени от необходимата поетическа грамотност и се приемат като произведения на поет, който знае какво иска да каже със своето стихотворение и с оглед към това да разпредели целия материал, с който разполага.

Христо Смирненски бързо зрее като поет, като творческа личност. И най-повърхностният поглед ще открие съществената разлика между опитите на юношата и стихотворенията, писани в последните дни на неговия кратък живот. И тези опити сякаш искат да потвърдят думите на поета Владимир Маяковски, че „ямб, свободен стих, алитерация, асонанс не се създават всеки ден", че може да се работи и „над тяхното продължение, внедряване, разпространение". Ясно личи – тези опити, това непрекъснато горение на богатата емоционална природа на поета са необходима предпоставка за бъдещата конкретност и чистота в поезията на Смирненски, лирическият герой на която е даден, когато:

Като звън на далечни, грамадни камбани,
като гръм на стихийни вълни,
свободата зове непрестанно в сърца ни
към лазура на нови страни.

Не всички стихове на Христо Смирненски са еднакво възторжени. Много от тях са отражение на народни неволи, на народни

бедствия. Но в тая поезия на народната болка най-често се откликва зовът на борба. Както у всички поети-оптимисти, стиховете и на нашия Смирненски звучат мажорно — „не са плачливи. Те не възбуждат у някого извън пролетариата — както пише Георги Бакалов през 1925 г., състрадание към пролетарските мъки, а в самия пролетариат крепят бодростта, засилват увереността в борбата, разпалват жаждата за борба. Нито един миньорен тон във възторжената поезия на пролетарския бард!“ Макар и при неговия случай да би могло да се каже, че „римата едоминанта, която определя всички други поетически елементи“, „ритъмът е основната сила, основната енергия на стиха.“[1] Тази „основна енергия на стиха“, която всеки поет „трябва да развива у себе си“, дава истинска представа за поетическата яркост в стиховете на Христо Смирненски, който в своите музикални видения не се стреми към „математическа“ музика. Защото, дали ще се пише тая музика „с логаритмическите таблици на модернизма или с таблицата за умножение на старите школи, тя все си остава математика“,[2] лишена от живия дух на творчеството, от характерността на интонацията. Подобна поезия нито е, нито би желала да бъде поезията на Христо Смирненски.

От спомените на неговите близки ние узнаваме още, че Смирненски е обичал обикновено нощем пред приятели да рецитира свои стихове много често, преди още тия стихове да са били сложени на хартия, за да провери как ще прозвучат, какво въздействие биха имали върху слушателя. Особено важно е да се отбележи, че Смирненски дори е намирал чужди мелодии за своето музикално слово, той, който не е проявявал голяма слабост към музиката. Сякаш за него е писано посланието на Владимир Маяковски към пролетарските поети:

работать
до седьмого пота
над поднятием количества,
над улучшением качества.

И наистина броят на стихотворенията на Смирненски расте непрекъснато, подобрява се и тяхното качество. „Ако Христо Смирненски беше жив, той сега щеше да бъде в разцвета на своите творчески сили. С колко и с какви творби щеше да бъде обогатена нашата литература! Колко и какви творби би дал още на нашия народ, на неговата чудесна младеж любимият поет на „огнените гриви“, авторът на „Въглекопач“ и „Червените ескадрони“ — този изумително надарен художник на словото с изключителни по мащаб и многостранност възможности, истински син на работническата класа, забележително трудоспособен и плодовит![3]

Не е случайно, че поет като Христо Радевски възжелава

тъй както Смирненски да пея,
тъй както Ботев да умра —

[1] Владимир Маяковски, Как се пишат стихове?, стр. 50.
[2] Литературная газета, № 8 (3037) от 17 януари 1953.
[3] Вълко Червенков, За културата и изкуството, стр. 126.

че композитори като Андрей Стоянов и Веселин Стоянов спират вниманието си върху неговите стихове. Веселин Стоянов написа кантата върху пет стихотворения от Христо Смирненски: „Да бъде ден", „Към висини", „Огнен път", „Москва", „Червените ескадрони", Андрей Стоянов композира две песни за соло пение с пиано на текст от Смирненски: „Старият музикант" и „Като черна гробница"; две мелодекламации с пиано: „Ковачът" и „Слепият" и за смесен хор „Да бъде ден". Смирненски, който свободно преминава от един стихотворен размер към друг, който прекрасно чувствува музиката на стиха, който във своето последно стихотворение „Моряци" от 25 март 1923 г. пише:

— И на вълните горди с гордостта
въртим ний крепките весла,
а като бели пламъци в нощта
размахват чайките крила...

не е могъл да не привлече вниманието на българския композитор, да не го вдъхнови за творческо дело, да не му нашепне нови, дотогава неуловими от него съзвучия.

Макар да си поставя голям кръг от проблеми в областта на стихосложението, не бива да се мисли, че стихотворното изкуство на Христо Смирненски е проблема само на българското стихосложение. Не бива да се откъсва това творчество нито от традицията на българската поезия в миналото, която държи връзка със славянската напевност, нито от съвременната българска поезия, която се нуждае от по-голямо „богатство на въображението", от по-голяма „пълнота на чувството", на която трябва да се пожелае

„больше поэтов хороших и разных".

И за Христо Смирненски остава вярна мисълта, че грижата за форма не е превърната в самоцел или както се пише обикновено в учебните помагала, съвършенството в художествената форма е в нейното дълбоко, пълно съответствие със съдържанието. Бихме могли да перифразираме думите, които обикновено се произнасят за Маяковски, ако искаме да характеризираме най-добре делото на нашия поет: — Значението на Христо Смирненски се крие в това, че той при новите условия като истински новатор е развивал и продължавал най-добрите традиции на българската класическа поезия, пронизани от демократическите освободителни революционни устреми както в областта на съдържанието, така и в областта на формата.

Дори когато пише общо за работника, за моряците, за въглекопача, в стихотворенията на Смирненски ние чувствуваме човека с неговите тревоги и вълнения, с неговите мисли и мечти. Наистина тая поезия в своята най-съществена част е политическа, но тя е преди всичко и предимно лирическа: стиховете, които разкриват нейното революционно съдържание, не са схематически, не са изречения от вестникарски статии, при които само римите ни подсещат, че четем стихове, а пламенни слова, минали през вдъхновеното сърце на поета:

„И ако слънцето угасне в боевете —
то моето сърце кат слънце ще им свети
през бурната тъма“ —

Сестрата на Христо Смирненски разказва как е почувствувала силата на „Червените ескадрони“. Има нещо дълбоко трогателно в нейния разказ: Девети септември я намира народна учителка в селото, гдето тържествено посрещат съветската войска. От двете страни на улицата — шосето между Самоков и Ихтиман — са наредени граждани, ученици и учители. Чува се вече топот на коне — в селото влиза съветската конница и тъкмо в тоя миг по радиото, оставено отворено в стаята, дето живее Измирлиева, се понасят любимите стихове — може би нашият народен артист Владимир Трандафилов чете развълнувано:

„Ах, летете вий сред сеч и дъжд от огнени картечи,
вий — развихрени предтечи на безоблачните дни! —

Сестрата на поета е почувствувала по-силно от всеки друг път „Червените ескадрони“. Едва ли би могъл да се намери подобър съпровод при изпълнението на тая поезия от топота на устремената конница.

Трябва да се съгласим, че наследството на Христо Смирненски все още не е достатъчно изучено и използувано и че неговата разработка ще изиграе голяма роля в развитието на нашата поезия.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЛИЯНИЕТО НА РУСКАТА ОБЩЕСТВЕНА МИСЪЛ ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. ВЪРХУ ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Илия Конев

Делото на Любен Каравелов и мястото, което той заема в политическото и културното възраждане на българския народ, от дълги години са предмет на изследване от нашата историческа и литературна наука. Редица наши и съветски историци и литературоведи допринесоха твърде много за научното изясняване на идеологията и основните моменти от борческия живот на този виден български патриот и възторжен борец за националната свобода и културния напредък на народа ни.[1]

Въпреки това обаче не са малко и ония въпроси относно живота, писателското и революционното дело на Любен Каравелов, които все още не са напълно разрешени. Един от тях е и въпросът за влиянието, което руската обществена мисъл от 60-те години на миналия век е оказала върху творчеството и идейното оформяване на Любен Каравелов. Известно е, че още приживе Любен Каравелов е бил обвиняван от враговете на национално освободителната борба на българския народ като пропагандатор на „опасни руски идеи",

---

[1] По-важни изследвания за Каравелов по интересуващия ни проблем са: „История на новата българска литература" от Б. Пенев, т. IV, ч. II; „Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението" от Ив. Шишманов, Библиотека на Славянска беседа, кн. 16, 1921 г., стр. 39—64; „За дейността и идеите на Любен Каравелов" от Михаил Димитров, сп. „Исторически преглед", 1954 г., кн. 2, стр. 3—8; „Любен Каравелов велик писател, революционен деец и патриот" от Георги Караславов, сп. „Септември", 1954 г., кн. 3, стр. 117—123; „Любен Каравелов. Мироглед и художествено творчество" от Пантелей Зарев, сп. „Септември", 1955 г., кн. 4, стр. 104—140; „Любен Каравелов и Гоголь. (К истории русского литературного влияния в Болгарии)" от Велчо Велчев, Ученые записки Московского университета, филологического факультета, Москва 1947 г., стр. 91—125; „Любен Каравелов — бележит революционер-демократ" от Александър Бурмов, сп. „Младеж, VII, 1954 г., кн. 1, стр. 13—30; „Любен Каравелов" от Стойко Божков, сп. „Език и литература", 1954 г., кн. 1, стр. 19—29; „Още веднаж за идеологията и дейността на Любен Каравелов" от Н. Кондарев, сп. „Исторически преглед", 1955 г., кн. 4, стр. 3—31; „Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно творчество", София 1949 г., от Георги Константинов; „Мирогледът на Любен Каравелов" от Борис Ценков, сп. „Философска мисъл", 1954 г., кн. 1, стр. 42—53; „Любен Каравелов — литературен критик и теоретик" от Цв. Унджиева, сп. „Септември", 1954 г., кн. 2; „Любен Каравелов и Сърбия" от Илия Конев, Известия на Института за българска литература при БАН, 1955 г., кн. III, стр. 113—166; „Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России" от К. А. Копержинский, Известия АН СССР" Отд. литературы и языка, Москва 1948 г., т. VII; „Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60—70-х годах XIX века" от Л. Эрихонов, Москва 1950 г., стр. 3—96.

и че отделни автори в своите изказвания за неговата дейност с радост отбелязват благотворното влияние на руската обществена мисъл. Достатъчно е да спомена факта, че видният сръбски революционер-демократ Светозар Маркович и други прогресивни сръбски дейци от онова време в някои свои работи с благодарност признават и високо оценяват активната роля, която Любен Каравелов е играл в обществено-политическия и културен живот на Сърбия *именно като руски възпитаник и агитатор на освободителните идеи на руската художествена литература.* Непосредствено след Освобождението негови съвременници изтъкват не на едно място огромното влияние, което му оказва руската обществена мисъл (Зах. Стоянов, С. Бобчев, К. Величков, М. Маджаров и др.). По-късно Иван Шишманов написа специално изследване върху влиянието на украинския поет и революционер Тарас Шевченко в България, а Боян Пенев в своите университетски лекции и отделни трудове за Любен Каравелов постави на по-широка основа разглеждането на въпроса за влиянието на руската обществена мисъл върху нашия писател. Основният извод на Боян Пенев е, че по време на своето пребиваване в Русия Любен Каравелов е изпитал въздействието най-вече на славянофилите, чиито разбирания по политическото и културното развитие на нашия народ тогава той е споделял. Твърдения, че Каравелов е ученик на славянофилите — макар и да не е бил чужд на революционно настроените кръгове в Москва и да е възприел *само естетическите* възгледи на Чернишевски — се срещат в монографиите на Михаил Димитров, Георги Константинов и други наши и съветски литературоведи.[1]

Успоредно с това обаче в литературата за Любен Каравелов са приведени и редица факти относно решаващото въздействие на руските революционни демократи върху него и революционно-демократическите елементи в идеологията, писателската и обществено-политическата му дейност. Така например в своята студия „Любен Каравелов и Гоголь. К истории русского литературного влияния в Болгарии" („Ученые записки Московского университета, филологического факультета", 1947, стр. 91) Велчо Велчев, като взема под внимание съществени моменти от творческото развитие на Каравелов, прави следния извод: „Не принимая безоговорочно это утверждение (става дума за влиянието на славянофилите, б. м.) мы скажем здесь лишь, что какие бы влияния русской литературы ни испытал Каравелов, доминирующим и определяющим было для него влияние революционеров-демократов" (разредка на В. Велчев).

Същото разбиране по този основен въпрос, подкрепено с много и важни факти от обществено-революционната и писателската практика на Каравелов, ние срещаме в посочените вече статии на

[1] Г. Константинов, Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно творчество, София 1949 г.; М. Димитров, За дейността и идеите на Любен Каравелов. Сп. „Исторически преглед", 1954 г., кн. 2, стр. 3—18; История на България, София 1954 г., т. I, стр. 426—436; „История Болгарии", Москва 1954 г., т. I, стр. 269—270; Л. Воробьов, Христо Ботев, Москва 1954 г., Большая Советская энциклопедия, Второе издание, Москва, т. 20, стр. 97.

Г. Караславов, П. Зарев, Н. Кондарев, Ал. Бурмов, Ст. Божков Л. Ерихонов и др.

В това изследване си поставяме задачата въз основа на всички достъпни за нас архивни и други материали да разгледаме по-основно връзките на Любен Каравелов със славянофилите в Русия и някои въпроси относно влиянието, което му оказва прогресивната руска обществена мисъл от шестдесетте години на миналия век.

I

Литературното, обществено-политическото и революционното дело на Любен Каравелов е в най-близка връзка с дългогодишната националноосвободителна борба на българския народ и с руската обществена мисъл от 60-те години на миналия век. „Два са източниците на революционната идеология на Любен Каравелов: освободителното движение на българските селяни и занаятчии и идеите на великите руски революционни демократи" — четем в редакционната статия на вестник „Работническо дело" от 2. II. 1954 г.[1], написана по повод седемдесет и пет годишнината от смъртта на Любен Каравелов.

Известно е от биографията на този виден български писател и революционен деец, че през 40-те и 50-те години на миналото столетие той се учи в град Копривщица и Пловдив. Като ученик и по-късно — когато заедно с баща си обикаля из разни краища на България, Сърбия и Турция, — той е свидетел на много мрачни сцени от робството, близък е на чувствата и свободолюбивите мисли на своя народ, опознава неговата готовност за борба с поробителя и като него открито ненавижда гръцкото духовенство, българските чорбаджии и турските бейове и паши. Все по това време Любен Каравелов записва и с младежки възторг пее песните, в които нашият народ е въплотил своите болки и мечти, своята обич към падналите в борбата за свободата му герои. Младият възпитаник на Найден Геров знае имената на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Никола Палаузов, Константин Фотинов и други, чието патриотично дело поражда у него чувства на любов към народ и отечество.

Като изоставяме тук подробното разглеждане на въпроса за мястото, което родната литература и родната обстановка от онова време имат в развитието на Любен Каравелов,[2] ще направим опит да установим ония знания и представи за Русия, за живота и борбите на руския народ, които той е имал още преди да напусне България. Установявайки първоначалните му познания за Русия, ние добиваме и значително по-правилна и по-пълна представа за оная здрава връзка между непосредствените впечатления, които Любен

[1] Вж. също Стойко Божков, Голям писател-реалист. Към 75-годишнината от смъртта на Любен Каравелов, Работническо дело, бр. 31, 31. I. 1954 г.

[2] За някои подробности по този въпрос вж. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II; Г. Константинов, Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно творчество, София 1949 г., Юбилеен сборник Копривщица, ч. I—II.

Каравелов има от живота в поробена България, и онова огромно богатство, което той почерпва от руската художествена литература и руската обществена мисъл от шестдесетте години на миналия век.

Още като ученик в родния си град Копривщица и по-късно, в Пловдив, Любен Каравелов има щастливата възможност да се учи при руския възпитаник Найден Геров, от когото, несъмнено, научава много неща за живота, историческото минало и културата на руския народ. При Найден Геров Каравелов учи руски език и голяма е вероятността да е познавал някои от руските книги в библиотеката му. Каравелов жадно поглъща патриотичните слова на своя учител, вслушва се в неговите съвети и с интерес чете издаваните по онова време български и руски книги с патриотична тематика. И днес в една от стените на родната му къща в град Копривщица стои вградена ракла, а до нея — малка библиотека, на която са се намирали прочетените от него книги: „Райна княгиня" от Велтман, преведена от Иоаким Груев през 1852 г. в Белград; „Кратка всеобща история" от Смарагдов, преведена също от И. Груев; „Критически издиряния за историята българска" от Юрий Венелин, преведена от Ботю Петков; „Всеобща история для детей, больших и малих", част I, излязла в Москва през 1829 г.,[1] една твърде интересна книга в ръкопис за Момчил войвода, притежавана от баща му,[2] и др.

Може да се допусне, че още в Копривщица или в Пловдив Любен Каравелов е познавал популярната за онова време книга на В. Григорович „Очерки путешествия по Европейской Турций", излязла в Казан през 1848 г. и притежавана от Иоаким Груев и Найден Геров.

Като ученик в Пловдивския гимназион и след това — в Пловдивското класно училище през 1850—1852 г. — Любен Каравелов разширява значително своите познания за Русия. Тук изглежда той е имал възможност да чете популярния тогава „Русский вестник" на Катков, на страниците на който били помествани интересни статии за Русия и освободителната борба на южнославянските народи, а така също и прогресивни белетристични творби и стихотворения от видни руски автори. (Островски, Плещеев, Полонски, М. Вовчок и др.). Каравелов редовно следи и българския вестник „Цариградски вестник", който му харесвал твърде много със статиите против ненавижданото от самия него гръцко духовенство.[3] В този вестник за времето от 1851 до 1857 г. са поместени около 30 политически хроники и разкази за Русия и много творби на руски автори, по-

[1] Тази история е получена в Копривщица едва през 1843 г., когато Любен Каравелов е бил вече ученик в местното училище. Не знаем с положителност дали той я е чел. Останалите книги са били получавани от неговия баща и вуйчо, чиито имена са отбелязани в списъка на „спомоществователите", приложен към всяка книга. Че той е чел тези книги се вижда и от някои бележки в канцеларията на музеите в Копривщица.

[2] Ив. Г. Клинчаров, Любен Каравелов, биография, София 1952 г., стр. 25.

[3] Това, че Каравелов е чел много внимателно всеки брой на „Цариградски вестник", се вижда от някои негови изказвания в „Записки за България и за българите" (Вж. „Записките", стр. 73).

важни от които са: „Младата сибирянка“ (Разказ за пътешествията на Прасковая из Русия);[1] Рецензия от проф. Константин Петрович Зеленский за книгата „Жизнеописание на Юрий Иванович Венелин“;[2] статия из „Северная пчела“ за подвига на обикновен руски човек, преведена от Никола Палаузов;[3] „Море“, стихотворение от Д. Давидов, превод на И. Груев;[4] „Остров от Борнголм“, пътепис от М. Карамзин, превод на Т. Шишков[4] и др.

Преди да завърши Пловдивското класно училище, Любен Каравелов прочита и няколко руски книги, заглавията на които сам той с радост отбелязва: „Но ето един мой съученик, на когото баща му беше ходил във Влашко, ми даде няколко руски книги. Аз се намирах в блажено състояние. Тия книги бяха, ако помня добре, техните заглавия: Рицари Лебедя или двор Великого Карла, роман от XVIII в.; Жизнь Наполеона Бонапарта; Превращенията от Овидий и Разговори росско-греческо-французские, които бяха издадени в Одеса. Във времето на безкнижието аз ги зазубрих наизуст...“[6]. От този момент нататък броят на прочитаните от Каравелов руски книги, разкази и статии непрестанно се увеличава. По време на Кримската война и своите обиколки из България и Сърбия (1853—1856 г.) той навярно се е срещал с руски граждани или други лица, които са го осведомявали за живота в Русия и са му давали някои книги. Може би и тези непознати за нас руски граждани са засилили у Каравелов желанието да се учи в Русия, от тях навярно е получил и така необходимите му тогава обещания за съдействие и помощ. Мъчно може да се допусне, че до 1857 г. Любен Каравелов, бидейки в Цариград, където е пребивавал и работил Петко Славейков, не е познавал някои от изданията му, в които били поместени в превод на български и стихотворения от руски автори. Така например в „Смесна китка“ от 1852 г. Славейков публикува авторизиран превод на една басня от Крилов и стихотворенията на Пушкин „Погасло дневное светило“ („Стара планина“) и „Не пой красавица“ („Канарче“).

Всичко това безспорно оставя дълбока диря в духовното развитие на младия Каравелов, който макар и да е бил тогава силно отвратен от низкия морал на гръцките фанариоти и пловдивските чорбаджии, от своеволията на турския поробител и постоянно разрастващата се социална неправда, все още не е познавал верния път на борбата за извоюване на истинска народна свобода.

---

[1] Цариградски вестник, 1851 г., бр. 36—49.
[2] Пак там, бр. 64, стр. 2—3.
[3] Цариградски вестник, бр. 103, 3. I. 1853 г., стр. 2—3.
[4] Пак там, бр. 24, 24. II. 1851 г.
[5] Пак там, бр. 154—157, 2—23. I. 1853 г.
[6] Л. Каравелов, Записки за България и за българите, София 1930 г., стр. 126. Това признание на Каравелов по наше мнение се отнася само за книгите, които той е прочел в Пловдив, но не и за ония статии и разкази в руски и български вестници, които е познавал още преди да постъпи в Пловдивското класно училище.

* * *

На руска земя Любен Каравелов стъпва в първите дни на месец юни 1857 г.,[1] а в края на месец ноември същата година той е вече в Москва. Заминаването му за Русия по време съвпада с назначаването на Найден Геров за руски консул в Пловдив. За нас този факт не е без значение. Той е в известна връзка както с изпращането на Любен Каравелов на учение в Русия, така също и с важни моменти от живота му в Москва. Поради това ще се спрем тук накратко върху някои обстоятелства, които предшествуват отиването на Каравелов в Русия.

Преди всичко интересно е да се знае на какви условия според указанията на руското правителство трябвало да отговарят ония български младежи, за които руското консулство в град Пловдив ще ходатайствува да бъдат изпратени на учение в Русия. Отговор на този въпрос намираме в някои официални документи на руското консулство в Цариград и в статии на важни представители на славянофилството в Русия. В писмо от 27 юни 1857 г., писано малко след заминаването на Любен Каравелов за Русия руският посланик в Цариград Бутенев, запознавайки Найден Геров с особените задължения, които ще трябва да изпълнява като руски консул в Пловдив, пише и следното: Вы будете поставлять наше консульство в Адрианополе в известность обо всем най-более замечательном в месте пребывания Вашего... о лицах из Православных жителей Филиппопольской области, *в особенности из болгар, которые изъявили бы желание получить образование в России и заслуживали бы этой милости по своим уважительным качествам и преданности к России*" (к. м.).[2]

В това и други свои писма до Найден Геров Бутенев и още един отговорен чиновник в канцеларията на руското посолство в Цариград, на име Новиков, конкретизират „уважителните качества", които трябва да притежават представените за учение в Русия български младежи. Бутенев и Новиков обръщат особено внимание на обстоятелството, че тези младежи трябва да са предани на Русия и руския цар, защото по-късно те ще са едни от разпространителите на руското православие сред южнославянските народи, тъй като именно руското православие е „залог будущего благоденствия всех славянских племен в Турции, залог их своеобразного просвещения и вместе с тем, один из главных проводников их сочувствия к единоверной и единоплеменной России".[3] Още по-ясно тази мисъл е изразена от Иван Аксаков в една негова статия. „Какво значат нашите 12—15 българи, учещи се в Москва, против сто българи,

[1] В едно от първите си писма до своя вуйчо Тодор Х. Доганов Любен Каравелов пише: „Стигнахме благополучно в Одеса 9 юния и се намирам тук дорде дойде отговор от Санкт Петербург.." (Юбилеен сборник Копривщица 1837—1937 София 1937 г, т. II, стр. 39.

[2] Документи за българската история. Архив Найден Геров. Част I (1857—1870 г.). Подреден от Т. Панчев. Под редакцията на М. Г. Попруженко. Издава БАН, София 1931 г., стр. 5.

[3] Пак там, стр. 4.

слушащи лекции в германските и френски университети..."[1] — пише той през 1861 г. и настоява да се изпращат на учение в Русия повече младежи от южнославянските страни, които след завършването на образованието си ще разобличават активно и организирано агентите на френския католицизъм и поклонниците на западната култура.

Всичко това пряко се отнася и до самия Каравелов, който заминава за Русия благодарение и на писмената или устна препоръка на Найден Геров. Застъпил се по-късно за изпращане на учение в Русия на Христо Ботев и много други български младежи и девойки,[2] несъмнено Найден Геров не е останал безразличен към понататъшната съдба и на своя ученик Любен Каравелов. В писмо от 20 януари 1858 г. до Найден Геров в Пловдив Константин Геров споменава за личното признание на Каравелов и Костаки Искров, *че са изпратени в Русия от Найден Геров*. Сам Любен Каравелов в едно писмо от 10 юли 1857 г., след като се извинява пред „почтенния господин Найден Геров", задето не му се обадил преди да отпътува за Русия, покорно моли същия да му изпрати едно-две препоръчителни писма, „за да го опознаят в Петербург".[3] А в писмото си до Т. Доганов от Одеса той отбелязва, че отговорни царски чиновници в Петербург са искали от Найден Геров сведения за рода му. Найден Геров „ме похвалил", пише Л. Каравелов.[4] Не е мъчно да се разбере, че Л. Каравелов не случайно моли за такава услуга именно своя учител. Заслужава да се отбележи тук и следният факт, който подкрепя това твърдение: задължен морално към Найден Геров за направеното добро, бащата на Любен Каравелов— Стойча Каравела — му изпраща няколко любезни писма, в едно от които не само от уважение го нарича „баща и майка на Лича".[5]

А щом съдействието на Найден Геров като руски консул в Пловдив за изпращането на Любен Каравелов в Русия е установен факт, ние лесно можем да се досетим за неизбежните срещи и разговори на последния или на негови близки с отговорни лица от руското консулство в Цариград и видни славянофили от Москва — лични приятели на Найден Геров. След като бил окончателно решен въпросът за отпътуването на Любен Каравелов за Русия, руското консулство в Цариград изготвило една характеристика, в която възпитаникът на Найден Геров е представен като младеж с „доста добра нравственост".[6] Като се спира на този израз в характеристиката, другарят Михаил Димитров прави извод, че още в Цариград Любен Каравелов (който — ще напомним — известно време е чиновник в търговска кантора) бил предразположен към влияние от

[1] Иван Аксаков, Забележка към писмото на г-н Жинзифова и няколко думи за Славянския благотворителен комитет. Сп. „Славянски глас", София, 1. V. 1906 г., кн. 1, стр. 36.

[2] Вж. Сборник „Документи за българската история", цит. издание, ч. I, стр. 30, 32, 61, 82—83, 89—90, 151, 162, 322, 326 и др.

[3] Сборник „Из архива на Найден Геров", София, т. I, стр. 738.

[4] „Юбилеен сборник Копривщица", т. II, стр. 40

[5] Сборник „Из архива на Найден Геров", София, т. I, стр. 739.

[6] М. Димитров, За дейността и идеите на Любен Каравелов. Сп. „Исторически преглед", 1954 г., кн. 2, стр. 5.

страна на славянофилите. „За собственото му настроение по това време можем да съдим... и по характеристиката, която през 1857 г. му дало руското консулство в Цариград — младеж с „твърде добра нравственост". Едва ли може да има съмнение, че зад характеристиката на руското посолство се крие вярата у последното, че *Каравелов е бил чужд на революционно и бунтарско настроение*"[1] (курсив М. Д.). Но нека ни позволи др. М. Димитров да не се съгласим с този негов извод, тъй като известно е, че в същия дух са написани характеристиките на Ботев и почти всички други младежи, били те прогресивни, или пък възпитаници на някой манастир. Това отговаряло напълно на условията, които руският консул в Цариград определя в току-що цитираните писма до Найден Геров, поради което с пълна увереност можем да твърдим, че подобни характеристики не дават вярна представа за действителните качества на представените за следване в Русия български младежи. Толкова повече това важи за Каравелов, защото руското консулство в Цариград е нямало никакво основание да го подозира в „революционно" или „бунтарско" настроение. За руския консул и останалите официални представители на руското правителство в Цариград синът на Стойча Каравела е бил само примерен младеж — възпитаник на Найден Геров, който иска да се учи в Русия.

Разбира се, нито Найден Геров, нито пък Бутенев и Новиков са пояснявали на Каравелов и останалите български младежи, изявили желание да се учат в Русия, интимната цел на руското правителство и славянофилите: да ги подготвят за бъдещи мисионери на руското православие и руския царизъм. Поради това Любен Каравелов, който за радост на своя народ остана „неподготвен от единайсетгодишното школско учение да бъде терзия" и да възприеме морала на търговско-чорбаджийската класа, тръгва за Русия с други чувства и намерения, а именно: да се подготви за по-достойно изпълнение на синовния си дълг към народ и отечество. Това свое желание и готовност да тръгне по този път той е изразил по-късно в стихотворението си „Брату Я. К-с-р-ву". След като напомня на близкия си другар от детинство за нерадостните дни на килийното образование, поетът изповядва:

Излязохме от школото.
Казахме си сбогом:
Ти се пусна да печелиш
В търговския Содом;
А пък азе? Ох, не питай!
Отидох в Росия
Да потърся между ръжта
Чиста загария..."[2] (к. м.)

* * *

В Русия Любен Каравелов идва непосредствено след Кримската война, която показа гнилотата на царизма и крепостническия

[1] М. Димитров, цит. статия, стр. 5.
[2] Л. Каравелов, Съчинения. Под редакцията на З. Стоянов, т. I, стр. 105—106.

строй[1] в тази страна и постави нови задачи пред националноосвободителното движение в България.[2] Още от самото начало на пребиваването си в Москва той е свидетел на събития с огромно историческо значение както за Русия, така и за по-нататъшния подем на националноосвободителната борба на южнославянските народи. През шестдесетте години на миналия век крепостните селяни в Русия все по-масово и по-организирано тръгват по пътя на справедливата борба за освобождаване от ярема на помешчиците и самодържавието. „През 1856—1861 г. в Русия се създаде революционна ситуация: крепостническите върхове не можеха повече да управляват по старому, до крайност се изостриха нуждите и бедствията на трудещите се маси, народните низини не искаха да живеят по старому, непрекъснато растеше броят на селските въстания, разрастваше се националноосвободителното движение на потиснатите народи, напредничавите хора из средата на разночинците се вдигаха на революционна борба."[3] Петербург, Москва и други градове стават средище на този революционен и културен подем.

Не остава назад и художествената литература. На страниците на руския прогресивен печат писатели и публицисти открито изобличават престъпленията на помешчиците и призовават крепостните селяни и интелигенцията на непримирима борба с тях. Като химн прозвучавали революционните песни на Шевченко, Плещеев, Михайлов, Некрасов.

Смело, Друзья! Не теряйте
Бодрость в неравном бою,
Родину-мать защищайте,
Честь и свободу свою!"[4]

Или:

О, помни! Чистый дар свободы
Назначен смелым лишь сердцам
Её берут себе народы
И царь не даст её рабам.[5]

Активно участие във величавата борба срещу помешчиците и самодържавието в Русия вземат и прогресивно настроените студенти от Московския държавен университет, в чиито среди са също Любен Каравелов и други студенти от южнославянските страни. Под непосредственото въздействие на Петербургския революционен комитет и личното ръководство на Чернишевски в Московския държавен университет се образували два революционни кръжока — „Молодая Россия" и „Земля и воля", — които развивали активна пропагандна и революционна дейност. Все през студентските го-

[1] М. Т. Йовчук, Мирогледът на Чернишевски. Н. Г. Чернишевски, Избрани произведения. Издателство на БКП, София, 1955 г., стр. 4.

[2] За тези задачи Каравелов намеква в писмото си до Мих. Погодин от 29. II. 1864 г, по повод оплакването на И. Аксаков за отрицателното му отношение към Славянския благотворителен комитет в Москва.

[3] М. Т. Йовчук, цит. книга, стр. 5.

[4] М. Михайлов, Собрание стихотворений. Советский писатель, Ленинград, 1953 г., стр. 131.

[5] Пак там, стр. 123.

дини на Каравелов в Московския университет съществували и няколко революционни кръжока на полските студенти и студентите от другите славянски страни, които заедно с революционните кръжоци в Петербург, Казан, Одеса и Харков били непресъхващият извор на революционния подем в Русия.

Не една, а много революционни прояви — стачки, протестни събрания, отпечатване на позиви и други агитационни материали — свидетелствуват за политическата активност на московските студенти през 50-те и 60-те години на миналия век.[1] Песните на Михайлов, Некрасов и Шевченко и особено вестникът на Херцен „Колокол", издаван в чужбина, и сп. „Современник" са основната им духовна храна, която укрепва техния революционен дух, свързва ги още по-здраво с възбунтувалите се маси в Русия и националноосвободителната борба на южнославянските народи.

Безсилни „да удържат старите, разрушаващи се форми на стопанството"[2] от една страна и от друга — да се избавят от назряващата селска революция, помешчиците-крепостници прибягват до провеждане на някои реформи. Така през 1861 г., когато Любен Каравелов е бил вече трета година студент, царското правителство издава декрет за „отменяване" на крепостното право.

Но правителственият акт от 19 февруари 1861 г. не подобрява живота на селяните, не отменява съществуващата дотогава експлоатация. Ето защо, за да се освободят окончателно от „щедрата милост" на императора и от непосилния гнет на помешчиците, след 1861 г. селяните в Русия засилват още повече своята справедлива борба. В нейния подем много от пребиваващите в Русия младежи от България, Сърбия и другите славянски страни се оформят като идеолози на борбата против политическите и социалните врагове на своите народи. В този именно революционен подем се очертават най-добре реакционната идеология на славянофилите, разкритикувана основно от Белински и Херцен още през 40-те години,[3] и освободителните идеи на руските революционни демократи. Без да се спираме тук подробно на идеологията и политическата програма на славянофилите, ще кажем само следното: отношението си към политическите и социални движения в Русия, а така също и към националноосвободителната борба на южнославянските народи славянофилите излагат в редица свои статии, художествени творби и особено ярко в известния позив „Към сръбския народ", издаден от Московския славянски комитет през 1861 г. В противоположност на руските революционни демократи, които смело издигат идеята за изграждане на масово организирано революционно движение в поробените южнославянски страни и една действително свободна федерация между тях, славянофилите призовават същите народи към

[1] Твърде интересни сведения за живота и революционната дейност на студентите от Московския университет и изобщо за революционния подем в Русия през 60-те години на XIX век дава съветският автор В. Г. Баскаков в труда си „Мировозрение Чернышевского", Москва, 1956 г., стр. 141—142, 226—229 и др.

[2] В. И. Ленин, „Селската реформа" и пролетарско-селската революция. Съчинения, София, 1952 г., т. 17, стр. 108.

[3] В. Г. Баскаков, цит. труд, стр. 45—46.

пълно подчинение на руския царизъм, съзнателно се стремят към демобилизация на революционните им сили. Достатъчно е да цитираме тук само една мисъл на един от най-първите идеолози на славянофилството, Иван Аксаков, за да разберем колко неправилно е становището на славянофилите изобщо по въпроса за освободителната борба на южните славяни и характера на тяхната дружба с руския народ. „Конечно — объяснить почему Славяне нас знают, а мы их так плохо знаем, дело не трудное. *Они* (к. И. А.) нуждаются нас, а не мы; они чают от нас духовной и материальной помощи, и освобождения от турецкого, греческого или немецкого ига, — а русский народ, для разрешения своих внутренных вопросов, обойдется и без их содействия. Очевидно, что тот, кто нуждается в другом, непременно *должен* (к. м.) знать того другого, от которого ждёт себе спасения"[1] — пише Иван Аксаков с чувство на обиждащо южните славяни високомерие в отговор на патриотичното писмо на Райко Жинзифов във в. „День". И понеже южнославянските народи според Аксаков били малки и неспособни сами да извоюват свободата си, то те трябва да се осланят изцяло на милостта на „матушка Русия". „Освободить из-под материального гнета народы славянские и *даровать им дар* (к. м.) самостоятельного, духовного и, пожалуй, политического бытия, под сению могущественных крыл Русского орла — вот историческое призвание, нравственное право и обязанность России."[2]

Що се отнася до политическите и философските възгледи на славянофилите, ние ще си послужим с думите на съветския автор Н. Сладкевич: „Славянофилы были ярыми противниками материалистической философии, защитниками монархического строя, проповедниками теории мирного развития, отражавшими страх дворянства перед ростом классовой борьбы в стране".[3]

След всичко казано дотук нека направим опит да отговорим на следния въпрос: кои обстоятелства заставят Каравелов да се свърже с московските славянофили?

Непосредствено след пристигането си в Русия Любен Каравелов попада в средата на московските славянофили, за някои от които е знаел отделни неща още като ученик в Пловдив и като чиновник в Цариград. За тяхното „благородство" и интерес към политическата съдба и културното развитие на славянските народи несъмнено Каравелов е слушал както от своя учител Найден Геров — личен приятел на видни идеолози на славянофилството, — така също и от руския посланик в Цариград. Разбира се, в правотата на казаното от тях за славянофилите и руския император двадесетгодишният Любен Стойчев Каравелов едва ли е имал основа-

[1] И. С. Аксаков, Сочинения. Славянский вопрос 1860—1886. Статьи из „Дня", „Москвы", „Москвича" и „Руси". Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878 г., Москва, 1886 г., стр. 9—10.

[2] Пак там, стр. 6.

[3] Н. А. Сладкевич, К вопросу о полемике Н. Г. Чернышевского со славянофильской публицистикой, „Вопросы истории", Москва, 1948 г., кн. 6, стр. 76. Подобна оценка намираме и у М. Димитров: „Славянофилство и панславизъм", Христо Ботев, Съчинения, т. I, София, 1950 г., стр. 75—103.

ние да се съмнява и затова той тръгнал за Русия с най-добри чувства и надежда да срещне подкрепата им.

Твърде интересни за нас са причините за първите срещи на Любен Каравелов с видни дейци на Московския славянски комитет, поради което се налага да се спрем на тях.

За Русия Любен Каравелов заминава преди още да бъде окончателно разрешен въпросът за неговата материална издръжка. Това обстоятелство го изправило пред редица трудности. В няколко писма на Константин Геров и руския посланик в Цариград Новиков до Н. Геров и Стойчо Каравелов, а така също и в отговор на последните се излага подробно трагичното положение, в което младежът изпаднал още в първите дни след пристигането си в Русия.[1] Очакванията му да бъде подпомогнат от руските благодетели останали напразни. По-голям интерес за нас представляват ония писма, в които Константин Геров моли брат си Найден Геров да се погрижи за Любен Каравелов и Костаки Искров, които просто гладували.[2] Обиден обаче от Любен Каравелов, задето заминал за Русия, без да му се обади, известно време Найден Геров не предприема нищо за уреждане на положението му. „Личе Каравелов се пази да не го видя аз, кога да тръгне от Цариград, и Костадин не ме слуша да чака там решението на работата му. После откак сбъркаха, аз оттук *никакъв съвет не мога да им дам*...[3] (к. м.) Обаче Константин Геров не престава да му напомня за тежкото, дори безизходно положение на Любен Каравелов и Костаки Искров. Той на няколко пъти моли Найден Геров да се обади на Ал. Рачински, Ошмянцев, Хомяков, Аксаков или на Погодин, които единствено били в състояние да помогнат. От своя страна Константин Геров се среща с тях лично и ги моли да се застъпят за двамата български младежи, които той добре познава и ще гарантира за преданата им любов към Русия и руския цар. В края на м. декември 1857 г.[4] Найден Геров писал на Хомяков, Погодин и Ошмянцев, които не взели веднага работата присърце, защото други задачи в момента заангажирали вниманието им. Това дало основание на Каравелов, Константин Геров и Константин Искров да се усъмнят в тяхното желание за помощ. Стига се дотам, че в едно писмо до д-р Ст.

---

[1] Сборник „Из архива на Найден Геров", София, т. I, стр. 434 и 739; т. II, стр. 134—135; Сборник „Документи за българската история. Архив Найден Геров", София, ч. I, стр. 26.

[2] По някои от тези писма се разбира, че в Москва Любен Каравелов се срещнал лично с Новиков и го помолил да се погрижи за уреждане на положението му, тъй като отказали да го приемат във военното училище. Но Новиков не направил нищо, защото Каравелов не приел неговия съвет да остане в Одеса до окончателното разрешаване на въпроса. (Сборник „Из архива на Найден Геров", т. II, стр. 134—135).

Пак от тези писма става ясно, че отговорни руски чиновници предложили на Каравелов да постъпи в едно от духовните училища на Русия, но той отказал да приеме това предложение. Несъмнено Новиков се е съобразил и с този факт, когато не е пожелал да се погрижи за Каравелов. (Вж. цит. сборник „Документи за България ...", ч. I, стр. 26.)

[3] Сборник „Из архива на Найден Геров", т. I, стр. 434.

[4] Пак там, стр. 435.

Чомаков Константин Геров с възмущение нарича „мечки“ ония, които брат му Найден Геров „считал за люде“.[1]

Но макар и по-късно, Бодянски, Рачински, Погодин и други видни московски славянофили се вслушали в молбата на Найден Геров и Константин Геров. В писмо от 28 декември 1857 г. Константин Геров с радост осведомява своя брат за следното: Константин Искров и Любен Стойчев, като не се приеха в Кадетския корпус, г. Рачински *ги предяви г. Кокореву, богатому купцу в Москва, и той даде обещание вчера* (27. XII. 1857 г., б. м.) *да ги воспита на свой счет, а г. Рачински и Бодянски да определят в какво училище да ги воспитават...*[2] (к. м.).

Разбира се, до нас не са достигнали почти никакви документи за много други срещи на Каравелов през 1857 и началото на 1858 г. с видни представители на славянофилството и важни подробности за техния характер ние не знаем. Независимо от това обаче, като имаме пред вид току-що казаното по този въпрос, смело можем да подчертаем, че Любен Каравелов първоначално се свързва със славянофилите не защото е имал положително становище към тяхната политическа идеология, а защото самите обстоятелства го заставят да потърси тяхната материална и обществена подкрепа. Да се твърди обратното, а именно, че Л. Каравелов се свързва с московските славянофили, защото е бил предварително вътрешно разположен към тях, значи да не се вземат под внимание цитираните писма на Константин Геров и Найден Геров, а така също и поводът за току-що отбелязаната среща на Каравелов с Рачински, Бодянски и Кокорев (27. XII. 1857 г.).

Как протичат по-нататъшните връзки на Каравелов със славянофилите?

Отказал да се учи в духовно училище и неприет в Кадетския корпус, Любен Каравелов станал волнослушател във Филологическия факултет на Московския държавен университет. Системата на образование в този университет през шестдесетте години и задълженията, които трябвало да изпълнява като студент, го поставят в известна връзка със славянофилите и тяхната идеология. Преди всичко много от преподавателите и професорите в Московския университет били по убеждение славянофили и в лекциите си — в една или друга степен — изтъквали заслугите на славянофилството за развитието на

[1] За съжаление това ценно писмо на К. Геров до д-р Ст. Чомаков не е оцеляло до наши дни. От други документи става ясно, че неговото съдържание д-р Ст. Чомаков разказал подробно на Найден Геров. Обиден от недостойната характеристика на К. Геров за славянофилите, Найден Геров пише на своя брат следното по този въпрос: „Колкото за моето заблуждение, аз да ти кажа за отговор, че аз видях добро от *мечките*, та тях познавам, с тях се държа и тям слугувам, а ти виж, та разбери света по-добре, найди по-добри ти люди...“ (Сборник „Из архива на Найден Геров“, т. I, стр. 434.)

[2] Сборник „Из архива на Найден Геров“, т. I, стр. 435—436. Материалната помощ, която В. Кокорев оказва на Каравелов, се отчита и като актив на Московския славянски комитет. Вж. „Краткий отчет о десятилетии деятельности (1858—1868) Славянского благотворительного комитета в Москва, составлены секретарем его Н. А. Поповым“, стр. 26. Тази помощ отбелязва и самият Каравелов. В писмото си до Егор Петрович от 7 октомври 1863 г. той признава, че е получавал парична помощ от Кокорев до 1862 г.

руската култура и литературата на другите славянски народи. При това нека се има пред вид и констатацията на съветския автор Н. Богословский, че „най-больший интерес для студентов представляли лекции по русской словесности, славянским наречиям и всеобщей историй“[1] — предмети, по чиито основни въпроси славянофилите излагали своите разбирания най-подробно. Освен в лекциите, за славянофилството и неговото значение професорите изнасяли обстойни доклади на специални студентски събрания и тържества. Така например на 20 януари 1858 г. проф. Майков, когото Каравелов познавал лично, прочел пред студентите от Филологическия факултет при Московския университет встъпителна лекция на тема: „Значение славянофильства в истории русской словесности“.[2] Две години по-късно, на тържественото честуване Деня на Московския университет, дълбоко уважаваният от студентите и лично от Каравелов проф. Михаил Погодин произнесъл реч, в която между другото отбелязал и големите заслуги на славянофилството за развитието на просветното дело в Русия.[3] Всяка година на 11 май в Московския държавен университет бил тържествено празнуван денят на солунските братя Кирил и Методий. На тези честувания, безспорно посещавани и от Любен Каравелов, видни руски професори-славянофили изнасяли доклади за делото на славянските просветители и отчитали заслугите на Московския славянски комитет за развитието на просветното дело в Русия и южнославянските страни.[4]

Като волнослушател Любен Каравелов не е чужд на всичко това, което очевидно му оказва известно въздействие. Върху него и останалите студенти от южнославянските страни славянофилите влияят и чрез своите издания. Още в първите две-три години от пребиваването си в Москва Любен Каравелов прочита популярните за онова време книги за България, Сърбия, Черна гора и Херцеговина: „Заметки путешественикам по славянским странам“ от Чижов; „Письма об истории Сербов и Болгар“ и „Босния, Герцеговина и Старая Сербия“ от В. Григорович; „Шесть недель в Австрийских славянских землях. Письма к А. С. Хомякову от О. И. Кошелев; „Австрийские славяне“ от А. Словенич и други.[5] Все по това време Любен Каравелов редовно следи и органите на славянофилите „Русская беседа“, „День“, „Московские ведомости“ и особено „Русский вестник“, който до 1863 г. защищавал смело и последователно интересите на поробените славянски народи, помествал прогресивни белетристични произведения, поради което бил много известен сред бъл-

[1] Н. Богословский, Николай Гаврилович Чернышевский. 1828—1889. Москва, 1955 г., стр. 100.

[2] „Русская историческая библиография за 1858 г.“ Спб., 1867 г., № 1769.

[3] П. Орешков, Жинзифов като журналист. Сп. „Македонски преглед“, IV, 1928 г., кн. 1, стр. 38.

[4] Подробно описание на тържеството в Московския университет на 11 май 1862 г. виж у И. С. Аксаков, Сочинения, Славянский вопрос 1860—1886, Москва, 1886 г., стр. 13—17.

[5] За големия интерес и положителното отношение, което Каравелов има към тези книги и прокараните в тях възгледи за ролята на литературата и народното творчество, свидетелствуват и някои негови бележки в „Памятники народного быта болгар“ и архива му в Държавната библиотека „Васил Коларов“.

гарските и сръбските студенти. Те живо коментирали публикуваните в тези вестници материали, като едни от тях одобрявали, а други — не. Ако сравним отделни мисли на Каравелов от най-ранните му разкази и статии („Турски паша", „Славянете в Австрия", „Южнославянская библиография" и други), а така също и редица негови изказвания от по-късно време за Турция и турския народ със статии от „Русский вестник", ще видим колко силно понякога е влиянието на този вестник върху Каравелов. Да обясним причините за това влияние, което *не е беда за по-нататъшното развитие на Каравелов*, не е трудно. Тъкмо в началото на 60-те години по въпросите на националноосвободителната борба на поробените народи Катков до голяма степен споделял или най-малкото не критикувал становището на руските революционери-демократи. „Было время, когда г Катков, — отбелязва Чернишевски, — писал в „Отечественных записках" вместе с автором „Писем об изучении природ" (Херцен, б. м.).[1] И поради това в духа на статиите в „Русский вестник" за Турция и отношението на славянските народи към Запад Каравелов пише: „Славяните и християните искат от Европа твърде малко, искат от европейците, от хората, от християните, молят от бога — молят да се не меша никой в техните работи и да ги оставят на мира. *Не щат тие европейската помощ....*"[2] (к. м.) А още в самото начало на статията „Словенете в Немско" и „Южнославянская библиография" четем мисли за необходимостта от създаването на общославянски език и литература: „Сближение между славянскими племенами востока, юга и запада получает в последнее время все большое значение. Каждый из нас, по моему убеждению, кто только в силах, должен способствовать этому сближению, а вместе с тем развитию общеславянского самопознания... Мы думаем, что не далеко то время, когда *по всем средным школам у всех славянских племен (а в России и Сербии время для того уже настало) начинается преподавание сравнительной грамматики всех славянских наречий* (к. м.). Без этого изучения невозможно скоро достигнуть той цели, к которой стремится каждый Славянин, тоест *нельзя дойти скоро до литературного единства славянских племен.*"[3] (к. м.) Веднага трябва да отбележим, че по време на своето следване в Москва, а и няколко години след това Каравелов не би могъл да не възприеме този толкова разпространен тогава възглед на славянофилите за общославянски език. Почти всички, които са споделяли тази идея, са вярвали дълбоко, че общославянският език ще даде най-широки

[1] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, Москва 1950 г. т. VII, стр. 711. По-късно като редактор на в. „Свобода", Любен Каравелов отбелязва правилния курс на в. „Русский вестник": „Някога г. Катков пишеше в своя вестник, че Турция е прогнила..." и славяните трябва да се борят против нея. След това обаче Катков променил своите разбирания, които Чернишевски подлага на безпощадна и строго аргументирана критика в статията си „Полемические красоты" (т. VII, стр. 704—774). Това ново отношение на Катков Каравелов иронизира в редица свои статии и фейлетони, за които ще стане дума по-нататък.

[2] Любен Каравелов, Съчинения. Под редакцията на Зах. Стоянов, т. 3, стр. 90.

[3] Любен Каравелов, „Южнославянская библиография" за 1867 г., отд. отпечатък, стр. 891.

възможности за развитието на националната култура на всички славянски народи, ще допринесе за тяхното взаимно опознаване и сплотяване. Тази вяра проличава дори и в някои работи на Григор Пърличев, който макар и да е бил чужд на политическите и философските възгледи на руските и българските революционери-демократи, е бил винаги патриот и е имал безкористно отношение по важните въпроси на своята съвременност. В предговора към втория, непубликуван превод на Илиада, след като отговаря на някои бележки в критиката на Нешо Бончев, Григор Пърличев пише: „Една е славянската граматика и ще настане време, когато едно общо наречие (употребено от ученитe) ще свързва всичките славянски племена. Това може да е сън, но е и нужда.велика."

Влиянието на славянофилите върху Любен Каравелов идва и по друга линия. Младият български студент твърде често се среща и разговаря с видни представители на Московския славянски комитет, особено с Кокорев, Аксаков, Погодин, Катков, Рачински, проф. Бодянский и др. С първия от тях той е принуден да се среща и поддържа близки връзки, защото трябва да осигурява материалната си издръжка, а от Погодин и Бодянский взема руски книги за прочит, речници и други помагала — иска от тях съвети по въпроси на своята студентска и литературно-творческа работа. „Милостивий господин Михаил Петрович, пише той с чувство на дълбоко уважение на своя професор, позволете най-покорно да ви поискам за известно време академическия речник на руски език и речника на областните наречия. Готвя за печат III том от Памятниките, а при превеждане от български на руски срещам такива трудности, щото не мога да ги изкажа".[1] Подобна молба към проф. Погодин Любен Каравелов отправя и в друго едно писмо от 1862 г.[2] Създалата се по този начин близост между Каравелов, Погодин, Бодянский и други професори от Московския университет става основа на техните отношения през следващите години. Идвайки в Белград, Любен Каравелов бърза да осведоми своя професор за дейността си в Сърбия и за най-новите културни събития в тази страна.[3] Сам изпитал огромната му творческа помощ, в едно от тези писма Каравелов си позволява да го помоли да се погрижи за двама сръбски младежи — Милановић и Петрович, — които „били надеждни" и искали да се учат в Русия.

Докато чрез познанството си с Погодин, Рачински и Бодянский Любен Каравелов израства духовно и се ориентира правилно в литературното и просветно дело на славянофилите, то разговорите, които води с Аксаков, Кокорев и Катков, му дават възможност да се запознае по-отблизо с политическата програма на славянофилството. Ние не познаваме лични признания на Каравелов за водените от него разговори с Аксаков, Кокорев и Катков, но като имаме пред вид други материали, лесно е да се досетим за техния предимно политически характер. Ще се позовем например на едно

1–3 Тези и други някои писма на Каравелов до М. Погодин, Егор Петрович Ковалевски и Ал. Котляревски ми предостави на разположение проф. Велчо Велчев, за което му изказвам дълбока благодарност.

писмо на Нешо Бончев от 9 март 1866 г., в което той осведомява своя другар Марин Дринов за последния си разговор с Катков. „Аз имах разговор с Катков заради българите, подвластни на влашкото правителство. Той иска да направи из них българска малка република. Яш, бабо, трици!“[1] От своя страна и Аксаков правел всичко възможно, за да се среща по-често с българските студенти в Москва, „които го осведомявали точно и пълно за българските работи“,[2] след което той им давал съвети и напътствия. От запазените материали и литературата по този въпрос се вижда, че Катков, Аксаков и другите видни дейци на Московския славянски комитет постъпвали доста тактично спрямо българските и сръбските студенти. Първоначално те проявявали интерес към техния личен живот в Москва, към работата им в университета и редакциите на някои вестници, а след това захващали и въпросите за българското или сръбското народно творчество, за развитието на просветното и учебното дело в южнославянските страни, за тяхното освобождение и обединяването им около Русия; изтъквали предимствата на идеята за „общославянски език“ и „общославянска литература“ — горещо поощрявали всяка инициатива за издаване на вестници или отделни книги, които да пропагандират тези идеи.[3] Всичко това правело разговорите интересни и приятни. Събеседниците оставали с много добри впечатления от Иван Аксаков и неговите приятели. Така например видният украински поет-революционер Тарас Шевченко запазва най-хубави спомени от срещите си с Аксаков. „Радостнейший из радосных дней“ нарича той 22 март 1858 г., когато за първи път се срещнал и разговарял със Сергей Аксасов и неговите синове. А когато на 25 март същата година той се срещнал и разговарял с Погодин, Кошелев, Хомяков и със стария декабрист княз Волконски, останал приятно изненадан от големия им интерес към Украйна, от солидните им познания върху украинската литература и украинското народно творчество.[4]

Някои автори, например Д. Шелудко и Н. Балабанов, предполагат, че на тези срещи Любен Каравелов е видял лично Тарас Шевченко. Такава възможност не е изключена.

Особено важно за нас е обстоятелството, че подетите на тези срещи разговори върху теми из живота, борбите и бъдещето на славянските народи дълго след това не стихвали. Те се пренасяли навън от дома на Аксаков в студентските квартири, намирали отражение и в печата. Запазените в Държавната библиотека „Васил Коларов“ писма на Нешо Бончев и Райко Жинзифов до Марин Дринов, а така също и някои полемични статии в славянофилския руски печат и по-късно — в „Свобода“ и „Независимост“, — свидетелствуват за голямото оживление, с което български, сръбски и студенти от другите славянски страни спорели по повдигнатите въпроси. Що се отнася до личното отношение на Каравелов, можем

[1] Държавна библиотека „В. Коларов“, Архив Марин Дринов.

[2] С. С. Бобчев, Иван Сергеевич Аксаков и заслугите му към България. Сп. „Славянски глас“, XVII, 1923 г., кн. 4, стр. 3.

[3] Т. Шевченко, Дневник, Москва, ГИХЛ, 1954 стр. 260, 261 и др.

[4] Вж. Т. Шевченко, Дневник, Москва, ГИХЛ, 1954, стр. 260, 261 и др.

определено да кажем, че още в началото на 60-те години той споделя идеята на славянофилите за общославянски език и литература, за съюза между българския и сръбския народ в борбата против турския поробител, без, разбира се, да подчинява тази идея на интересите на руското самодържавие против самостоятелното развитие на езика, литературата и културата на отделните славянски народи. „Открывая ныне издания „Памятников народного быта болгар", мы готовы по мере сил наших, *служить славянскому делу* (к. м.) — пише той в предговора към сборника, но веднага прави следното пояснение: — На употребление церковно-славянской печати (застъпван често от славянофилите, б. м.) мы *не находим никакого рационального основания*"[1] (к. м.). Изобщо, Любен Каравелов се вдъхновява от големия интерес, който славянофилите проявявали към съдбата на поробения български народ, признава техните заслуги за развитието на руската литература и с радост приема творческата помощ на Погодин, Бодянский, Майков и други. Поради всичко това Каравелов с право би могъл да каже за себе си в духа на Чернишевски: Славянофилите мога да уважавам за много неща, но техните симпатии не заслужавам, защото, както сам той отбелязва в „Обяснението" си до Иван Аксаков, „при нашия начин на мислене би било смешно да очакваме" това.[2]

* * *

В увлечението си към славянофилите Любен Каравелов не отива много далеч. Макар и да поддържа близки връзки с видни идеолози на славянофилството, той не се отклонява от демократическата линия на своето развитие. Под влияние на социалните и политическите движения в България[3] и Русия след Кримската война и благодарение на развилата се по това време полемика на руските революционни демократи с авторите на реакционния позив „Към сръбския народ", на редица свои впечатления от живота на Аксакови, Хомяков, Кошелев, Рачински и др. Каравелов разбира користните цели на славянофилската благотворителност, придобива умение да разграничава положителното от реакционното в техните разбирания. Поради всичко това още в самото начало на пребиваването си в Русия Каравелов не остава пасивен към намерението на Московския славянски комитет да подготви него и останалите български студенти за мисионери на руското православие и самодържавие. Някои от запазените материали говорят, че от своя страна Аксаков, Катков и други техни съидейници скоро престанали да се отнасят с пълно доверие към копривщенския „младеж с твърде добра нравственост". Особено ценни в това отношение указания на-

[1] Л. Каравелов, Памятники народного быта болгар, кн. I, стр. I—II.

[2] Държавна библиотека „В. Коларов", арх. ед. 24, лист 1. Вж. тук стр. 207.

[3] Макар и далеч от своята родина, Каравелов е винаги добре осведомен за събитията в нея. Той е в писмена връзка с Христо поп Марков от Копривщица, с Найден Геров и Тодор Доганов, с родителите си и много други близки, които го информират за всички важни новости. Освен това Каравелов следи българските вестници и книги.

мираме в кореспонденцията на Райко Жинзифов и Нешо Бончев с Марин Дринов в някои моменти от личния му живот в Русия и в неговото литературно-критично и художествено творчество от този период. Прави впечатление например следният факт: Райко Жинзифов, Нешо Бончев и Марин Дринов, които били твърде интимни помежду си и уважавани от Аксаков, Катков и Хомяков, не всякога се отнасят с доверие към Каравелов, страхуват се от него. Те често се събират и заедно обмислят една или друга инициатива, за осъществяването на която не търсят помощта на Каравелов.[1] Тях Марин Дринов нарича ласкаво „благонадеждни юноши", които се отличавали от останалите български студенти. Когато е във Виена, той редовно отговаря на любезните им писма и ги съветва да не се отклоняват от спасителния за българския народ път — пътя на просветата и нравственото му усъвършенствуване. „Вие, Нешо Райко и Петко, (Каравелов, б. м.), недейте забравя това, дето си бъбрихме в така наз̀иваемата филологическа беседа, но дайте да си прехоратяваме за него, та след време да излезе нещо — *от друго няма от какво да се надаме*"[2] (к. м.). В отговор на това Райко Жинзифов пише: „И така, драгий Дринов, аз твърде добре помнам това, за което ти, я, Бончев и П. Каравелов[3] говорехме в Маноловата стая и ще се старая да се трудя и работя до колко имам сили и до колко ми позволяват обстоятелствата..."[4] Ние не си поставяме задача да осветлим всестранно отношенията между Любен Каравелов от една страна и Нешо Бончев, Райко Жинзифов от друга — които се влошават все повече и повече с оформянето на Любен Каравелов като революционер. Засягаме този въпрос само за да подчертаем, че в основата на недружелюбните отношения между тях — особено между Каравелов и Жинзифов — стои между другото и дълбокото различие в становището им към някои от идеолозите на славянофилството и неговата политическа програма.[5]

Доколко Каравелов е бил чужд на идеологията на славянофилите се вижда още по-добре от отношенията му към Иван Аксаков,

[1] Но и самият Каравелов не е страдал от това отношение на Райко Жинзифов, Марин Дринов и другите техни приятели, считайки своето становище за правилно. Навярно в разговор или в други случаи той е критикувал техните политически възгледи. Не случайно в едно писмо от по-късно време Р. Жинзифов, след като напада радактора на в. „Свобода", пише с ирония, че още в Москва Каравелов се държал като „баш патриот".

[2] Държавна библиотека „Васил Коларов", архив Марин Дринов.

[3] Не е без значение да се знае и това, че под влияние на отношението си спрямо Любен Каравелов Нешо Бончев, Райко Жинзифов и Марин Дринов се отнесли недружелюбно спрямо Петко Каравелов непосредствено след пристигането му в Москва. Но отпосле те разбрали, че той за разлика от брат си Любен е „хрисимо" и „добро" момче, което се учи прилежно. Това ги заставило да променят първоначалното си отношение. „Аз съвсем не се надах, че Петко ще да е такова добро момче (не е мъчно да се разбере защо не се е надявал, б. м.) и види са, че се учи добре, аз имах съвсем превратно (!) понятие за него". (ДБВК, архив Марин Дринов), писмо на Н. Бончев от 10. VII. 1862 г.).

[4] П. Динеков. Марин Дринов и българското дружество „Напредък" във Виена. Сп. „Славянски глас", XXVIII, 1934 г., кн. 3—4, стр. 167.

[5] Това проличава и от други писма и документи. В цялата кореспонденция между Райко Жинзифов и Марин Дринов името на Любен Каравелов не е отбелязано нито веднаж с приятелски тон и чувство на другарско уважение. (Вж. архива на Марин Дринов в Държавната библиотека „Васил Коларов".)

редактор на в. „День“ и един от най-дейните организатори на Московския славянски комитет. Както знаем, през 1861 г. в Москва излиза от печат сборникът на Каравелов „Памятники народного быта болгар“. За да бъде улеснен в издаването на сборника, той помолил редакцията на неизвестен за нас руски вестник да му отпусне парична помощ. Научавайки се за това, Иван Аксаков сам предложил на Каравелов такава помощ, като се надявал, че по този начин ще обвърже автора на сборника „Памятники народного быта болгар“ с Московския славянски комитет. Чужд на тази замисъл, Каравелов се съгласил да приеме предложената от Аксаков парична помощ (170 сребърни рубли), с които посрещнал една част от разноските по издаването на сборника. Веднага след излизането на последния от печат Иван Аксаков, макар и недоволен от езика, на който били публикувани народните песни, побързал да се похвали пред славянския свят, че благодарение на ценната помощ на Московския славянски комитет, под чиито грижи се учили и творели български, сръбски и други студенти (!), славянската литература се обогатила с още една книга. Чрез изтъкването на подобни факти несъмнено Аксаков си поставял и чисто политически задачи. Той искал да покаже на кръга около сп. „Современник“, „Колокол“ и „Русское слово“, че Московският славянски комитет проявява искрен интерес към живота на славянските народи, полага грижи за развитието на тяхната наука и литература, а самите студенти — в случая Любен Каравелов — търсят неговата материална и обществена подкрепа, а не подкрепата на сп. „Современник“.

Не можем да се съмняваме в това, че вече близо 30-годишният Любен Каравелов си е давал правилно сметка за последиците от осъществяването на тази цел на Аксаков, поради което решава да го изобличи. С такава задача той написва специално писмено „Обяснение“, в което подробно излага обстоятелствата и условията, при които е приел помощта на Аксаков.[1] Но не само с това се изчерпва значението на „Обяснението“. В него Каравелов изказва такива мисли относно значението на народното творчество, литературата и езика, за гнилото в практиката и възгледите на Аксаков, които го представят и като убеден разобличител на опита на последния в полемиката с руските революционни демократи да използува за свои цели трудовете на български и други студенти.

„Обяснението“ на Каравелов представлява чернова и по всяка вероятност тази му редакция не е последна. При неговото обмисляне или окончателно написване не е изключено и участието на Прижов, заедно с когото Каравелов работи върху сборника „Памятники народного быта болгар“. Поради това че в литературата за Каравелов то е използувано частично, публикуваме го тук изцяло с нормализиран правопис.

[1] Ръкописът на „Обяснението“ се пази в архива на Любен Каравелов в Държавната библиотека „Васил Коларов“. Като вземем под внимание някои факти, отбелязани в „Обяснението“, можем да приемем, че то е написано след 1863 г. — в Белград или преди Каравелов да напусне Москва. Не се знае дали то е публикувано в тогавашния сръбски или руски печат в същия вид, или пък е било изпратено лично на Аксаков, като по този начин не е станало достояние на руската общественост.

ОБЪЯСНЕНИЕ.[1]

Альфред де Мюссе, этот, правда,остер,
Но его мы в покое оставим:
Он не трогает нас. А затронет-тогда
Прикусить язычишко заставим.

Г е й н е. Германия

В 17 № газеты „День", в отчете Славянского общества помещено несколько слов, касающихся изданной нами книги „Памятники народного быта болгар" и требующих объяснения.

Издавая первую книгу „Памятников", мы думали употребить на это свои собственные деньги, а чего не достанет, то взять взаймы в редакции одного журнала, куда отдана была наша большая статья.[2] Аксаков, услыхав это, изъявил желание ссудить нас недостающими деньгами. Все издание книги стоило 475 р., из числа которых только 170 р. взяты были у Г. Аксакова.[3] Взяв у Аксакова деньги, *мы не входили ни в какие связи с славянским обществом,*[4] *его контролю мы не отдавали нашу книгу*[5], *изданную, как видите, на наши деньги* (к. м.), и вдруг в отчете Общества читаем следующее: „Имея в виду б о л ь ш о е р а з в и т и е (??) литературной деятельности между здешними болгарами, мы позволили себе обещать покаместь ссуду денег тем из них, которые пожелают печатать здесь свои труды по болгарской истории, географии, этнографии и пр. Этим предложением воспользовался п о к а о д и н (к. м.) Л. Каравелов, которому и выдано таким образом взаймы 170 руб. сер. для напечатания его сборника[6] (не подвергая его впрочем строгой критике) „Памятники народного быта болгар", который и поступил в продажу в здешние книжные магазины". Просим Г. Аксакова объясниться, что дало ему право включать издание нашей книги в число заслуг Славянского Общества, подвергать нас строгой критике и объявлять о поступлении „Памятников" в книжные магазины для продажи, и все это из за 170 рублей, должных нами одному секретарю Общества. *Хороша или дурна наша книга, пусть это разсудять люди, знакомые с славянскими древностями и болгарским*[7] *языком, которого, должно заметить, Аксаков не знает* (к. м.). Мы же скажем одно, что 22 листа „Памятников" наполнены чисто одними п а м я т н и к а м и, что тут нет *никаких мифических учений и т. под., и, что хуже всего, там нет церковно-славянского шрифта, столь любезнаго славянофилам и необходимого, по их мнению, для болгарского языка.* (к. м.). И если предположить, что Г. Аксаков дал нам 170 р. из сумм Славянского Общества, то он должен был знать, что, несмотря на это, *мы все таки считали [себя] нисколько неподчиненным контролю общества, что мы продолжали оставаться независимы, как и прежде*[8]*; мы даже может быть слишком уж были независимы* (к. м.). Так, например, в первом и последнем № за 1862 г. журнала „Русская речь", по поводу славянского отдела газеты „День", мы сочли святым долгом протестовать против учения славянофилов,[9] *имеющих очень мало общего с южным славянством — спросите в Белграде* (к. м.).

Хороша или дурна наша книга, но все таки мы убеждены, что у И. С. Аксакова едва ли достанет духа сказать прямо, положа руку на сердце, что она д у р н а, что

---

[1] Първоначално Каравелов написал „Объявление", което също ни дава основание да смятаме, че той е имал намерение да публикува този документ.

[2] Не може с положителност да посочим, за кой вестник става дума, тъй като не знаем коя статия има Каравелов пред вид. По всяка вероятност казаното се отнася за „Отечественные записки", „Филологические записки" или пък „Русский вестник".

[3] След „Аксакова" Каравелов е написал следния израз, който отпосле зачертал: „И из этих 170 р. перед появлением Отчета Славянского комитета, 50 р. были уже возвращены."

[4] Първоначално Каравелов написал: комитетом.

[5] Първоначално Каравелов написал: издание.

[6] Този израз в Отчета е бил твърде неприятен за Каравелов. Излиза, че нито Р. Жинзифов и който и да било друг, а само Каравелов приел помощта на Славянския комитет — обстоятелство, което го е злепоставяло пред сънародниците му студенти.

[7] Първоначално Каравелов написал: славянским.

[8] Не става дума за независимост изобщо, а само по отношение на Московския славянски комитет.

[9] След „славянофилов" в ръкописа: которые мало имеют.

12-ть точно таких же книг были почтенною заслугою, а 12 книг легко могли быть изданы, если бы нашли сочувствие. Хороша или дурна книга, но она не давала ещё г. Аксакову права, без критики, кидать в нас *оскорбительным заявлением, что она была издана (??) при участии Славянского Общества, благодаря впрочем только тому, что критика его была не строга.* (к. м.)

Повтаряем, что, издавая нашу книгу, мы никогда не разсчитывали на одобрение Славянского Общества, да при нашем образе мыслей и смешно бы было ждать этого одобрения; напротив, мы ожидаем, чтоб на неё обратили внимание люди науки и знания, только их суд может решить хороша ли или худа наша книга, и полезно ли или нет для науки дальнейшее издание болгарских „Памятников" в *этом виде* (к. м.).

И так, просим ещё раз г. Аксакова дать нам объяснение, почему эта наша недостойная книга попала *в число заслуг Славянского Общества за 170 руб., должных нами одному г. Аксакову.* (к. м.)

Л. Каравелов.

Недоволен от „непокорния" вече Любен Каравелов, от критическата му[1] статия в „Русская речь" за славянския отдел във в. „День"[1] и от начина, по който бил написан първият том от сборника „Памятники народного быта болгар", Иван Аксаков се оплакал на Погодин и го помолил да посъветва Каравелов. Погодин взел под внимание молбата на Иван Аксаков и направил на Каравелов необходимите бележки. В писмо от 29. II. 1864 г. Каравелов обяснява на своя професор Погодин, че против славянофилите и Аксаков той наистина се е изказвал в отбелязаната статия в „Русская речь", но не считал себе си за виновен, тъй като „съдбата на неговите съотечественици в Кримската война" го заставя да има такова отношение към идеите и делата му. Разбира се, Иван Аксаков не останал задължен. Той и други негови съидейници се стремят да попречат на творческото му развитие и да го злепоставят пред видни обществени деятели и писатели. Така например през 1866 г. те не издават съставения от Каравелов сборник „Болгарские народние песни" главно поради това че в политическо отношение той „был далеко *не своим человеком в руководящих кругах царской России*,... а наоборот — *человеком, значившимся в списке „политически опасных...*".[2] (к. м.) — както казва Д. Димитров. В едно писмо от 1867 г. до Наришкин в Белград Иван Аксаков открито напада Каравелов и представя в невярна светлина неговата народополезна дейност в Русия. Запознат обаче отблизо с дейността и идеите на Любен Каравелов в Белград, в доклада си до Московския славянски комитет Наришкин възразява на Аксаков. „Я нравственно обязан, пише той, сделать все, что от меня зависит, чтобы представить его (Каравелов,

[1] Тази моя работа беше окончателно написана, когато прочетох твърде полезната статия на съветския автор К. А. Копержинский „Журнально-публицистическая деятельность Каравелова в России", поместена в „Ученые записки Института славяноведения", т. XII, 1956 г., стр. 174 — 211. В нея Копержинский предава съдържанието на Каравеловата статия „По поводу славянского отдела газеты „День", отпечатана в „Русская речь", 1862 г. Както отбелязва Копержинский, статията има изключително антиславянофилски характер и е насочена против стремежа на Иван Аксаков и неговия възпитаник Райко Жинзифов да отклонят българския народ от пътя на революционната му борба срещу турските поробители и гръцките фанариоти, активно насърчавана от Георги Раковски.

[2] Д. К. Димитров, К изучению Любена Каравелова. „Труды Института Славяноведения Академии наук СССР", т. I, 1932 г., стр. 132.

б. м.) в ином свете, чем том, котором вы его изображали в одном из писем ко мне, полученное в Белграде".[1]

Примери за отрицателното отношение на Любен Каравелов към политическата идеология на славянофилите съдържа и неговото литературно-критическо и художествено творчество. Както видяхме, в „Обяснението" си до Иван Аксаков Каравелов отбелязва своята статия в „Русская речь" от 1862 г. за Славянския отдел на в. „День". В критичния обзор върху състоянието на българската книжнина от началото на шестдесетте години, публикуван в „Българска пчела", след като изтъква, че с мъката, която изпитва към миналото на народа, и своя фалшив патриотизъм Райко Жинзифов няма да помогне на България и българската литература, Любен Каравелов дословно пише: „Прошедшото е за нас, г. Райко, загубено, и да го върнем назад ние не можем, и ако да охаме и ахаме, ние ще да загубим и настоящето, и тогава не ще да приготвим нищо и за бъдещето". Истинското предназначение на тази мисъл е друго. Нея Каравелов отправя не толкова към поета Жинзифов, отколкото към неговите идейни възпитатели — славянофилите, които именно съветваха своите последователи да отразяват в произведенията си миналото на народа, а не неговото настояще. И за да отхвърли изцяло този пакостен за младата българска литература урок, авторът на посочената статия възкликва: „Ето, *братя българе,* (к. м.) каква полза може да ни донесе глупавият патриотизъм и *заръждавялото славянофилство.*" (к. м.) И пак със същата цел, като загатва не случайно за големия възторг на Иван Аксаков от „патриотичните" песни на Жинзифов, той изказва следната интересна мисъл: „Сякой може да хвали това, щото му харесва, и г. *Аксаков похвали г. Жинзифова, секи поет си има свое общество, а всяко общество — свой поет, защо и славянофилското московско общество да не направи г. Жинзифова свой поет?* (к. м.). Хората държат магарето да го яздят, а кравите го направиле гайдурджия — казва българската пословица." Това Каравелов пише през 1864 г. — две години след статията си в „Русская речь" и може би едновременно с „Обяснението" до Аксаков. И то в български вестник. Не е ли тази статия израз на твърдото решение на вече завършилия Московския университет Каравелов да не бъде „гайдурджия" на Московския славянски комитет, да не бъде „магаре", което Аксаков и неговите политически приятели ще могат да яздят, когато пожелаят? Според нас — *да!* И тъкмо в това, че тази статия отразява в голяма степен антиславянофилското настроение на Любен Каравелов, е и нейното значение за нас.[2] Тя е сериозно предупреждение към ония *„братя българи"*, които по една или друга причина не се отнасяли критично към „творческата" помощ и идеологията на „московското ръждясало славянофилство".

[1] К. А. Пушкаревич, Балканские славяне и русские „освободители", „Труды Института славяноведении Академии наук СССР", т. II, 1934, стр. 204.

[2] Не е изключено Каравелов да е написал тази си статия в България. В писмо от 7. X. 1863 г. той съобщава на Егор Петрович, че вече е завършил Московския университет и трябва да се завърне в България, където го очаква народополезна дейност. Възможно е да е осъществил това си желание.

Мисълта, че на българския народ няма да се помогне със сълзи по „безвъзвратното“ минало, с въздишки към небето и с най-различни черковно-религиозни проповеди, Любен Каравелов прокарва още по-ярко в художественото си творчество. Така в разказа „На чужд гроб без сълзи плачат“, след като успешно разбулва лицемерието на българските Гълъб чорбаджи, Нейко чорбаджи и турчина Халил ага, които „съчувствуват“ на тежките страдания на бедните слоеве от българския народ и в същото време с орловите си нокти свличат и ризата от гърба на трудолюбивия Танчо Галинич, Каравелов насочва стрелите си и срещу руските държавници. Тяхната политика на компромиси с турското правителство (1865—1866 г.) е в услуга на социалните и политическите врагове на българския народ и авторът на разказа „На чужд гроб без сълзи плачат“ се обявява против нея. Още по-остро тази политика Каравелов критикува две години след това в разказа „Горчива съдба“: „Московците (разбирай държавните дейци и славянофилите, б. м.) казват, че ние сме им братя, а пращат в нашите крайове хайдути да ни убиват и безчестят. Чегато и без черкезите в нашата земя има малко кръвопийци и изедници, чегато нам не стигат турците и много други безверници. Наместо да ни помогнат да изгоним из земята си един душманин, да изгоним турците, папищашите и другите неверници, тие още черкези и татаре ни пращат..“[1]

Тези и много други подобни мисли, отразени в руския печат в първите години след „отмяната“ на крепостното право, са внесли не малко смут в славянофилските среди, които вече имали защо да ненавиждат Каравелов. Едва ли ще изпаднем в пристрастие и надценяване на Каравелов, ако отбележим, че в цитираните по-горе разкази и особено в „Крива ли е съдбата“, „Из мъртвия дом“ и „Турски паша“ той прокарва някои основни мисли на руските революционери-демократи в полемиката им със славянофилите.

Смело може да се твърди, че откакто Каравелов написа статията „Българска книжевност“, „Обяснението“ до Аксаков и някои разкази („Войвода“, „Турски паша“, „На чужди гръб без сълзи плачат“) колкото повече се извишава политическият му ръст и укрепва неговият революционен мироглед, толкова по-непримирим става и конфликтът му със славянофилите. И не ни учудва никак фактът, че след като той бе принуден да напусне Москва, Московският славянски комитет отказва всякаква подкрепа на брат му Петко Каравелов. „От славянофилите не получавам нищо и сега давам уроци та живея“ — изповядва той в едно свое писмо до Марин Дринов.[2]

Много интересни и в същото време твърде противоречиви един на друг факти откриваме в литературната и обществено-политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия.[3] Както е известно, в

[1] Л. Каравелов, Съчинения. Под редакцията на З. Стоянов, т. IV, стр. 85.

[2] Държавна библиотека „Васил Коларов“, архив Марин Дринов, Писмо на Петко Каравелов от 8. II. 1867 г.

[3] Да проследим внимателно и обстойно интереса на Каравелов към славянофилите от този период на живота му, значи да подложим на анализ цялата му обществено-политическа и литературна дейност в Сърбия, което не е необходимо. Тук

Белград Любен Каравелов идва в началото на 1867 г. като кореспондент на руски вестници. Тъкмо по това време сръбският народ с по-голяма настойчивост поставя въпроса за довеждане докрай идеите на буржоазнодемократическата революция от началото на XIX в. и издига революционни лозунги с ярко определено политическо съдържание. Смел пропагандатор на тези лозунги и единствено най-последователен борец за тяхното осъществяване е сръбската революционна демокрация от края на шестдесетте и началото на седемдесетте години на миналия век. Отчаяни опити на съпротива правят консервативните партии, реакционно настроените обществени кръгове и заедно с тях сръбските славянофили, чиято дейност цели превръщането на Сърбия в пиемонт на Балканския полуостров.

Преди още да дойде в Белград, Любен Каравелов на няколко пъти се изказва отрицателно за отделни страни от дейността на славянофилите, чиято политическа идеология — разобличена още от Белински през 40-те години — претърпя пълно поражение от полемичните статии на Херцен и Чернишевски.[1] Въпреки това обаче в Белград Любен Каравелов не застава твърдо и определно на позициите на сръбските революционни демократи, макар че с художественото си творчество се явява като смел поборник за осъществяването на тяхната програма. Но определено можем да твърдим, че в Белград той не споделя възгледите на сръбските славянофили и шовинисти, а напротив — от позициите на сръбските революционни демократи разобличава тяхната националистическа дейност и остро бичува феодалните порядки в сръбското общество тогава. Такива негови повести като „Крива ли е съдбата?“, „Наказал я бог“, „Сока“ и особено записките „Из мъртвия дом“[2] допринасят извънредно много за сплотяването на сръбския народ около програмата на сръбските революционни демократи. В тях няма религиозната проповед на славянофилския поет А. Хомяков, творчеството на когото Л. Каравелов познава, нито пък се чувствува реакционният призив на Московския славянски комитет към южнославянските народи да изоставят пътя на революцията и приемат „покровителството“ на „старшата сестра“ — царска Русия. Обратното — в тях блика борческият устрем на „новите хора“ в южнославянските страни, ре-

ще се спрем само на някои моменти от тази дейност. Подробности вж. „За дейността и идеите на Любен Каравелов“ от Мих. Димитров, сп. „Исторически преглед“, 1954 г., кн. 2; „Още веднаж за идеологията и дейността на Любен Каравелов“ от Н. Кондарев, сп. „Исторически преглед“, 1955 г., кн. 4; „Любен Каравелов в сръбската литература“. Предговор от Ст. Божков към повестта „Крива ли е съдбата?“, София 1948 г.; „Любен Каравелов и Сърбия“ от Илия Конев, Известия на Института за българска литература при БАН, кн. 3, 1955 г.

[1] Вж. „Сербы и черногорцы“ от Херцен, „Колокол“, 1. XI. 1860 г.; „Самозванные старейшины“ и „Народная бестолковость“ от Н. Г. Чернишевски, Полное собрание сочинений, Москва 1950 г., т. VII, стр. 828—848; „Голос из Сербии“ от Ракич, поместена в майския брой на сп. „Русское слово“; „Руские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60—70 годах XIX века“, от Л. Эрихонов, Москва 1950, стр. 43—45.

[2] Подробно за сръбските повести на Каравелов вж.: „Любен Каравелов“. Предговор към повестта „Крива ли е съдбата?“, преведена от Ст. Божков, София 1948 г.; „Любен Каравелов. Живот-идеи-литературно творчество“ от Г. Константинов, София 1949 г.; „Любен Каравелов и Сърбия“ от Илия Конев, Известия на Института за българска литература при БАН, кн. 3, стр. 142—158.

волюционният патос на Тарас Шевченко и М. Вовчок, чувствува се навсякъде демократизмът на руската художествена литература. Още преди излизането на в. „Свобода“ прогресивната сръбска младеж е имала възможност да прочете в сп. „Матица“ на сръбски език революционната песен на Любен Каравелов „Напуснете ниве и ливаде“, чийто призив за борба се отнася и за сръбския потиснат и ограбен трудов селянин.

Напуснете ниве и ливаде,
Оставете и жени, и деца,
Стара майка и мила сестрица;
Затворете къщи, покъщнини,
Разпродайте руди-вакли стада,
Сиви крави и сури биволе;
Па купете тънки остри сабли,
Дълги пушки и златни паласки:
Да ударим, брате, на турчина,
Да откупим що е сръцу мило,
Да добием що е наше било.
Хайде, брате, нека бог помаже,
За кръст честни, за драга свобода.

Антиславянофилският характер на дейността на Любен Каравелов в Сърбия проличава и в ония от статиите му в сръбския демократичен печат, които са насочени против устоите на княжеската институция в Сърбия и съдържат мисли по важни политически въпроси. Ще се позовем на статията „Шта нам је нужно ?“, писана в самото начало на 1869 г., в която Любен Каравелов издига високо идеята за федерация на балканските народи и излага обстойно своето отношение към нея.

Както се знае, идеолозите на Московския славянски комитет също бяха за федерация на поробените славянски народи. Но за разлика от руските революционни демократи и най-изтъкнатите по това време български и сръбски патриоти те агитираха за такава федерация, която да бъде изцяло подчинена на „старшата сестра“ — царска Русия. И не случайно това им разбиране за федерацията бе посрещнато от прогресивната руска и южнославянска общественост с неодобрение и възмущение. От колоните на „Колокол“, „Современник“, „Русское слово“ и някои руски и южнославянски вестници Херцен, Чернишевски, Ракич показаха пълната несъстоятелност на славянофилската идея за федерация и посочиха верния път, по който южнославянските народи ще могат да изградят помежду си един наистина братски съюз. С какъв интерес и одобрение прогресивната сръбска общественост посреща федеративните разбирания на Херцен и Чернишевски се вижда от статията на Ракич в „Русское слово“ — „Голос из Сербии“, — а така също и от някои статии в сръбския демократичен печат. След като се запознали със статията на Херцен „Сербы и черногорцы“ и тази на Чернишевски — „Самозванные старейшины“, пише Ракич, всички честни хора от южнославянските страни разбрали, че не са сами в борбата си за национална независимост. „Мы увидели и утешились, что по крайней мере не все русские литераторы так думают, *как славянофилы. Мы увидели, что кроме нас, которых непосредственно касается их наглое сострадание и их опекунство, нашлись ещё люди, ко-*

торые с презрением отозвались об этой лицемерной заботливости о нас (к. м.). Нам это понравилось, мы увидели, что мы не одиноки." А нека между другото припомним тук, че именно на тия люде, „сердцу которых близко великое дело Славянской свободы",[1] Л. Каравелов посвети своята книга „Страницы из книги страдании болгарского племени", изразявайки по този начин още в Русия съгласието си със становището на Ракич и прогресивната южнославянска общественост.

Ясно е впрочем, че идвайки в Сърбия, *Любен Каравелов не можеше да бъде носител на една идея, която няколко години преди това бе отхвърлена от прогресивно настроените кръгове в Сърбия и че не като неин привърженик той стана предшественик на Светозар Маркович.* И тъкмо поради това че той идва в Сърбия не като съидейник на славянофилите, а като ученик на руските революционни демократи, в посочената вече статия „Шта нам је нужно?" той полемизира с български и сръбски славянофили, които настоявали в бъдещата федерация българите да говорят на сръбски език, да приемат държавното устройство на Сърбия и заедно със сръбския народ да образуват „један народ". Като отхвърля най-категорично подобни реакционни предложения — предварително съгласувани с политическата линия на Московския славянски комитет, Любен Каравелов подчертава: „Това според мен е невъзможно, защото подобен съюз ще посегне на свободата на нацията и на свободата на човека. Това би било насилие. Всичко трябва да се основава на свободата на народите и на свободата на човека. На всеки е известно, продължава Каравелов, че в Русия има три славянски народности: руска, украинска (малоруска) и полска, които *петербургското правителство и приснoблажените московски славянофили по всякакъв начин гледат да ги обединят и съставят от тях един народ, но и до сега ние не виждаме никакъв резултат*" (к. м.).

С тия свои мисли Любен Каравелов подпомага извънредно много борбата на прогресивната сръбска младеж срещу националистическите идеи на „Дружината на сръбската младеж" от 40-те и 50-те години на миналия век. Той дава ценен принос за възтържествуването на федеративните идеи на сръбската революционна демокрация от края на 60-те и началото на 70-те години.

Могат да се приведат като пример и редица други изказвания на Каравелов за федерацията, които заедно с приведените по-горе ни убеждават в това, че своите федеративни възгледи той оформя не под влиянието на славянофилите, както мислят някои автори, а главно под непосредственото въздействие на създалата се обществено-политическа обстановка в южнославянските страни и идеите на руските революционни демократи, които отговаряли най-добре на нуждите и политическите интереси на южнославянските народи.

Славянофилите бяха поборници за закрепостяването на жената, съзнателно ограничаваха нейното участие в обществено-политическия

[1] Л. Каравелов, Страницы из книги страдании болгарского племени, Москва, 1868 г., стр. 1.

и културен живот на страната; не само че не поощряваха, но и сериозно пречеха на борбата ѝ за извоюване на равноправие с мъжа. Напълно различен от тях и в това отношение е Любен Каравелов. Още в Русия той пише разкази, в които изтъква човешките добродетели и достойнства на жената („На чужд гроб без сълзи плачат", „Българи от старо време", „Турски пиша" и др.). Голяма и високо оценена от сръбската литература негова заслуга е активната борба, която той повежда в Сърбия срещу феодалното отношение на сръбската аристокрация спрямо жената. Няколкото повести, които той публикувал на сръбски език, и публичните беседи, които изнася пред патриотично настроените белградски младежи, имат за резултат масовизирането и революционизирането на движението за равноправно участие на жената в обществено-политическия и културен живот на Сърбия.

Непълна и невярна би била представата ни за Любен Каравелов, ако тук не отбележим и ония негови статии и изказвания от този период, които са в духа на славянофилската идеология. Така например в позива „Браћо моја" той прокарва мисълта, че в бъдещата федерация могат да участвуват всички балкански народи, но не и турският, който бил „прост", „гнуснав", „развратен" и „неспособен" да бъде „човечен". Същата мисъл ние срещаме в статията му „Шта нам је нужно?" и в други негови работи от този период. Това явно неправилно отношение спрямо турския народ прогресивната сръбска общественост посрещнала с неодобрение. В бр. 43 на в. „Застава" от 1869 г. неизвестен за нас автор, скрит зад инициала „Р", публикува специална полемична статия, за да поясни на своя „брат бугарин", че на поробените славянски народи пречат не обикновените хора в Турция, а турските бейове и паши, покровителствувани изцяло от установената в нея феодална система. В своя отговор „Неколико речи у моје оправдање брату Р" Любен Каравелов, макар и да е последователен борец за равноправието на отделните народи, независимо от това дали са те малки, или големи, упорито защитава първоначалното си становище за турския народ. Тази позиция на Каравелов ни учудва още повече, когато вземем под внимание факта, че в същата статия „Шта нам је нужно?" той дава израз на своето уважение например към гръцкия народ и правилно подчертава, че българите имат разправии с „гръцко-цариградското духовенство, а не с гръцкия народ, поради което и омразата спрямо него трябва да се изостави за винаги".

На пръв поглед е необяснимо съществуването на такива явно противоречиви едно на друго твърдения. Но проследим ли отношението на славянофилския печат, особено на „Русский вестник", към турския народ, ние ще открием не формална, а съществена прилика между становището на славянофилите и току-що цитираната мисъл на Каравелов. Но веднага трябва да прибавим, че към края на живота си („Децата не приличат на бащите си") Любен Каравелов се издигна до по-правилно разбиране и на този въпрос.

Знае се, че освен в сръбския демократичен печат Любен Каравелов публикува свои статии, политически хроники и литературни критики и в някои органи на славянофилите в Русия. Общо взето,

по съдържание и характер те се отличават от ярко подчертаните му революционни статии в сръбския демократичен печат и го представят донякъде като привърженик на политическата програма на славянофилите. В едни от тях той се изказва положително за руския император и така информира руската общественост за последните събития в Сърбия, че не добре осведоменият читател на дописките му остава с невярното убеждение, че южнославянските народи споделят напълно политическата програма на Московския славянски комитет и становището на славянофилите изобщо за освободителната им борба.[1] Подобни мисли Любен Каравелов изказва понякога и като редактор на в. „Свобода“ и сп. „Знание“. Така например в бележка към силно разобличаващия крепостничеството в Русия разказ на М. Вовчок „Горпина“, поместен в бр. 10 на сп. „Знание“ от 1875 г., пише: „Тая възпяюща варварщина (изтезанията, на които помещчиците подлагали крепостните селяни, б. м.), която се описва в повестта, е била унищожена от *императора Александра*“ (к. м.). А три години преди това, като председател на БРЦК, той изпраща на сръбския княз специален адрес, в който го нарича „спасител“ на всичките южни славяни.“

Опитаме ли се да обясним тези мисли и дела на Любен Каравелов, ще трябва да кажем, че те свидетелствуват за съществуването у него на все още неизживени славянофилски концепции от миналото. Но те свидетелствуват също така и за това, колко много се е съобразявал Л. Каравелов със съществуващата обществено-политическа обстановка. Защото ако приветствието до сръбския княз предшествува писмото му до Васил Левски, в което настоява за незабавно вдигане на въоръжено въстание и уверява Апостола в готовността на Сърбия да подкрепи българския народ, то цитираната мисъл в сп. „Знание“ — Априлското въстание и Руско-турската освободителна война.

До окончателно изживяване на някои свои славянофилски настроения и до пълно противопоставяне на политическата програма на славянофилите Любен Каравелов стига едва в Букурещ, където в най-голяма близост и „пълно единодействие с Левски“[2] развива активна революционна дейност на основата на програмата на БРЦК. За решителното противопоставяне на славянофилската идеология от страна на Каравелов не е без значение и обстановката, която той заварва сред българската емиграция в Букурещ. Още преди неговото пристигане в столицата на Румъния „младите“ около в. „Тъпан“ рязко атакуват славянофилите с карикатури, фейлетони и бележки. Споделяйки тяхното отношение, от страниците на своя вестник „Свобода“, а по-късно и от „Независимост“ Любен Каравелов не веднаж полемизира с видни дейци и идеолози на славянофилството, води остра идеологическа борба с техните последователи сред южните славяни. Преди всичко Любен Каравелов критикува неправилното им и вредно за интересите на националноосвободителната борба на

[1] Някои важни подробности около основната идея в тези дописки и статии на Каравелов вж. в посочената статия на акад. М. Димитров в сп. „Исторически преглед“, 1954.

[2] В. „Работническо дело“, 2. II. 1954 г., стр. 3.

българския и другите поробени славянски народи становище спрямо Турция и законното право на тези народи да си извоюват пълна духовна и национална свобода, да се обединят в един действително братски съюз. „В последното време — пише той — руската журналистика (разбирай органите на славянофилите, б. м.) е обърнала пак своето внимание на славянските племена, и от всяка страна се сипят към тях съвети, съжаления, приятелски съчувствия и *сладки речи* (к. м.). Най-горещи и най-сладкоречиви славянофили са станали днес г. г. Катков и Краевский, които в своите органи обещават на славянските племена златни гори и райско щастие...", стига само „малките славянски народности, по думите на в. „Голос", да гледат на Русия *като на необходим член на славянската федерация* (к. м.), и то не само за това, че тя ще добие три пъти по-голяма гаранция за своята вътрешна и външкашна безопасност, но и за това, *че Росия би била яка връзка, без която малките славянски народности тежко ще да победят своите частни провинциални самолюбия и съревнования.."*[1]

След като подлага на остра критика това разбиране на Катков и Краевский на политическите интереси на южнославянските народи като „частни провинциални самолюбия и съревнования" — оборвано преди това неведнаж от статиите на Херцен в „Колокол" — и официалното изявление на в. „Голос", че той „не съчувствува на плановете на Дунавската, Карпатската и другите федерации", в същата статия Каравелов пише и следното: „Когато „Голос" не съчувствува на „дунавската федерация", то и ние имаме право да не съчувствуваме на панславизма, *който е осъден от самите добросъвестни руси, като Чернишевски, Пипина* и др... Г. Катков и г. Краевский са хора *съмнителни и станале са народни и славяне за интерес*"[2] (к. м.). Тази истина, разбира се, Каравелов не можа да разбере напълно в Русия и още по-малко — в първите няколко години от пребиваването си в Москва, защото тъкмо тогава Катков пишел в „Русский вестник", че Турция не трябва вече да се търпи в Европа, тъй като „това господство е такава една гангрена, която е в състояние да зарази всичка една Европа". Цитираната мисъл е допадала на Каравелов, изразявала е тя „съчувствието" на Катков и неговите съидейници към политическата съдба на българския народ и тъкмо поради това той задълго остава верен на първоначалното им становище. Но сега — началото на седемдесетте години, — когато националноосвободителната борба на българския народ изживява решителни дни, а Катков и Краевский са „ту панслависти и доброжелатели на дребните славянчета, ту православни покровители и *духовни контрольори* (к. м.), ту аркадаши с турците"[3] и т. н. Каравелов не може да бъде спокоен и да не се противопостави на следваната от тях политическа линия. Колко правдиво характеризира той славянофилите — някогашни негови „бла-

[1] Свобода, II, бр. 1, 2. I. 1871 г., стр. 7—8. Нека не се забравя фактът, че Любен Каравелов бе кореспондент на в. „Голос" от Белград.
[2] Независимост, III, бр. 39, 16. VI. 1873 г., стр. 306.
[3] Свобода, II, бр. 38, 4. III. 1872 г., стр. 304.

годетели": „Доброжелатели на дребните славянчета" и техни „духовни контрольори!"

В „Свобода" Каравелов критикува становището на славянофилите по националния въпрос. Той е непримирим враг на робството и не може да се съгласи с техните възгледи, още повече когато те се предлагат на поробените славянски народи като ръководно начало в тяхната революционна борба. „В Росия — пише той — съществуват две съвсем противоположни убеждения за восточните дела. Първото убеждение говори, че славянските племена в Турция и в Австрия трябва да добият своя самостоятелност и да сключат тесен съюз с Росия, която е обязана да бъде тяхна покровителница и съюзница.." „Панславизмът е празна мечта — говорят истинските руски патриоти. На тие руси отговарят московските славянофили със следующите думи: „Сичките славянски племена трябва да съставят едно цяло и да *преклонят колената си пред своята по-старша сестра Росия*" (к. м.). „На тоя свят, писал Викенти Макушев в „Голос", № 178, нямало ни чехи, ни поляци, ни сърби, ни българи, а съществува само матушка Росия, която не ще ни да знае за *племенните особености на своите нищожни славянски братия*... (к. м.). Но г. Макушев е Русин, славянофил, професор и учен човек, той е професор в Киевския университет — продължава Каравелов и отново се позовава на Херцен. Истина казваше Герцен, че множество учени хора са длъжни на Михаля".[1]

Все в този ред на мисли в същата статия Каравелов охарактеризирва като „празна мечта" проповядваните от Аксаков „Славянски братства", „Катковската общославянска литература" и неговите неиздържани в научно отношение „филологически теории". Както вече се изтъкна, в статията си „Южнославянская библиография за 1867 г." и в други свои работи от преди Каравелов говори за необходимостта от създаване на „Общославянска литература" и „общославянски език". Току-що цитираната мисъл обаче до известна степен представлява и самокритика на предишните разбирания на Каравелов по този въпрос. Запознат основно с дейността на Московския славянски комитет и с помощта, която той е оказвал на поробения български народ, Любен Каравелов се противопоставя решително на ония свои сънародници, които пеели хвалебствия за този комитет и дори го наричали „славяно-болгарски". „Ако питате мене — пише той,—то аз ще да ви кажа, че тоя комитет е изпроводил в България няколко черковни книги, няколко свещенически одежди, няколко чудотворни и нечудотворни икони и г-на Павлова. Разбира се, че последният подарък би могъл да си остане в Русия, защото България е богата с подобни учени и с турски чиновници. *Славянобългарски комитет!* — пише с възмущение Любен Каравелов. — Нека ни бъде позволено да кажем и това, че „московското" благодеяние (или „благотворителност") (разбирай помощта на Московския славянски комитет, на чиято дейност и програма е посветена тази статия, б. м.) не е в състояние да принесе полза и

[1] Независимост, III, бр. 44, 21. VII. 1873 г., стр. 346—347.

на русите, *защото програмата на славянофилите не е ни руска, ни славянска*" (к. м.) (гл. „Послание к Сербам").[1]

В заключение на всичко това ще трябва да кажем, че умелата, дълбоко аргументирана критика, която Л. Каравелов прави на политическата програма на славянофилите през 1869—1874 г., е в същност новото, което той прибавя към критиката на „младите" у нас и прогресивната общественост в Сърбия.

За по-правилното изясняване на отношението на Каравелов към славянофилите, към тяхната дейност и идеология необходимо е, макар и съвсем накратко, да отбележим следното: като не споделя политическия им идеал за „обединяването на дребните славянчета" под „покровителството на старшата сестра" — царска Русия, — към някои техни прояви и отделни лица, предимно писатели и хора на науката, Каравелов се отнася с уважение. В брой 2 на в. „Свобода" той помества ласкав отзив за съчинението на Липранди „Източният въпрос и България" и предлага то да бъде преведено на български език. В един от последните броеве на в. „Свобода" от същата година е поместена обстойна критична бележка върху статията на В. Григорович за България. В тази своя бележка Каравелов посочва както положителните страни на статията, така и допуснатите от автора грешки. В бр. 6 на в. „Свобода" от 6. II. 1871 г. Каравелов пише следното за просветната дейност на Московския и Петербургския славянски комитети сред южнославянските народи: „Славянофилското общество в Москва и Петербург се е решило да праща различни руски книги в славянските земи в Турция и Австро-Унгария. *Това би било по-полезно, отколкото да им изпраща стари икони и стари черковни книги.*" (к. м.). А във фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?, поместен в бр. 6 на сп. „Знание" от 30 май 1878 г., той се изказва положително за материалната помощ, която Московският славянски комитет и Аксаков оказвали на освободения вече български народ.

След всичко, казано дотук, за отношението на Любен Каравелов към славянофилите в Русия и влиянието, което те му оказват, можем да направим следния извод: в Русия Любен Каравелов значително променя и уточнява своята първоначална представа за славянофилите, отблизо се запознава с тяхната идеология и се възхищава и учи от всичко положително, от всичко патриотично в дейността им. Революционният подем в Русия и южнославянските страни след Кримската война показват пълната несъстоятелност на политическата програма на Московския славянски комитет, чиито основни положения Каравелов не само че не приема, *но и решително критикува още в първите свои публицистични и художествени творби.* Непосредственото въздействие на руската прогресивна обществена мисъл и съзнанието, което той има за своя дълг пред народа и отечеството, му подсказват единствено верния път на развитие — пътя на революционната демокрация, на национално-освободителната борба на поробените и потиснати славянски народи. Вървейки по този път, Любен Каравелов *завинаги* скъсва с

[1] Независимост, III, бр. 39, 16. VI. 1873 г., стр. 311—312.

отречената от самото развитие политическа програма на Московския славянски комитет. И може би тъкмо поради това Иван Аксаков не предлага на ръководения от него комитет да избере Каравелов за свой почетен член, което в същност е чест за нашия сънародник, а прави такова предложение по отношение на Константин Станишев, Вес. Божидарович и др. Все по същите съображения в речта си пред комитета от 17 април 1877 г., а така също и в други свои речи, в които отчита заслугите на комитета към южнославянските народи, Иван Аксаков съзнателно премълчава името на един от неговите „възпитаници" (Каравелов) и ласкаво се изказва за Райко Жинзифов.

II

Руската прогресивна обществена мисъл от шестдесетте години на миналия век има голямо значение за оформяването на Любен Каравелов като талантлив писател-реалист и виден революционер-демократ. Нейното благотворно влияние Любен Каравелов изпитва чрез непосредствения си контакт с прогресивно настроени студенти в Московския държавен университет и видни руски общественици, публицисти и революционери; чрез органите на руските революционни демократи „Колокол" и „Современник", които той следи с интерес, и най-вече чрез руската и украинската художествена литература. Въз основа на познати и някои неизвестни или неизползувани досега материали ще направим опит да разгледаме в тази глава въпроса за отношението на Любен Каравелов към руската прогресивна обществена мисъл от шестдесетте години на миналия век. Още в самото начало трябва да отбележим, че редица автори у нас, в СССР и другаде в своите изследвания за Любен Каравелов твърдят, че влиянието на руската прогресивна обществена мисъл върху българския писател и революционер е много по-значително от това на славянофилите в Русия и има важно значение за неговото идейно оформяване. Особено ценни в това отношение са отбелязаните в началото на тази студия изследвания на Г. Караславов, В. Велчев, П. Зарев, Н. Кондарев, Ст. Божков, Дим. Димитров, К. А. Копержинский, Л. Ерихонов и С. Бортник.

Като волнослушател във Филологическия факултет на Московския университет, особено след събитията от 1861 г., които привлекли вниманието на цялата интелигенция в Русия, Любен Каравелов непрестанно чете, оживено разговаря със свои сънародници и състуденти от другите славянски страни, настоятелно дири отговор на основните въпроси на националноосвободителната борба на своя и останалите поробени славянски народи. И понеже преподаваната в университета наука[1] не е била в състояние да отговори правилно на интересуващите го въпроси, скоро той се обръща с лице към истинския университет — прогресивната руска общественост и руската художествена литература. И тъкмо в това, че Каравелов

[1] Своето отношение към някои от професорите и техните неправилни възгледи Л. Каравелов е изразил в стихотворението си „Брату Я. К-с-р-ву".

съумява да се отклони от пътя на официалната руска наука, от идеалистическите проповеди на някои професори в Московския университет и да се насочи още през годините на своето следване в Москва към идеите на руските революционни демократи и руската художествена литература се проявява *една от чертите на неговия прогресивен ум.*

Дружбата на Любен Каравелов с видни руски общественици и революционери, близостта му до руското подполие от шестдесетте години оставят дълбока диря в неговия живот и изиграват положителна роля при оформяването на мирогледа му. Заедно с него в Московския университет следват много прогресивни руски, а така също и младежи от другите славянски страни. Някои от тях, след като завършват университета, се завръщат в родината си и развиват там важна обществено-политическа, просветна и революционна дейност. При възможност да се издирят материали за живота на тези студенти несъмнено ще се открият нови истини за дейността на Любен Каравелов в Москва и по-специално за приятелските връзки, които той е имал с тях и видни представители на руското революционно движение. В своя труд „Мировозрение Чернышевского" съветският автор В. Г. Баскаков цитира из твърде интересни документи от държавните архиви в Москва за участието на студенти от Полша и други славянски страни в руското подполие, за политическите демонстрации на студентите от Московския университет през шестдесетте години и пр.[2] За съжаление в този труд не се посочват никакви данни за участието на българските студенти в Москва, Петербург, Одеса и другаде в революционното руско движение, нито пък за тяхното отношение към него, което навярно не е било задача на автора.

Това, че Любен Каравелов подобно на свои студенти от другите славянски страни е бил в близък контакт с „руското подполие и е имал положително отношение към него, се вижда от запазени спомени на негови съвременници, които са го познавали добре, а така също и от някои архивни материали.

Така според Константин Станишев младият студент от Копривщица „станал близък на някои крайни течения, гдето Херцен и Чернишевски били предмет на култ".[2] А хазяинът му в Москва Павел Тодоров разказва следния любопитен случай: „Един ден пред квартирата ми спре едно богато купе с лакей при кочиаша. Лакеят отвори вратата на купето и към нашата квартира се отправи хубаво облечен господин с цилиндър. Аз изтръпнах, защото мен *отдавна ми миришеше нещо у Либена като на нихилизъм, а сега помислих, че иде чиновник от полицията да го арестува.*"[3] Ние с право бихме се усъмнили в действителните основания на хазяина на Каравелов за този страх от полицията, ако да не притежавахме личното признание на отдръпналия се вече от политическата идеология на славянофилите български студент за обиска, който „поч-

[1] В. Г. Баскаков, цитирания труд, стр. 225—230.

[2] С. С. Бобчев, За Любен Каравелов (По лични спомени и бележки). Юбилеен сборник Копривщица 1837—1937, т. II, стр. 22—23.

[3] Юбилеен сборник Копривщица, т. II, стр. 46.

теният пристав от ведомството на г-н Врубеля, г-н Язчки, е правил в квартирата му, за да намери Херценовия вестник „Колокол", редицата негови изказвания от по-късно време за живота му в Москва, както и не малкото документи за преследванията, на които е бил подложен от страна на III отделение. Тези документи показват, че още преди 1862 г. Любен Каравелов е бил поставен под строг надзор от органите на руското самодържавие. От архивните материали в Музея на българо-съветската дружба, за които съобщи Андрея Цветков в брой 1 на в. „Литературен фронт" от 3. I. 1957 г., ясно се вижда, че в лицето на Любен Каравелов органите на третото отделение са виждали един от активните читатели на литература с революционно съдържание, поради което са го наблюдавали „безсрочно и строго секретно".[1]

За близостта на Любен Каравелов до „руското подполие", за симпатиите му към революционно настроената руска общественост свидетелствуват също и приятелските връзки, които той има с видни представители на руското революционно движение.

Знае се например, че върху третия том от сборника „Памятники народного быта болгар" Каравелов работи съвместно с изтъкнатия руски революционер-демократ Прижов и че поддържа най-близки приятелски връзки с Александър Котляревски — също виден руски общественик и революционен деятел. Върху страниците на запазения в Държавната библиотека „Васил Коларов" екземпляр от ръкописа на сборника „Памятники народного быта болгар" Прижов е нанесъл саморъчно не една поправка в руския текст на българските народни песни. Тези поправки, възприемани от Любен Каравелов със задоволство и благодарност, са неоспорим документ за близките му връзки с Прижов и напомнят за оживените разговори, които те са водили на литературни и обществено-политически теми. Няма никакво съмнение в това, че не само допуснатите правописни и езикови грешки в руския превод на българските народни песни са били предмет на техните творчески срещи.[2] Навярно в тези или подобни на тях разговори и срещи Каравелов оформя своето становище по въпроса за ролята на народното творчество и взема решение да изготви сборника си на чужди за славянофилите принципи. Особено характерен в това отношение е вторият том от сборника. Укрепналата в това литературно дело дружба между Каравелов и Прижов продължава и през следващите години, за което най-добре свидетелствуват както личните показания на последния и обвинителната реч на покурора срещу него,[3] така също и някои други документи. Например в писмото си до Михаил Погодин от 16 март 1869 г. Каравелов отбелязва между другото, че е писал на Прижов, но отговор не получил! А в писмото си от Нови Сад до

[1] За същото вж. БАН, Архивен институт, архив Г. Бакалов — писма из съветските архиви; Д. Димитров, К изучения Любена Каравелова, Труды Института славяноведения, т. III, стр. 128.

[2] Според К. А. Копержинский, Каравелов е превел революционната поема на Шевченко „Неофити" заедно с Прижов.

[3] И. Г. Прыжов, Очерки, статьи, писма. Москва—Ленинград, 1934 г.

Котляревски той моли за някои новини относно живота на Прижов и Огарев.

Сред оцелелите малко на брой документи от богатия архив на Любен Каравелов за наша радост се намира и ръкописът на дисертацията на Александър Котляревски „Об крещение болгар или отрывок из истории Болгарии", по който днес можем да съдим за близките отношения между Каравелов и Котляревски. Как е попаднал този ценен ръкопис сред книжата на Каравелов с положителност не знаем. По всяка вероятност сам Котляревски е дал дисертацията си на Каравелов, за да разбере авторитетното мнение на българския студент, запознат отлично с историята на своя народ. Ако това е така, остава неясно защо на първата страница от ръкописа Каравелов саморъчно е написал своето име и още „Белград..."

За приятелските връзки на Каравелов с Котляревски говори и следният факт: през 1862 г. видният руски общественик и революционен деец бил арестуван заради връзките му с лондонските пропагандатори.[1] Възмутен от този акт на руската царска полиция и за да изрази своята пълна солидарност със свободолюбивите идеи на Котляревски, Каравелов му посвещава една от първите свои повести („Турски паша") със сюжет от политическото робство и революционната борба на българския народ за национална независимост. Идвайки в Белград, Любен Каравелов не забравя своя добър приятел. От едно негово писмо става ясно, че от столицата на Сърбия и Нови Сад той му е писал няколко пъти, но не е получил отговор на нито едно от писмата.[2] Неизвестността за живота на Котляревски тревожи силно Каравелов и той настоятелно го моли да му се обади непременно.

Съчувствие на идеите на революцията, на високо прогресивното движение за създаване на „млада Русия", която за разлика от Русия на царя и помещиците е свободна и демократична страна, свързва Любен Каравелов и с един от най-популярните, най-уважаваните тогава руски хора — Александър Херцен. И като студент в Русия, и след това — когато работи в Сърбия и Румъния — Любен Каравелов чете вестника на Херцен „Колокол", неговите политически статии и литературните му творби. Известно е огромното въздействие, което са оказали върху нашия писател произведенията на Херцен „Кой е виновен?" и „Записки из мъртвия дом". При едно по-задълбочено прочитане на тези творби и съпоставянето им с повестта на Каравелов „Крива ли е съдбата?" и особено със записките му „Из мъртвия дом" не е трудно да се види колко близко до великия руски мислител е българският автор като изобличител на недъзите на тогавашното сръбско общество и на австроунгарската полицейско-шпионска система, а така също и като пламенен

[1] И. Г. Прыжов, Очерки, статьи, письма, цит. изд., стр. 426.

[2] Не без основание можем да допуснем, че Котляревски или не е получавал писмата на Каравелов по причина на строгата цензура в Русия, или пък ги е получавал и отговорил на някои от тях, но те са попаднали в ръцете на австрийската полиция.

пропагандатор на идеите, които ще спасят славянските народи от робството и социалния гнет. По-късно, като редактор на в. „Собода“ и председател на БРЦК Любен Каравелов използува неведнаж творчеството на Херцен в борбата срещу враговете на революцията в България и идеята за братство между българския и другите балкански народи. В бр. 11 на в. „Свобода“ от 9. IX. 1872 г. той възпроизвежда от „Полярная звезда“ почти цялата статия на Херцен за Гърция и гръцкия народ. Напълно единодушен с изказаните от Херцен мисли по отношение на дълбоките противоречия между гръцкия народ, който като всеки народ е свободолюбив и гръцкото духовенство, което служи на интересите на народните врагове и всячески се стреми да спъва колелото на историята, Любен Каравелов определено подчертава: *„Герцен има пълно право. Старото са не подмладява, мъртвото не воскръсва, изгубеното са не намира“* (к. м.).

Без да правим анализ на политическите и философските възгледи на Херцен и Каравелов, на тяхната революционна публицистична и литературна дейност, за да установим с по-голяма точност по какво си те приличат и отличават един от друг, ще отбележим още и следното обстоятелство: по всяка вероятност Херцен е познавал лично Каравелов или най-малкото е бил във връзка с него след излизането му от Будапещенския затвор и по време на пребиваването му в Букурещ; наблюдавал е неговото развитие като писател и революционер. Интересно в това отношение е признанието на Райнов, съдържащо се в писмото на Ив. п. Хр. Кършовски. „Не ти разправям къде сме се лутали до сега. Знай само, че вчера пристигнахме тука и се намерихме с Герцена и Бакунина. *До първия ни беше препоръчал Каравелов и ся приехме с голяма радост“*[1] (к. м.). Този факт е в непосредствена връзка и с друг един факт, а именно: в писмото си от 29. II. 1870 г. Михаил Бакунин, след като осведомява Огарев — приятел на Херцен и съредактор на „Колокол“ — за това, че полицията най-усърдно търси Нечаев, сякаш *за да отговори на предварително зададен му въпрос*, отбелязва и следното: „От Каравал/ов/ я получил только одно письмо в октябре только один раз, после этого *ни слуха, ни духа.*“[2] Една малка подробност в това писмо прави особено впечатление и заслужава да бъде тя отбелязана. След думичката „Каравал[ов]“ Михаил Бакунин не е счел за нужно да прибави никакви пояснения, например редактор на известния български вестник „Свобода“, председател на БРЦК и пр., от което става ясно, че той и друг път е писал на Огарев за него и обратно.

Някои автори (Георги Цанев, Д. Димитров и др.) в свои работи за Любен Каравелов отбелязват като важно указание за отношението на Херцен към Каравелов и подарения от него сборник „Прерванные рассказы“. Същият екземпляр, навярно останал от личната

[1] П. С. Кършовски, Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, 1926 г., кн. 1, стр. 11—12. Някои важни подробности за самото пътуване на делегацията и относно съдържанието на цялото писмо дава Георги Бакалов в труда си „Руските приятели на Христо Ботев“, стр. 7—8.

[2] Письма М. А. Бакунину к А. И. Герцену и Н. П. Огареву, Женеве, 1896 г., стр. 269.

библиотека на Каравелов, се пази в Държавната библиотека „Васил Коларов“, но оная част от първата страница, където е стоял авторафът на Херцен, е изрязана от престъпна ръка. Независимо от това обаче категоричното твърдение на Георги Цанев, че лично е прочел автографа от Херцен и посочените по-горе доказателства за връзките на Каравелов с Херцен ни дават достатъчно основание да не се съмняваме в истинността на този факт.

Към революционното и литературното дело на Чернишевски Любен Каравелов се отнася също с чувство на дълбоко уважение. Полемичните статии на великия руски мислител срещу славянофилите, неговите политически статии за положението в Австро-Унгария, южнославянските страни и Русия, публикувани в сп. „Современник“, помагат и на Любен Каравелов да се ориентира правилно в сложната обстановка от шестдесетте години на миналия век и да укрепи у себе си вярата в победата на революцията в България и другите южнославянски страни. Като студент Любен Каравелов прочита също и дисертацията на Чернишевски „Естетическото отношение на изкуството към действителността“, и някои от основните положения в нея намират отражение още в първата му литературнокритическа статия „Българската литература“, печатана през 1864 г. в „Българска пчела“; в статията му за сръбската художествена и преводна литература (сп. „Матица“, 1868 г.), а така също и в повестите, които публикува на сръбски език. Дисертацията на Чернишевски е била притежавана лично от Каравелов и широко популярна сред останалите български студенти.[1]

Безсмъртният руски революционер-демократ и мислител през 1861 г. и други път е идвал нелегално в Москва, където се е срещал с видни дейци на руското революционно движение в този град. В своя труд „Мировозрение Чернышевского“ В. Г. Баскаков отбелязва между другото, че през 1861 г. в Москва Чернишевски се е срещнал с Котляревски. Малко по-преди ние видяхме, че Любен Каравелов е бил приятел на Котляревски и е поддържал писмена връзка с него и след като излиза от Будапещенския затвор. Разбира се, литературната история и днес все още разполага с много малко и недостатъчно съществени материали и указания за характера на тяхната дружба. Въпреки това обаче самият факт, че те са били приятели в едно бурно революционно време, ни дава основание да допуснем, че Котляревски е разказвал на Каравелов за Чернишевски, а това несъмнено е обогатило впечатлението, което българският студент е имал както от дисертацията и статиите в „Современник“; така и от прекрасния му роман „Какво да се прави“. Тук е необходимо да отбележим и основателното предположение на К. А. Копержинский в статията му „Журнально-публицистическая деятельность Каравелова в России“, че Чернишевски е познавал сборника на Каравелов „Памятники народного быта болгар“ и особено статиите му срещу славянофилите, които са ценен принос в общата борба на руската прогресивна общественост срещу тях.

[1] Братът на Любен Каравелов например подарил на своя сънародник Нешо Бончев не друго, а дисертацията на Чернишевски.

Сега вече нищо — нито враждебното отношение на славянофилите, нито пък яростните нападки в реакционния руски печат от това време срещу Чернишевски — не е било в състояние да всади у Каравелов съмнение в истинността на изказаните от Чернишевски мисли, да разколебае вярата му в победата на неговите идеи. Напротив, както ще видим по-нататък, повестите, литературните критики и особено политическите статии на българския революционер във в. „Свобода“ и в. „Независимост“ ни убеждават в това, че колкото повече той се извишава като революционер, толкова по-правилно разбира освободителните идеи на Чернишевски, които пропагандира с жар. Още в Русия той подкрепя революцията, обявява се против реформите като „възможност“ за народите да се освободят от политическо робство и социален гнет; смело протестира срещу ония, които преследват автора на „Какво да се прави?“ и последователите му — предшественици на новия живот.

„На Каравелов — пише Никола Трайков — се приписва една статия за Чернишевски, поместена в сръбския емигрантски вестник „Слобода“ от 25 август 1864 г. с подпис „Один из многих“, един от псевдонимите на Каравелов в руските вестници... Повод за написване на статията послужила жестоката разправа на руския цар с „най-прочутия и най-много обичан от своите сънародници руски приятели.“ Осъждайки Чернишевски на заточение, казва се в статията, правителството искаше да осъди неговите свободолюбиви идеи, на които цялата руска младеж служи всеотдайно.“[1]

Повлиян значително от тия свободолюбиви идеи, на които и той започва да служи всеотдайно, разбрал много добре колко ненужна и вредна за успеха на освободителната борба на българския народ и другите поробени славянски народи е политическата програма на славянофилите, на път за Сърбия Любен Каравелов не случайно вместо легалните издания на Московския славянски комитет и разни черковни книги взема със себе си отделни броеве от вестника на Херцен „Колокол“, някои творби на видни руски писатели и на първо място — ония книжки от сп. „Современник“, в които бил публикуван романът на Чернишевски „Какво да се прави?“, една глава от който излиза в превод на сръбски език още през лятото на 1867 г. Но това не е всичкото. Тук, в Белград, Любен Каравелов високо манифестира демократизма на руската литература и освободителните идеи на руските революционни демократи, води полемика със сръбските славянофили и отявлените агенти на сръбския национал-шовинизъм, воюва за създаване на народностна, реалистична литература. С всичко това Любен Каравелов активно подпомага революционното дело на бележития сръбски революционер-демократ Светозар Маркович. Известна е високата оценка, която той дава на Белински и Чернишевски чрез устата на героя от повестта си „Крива ли е съдбата?“ Любомир Калмич и в критическата си статия в сп. „Матица“. Опитаме ли се да определим с малко думи значението на факта, че Каравелов е един от

[1] Н. Трайков, Чернишевски и българите. „Николай, Гаврилович Чернишевски“. Препоръчителна библиография, София, 1953 г., стр. 16—17.

първите, който в условията на строга полицейска цензура в Сърбия се осмели да произнесе с възторг имената на Белински, Херцен и Чернишевски, ще трябва непременно да кажем: той направи всичко, което бе тогава по силите му, за да насочи сръбската свободолюбива общественост по пътя на руските революционни демократи, по пътя на разгарящата се революционна борба в Сърбия.

В Букурещ Каравелов също получава някои от органите на руските революционни демократи, много материали относно руското революционно движение, а освен тях и задграничното издание на съчиненията на Чернишевски.[1]

В своята конкретна политическа, революционна и литературно-публицистична дейност той неведнаж, макар и да не цитира, се основава на тези материали, най-широко използува редица установки на Чернишевски и Херцен.

С любов и уважение Любен Каравелов се отнася и към делото на рано загиналия руски революционер-демократ и литературен критик Николай Добролюбов. От страниците на сп. „Современник" той е прочел твърде интересните критики на Добролюбов за сборника на М. Вовчок „Рассказы" (Современник, 1860, № 9) и за поемата на Тарас Шевченко „Кобзар", а така също и популярната му сред московските студенти статия „Когда же прийдет настоящий ден?" Несъмнено тези критики са засилили у младия български студент интереса към творчеството и естетическите възгледи на руската литературна критическа мисъл, потвърдили са или пък са допълнили собственото му отношение към рецензираните художествени творби, помогнали са му да разбере по-правилно задачите, които стоят пред родната литература.

Студентите от Московския университет, в чиято среда е и Любен Каравелов, посрещнали вестта за ранната смърт на този велик син на руския народ с чувство на дълбока почит към делото и идеите му. Един незначителен на пръв поглед факт заедно с други моменти от революционната дейност на Любен Каравелов говори за положителното отношение, което той е имал към пламенния съратник на Чернишевски: през 1875 г. по повод на 14-годишнината от смъртта на Добролюбов на първа страница от бр. 22 на сп. „Знание" Каравелов помества в превод на български език стихотворението му „Мили друже, вече умирам" и по този начин се прекланя още веднаж пред неговата светла памет. Това е единственото стихотворение на Добролюбов преведено на български до Освобождението.

* * *

Огромното значение на творческото въздействие, което прогресивната руска обществена мисъл от шестдесетте години на миналия век оказва на Каравелов, проличава най-добре в неговата публицистическа, писателска и революционна дейност в Букурещ.

---

[1] Д. Димитров, Посочената, статия в „Труды Института славяноведения Академии наук СССР", т. I, стр. 128; вж. също БАН, Архивен институт, архив Георги Бакалов, папка Документи от руските архиви.

Като студент в Москва и после — след завършването на университета — Любен Каравелов наистина бе в близка връзка с много прогресивни студенти, писатели и общественици; познаваше и се учеше от най-хубавите творби на руската художествена литература; свидетел бе на подема на революционното движение в Русия и живо се интересуваше от освободителната борба на своя народ, когото обичаше с цялото си сърце. Но въпреки това в Русия Любен Каравелов нямаше непосредна връзка с българското революционно движение, на основата на което да развие активна обществено-политическа дейност. И може би сам Каравелов е разбирал много добре необходимостта от близък и постоянен контакт с действителния живот на народните маси в България. „В Москва всички ние, които говорехме за народа и за неговите нужди — пише той с чувство на известна преценка на миналото си — *бяхме деца, които обичат да поговорят за големи работи.* (к. м.) Който желае да види с очите си що е народ, какво е неговото положение и кои са най-първите негови угнетители, *той трябва да отиде по селата* (к. м.)."[1]

Съмишленик на освободителните идеи на „руското подполие", написал не един разказ и статии срещу руския царизъм, австрийската монархия и политиката на сръбския княз, влял в живота на сръбската Омладина идеите на руската художествена литература и най-после преминал през мрачните килии на австрийския затвор, където имал възможност отново да обмисли своя жизнен път и въпроса за политическата свобода преди всичко на българския народ, Любен Каравелов идва в Букурещ и с удвоена енергия заработва за победата на освободителното движение в България. Близостта му до идеите на прогресивната руска обществена мисъл и непосредственият му контакт с отговорни дейци на българското революционно движение, с Левски и Ботев,[2] е главната артерия на неговото пламенно сърце на революционер-демократ. „Едва в Букурещ — четем в един от непубликуваните му ръкописи на руски език — аз разбрах, че съм човек, и едва в Букурещ разбрах цената на човека."

Учил се на публицистично майсторство в Русия и запознат добре с историята на революционното движение в много страни, в

[1] Л. Каравелов, Съчинения. Под редакцията на Зах. Стоянов, т. VIII, стр. 70.

[2] По всяка вероятност Каравелов ще да се е запознал с Васил Левски още в Белград, през пролетта на 1867 г. Когато две години по-късно идва в Букурещ, Любен Каравелов се свързва с Васил Левски още по-тясно и заедно с него дава ценен принос в създаването на БРЦК. От този момент нататък до края на живота си Каравелов се отнася към своя другар по идеи с най-чисти чувства и дълбоко уважение. Запазените до наши дни писма от двамата видни дейци на национално-освободителната борба на българския народ, както и някои художествени творби на Каравелов говорят най-добре за чистотата на тази дружба и за голямата скръб, с която посрещнал той вестта за преждевременната смърт на Апостола на българската свобода.

Не по-малко близки до 1874 г. са и отношенията между Любен Каравелов и Христо Ботев. Известно на всички е творческото сътрудничество между тях през годините на в. „Свобода" и „Независимост", израз на което е прекрасното стихотворение на Ботев „Делба" („По чувства сме братя ний с тебе и мисли еднакви таим..)" Нашата литературна наука още не е изяснила правилно всички причини за конфликта между Ботев и Каравелов през 1874—1875 г., както и характера на самия конфликт.

Букурещ Любен Каравелов започва издаването на в. „Свобода“, който още от първия си брой става действителна трибуна на българската революционна партия и на всички борци за свободата на южнославянските народи. В уводните статии на този вестник, а така също и в много свои стихотворения, разкази и повести, написани все във връзка с една или друга потребност на нашия народ тогава Любен Каравелов засяга и такива въпроси, по които не веднаж са се изказвали и руските революционери-демократи. Сравним ли съответните изказвания на Любен Каравелов с някои мисли на Херцен, Чернишевски и Огарев например, ние ще видим колко ревностно защищава той разбиранията на своите учители по основните въпроси на националноосвободителното движение в южнославянските страни. Подобно на тях Любен Каравелов е непримирим враг на австрийския монархичен режим и на монархията изобщо. „Шпионската система на Деак и Андраши“ той осъжда като остаряла и призовава национално потиснатите в Австрия и други народности на революционна борба. През седемдесетте години на миналия век в Румъния, Сърбия и в Цариград излизаха много демократични вестници, но нито един от техните редактори не показа така ярко острите противоречия в монархична Австрия и не посочи така ясно пътя на освободителната борба на потиснатите от нея народности, както това направиха Любен Каравелов, Христо Ботев, Светозар Маркович. Обстоятелството, че Любен Каравелов познавал статиите на Чернишевски за Австрия, поместени в политическия отдел на сп. „Современник“, а така също и конкретната обществено-политическа обстановка в тази страна му дава възможност пръв да издигне лозунга за постигане на единодействие между славяните в Австрия и Турция. „Пътят, по който българите и сърбите в Турция — пише Каравелов — трябва да вървят, за да стигнат до своите цели и да освободят своето отечество, е вече колко-годе определен, но *по кой път трябва да вървят австрийските сърби и хървати, какви сношения те трябва да имат с турските славяни* (к. м.), за това не само че не е говорено нищо от иностранците, но и от нази, за които този въпрос е въпрос за нашия общи живот.“[1]

Правилното разрешение на повдигнатия въпрос Любен Каравелов вижда единствено в изграждането на боен съюз между славяните в Австрия и Турция. „Нека говори кой що ще, а ние мислиме, че австрийските славяни, а особено сърбите, хърватите и словенците и далматинците, трябва, *колкото се може по-скоро, да се споразумеят братски, да определят своите цели и стремления и да се съединят със своите братя в Турция. Друго спасение няма*“[2] (к. м.).

Тази идея на Каравелов, както и разбиранията му за федерацията имат за основа становището на руските революционери-демократи по тези въпроси. В една полемична статия с редактора на реакционния вестник „Право“, който го обвинявал, че пропагандирал идеята за федерация само за да се хареса на сръбското правителство, чийто агент и шпионин бил, Любен Каравелов прави между другото и следното интересно признание: „Колкото за на-

[1] Свобода, II, 1871 г., бр. 18, стр. 138.
[2] Свобода, 1871 г., бр. 14, стр. 105.

шето убеждение, т. е. за това, че сме проповедале „федерация", то ние ще кажем на гореказания кореспондент следующето: Ние сме проповедали такива също идеи *още тогава, когато живеехме в Росия*.."[1] (к. м.). А там — ще припомним — той бе против идеята за „единство" на „малките славянчета със старшата сестра", изградено на основата на неравноправието.

Цитираните по-горе и други подобни мисли на Каравелов са напълно в духа на изказванията на Херцен за необходимостта от изграждане на здраво единство между „демократичните славянски народи на Балканския полуостров"[2] и не единствените съвети на Чернишевски към поробените славянски народи да създадат помежду си такава федерация, която да бъде „условие за запазването на тяхната свобода".[3]

Особено близко до Херцен и Чернишевски Каравелов стои с разбиранията си по националния въпрос и отрицателното си отношение към славянофилите, реформите на турското правителство и дуализма на българските чорбаджии, с безкористната си вярност на революцията, със своя патриотизъм и с ярко изразената си вяра в самостоятелните сили на българския народ да извоюва сам своята национална независимост. Великите руски революционери не само на едно място подчертават, че и най-добрите, най-хуманните реформи на всяко реакционно правителство са насочени против потребностите на угнетените народни маси. Подобно на тях още в първите си разкази, писани на руски език в самото навечерие на „отменяването" на крепостното право в Русия, Любен Каравелов разобличава реформаторската тактика на турското правителство, а малко по-късно издига пред своя народ революцията като единствено сигурно средство за извоюване на свободата, без която според негови думи не може да има нито образование и просвета, нито пък обществена справедливост. При това Любен Каравелов въпреки някои явни противоречия в неговия мироглед е убеден в самостоятелните сили на своя народ да доведе революцията — „славянска святост за него" — до победен край. „Ни на един народ — пише той в бележка към статията на Н. Н. „Един кратък поглед връх Турция" — европейските държави не са дали нито свобода, нито самостоятелност, не ще да дадат и на българите. Българският народ трябва *сам* (к. м.) да търси да добие що му трябва... с една дума да защищава себе си.."[4] Или: „Ние сме съгласни, че без съюзници е невъзможно да достигнеме своите цели и че без чия и да е помощ ние не ще бъдем в състояние да се борим с османлиите, но да скръстим ръце и да се надеяме само от другите е и безполезно и безчестно.."[5] И понеже това е ясно както че „две и две прави четири", то „ние постоянно казваме и

[1] Свобода, II, 1872 г., бр. 12, стр. 96.
[2] А. Херцен, Избранные философские произведения, Москва 1948 г., т. II, стр. 142.
[3] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, ГИХЛ, Москва 1950 г., т. V, стр. 643.
[4] Свобода, I, 1869 г., бр. 9, стр. 66.
[5] Свобода, II, 1871 г., бр. 9, стр. 65.

ще да казваме (к. м.), че трябва да се надеяме само на своите собствени сили и на своите мишци, а *отчасти* (к. м.) и на нашите братя сърби и ромъни."[1] На ония, които по най-различен повод подхвърляли мисълта, че българският народ е малък и не би могъл да се освободи без „европейската помощ", Каравелов привежда за пример и следния факт от историята на освободителното движение в Черна Гора: „Черногорците са една шепа народ, но тие никога и никому се не оплакват, а се борят като левове с турците."[2] Все със същата цел в своите записки „Из мъртвия дом" той отбелязва въстанието на Пугачов и революционните победи на някои също малки народи. Тези мисли не се нуждаят от никакъв коментар. Те ясно говорят за твърдата вяра на Каравелов в самостоятелните сили на българския народ да извоюва свободата си и пояснява неговото разбиране за мястото на помощта отвън в общата националноосвободителна борба.

Разбира се, всичко това не означава, че Каравелов е Чернишевски или Херцен! Не! В неговите политически статии се срещат и не малко мисли, които са израз на други настроения и влияния, но те ще бъдат правилно обяснени само при едно обстойно и научно изследване на цялото публицистично наследство на Каравелов заедно с това на Раковски и Ботев.

Приведените тук факти за отношението на Любен Каравелов към „руското подполие" и руските революционни демократи, макар и да са те само една малка част от пръснатите в различни архиви у нас, СССР, Югославия и другаде, ни показват, че Любен Каравелов е бил близко до руското революционно движение и е споделял неговата политическа програма. В подема именно на това движение, а не в средите на славянофилите, той е направил и първите по-решителни стъпки по пътя, който по-късно го доведе до отговорния пост — председател на БРЦК. Да се твърди обратното и да не се взема дори и най-незначителното указание за близостта на Каравелов до руското революционно движение, това значи да приемем за истина, че под влияние на реакционното руско славянофилство тогава е било възможно да се подготви председател на централен революционен комитет от типа на будния син на свободолюбива Копривщица!

* * *

Под влияние на все по-разрастващата се националноосвободителна борба на българския народ, а така също и на руската прогресивна обществена мисъл и руската художествена литература от шестдесетте години на миналия век Любен Каравелов израства и като високоталантлив писател-реалист, литературен критик и теоретик. Тази именно литература укрепва патриотизма на Любен Каравелов, обогатява неговите познания за живота, подпомага оформянето на мирогледа му, осветява пътя на революционната борба срещу гнетителите и на българския народ. Взел участие в тази

[1] „Свобода" II, 1871 г., бр. 7, стр. 56.
[2] Пак там, I, 1870 г., бр. 23, стр. 182.

борба още като ученик в град Пловдив, сега, почерпвайки сили и увереност от руската художествена литература и от революционния подем в Русия, Любен Каравелов тръгва по нейния неравен път с потвърди крачки.

Още в първите години на своя студентски живот в Москва бъдещият революционер и писател започва да изучава творчеството на Шчедрин[1] и Тургенев,[2] чете с увлечение произведенията на Гоголь[3], басните на Крилов[4], учи наизуст революционните песни на Минаев, Михайлов[4], Тарас Шевченко и Николай Некрасов,[6] чете литературно-критическите статии и очерци на Белински, Чернишевски Добролюбов.

---

[1] Името на писателя Шчедрин и реалистичното му творчество Каравелов посочва за пример в критическата си статия за сръбската литература, поместена в сп. „Матица", 1868 г.

[2] За творчеството на Тургенев Любен Каравелов почти не се е изказвал. Какво е било отношението му към този виден представител на руската литература се вижда донякъде от следното: През 1871 г. в Париж починал известният руски демократ Н. Тургенев. От едно съобщение в „Московские ведомости" относно кончината на Н. Тургенев Любен Каравелов погрешно разбрал, че става дума за писателя Иван Тургенев, по повод на което в бр. 23 на в. „Свобода" от 20. XI. 1871 г. помества кратък некролог, в който четем: В „Московские ведомости" пишат, че в Париж се поминал И. Тургенев, който беше един *от първите* (к. м.) писатели в Росия. Тургенев е написал знаменитата повест „На кануне", в която главната роля играе българин Инсаров." Седем години по-късно в сп. „Знание", бр. 7 от 21 август 1878 г. Каравелов отново споменава името на Тургенев и неговия роман „Бащи и деца", за да обясни на своите читатели произхода и значението на думата „нихилист".

[3] За великия руски писател Гогол Каравелов споменава няколко пъти. За първи път той отбелязва името му в статията си за сръбската литература, в която посочва неговото творчество за пример на сръбските писатели. Във втората част от повестта „Крива ли е съдбата?", след като разкрива някои особености на своя герой Коя Мазнич, той загатва за начина, по който Гогол е създал образа на Собакевич, а в един от неиздадените му ръкописи на руски език, съхраняван в Архивния институт при БАН, четем следната интересна мисъл: „Все писатели *старой школы совершенно искренно не поняли восторга от литературных произведениях Гоголя,* (к. м.) которых считали просто карикатурой, годным только для птичы райка, а не художественными произведениями."

[4] Каравелов е познавал много добре басните на Крилов още в Русия и успешно си е служил с тях по-късно в полемичната борба срещу дуалистите и реакционния печат в Турция и Румъния. Така например, в брой 32 на в. „Независимост" от 28. IV. 1873 г., за да осмее по-добре някои дела на отявлени врагове на народното дело, във фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?" той привежда за пример магарето от басните на Крилов.

[5] Стихотворенията на руския поет и виден революционер М. Л. Михайлов през шестдесетте години на миналия век били твърде популярни сред студентите от Московския държавен университет. На събрания и другарски срещи те с любов и вдъхновение декламирали „О сердце скробное народа", „Крепко, дружно вас в объятья", „Смело, друзья" и др., едни от тях писани от Михайлов по време на заточението му, а стихотворението „Памяти Добролюбова" те разпространявали помежду си в ръкопис и го заучавали наизуст. Любен Каравелов добре познавал не само поетическото творчество на Михайлов, но и неговия борчески живот, като споделял политическите му възгледи. В отбелязаната вече критика за творчеството на сръбски писатели и поети той посочва за пример и поезията на Михайлов, чиито стихотворения е имал в библиотеката си.

[6] Не е известно Каравелов да е превеждал стихотворения на Некрасов. Не е изключено обаче в ненамерените броеве от втората годишнина на списание „Знание" да са публикувани в превод на български и стихове от Некрасов. За това какво е

Интересът на Любен Каравелов към руската и украинската литература изобщо е проучван от много наши и съветски автори.[1] В съответните изследвания на проф. Шишманов, Б. Пенев, Д. Шелудко, В. Велчев, Н. Балабанов, Ст. Божков, Пант. Зарев и други се привеждат достатъчно много факти за неоспоримото въздействие, което руската художествена литература е оказала върху Каравелов. Поради това тук ще се спрем само на някои въпроси относно характера и значението на това влияние.

Дълъг и стръмен е пътят, който Любен Каравелов извървява в своето творческо развитие. Ние не притежаваме ръкопис на нито една негова творба от периода на Кримската война и не знаем нищо за начина, по който той е изразявал своите толкова богати впечатления от живота в Пловдив и посетените от него градове в Турция и Сърбия. А ясно личи от спомените му „Записки за България и българете" и отбелязаната по-долу единствено позната досега драматическа сценка[2] значителната способност на 16-годишния

било отношението на Каравелов към руския поет и революционер-демократ, от творчеството на когото той черпи твърде много, можем да съдим по отпечатания в бр. 5 на сп. „Знание" от 15 май 1878 г. некролог за смъртта му.

„Днес всичка Росия оплаква своя поет Некрасов, който и до последните минути на живота си пее:

Сейте разумное, доброе, вечное,
Сейте, спасибо вам скажет сердечное Русский народ."

„Ако поетът и да е умрял — говорят „Отечественные записки", — то да живее неговата поезия. Неговата журнална деятелност и неговата поезия са дали на Русия толкова много, щото „вечная память" за него не може да бъде проста, условна фраза."

[1] Вж. Иван Шишманов, Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението, „Библиотека Славянска беседа", кн. XVI, 1912 г., стр. 39—64; Боян Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, стр. 1173—1212; Велчо Велчев, Любен Каравелов и Н. В. Гогол. Принос към изучаване на руското влияние у нас, София 1938 г. От същия автор: Любен Каравелов и Гогол (К истории русского литературного влияния в Болгарии), „Ученые записки Московского университета, Филологического факультета", Москва 1947 г., стр. 91—125; Пантелей Зарев, Любен Каравелов. Идеология и художествено творчество, сп. „Септември", VIII, 1955 г., кн. 4, стр. 104—140; Д. Шелудко, Любен Каравелов и Украйна, Сборник в чест на професор Иван Д. Шишманов по случай на тридесет годишната му научна дейност (1889—1919 г.), София 1920 г., стр. 158—170; Стойко Божков, Тържество на вековната дружба и литературно сътрудничество, Известия на Института за българска литература при БАН, кн. 3, 1955 г., стр. 11 и 15; Цвета Унджиева, Любен Каравелов — литературен теоретик и критик, сп. „Септември", 1954 г., кн. 2; Никола Балабанов, Любен Каравелов и украинската литература сп. „Училищен преглед", XXI, кн. 1—3, стр. 47—67; С. Бортник, Любен Каравелов. (Предговор към повестта „Болгары старого времени"), Москва, 1950 г.; К. А. Копержинский, Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России, Известия Академии наук СССР, Отд. литературы и языка, Москва 1948 г., т. VII.

[2] В броевете 1, 2, 3 на хумористичния вестник „Гайда" от 1864 г. под псевдоним „Л. С. Къртица" Любен Каравелов публикува една малка, написана твърде примитивно „Сцена из домашния живот на нашите чорбаджие". В тази „сцена" авторът според своите творчески възможности тогава изобличава низкия морал и грабителската природа на пловдивските чорбаджии, чийто семеен, личен и „обществен" живот той познава много добре. Особено важно е това, че в последната „сцена" Каравелов прави намек за справедливата социална борба на бедните български селяни, безпощадно измъчвани от чорбаджиите, и застава на тяхна страна. „Ако да не бяха живеле на тоя свят слепите български селачене, от глад щехме да измрем" —

ученик в Пловдивския гимназион да наблюдава отделни явления в живота и да рисува образа на народните врагове. Няма никакво съмнение в това, че както до прекрасно съставения сборник „Памятники народного быта болгар“ Любен Каравелов стига чрез дълго годишно събиране на народни песни, пословици, гатанки и усърдна работа над тях, така и до написването на разкази и повести като „Войвода“, „Турски паша“, „Дончо“ „Българи от старо време“, той стига благодарение на много упорит труд и литературни опити до 1860 г., за които ние не знаем почти нищо. Въпреки това обаче не е трудно да доловим чувствителната промяна, която настъпва в художествения метод на писателя още в началото на шестдесетте години, когато той е в Русия и чете художествените творби на видни руски писатели.

Известно е, че за първи път Любен Каравелов публикува свои работи в сп. „Братски труд“, издавано от българските студенти в Москва през 1860—1862 г. В кн. 3 на това списание той помества стихотворенията „Загорец“, „Пастыр“ и „Желание“, а така също и статията „Словене в Немско“ в превод на български език. Зает твърде много с работа над сборника „Памятники народного быта болгар“, в изпълнение на свои студентски и други задължения, едва ли Любен Каравелов е могъл да напише стихове, с които да вземе участие в списването на първите книжки от списанието, та по този начин да подкрепи добрата инициатива на познатите му български студенти в Москва. Поради това, може да се допусне, че посочените стихотворения Каравелов е написал още в България или пък непосредствено след пристигането си в Русия. В подкрепа на същото предположение говори както съдържанието на „Пастыр“ и „Желание“, тяхната слаба техническа издържаност, така и фактът, че една година преди това из перото на Каравелов бе излязъл дълбоко реалистичният разказ „Войвода“, който ни убеждава в умението на автора да изразява художествено и правдиво важни моменти от революционната борба на българския народ. А в стихотворенията се срещат думи, изрази и стилни похвати, които характеризират езика и метода по-скоро на Любен Стойчев, а не на студента Каравелов, завършил вече успешно първия том от сбор-

признава пловдивският чорбаджия Михалаки и замисля нови методи на ограбване тъй като ако не краде, „ще трябва — по думите на домашната му прислужница — да продава оцет по бели гащи“, за да изкарва прехраната си.

Във връзка с тази творба на Каравелов заслужава да отбележим следното: тя е публикувана през 1864 г., след като Каравелов бе вече написал и обнародвал разказа „Войвода“, повестта „Турски паша“ и др. Ако се съди по художествената стойност на поместената във в. „Гайда“ драматическа сценка и публикуваните в руския печат повести, трябва да кажем, че „Сцена из домашния живот на нашите чорбаджии“ е писана преди руските повести, а публикувана едновременно с някои от тях.

В едно писмо до Егор Петрович от 7. X. 1863 г. Каравелов споменава за своето решение да се завърне в България, след като вече е завършил Московския университет. Статията му в „Българска пчела“ от 1864 г. и тази драматическа „Сцена из домашния живот на нашите чорбаджие“, публикувана не случайно под псевдоним, тъй като името на Каравелов е било добре познато на турските правителствени органи, ни карат да предполагаме, че през 1863—1864 г. Каравелов е дошъл в България и после отново заминал за Русия.

ника „Памятники народного быта болгар“ и запознал се добре с поезията на Шевченко, Михайлов, Некрасов и други руски и украински автори.

По същество „Загорец“ представлява малка сатира в стихове, с която авторът иска да осмее мързела у хората и да възпита у тях чувство на любов към труда. Докато „Загорец“, макар и не съвсем убедително, ни посочва какъв не трябва да бъде трудовият човек, то „Пастыр“ ни запознава с възторга на автора от трудолюбието, величието и волната душа на овчаря, който броди из родните гори от ранни зори до свечеряване. Сякаш чужд на болките на бедния овчар, на неговите действителни тъги и радости, Каравелов го представя в твърде идилична обстановка: буйно обрасли гори, просторно небе с едри звезди и т. н. Общо в тези стихотворения, ако те да са свързани с бита и отделни моменти от живота на българския народ тогава, не проличава присъщото на познатия нам Любен Каравелов умение да вниква в същината на дадено явление, да разкрива правдиво болките на народа и неговата борба за свобода и национална независимост, не се чуствува силата и чистотата на неговия светъл патриотизъм. Дори нещо повече: писани по всяка вероятност преди 1860 г., тези стихотворения не са по-добри от наивно патриотическите песни на Райко Жинзифов, които през 1864 г. Каравелов критикува като „нехудожествени“.

Но Любен Каравелов неуморно се труди, непрестанно обогатява знанията си и оформява своя мироглед и художествен метод. Като студент във Филологическия факултет на Московския университет той познава отлично съвременната му родна действителност и развитието на българската литература от Паисий до Раковски, има под ръка „Цариградски вестник“ и „Български книжици“, където били помествани стихове и разкази от български автори. От страниците на списание „Български книжици“ например Каравелов прочита повестта на Васил Друмев „Нещастна фамилия“, а не дълго след това — и излязлата в Нови Сад поема на Раковски „Горски пътник“, под влияние на която написва разказа „Войвода“. Към литературното творчество и политическите статии на Георги Раковски Любен Каравелов проявява постоянно интерес. Неговите идеи той възприема изцяло, те го окрилят в полемичната борба, която води със славянофилите.[1]

Докато изнесените от Васил Друмев случаи на жестокост от страна на поробителя над беззащитните жени и деца са били познати на Любен Каравелов още от годините на неговото ученичество, то революционният патос на Раковски в поемата „Горски пътник“ и сравнително правилното разрешение на редица въпроси относно освободителната борба на българския народ са привлекли неговото внимание. Пламенното сърце на младия български студент не е могло да не затупти от радост, когато той е държал в ръцете си първата българска революционна поема, от чиито страници леген-

[1] За високата оценка, която още през 1861—1862 г. Любен Каравелов дава на патриотичното революционно и литературно дело на Георги Раковски се говори в статията на Копержинский „Журнально-публицистическая деятелность Каравелова в России“, посоч. изд., стр. 188—189, 192 и др.

дарният Раковски отправя към своя народ възторжен призив за борба с турския поробител и българските чорбаджии.

Именно подобни реалистични творби пораждат у Каравелов мисълта, че българският народ не се нуждае от „сладникави" стихотворения и разкази, които не „описват действителния му живот" и не служат на неговите „настоящи потребности". Тази мисъл се подхранва още повече и оформя като убеждение на писателя-реалист Каравелов, когато от колоните на „Русская беседа", „Русский вестник", „Колокол", „Современник", „Отечественные записки", „Русское слово" и др. той се запознава по-основно с дълбоко реалистичните разкази на Шчедрин и Вовчок, с революционните песни на Шевченко, Михайлов и Некрасов. Така към богатите му впечатления от живота и борбите на българския народ, от разлагащия се морал на гръцкото духовенство и българските чорбаджии в Пловдив, от садизма на турските поробители и пленяващата свежест на хубавата копривщенска гора *постепенно се прибавя и все по-развиващото се умение на писателя Каравелов да отразява своите мисли и преживявания във вълнуващи читателя художествени творби.*

Руската художествена литература не само учи и възпитава Каравелов. Заедно с малкото на брой дотогава реалистични творби в българската художествена литература тя му дава отговор на всички отдавна вълнуващи го въпроси, разкрива пред него верния път на живота и го прави способен чрез средствата на разказа и повестта да изяви в *най-висока степен своето политическо верую.* „Не вярвайте, момчета, не вярвайте, мои мили братя! Сичките тия работи са празни, голи лъжи са тие.."[1] — пише той в „Наше време" още през 1860 г. — в самото навечерие на замислената от царското правителство в Русия „реформа" по повод султанските „реформи" в Турция и в отговор на някои журналисти и писатели, които в своите „писания" разясняваха на поробения народ „добрите намерения" на турското правителство. След „Войвода", писан явно под непосредственото впечатление от поемата „Горски пътник" в „Санктпетербургский ведомости", „Русский вестник", „Московские ведомости" и „Отечественные записки", започват да се появяват един след друг революционните разкази и повести на Каравелов, които в ръцете на тогавашния читател са мощно оръжие и подхранват братската любов на руския народ към поробения български народ. „С борческите страни на тия си произведения — отбелязва П. Зарев — Каравелов отговаряше още от Русия на ония чувства и настроения, които вълнуваха бездомната, гладна, но революционно настроена българска емиграция в Румъния.[2]

Окрилен от свободолюбивия дух на руската художествена литература и прогресивна публицистика, вдъхновен от прекрасните черти на своя народ, като писател Любен Каравелов стъпва все по-уверено по стръмния и неравен път на неговата политическа и со-

[1] Л. Каравелов, Съчинения. Под редакцията на З. Стоянов, т. II, стр. 129. За първи път разказът „Войвода" е публикуван на руски език в № 50 на „Наше время" от 1860 г.

[2] П. Зарев, Любен Каравелов. Идеология и художествено творчество, сп. „Септември", 1955 г., кн. 4, стр. 110.

циална борба. През 1864 г. той написва разказа „Дончо“ — разказ за храбрия български войвода, за когото с голямо въодушевление казва: „Ако хората пеят за Индже войвода:

Разплакала се гората,
гората и планината
Заради Индже войвода,

то за Дончa трябва да плаче цяла България и сичките българи.“[1]

Тази висока оценка, която Каравелов дава на патриотичното дело на Дончо, не е случайна, откъсната от неговата дейност през този период. Тя е дълбок израз на неговия вече значително оформен революционен мироглед, на близостта му до „руското подполие“ и освободителната борба в България. Авторът на крайно слабите в идейно и художествено отношение „Пастыр“, „Желание“ и „Загорец“ сега пише пламенни революционни песни, които героите в разказите му пеят като народни песни. Така например Нено, герой в разказа „Дончо“, изпява като народна песен известното революционно стихотворение на Каравелов „Дошло време да живее наша България“, което завършва с призив за борба:

Хайде, братия, на ноги,
Хайде с пушки в ръце!
Ред е дошъл и за нас
Да бъдеме хора,
Вземай пушка, па за в час
Във зелена гора,
Хайде, братия, на ноги,
Хайде с пушки в ръце![2]

Пак като народна песен Нено изпява и революционното стихотворение на Каравелов „Който си из нас не иска за България да умре“.[3] Четири години по-късно Любен Каравелов публикува на сръбски език в списание „Матица“ разказа „Горчива съдба“. Недялко, един от героите в този разказ подобно на Нено от разказа „Дончо“ изпява като народна песен най-хубавото революционно стихотворение на нашия писател — „Напуснете ниви и ливади“.

Заслужава да се отбележи тук фактът, че и трите тези стихотворения в същия вид Каравелов помества във в. „Свобода“, 1869—1870 г. В разказите му на руски и сръбски език се срещат и други от публикуваните по-късно в „Свобода“ и „Независимост“ революционни стихотворения. Това ни дава сериозно основание да твърдим, че голяма част от поместените в първите броеве на в. „Свобода“ и в. „Независимост“ стихотворения и преводи от руски автори са писани в Русия между 1861—1867 г., когато по всяка вероятност е писана и повестта „Горчива съдба“, отпечатана на сръбски език непосредствено след идването на Любен Каравелов в Белград. Този факт ни дава право да не се съгласим с оная мисъл на Боян Пенев, която иска да ни внуши, че „недостатъците в произ-

[1] Л. Каравелов, Избрани произведения. Под редакцията на Ал. Бурмов, Ст. Божков, Цв. Минков, София, 1954 г., т. I, стр. 119.

[2] Л. Каравелов, Избрани произведения. Посоченото издание на Бурмов, Божков, Минков, т. I, стр. 160.

[3] Пак там.

веденията на Каравелов се обясняват не само от неговите *погрешни* (к. м.) схващания относно целите на поезията, от липсата на по-значителен поетически талант, но още и от *условията* (к. м.), при които е бил принуден да работи. Повече от стихотворенията и разказите си той е писал *не за да задоволи някаква творческа потребност, а за да запълни литературния отдел във вестниците си*"[1] (к. м.). Изнесените по-горе съображения за това, че голяма част от своите революционни стихотворения Каравелов е писал още като студент в Русия и по-късно — в Сърбия, когато не е издавал свой вестник и нуждата „да бъде запълнен литературният отдел" в него не го „е притискала", говорят преди всичко за това, че тях младият български студент е писал именно „за да задоволи някаква творческа потребност".

Особено място сред руските повести на Любен Каравелов заема повестта „Турски паша", в която най-добре проличава умението на писателя от самото начало на шестдесетте години да рисува пълнокръвно сцени из живота и борбите на българския народ. Силно впечатление е направила тогава тя не само с правдиво изобразената в нея революционна борба на потиснатите народни маси в България, но и с редицата прогресивни мисли на автора. Подобно на украинската писателка М. Вовчок в тази си повест Каравелов не само че откровено изповядва своята ненавист спрямо духовенството, но и решително отхвърля разпространяваните в тогавашния славянофилски и черковен печат религиозни догми. „Аз не вярвам така също и на оная изтъркана от употребление истина — заявява Каравелов, — че уж рано или късно престъпленията и злодействата се откриват — че престъпникът се предава на поругание и страдае за всичките свои прегрешения". Спасението на славянските народи, учи Каравелов в тази повест, е в тяхната революционна борба срещу пашите и бейовете, срещу духовниците и чорбаджиите, които нито сега, нито пък в бъдеще бог или „съдбата" ще призоват на съд. Колко близко е бил нашият автор още тогава до крилатата мисъл: *свободата не ще екзарх, иска Караджата*!

Ние няма да се спираме на общите места в разказите и стихотворенията на Каравелов и тези на Вовчок, Гогол, Шчедрин, Михайлов, Шевченко и други руски автори от 60-те години на миналия век. В отбелязаните вече студии на Иван Шишманов, Велчо Велчев, Пантелей Зарев, Никола Балабанов и Д. Шелудко читателят ще намери достатъчно много примери из творчеството на Каравелов, които говорят недвусмислено за огромното въздействие на руската литература. Ще припомним тук само мисълта на проф. Шишманов, че 90% от стихотворенията на Каравелов са написани в духа на Шевченковите песни. А направим ли опит да съпоставим само някои от разказите на М. Вовчок[2] със съответни разкази на Каравелов,

[1] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, стр. 1304.

[2] С няколко разказа на Марко Вовчок — „един от най-даровитите малоруски литератори" — както я нарича Каравелов, той най-напред се запознава от колоните на „Русский вестник" и „Русская беседа", където били поместени в превод на руски език. По-късно той е притежавал както първото издание на разказите на

ще видим колко силно и творческо е въздействието на украинската писателка върху нашия автор. Михаило Брую и Наталия например от разказа на Вовчок „Данило Гурч“ с много свои прояви и особености напомнят бедния Танчо Галинич от разказа „На чужд гроб без сълзи плачат“, но разликата между тях е голяма: героите на Вовчок живеят и действуват в обстановката на крепостничеството в Русия, изпитват гнета на руските помешчици, а животът на Танчо Галинич е присъда срещу поробителите на българския народ. Каравелов не подражава нито на Шевченко, нито пък на Вовчок и който и да било друг прогресивен руски автор, а се учи от тях на художествено майсторство. Подобно на М. Вовчок, която в почти всички свои разкази и повести се явява ту като непосреден наблюдател на събитията, които описва, ту пък като добре осведомена за тяхната същност, и Любен Каравелов си служи, когато това е нужно, с предания или пък се обръща направо към читателите и им разказва наблюдавани от него събития, но винаги образа на борците за народна свобода рисува с най-светли тонове. Приведените в изследването на В. Велчев примери главно из повестта „Българи от старо време“ и „Мъртви души“ ни показват колко близко до Гогол стои Каравелов в художествената обрисовка на образите и в критично-сатиричното изображение на действителността. Твърде указателен в това отношение е и следният пример от втората част на повестта „Крива ли е съдбата?“ Като рисува външния образ и духовната пустота на Коя Мазнич, който с много свои прояви напомня Собакевич от „Мъртви души“, Каравелов пише следното: „Ако Гогол би се заел да описва тая външност (външността на Коя Мазнич, герой в тази част на повестта, б. м.) той би казал: „Природата не е употребявала тънки инструменти за тая фигура, а е взела брадвата, ударила един път — излезли устните, ударила два пъти — ушите, ударила три пъти — главата; после е пуснала тоя човек и му е казала: „Живей“. Но в моите очи Коя има *нещо друго, нещо по-величествено...*“[1] (к. м.) и поради това именно Коя Мазнич не е просто подражание на Собакевич.

По важно в случая за нас е не да се спрем на тези и други подобни на тях моменти, а да видим с какво се обяснява тази толкова голяма прилика между творчеството на Каравелов и отделни произведения на Вовчок, Гогол, Шчедрин, Шевченко, Чернишевски, Херцен и други. Отговор на този въпрос донякъде ни дава сам Каравелов в статията си „Българска книжнина“, поместена в „Българска пчела“ от 1864 г. В нея, след като критикува несполучливо

Вовчок, „Народні оповідання“, така и второто от 1861 г., в което са поместени и преведените от него повести и разкази „Горпина“, „Свекърва“, „Данило Гурч“ и др. Сега книгите от библиотеката на Любен Каравелов са разпръснати и трудно може да се възстанови техният списък, за да се види кои книги на Вовчок и други руски автори е притежавал той. Никола Балабанов, автор на статията „Любен Каравелов и украинската литература“, посочва, че преди години в Народната библиотека в София се е пазил един том от разказите на Вовчок на украински и руски език с подписа на Каравелов, който лично той е видял. (Сп. „Училищен преглед“, XXI, кн. 1—3, стр. 63.)

[1] Л. Каравелов, Избрани съчинения. Под редакцията на Ал. Бурмов, Ст. Божков и Цв. Минков. София 1955 г., т. II, стр. 249.

направения от Райко Жинзифов превод на Шевченкови стихотворения, той пише следното: „Да четеме, да изучаваме и даже да превеждаме стихотворения на Шевченка, ние мислим, че нищо не може да бъде по-добро от това, но имаме въпрос: Що ще да излезе от това? В историята на литературата има правило, че да превежда човек някое сочинение, то трябва *по-напред да го проникне, трябва да го изучи и премеле в главата си, но даже и това правило не може да се отнесе към Шевченка* (к. м.). За да изучиш и проникнеш Шевченковите сочинения, никак не можеш: а да го разбереш, *трябва по-първо да преживееш, да престрадаш това, щото е преживял и престрадал Шевченко. С една дума да кажем, трябва сякоя Шевченкова песен да бъде история на една част от твоя живот, трябва да порастеш колкото Шевченко.*"[1] Почти същата мисъл Каравелов прокарва и в статията си за сръбската литература в сп. „Матица". И тук, както и по-късно в десетината свои критически статии във в. „Свобода" и „Независимост", той отправя към преводачите на чужди автори един съвет: да превеждат такива произведения, които са свързани с техния живот и с живота и борбите на самия народ, произведения, които хвърлят светлина върху пътя на по-нататъшното му развитие.

Няма никакво съмнение в това, че при четенето на художествените творби не само на Шевченко, но и на Вовчок, Михайлов, Шчедрин, Гогол, Белински, Херцен и Чернишевски Каравелов е изстрадавал дълбоко техния личен и обществен живот, вълнувал се е от делата, мечтите и мислите на героите в тяхното творчество. Произведенията им — история не само на живота и борбите на руския народ — са възкресявали у нашия автор не един спомен за преживяното в България, *насочвали са развитието на писателя Каравелов по пътя на реалистичното художествено възпроизвеждане на българската действителност.*

Обогатил се чрез руската литература с нови знания за живота, усвоил значително техниката на художественото майсторство на руските писатели и естетическите възгледи на Чернишевски, в Сърбия Каравелов написва повести, разкази и литературни критики, с които поставя началото на реализма в сръбската художествена литература. В отбелязаната вече критическа статия в сп. „Матица" за творчеството на някои сръбски поети и писатели той се обявява решително против принципа „изкуство за самото изкуство", хвърля поглед върху нерадостното състояние на сръбската литература тогава и посочва на сръбските писатели за образец дълбоко реалистичните разкази на Шчедрин, революционните песни на Плехчеев, Шевченко и Михайлов. Като изхожда от основните мисли на Чернишевски, развити в дисертацията му „Естетическите отношения на изкуството към действителността", Любен Каравелов не на едно място в статиите си за сръбската литература подчертава, че истински народен писател може да бъде само оня, който описва живота "вярно и правдиво" и има за свой идеал „най-първата цел" на народа. Не е ли писателят верен на жизнената правда, не отстоява ли

[1] Л. Каравелов, Българска книжнина, „Българска пчела", II, 1864 г.

чрез творчеството си интересите на своя народ, то естествено той не би успял да остави диря в неговата справедлива революционна борба, ако и да е „много художествен". Пак в тази статия Каравелов се противопоставя на романтичното светоразбиране на някои сръбски поети и писатели тогава, на техния нереалистичен метод на пресъздаване на действителността, а така също и на тяхното пасивно отношение към нуждите, страданията и идеалите на народа. Тия свои разбирания — в същност мисли на Чернишевски — Каравелов прокарва не само в критическите си статии, но и в своите художествени творби от този период. Така например в повестта „Крива ли е съдбата?", написана под непосредственото въздействие на романа „Что делать?" и други руски революционни творби, подобно на Чернишевски Каравелов изповядва: „Мили и скъпи читатели и читателки (от буржоазното общество, б. м.).., аз не пиша за вас, а за ония, които имат търпение да прочетат моята повест и здрава мисъл да я разберат. Аз не пиша за вас, мили крескачи — за вас пишат небесните поети и любимците на Парнас...[1]

За творческото оформяване на Любен Каравелов съдействува всяка прогресивна руска и българска книга, била тя дело на известен или на току-що начеващ писател. Шом тя напомня за живота на неговия народ, влияе и на художествения му метод, отразява се на неговия поглед изобщо. Заслужава внимание следният факт. В послесловието към своята повест „Сибирка" руският автор И. Кокорев пише следното за начина, по който е сътворил повестта: „Жалею, что не написал просто повести, как пишут нынче *все порядочные люди* (к. м.). Впрочем история Наташи ведь не кончилась же так, как здесь, и если ты, снисходительный читатель, приберегая строгий вид свой суд для тех, которые предлагают тебе не все, что обещают, если ти захочешь знать, что случилось с этим слабо набросанным в очерках лицом, — соблоговоли написать в редакцию „Москвитянина", прикажи, чтобы в повести обезательно рассказал конец начатого — обязущийся быть готовым к услугам твоим сказочником."[2] А в повестта „Крива ли е съдбата?", след като пояснява на „снизходителния читател", че той не е написал повест по метода на „поетите и писателите от Олимп и Парнас", Каравелов пише: „От моята повест ще останат доволни само отделни люде, които съдбата е захвърлила в скритите кътове и които копнеят да се измъкнат от тия затруднения... Ако, читателю, искаш да узнаеш що е станало с Цая, то, моля те, да почакаш да излезе втората част на моята повест.."[3]

В тия две повести се срещат и други общи места, които потвърждават нашата мисъл за творческото въздействие на всяка прогресивна руска книга върху Каравелов. Между другото ще отбележим, че твърде значителна е приликата и в обрисовката на Лидия Николаевна от повестта на А. Писемский „Виновата ли она?"

[1] Л. Каравелов, Крива ли е съдбата? Превод на Ст. Божков, София 1948 г., стр. 21.

[2] Русские повести XIX века, Москва, ГИХЛ, 1952 г., т. II, стр. 662.

[3] Л. Каравелов, Крива ли е съдбата? Превод на Ст. Божков, цит. изд., стр. 139.

и на Милка и Цая от повестите на Каравелов „Наказал я бог“ и „Крива ли е съдбата?“

Почти всички автори, които са писали за сръбските повести на Любен Каравелов,[1] изтъкват съществената прилика между „Крива ли е съдбата?“ и „Из мъртвия дом“ с романа на Чернишевски „Что делать?“ и „Кто виноват“ от Херцен. Тази прилика се чувствува както в обрисовката на отделните герои, така и в тона, с който авторът на „Крива ли е съдбата?“ критикува тогавашната обществено-политическа действителност в Сърбия, а във втората част на повестта — и в Австро-Унгария. Подобно на Чернишевски и други руски автори, които умело показваха от една страна истинския лик на помешчиците в Русия, низкия морал на държавните чиновници, и от друга — прекрасния идеал на „новите хора“, Любен Каравелов представя сръбските аристократи и белградските бюрократи като „твърде лениви контета, потънали в сланина и глупост, с дебел и разцъфнал от пиянство нос“, а образа на омладинците — предвестници на щастливо и свободно бъдеще — рисува с най-светли тонове. Това е именно така *не защото Каравелов е бил далеч от политическите възгледи на Чернишевски* — както твърдят някои автори — или пък защото повестта „Крива ли е съдбата?“ е просто „подражание, посърбяване на „Что делать?“ — както пише Йован Скерлич, а тъкмо поради обстоятелството, че в тая и другите сръбски повести нашият писател е разкритикувал тогавашната сръбска действителност от висотата на най-прогресивните за онова време идеи, каквито безспорно *не бяха славянофилските*. Твърдейки това, ние не можем да отминем някои според нас погрешни изводи в твърде полезната статия на Д. Шелудко „Любен Каравелов и „Что делать?“. Като привежда редица примери за близостта на „Крива ли е съдбата?“ до романа на Чернишевски „Что делать?“, Д. Шелудко изтъква и някои различия, с които прави опит да обясни отделни черти от мирогледа на Любен Каравелов. Така например, отъждествявайки Любомир Калмич с автора на повестта, Д. Шелудко неизбежно стига до неправилния извод, че еснафското, християнското в разбиранията на Калмич е присъщо и на Л. Каравелов. За доказателство той привежда между другото и оная реплика между Лопухов и Вера от една страна и от друга — Калмич и Цая, която те си разменят по повод на бъдещото устройство на своя семеен живот.

(„Вера и Лопухов са сгодени“):

„Как ще живеем с тебе мили мой?

„Ще имаме две стаи, твоя и моя; и трета стая, в която ще пием чай, ще обядваме, ще приемаме гости“.[2]

[1] Вж. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II; Іован Скерлић, Историја нове српске књижевности, Београд, 1914 г., стр. 352—355; Т. Марковић, Љубен Каравелов у српске књижевности, „Српски књижевни гласник“, Београд, 1910 ч., ч. II; Стойко Божков, Любен Каравелов в сръбската литература, Предговор към повестта „Крива ли е съдбата?“, София, 1948 г.; Д. Шелудко, Любен Каравелов и „Что делать?“, сп. „Език и литература“, I, 1946 г., кн. 3—4, стр. 33—47; Илия Конев, Любен Каравелов и Сърбия, „Известия на Института за българска литература“ при БАН, 1955 г., кн. 3, стр. 144—150 и др.

[2] Д. Шелудко, Любен Каравелов и „Что делать?“, сп. „Език и литература“, I, кн. 3—4, стр. 43.

„Любомир и Цая не са говорили още за любов“ :
„Но кажете ми за бога, как ще живеете вие, когато се ожените ?
„Ще имаме една стая или, ако е възможно, две. В едната ще спим, а в другата ще четем и ще приемаме гости...“ („По-нататък Калмич описва простия, еснафския живот с малки нужди : „човек трябва да се наяде и напие“, „една стая, ако е възможно, две, „проста, чиста дреха...“)[1]

И Д. Шелудко заключава: „Така, Каравелов, следвайки схемата на Чернишевски, от философски височини ни връща към твърде прозаичната еснафщина“.[2]

Тия мисли безспорно рисуват Л. Калмич като интелигент с еснафски разбирания за живота. Но нима това е случайно? Нима Каравелов е могъл да уеднакви образа на Калмич — този противоречив и още не укрепнал в своето развитие омладински деец — с героя на „Что делать?“. И после: нима случайно Цая, която по нищо не се отличава от Вера Павловна (сънят на двете героини!) посреща с насмешка и съмнение тези и други подобни мисли на своя приятел Любомир Калмич? По-правилно е струва ми се да приемем, че различията между Калмич и Лопухов не могат да се използуват като доказателство за нереволюционния, просветителски мироглед на Любен Каравелов. Те свидетелствуват само за едно, а именно: имайки под ръка романа на Чернишевски „Что делать?“, Каравелов не просто копира, „посърбява“ страниците му, а творчески се учи от тази б е л е ж и т а т в о р б а и п о с в о е м у п р е с ъ з д а в а живота в Белград тогава.

Както в Белград и Букурещ, така също и по-късно, в столицата на освободената от турско иго България, до края на своя живот Любен Каравелов е един от най-активните преводачи на руската художествена литература и пропагандатор на нейните демократични идеи. В посочената вече критическа статия за сръбската литература той се обявява против безразборното превеждане на произведения от чуждестранната литература и съветва сръбските писатели да превеждат най-вече такива творби, които са свързани с борбата и жизнените интереси на сръбския, черногорския и другите поробени славянски народи. А когато се установява в Букурещ, Каравелов повтаря този съвет и пред българските писатели и преводачи, като сам дава пример кои чужди автори могат и трябва да бъдат превеждани. В четиригодишното течение на в. „Свобода“ и „Независимост“, а след това и в сп. „Знание“, той помества в превод на български близо двадесет художествени творби на видни руски и украински автори, както и няколко статии и брошури,[3] по-важни от

[1] Д. Шелудко, цит. статия.
[2] Пак там.
[3] Сред тия от ръкописите на Каравелов, които се пазят в Архивния институт на БАН, се намират и две руски стихотворения, преписани от Каравелов. Името на автора им не е отбелязано. Трудно може да се установи целта, с която Каравелов е преписал тези стихотворения. Съществуват само някои податки за това, че той е възнамерявал да ги преведе на български език. Така например в преписа на първото стихотворение „Прежде всего“, има зачертани отделни стихове, над тях написани нови, а след стиха „Не дам обиждать себе никому“ от второто стихотворение Каравелов е написал на български : „Аз искам да бъда свободен везде и всегда.“ Тази строфа гласи :

които са: 1) „Историческое обозрение на България“ от И. Бобриков; 2) „За небето и земята“ от Ал. Иванов, Букурещ, първо издание, 1871 г.; 3) „За участието на Русия в освобождението на християните от турско иго“, статия от Евгени Карпович, сп. „Знание“, II, бр. 5, 15. V. 1878 г. и „България“ — откъс из „Обзор истории славянских литератур“, в. „Свобода“, I, бр. 25.

По-голямата част от поместените в „Свобода“ и „Независимост“ стихотворения от Т. Шевченко и разкази от М. Вовчок са авторизиран превод на Любен Каравелов. Поради това в тях има нещо каравеловско, нещо от тогавашната българска действителност („Иван Хус или Еретик“, „Учете се, мои братя“, „Песен“, „Данило Гурч“).

Като става дума за преводите на Каравелов от руски, не може да не отбележим, макар и само с няколко думи, голямата вътрешна и външна прилика между негови оригинални творби и стихотворения на Шевченко („Я не вземай, момиченце“ и „Не завидуй богатому“ или „Не женися на богатой“, „Минават дни и години“ и „Проходят дни, проходят ночи“ или „Считаю дни, считаю ночи“ и много други).[1] Особено силна е тази прилика между лиричната изповед на Шевченко „Завещание“ („Как умру похороните“) и стихотворението на Каравелов „Кога умра, не копай ма...“ И двамата поети не желаят да бъдат погребани между „мъртви люде“, а в своята родина: Тарас Шевченко — сред широките степи на „Украина мила“, а Любен Каравелов — „край Дунава, дето цъфтят цветя и сякакви овошки“.

Ето първата строфа от тези стихотворения:

У Шевченко:

Как умру, похороните
На Украйне милой,
Посреди широкой степи
Выройте могилу,
Чтоб лежать мне на кургане,
Над рекой могучей,
Чтобы слышать, как бушует
Старый Днепр под кручей[2]

У Каравелов:

Кога умра, не копай ма
между мъртви люде,
Дето няма борба, живот,
Тежко ще ми бъде.
Закопай ма край Дунавът,

У меня нет слуги
Не служил и я никому
И с мечом моим широким, добрым,
Не дам обиждать себе никому.
Аз искам да бъда свободен везде и всегда,
Чтобь в тягость не быть никому...

Във всеки случай самият факт, че Каравелов е преписал тези стихотворения с подчертана социална тематика, говори за интереса му към подобен род литературни творби.

[1] Повече примери за други стихотворения вж. в отбелязаните изследвания на Ив. Шишманов, Д. Шелудко и Н. Балабанов.

[2] Цит. в руски превод из Тарас Шевченко, Собрание сочинений, Москва, 1955, стр. 434.

В лозята свищовски,
Дето цъфтят цветя, треви,
Сякакви овощки.[1]

Като не забравяме личната изповед на Каравелов за отношението му към творчеството на Тарас Шевченко и като имаме пред вид революционните задачи, които стоеха пред художествената българска литература от периода на мощния подем на националноосвободителната борба на българския народ, ние лесно можем да си обясним тази прилика и да определим огромното значение, което Любен Каравелов има като преводач на руски автори. С това си дело той се присъединява към патриотичните усилия на Петко Славейков, Найден Геров, Йоаким Груев, Христо Ботев и др. да разпространят руската художествена литература в България и да затвърдят прогресивните, дълбоко реалистичните традиции в развитието на нашата художествена литература.

* * *

Любен Каравелов е искрен приятел на Русия и смел борец за укрепване на дружбата между българския и руския народ. Сам почерпил твърде много от руската художествена литература, от живота на руския народ и от свободолюбивите идеи на прогресивната руска обществена мисъл, той добре разбира колко необходима и ценна за неговия народ е помощта на братска Русия. На руски език Любен Каравелов написа и публикува първите си разкази и сборници с народни творби и русин бе първият, който написа възторжен, насърчаващ отзив за тях. С руски и украински другари Любен Каравелов има най-искрени, дружески връзки и заедно с тях е винаги близък на болките и мечтите на угнетените народни маси в царска Русия. Подобно на Херцен и Чернишевски той вижда противоречията между Русия на крепостните селяни и Русия на помешчиците — едната обича от все сърце, а другата силно ненавижда. На тия руски люде, на чиито „сърца е близко великото освободително дело“ на българския и другите поробени славянски народи, Любен Каравелов посвещава сборника „Страницы из книги страдании болгарского племени“. За руския народ и руската художествена литература той говори в статиите си в сръбския вестник „Застава“ и в лични беседи с прогресивно настроени сръбски младежи. А когато става председател на БРЦК, от страниците на своя вестник води непримирима полемика с клеветниците на Русия и враговете на идеята за руско-българската дружба. „Освен вестник „Турция“ ни един български вестник не е нито помислил да оскърбява оная славянска народност, която всякога е съчувствувала на южните славяне и която им е помагала във всякакво отношение.“[2]

Като изхожда от националните интереси на българския народ и от политическата програма на неговата революционна партия, Любен Каравелов не веднаж подлага на критика ту Московския славянски комитет, ту политиката на „присноблаженото петербургско

[1] Л. Каравелов, Съчинения. Под редакцията на З. Стоянов, т. 1, стр. 43.
[2] Независимост, III, 1873 г., бр. 34, стр. 270.

правителство". Но в тази критика няма нито нотка на злорадство, омраза и недоверие към Русия и руския народ, които той обича. И затова когато западноевропейски или български реакционен вестник нападне злостно Русия и подкани редакцията на „Свобода" да клевети великата славянска страна, председателят на БРЦК издига енергичен глас в нейна защита. „Вестник „Турция" е орган на цариградските капасъзе"[1] — пише той — и затова така напада и клевети Русия. Но имат ли право предателите на националните интереси на своя народ да произнасят думата „Русия". Знаят ли те кой е Тарас Шевченко, Гогол, Херцен, Белински, Чернишевски? Познават ли техните дела и идеи? „Ние до сега мислехме, че барем на Русия вие сте благодарни" — пише Каравелов с чувство на възмущение в отговор на една противоруска статия в органа на контрареволюционната партия „Отечество".

Тази пламенна и искрена любов към Русия и руския народ блика от сърцето на Каравелов до последния миг от живота му. В разгара на Руско-турската война той възторжено посреща освободителните войски на руския народ и заедно с тях с нови надежди и подмладени сили за народополезна дейност стъпва на родна българска земя. В столицата на свободна България — Търново — той подновява изданието на сп. „Знание" и още в първия си фейлетон „Знаеш ли ти кои сме" остро бичува русофобството на консерваторите, тяхното враждебно отношение спрямо освободителните руски войски и отново манифестира своята любов към Русия и нейните доблестни синове, „които са дошли да живеят в чуждите за тях крайове само за нашето добро, т. е. *за нашето настояще и бъдеще щастие*"[2] (к. м.).

[1] Независимост, III, 1873 г., бр. 34, стр. 270.
[2] Сп. „Знание", II, бр. 6, 30. V. 1878 г., стр. 113.

ЕДНО ПРЕНЕБРЕГНАТО ВИЗАНТИЙСКО ИЗВЕСТИЕ ЗА БОГОМИЛИТЕ

от Ив. Дуйчев

Богомилското движение, на което покойният проф. Йордан Иванов посвети една от своите най-ценни книги,[1] съставя извънредно важно явление в живота на средновековна България. Когато обаче днес преценяваме така наречените „еретически движения" от миналото, ние най-често определяме тяхното значение единствено от гледище на социалната, политическата или църковната история на даден народ. В тази наша преценка ние обикновено твърде малко се занимаваме с въпроса доколко едно или друго от тези „еретически движения" е израз на някакви самобитни тежнения и според това каква е историческата роля на определено „еретическо учение" за запазване на етническата самобитност на народа, всред чиито недра то се е явило. В научната книжнина вече е изтъкнато, че богомилското движение у нас би следвало между другото да се схваща като отпор срещу засилващата се византинизация на българския народ през Средновековието. Ролята на богомилското движение в това отношение изпъква особено ясно, когато се направи съпоставка с развоя на други средновековни ереси или иноверски движения и тяхното значение в историческия живот на други народи. Като извънредно важна успоредица тук може да се посочи например огромната роля на такива движения, като монофизитството в историята на народите от Близкия Изток в борбата им срещу византийската империя и нейното влияние. За съжаление ние все още сме далеч от възможността да дадем пълна и всестранна преценка на нашето богомилско движение в тая насока.

Въпреки особения интерес към богомилството не всички извори за него са събрани и проучени задоволително. Може открито да се признае, че в течение на тридесетина години, след като Йордан Иванов обнародва своята бележита книга, нов фактически материал във връзка с богомилството е изнесен твърде малко. Новите приноси в това поле представят почти изключително тълкувания на наличните сведения, а много по-малко или почти никак — приноси на исторически извори. При това податки за богомилското движение могат да се открият понякога и там, гдето изследвачът мъчно би могъл да предположи, че ще намери нещо. Такъв извор за богомилството например е останал заровен в гръцките ръкописи твърде дълго време, а когато е бил издаден — той е минал под името на късен гръцки писател под заглавие, което не би събудило любопитството на изследвачите на богомилското движение. Тук става дума тъкмо за такъв един текст.

---

[1] Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София 1925.

В началото на XVII в., именно през 1624 г. в Лондон и през 1627 г. в Цариград било издадено под надслов „Диалог“ (*Διάλογος*) и под името на познатия гръцки писател и епископ на Китира Максим Маргуниос (1549—1602) едно полемично съчинение, насочено против католическата църква.[1] Този „Диалог“ представя прение между грък и латинянин, сиреч между представител на православието и поддръжник на католичеството. На учения, в чиито ръце би попаднало това съчинение, разбира се, не би минало и през ума да дири в него някакви вести за средновековната българска история. В същност работата стои съвършено иначе. В това издание прочее под името на епископ Максим Маргуниос от втората половина на XVI в. са дадени първите двадесет глави, предадени почти дословно, от съчинението на малко познатия византийски писател от втората половина на XIII в. Георги Мосхабар (*Μοσχάμπαρ*), хартофилакс на цариградската църква.[2] От този византийски писател са познати няколко съчинения с полемично съдържание, неиздадени и досега и запазени главно в два ръкописа от XIV и XVI в.: единият в сбирката Chigi във Ватиканската библиотека[3] и другият в Александрия (Египет).[4] За нас интерес представя това съчинение на Георги Масхабар, в което е дадено прение между монах доменикапец като застъпник на католичеството и един представител на православието по въпроса за „изхождението на светия дух“.[5] Това съчинение се състои от 52 глави, от които, както се каза, 20 са вече издадени под името на Максим Маргуниос, обаче както можах да установя при съпоставка между печатното цариградско издание от 1627 г. и ватиканския препис, извършена преди двадесетина години, твърде небрежно и неточно. Докато в надслова в александрийския ръкопис съчинението е посочено като прение с монах доменикапец, то във ватиканския препис се казва, че това прение се води с „латиномислящ“ привърженик на цариградския патриарх Йоан Век (1275—1282). Едно посочване в текста позволява да се заключи, че съчинението е било писано през времето от 1 септември 1277 до 31 август 1278 г.[6]

В устатата на защитника на православието е вмъкнато между другото едно сведение във връзка с богомилството. Прочее, когато се

---

[1] Вж. *Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ταπεινοῦ Κυθήρων ἐπισκόπου Διάλογος. Τὰ πρόσωπα Γραικὸς καὶ Λατῖνος (ἤτοι) Ὀρθόδοξος καὶ Λατῖνος. Κωνσταντινούπολις 1627.* За тази книга срв. също библиографските посочвания у E. Legrand, Bibliographie hellénique du XVIe siècle. I. Paris 1885, pp. 238—240.

[2] За автора вж. общите посочвания у K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, Leipzig 1897, pp. 94, 97.

[3] За въпросния cod. Chisianus gr. 54 (R. VI a) от XIV в. вж. описанието у P. Franchi De'Cavalieri, Codices graeci chisiani et borgiani, Romae 1927, pp. 106—107.

[4] Това е cod. Alexandrinus (Cairensis) 285 от 1590 г. Въз основа на щателно проучване на запазените в тези ръкописи съчинения на Георги Мосхабар бяха обнародвани статиите: V. Laurent, Un polémiste grec de la fin du XIIIe siècle. La vie et les oeuvres de Georges Moschabar, Échos d'Orient, XXVIII, 1929, pp. 129—158. — Th. Bolides, Die Schriften des Georgius Moschampar und der Codex Alexandrinus 285. Actes du IVe Congrès international des études byzantines. Известия на Българския археологически институт, IX, 1935, стр. 259—268.

[5] За подробности вж. Laurent, op. c., p. 145 sqq. — Bolides, op. c., p. 263 sqq.

[6] Ср. Laurent, op. c., pp. 147—149.

повдига въпросът за „чистилището", застъпникът на православието обвинява „латиномислящия", че в това се изразявало в същност неблагочестието на някогашните манихеи и на съвременните нему богомили (*τῶν νῦν Βογομίλων*), които поддържали, че мощите на светците по нищо не се различават от труповете на безсловесните животни и отричали съденето на грешниците при второто пришествие на Христа. Привържениктът на православието отправя към представителя на католическата вяра обвинението, че поддръжниците на „латинската вяра" поддържали същите схващания.[1] Изтъкнатите две особености на богомилското учение — именно незачитането на мощите и отричане на „второто пришествие" — са посочени и в други исторически извори за богомилството. Така незачитането на мощите е засвидетелствувано на няколко места в съчинението на презвитер Козма. Той пише: БѢСИ БОГЪ СѦ КОСТИ ПРАВЕДНИКЪ Б(О)ЖИХ, НЕ СМѢЮШТЕ ПРИБЛИЖИТИ С(А) КЪ КОВЧЕГОМЬ, В НИХЖЕ ЛЕЖИТЬ БЕСЦѢННОЕ СЪКРОВИЩЕ ДАНОЕ ХР(Н)СТІАНОМ НА ИЗБАВЛЕНІЕ ВСЯКОМ БѢДЫ. ЕРЕТИЦИ Ж(Е) РЯГАЮТ СѦ НМ И НАМ СМѢЮТ СѦ, ВИДѦШТ НЫ КЛАНАЮЩТА СѦ НМЬ И ПРОСЯЩТЕ ОТ НИХ ПОМОЩТИ . . .[2] На друго място[3] Козма пише: АЩЕ БО БЫША СМЫСЛЪ ИМѢЛИ, НЕ БЫША ЧЮДЕСЪ БЫВАЮЩИХ НАДЪ СТЫМИ МОЩЬМИ ПРЕЛЕСТЬ НАРИЦАЛИ . . . Между различните проклятия по адрес на еретиците се чете също едно проклятие заради непочитане на мощите:[4] ИЖЕ СТЫХ ВСѢХЬ НЕ ЧТЕТЬ, НИ КЛАНЯЕТ СѦ С ЛЮБОВІЮ МОЩЕМ ИХ, ДА ВѢДЕТ ПРОКЛЯТ. В Синодика на българската църква има нарочно проклятие за онези, които отхвърлят мощите:[5] НЕ КЛАНѢЖЩИНХСЯ СТЫХЬ МОЩЕМ', ИЖЕ РАЗЛИЧНѢ Б(О)ЖЕСТВНЯЖА БЛ(А)Г(О)Д(А)ТЬ ПОДАВАЖЩИМЬ ВЪСѢМЬ ИЖЕ ВѢРОЙ КЪ НИМЬ ПРИХОДЯ — ЩИМЬ, АНАѲЕМА . . . Към всичко това обаче е необходимо да се прибави, че всред разните свидетелства за отхвърлянето на мощите от

---

[1] *Τί δὲ τὸ πογγατόριον* (*ποιγγατόριον M*); *οὐχὶ τοῦ μανιχαϊκοῦ πυρὸς καὶ τῶν νῦν Βογομίλων* (*Βογμερίλων M*) *ἀσέβεια, τῶν λεγόντων μηδὲν διαφέρειν τῶν ἀλόγων ζώων τὰ τῶν ἁγίων σώματα, καὶ τῶν ἀθετούντων τὴν κρίσιν τῆς δευτέρας* (*τοῦ*) *Χριστοῦ παρουσίας. τούτοις οὖν ὑμεῖς συνεζεύχθητε, ἀπαρνησάμενοι τὴν εὐσέβειαν. καὶ* (omisit *M*) *τὸ δὴ* (*δὲ M*) *χαλεπώτερον καὶ πάντων* (*τῶν M*) *κακῶν κάκιστον, τὸ καὶ ἀνευθρίαστος* (scil. — *τως*; — *θροιάστος M*) *ὡς εὐσεβεῖς ἀνομολογεῖν καὶ διδάσκειν τὰς τούτων αἱρέσεις. προσφυῶς ἄν ἀκούσησθε καὶ αὐτοί ἐκ τοῦ θείου προφήτου· ὄψις πόρνης ἐγένετό σοι καὶ τὰ ἑξῆς* . . . С буквата M са посочени разночетенията по париградското издание от 1627 г. Последните думи от приведения текст са от Иерем., III, 3.

[2] Вж. текста у М. Г. Попруженко, Козма пресвитер болгарский писатель X века, София 1936, стр. 5, 16—20.

[3] Попруженко, пос. съч., стр. 33, 20—21.

[4] Попруженко, пос. съч., стр. 63, 8—9.

[5] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София 1928, стр. 72 § 96; стр. 71 § 73.

страна на богомилите,[1] никъде това тяхно отрицателно отношение не изразено така остро и прямо, както в съчинението на Георги Мосхабар. По думите на този византийски писател богомилите направо заявявали, че мощите на светците по нищо не се отличавали от труповете на животните. Като вземем пред вид особено развития култ към мощите, поддържан от православната църква през нашето Средновековие, това богомилско схващане прозвучава твърде необичайно. То доближава от друга страна богомилското движение към иконоборчеството, което, както е известно, отричало почитанието на иконите и на мощите. Второто обвинение засяга вярването в „страшния съд" и „второто пришествие". Измежду съществуващите вести на нашите исторически извори[2] заслужава да припомним поне анатемата, която намираме в Синодика на българската църква, гдето четем[3]: „не вѣрующихъ хотящомъ быти въскресенїю и иже отъ вѣка умершихъ тѣлесемь въстанїю и еже на сѫдъ г(оспод)ню пришествїю, ана·ѳ(ема)."

Ако и да са вече упоменати от други исторически извори тези две богомилски схващания, заслугата на Георги Мосхабар се състои в това, че той ги е подчертал особено ясно и недвусмислено. Като негови извори, от които е почерпил сведенията си, трябва да се предполагат колкото някакви противобогомилски съчинения, толкова и непосредствено познаване на съвременното нему богомилско движение. Като един от висшите представители на цариградската църква Георги Мосхабар прочее ни дава едно интересно свидетелство за богомилското движение през последните десетилетия на XIII в.[4]

---

[1] Посочвания за това вж. у: H.-Ch. Puech — A. Vaillant, Le traité, contre les Bogomiles de Cosma le Prêtre. Traduction et étude. Paris 1945, p. 231. —, D. Obolensky, The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism. Cambridga 1948, pp. 130 sqq., 150 sqq. — Д. Ангелов, Богомилство в България, Москва 1954, стр. 61.

[2] Вж. посочванията у Obolensky, op. c., pp. 26, 134, 181 sqq., 228, 241 263 n. 3. — Puech — Vaillant, op. c., p. 211 sqq. — Ангелов, пос. съч. стр. 180 сл.

[3] Попруженко, Синодик, стр. 70, § 87.

[4] В текста на Георги Мосхабар се съдържа още едно занимливо сведение във връзка с българската история от IX в., което не е излишно да се посочи тук. Като засяга историята на осмия църковен събор от 879—880 г., Георги Мосхабар пише между другото следното: *Καὶ γὰρ περιφανὴς καὶ μεγίστη ἡ τοιαύτη ἁγία* (om. *M*) *σύνοδος γέγονεν ἐκδημησάντων καὶ* (om. *M*) *τῶν ἑτέρων* (om. *M*) *τριῶν πατριαρχῶν, ὅθεν καὶ τὰ πρακτικὰ τα᾽της σώζονται καὶ κατέχονται ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. ὅθεν καὶ ἐκ Ῥώμης τῶν τοιούτων αἱρέσεων οἱ ἐργάται ἐκδιωχθέντες, ᾖχοντο πρὸς* (*τοὺς M*) *Βουλγάρους, καὶ διεσπάσαντο ἂν τούτους τῆς εὐσεβείας, νεοπαγεῖς ὄντας* (ἔτι *M*) *ἀρτι τῇ πίστει, εἰ μὴ ὁ τῆς εὐσεβείας βοώτης* (*βοηθὸς M*) *θειότατος* (om. *M*) *Φώτιος* (*ὁ θειότατος M*) *δυο καθολικὰς ἐπιστολὰς πρὸς πᾶσαν πέπομφε τὴν ὑφήλιον, στηλιτεύων ἅμα καὶ διελέγχων τὴν τούτων ἄθεον αἵρεσιν. αἳ καὶ τοῖς Βουλγόροις ἀπεκομίσθησαν κἀκ τούτων διέπτυσαν τὰς ψθοροποιοὺς καὶ Θεοῦ ἀφιστώσας τούτων αἱρέσεις καὶ τῶν ἑαυτῶν ὁρίων τοὺς τῆς ἀνομίας ἐργάτας καὶ τοῦ* (*τοὺς M*) *Ἀντιχρίστου προδρόμους ἀπήλασαν . . .* В този откъс прочее се говори за отношенията между България, Византия и Рим през годините непосредствено след покръстването на българите в 865. С известна неточност Мосхабар загатва тук за известното Фотиево окръжно послание до предстоятелите на източните църкви (срв. българския превод и бележките към това послание у митроп. Симеон, Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса, София 1917, стр. 119—134). Към това вж. също писаното от В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 2, София 1927, стр. 118 сл., 85 сл. Кое второ Фотиево послание има пред вид византийският автор е трудно да се каже с положителност. Възможно е във всеки случай той да загатва също и за обширното послание на Фотий до княз Борис-Михаил от 865 г.

СТАРИ СЛАВЯНСКИ ТЕКСТОВЕ[1]

от Б. Ст. Ангелов

IV. Български разказ за покръстването на русите

В последно време се увеличиха изследванията върху историята на руско-българските културни връзки.[2] Правят се усилия да се установи по-точно тяхното начало, а също така обемът и характерът на тия връзки. В това отношение особено внимание заслужават книжовните връзки между българи и руси през Средновековието, тъй като проучванията в тази област все още са малко. В тази насока обаче е нужно да се изнесат нови материали, за да може въз основа на тях да се направят по-пълни обобщения. Всяко ново известие за подобни материали е ценно и полезно.

Такова ново известие представлява и обнародваният тук разказ за покръстването на русите. Той се намира в т. нар. поп Пунчов сборник-ръкопис от 1796 г., писан от поп Пунчо в с. Мокреш. Сега този сборник се съхранява в Държавната библиотека „Васил Коларов", София, под № 693 (95). Подробно той е описан от Беню Цонев в неговия „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека", т. II, София, 1923, стр. 284—306. Разказът заема листове $363^б$ — $372^б$. Целият ръкопис според Цонев е писан на „език народен с руски и сръбски книжовни примеси. Правопис опростен едноеров (само ь), с правилно ударение, но без междусловни знакове... Наречие — северозападно."

Разказът за покръстването на русите е оригинално българско произведение, пряко свързано със старата руска литература. То е едно от тези редки старобългарски съчинения, в които се чувствува въздействието на руските летописи. Неговият автор широко е използувал раз-

---

[1] Вж. Известия на Института за българска литература, кн. III, София 1955, стр. 167—182.

[2] Д. Ангелов, Руси и българи в историята, София, 1945 г.; Ив. Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.), София 1950; Ив. Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., София 1953; В. Велчев, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство, сп. Исторически преглед, V, 1949, кн. I, стр. 72—84; Н. Дылевский, Рыльский монастырь и Россия в XVI—XVII веке, София 1946; Б. Ст. Ангелов, Из историята на руското книжовно проникване у нас (XI—XIV в.), Известия на Института за българска литература, кн. III, 1955, стр. 37—65; Б. Ст. Ангелов, Материали за проникване на руската книга в България до XIV в., Годишник на Българския библиографски институт, т. IV, 1956, стр. 113—126; А. Цветков, Историческите корени на българо-съветската дружба, Сборник „Под знамето на българо-съветската дружба", София 1955, стр. 3—59.

каза на руския летописец за покръстването на княз Владимир. Връзката между българския разказ и руските летописи е съвсем очевидна.

Главен герой на разказа е руският цар Буро, наречен Петър при покръстването му. В това отношение разказът показва голямо отклонение от историческата истина. Чудно е откъде и как са се примесили имената на две исторически лица, живели в толкоз различни и отдалечени епохи. Толкоз по-чудно е това, като се вземе под внимание фактът, че този разказ черпи сведения от руската летопис, в която определено се говори за княз Владимир.

Нашият разказ е по-обширен, отколкото летописния — близък е с него най-вече в началото. Той съдържа подробности, каквито няма в руската летопис. Такива моменти са например разказът за похода на цар Петър-Буро срещу византийския император Костадин, разказът за самото покръстване на цар Петър и др.

За разлика от руските летописи българският разказ за покръстването на русите съдържа повече и по-големи подробности по това важно събитие в живота на руския народ. Разбира се, легендарният елемент в него е много повече застъпен. Важна особеност на този разказ е и неговата динамичност, проявяваща преди всичко от често употребяваната диалогична форма. Авторът много често поставя своите герои сами да говорят, да изказват мислите и чувствата си. В резултат на това образът на цар Петър-Буро е доста добре очертан. Преди всичко той изпъква като смела, енергична, неспокойна, решителна натура — всичко това отговаря на неговото езическо име Буро, свързващо се с буря, стихия. Цар Петър-Буро е наистина стихиен, бърз, решителен в делата си. Той говори: „Скоро да идете и втори путь и речете цару Костандину да дойде да ме покрьстн, че ако не дойде и втори путь да ме покрьстн, да се не нада на добро после. Ѧ хощемь дигнути свн мои боляре, и свн мои кнезове, и сву мою войску на него и поразнщем му сву державу."

Така очертаният цар Петър-Буро много прилича на Петър I Велики, чиято слава на смел реформатор и пълководец също се шириля сред балканските народи. В подкрепа на тази мисъл се явява и завършъкът на разказа, който съвсем определено говори за Русия и „московския цар" като опора на поробените балкански народи в борбата им срещу „проклетите агаряни". Русите (москалите) се молят богу да им помогне в подетата от тях борба за освобождение на своите едноверци от тиранията на турците. Краят на разказа е много насърчителен за българите и за останалите православни народи на Балканския полуостров: И знайте, и разумейте како не можеть ни единь царь или краль да победи и да надвие цару Московскому. И свите вери боюг се от москала, защо московь имать сила сось честни кръсть господень. Того ради победва и надвива на свите вери... Тако и за нась

молать бога москале и тако говорутъ: „Господи, услыши моленье наше и избави родъ нашь. Господи, избави из руки супротивникомъ нашимъ агарьяномъ проклетимъ, завръзани да будутъ до века."

Известно е, че тази вяра у нашия народ към Русия като негова избавителка от робството поради специфичните исторически условия се засили през втората половина на XVIII в. и се намира в тясна връзка с делото на Петър Първи. Не случайно неизвестният български автор на този разказ (може би самият поп Пунчо?) на края завършва с думите: „Тому Петру царю слава и похвала".

Повесть ради московскаго цра Петра, що го нарицают' москале Бвро.[1]

Єдно време беше москов'ски црь Петарь живь и донесе мѣ гдь бгъ на паметь какво да вчини да види кoia е вера най чиста и най хвбава на тоіа сть. Защо москале въ wнова време не бехѫ кртени.

[1] Разказ за покръстването на Владимир според Троицката летопис:

„Созва Володимеръ боляры своя и старци градьскиѣ, и рече имъ: „Се приходиша ко мнѣ Болгаре, рькуще: приими законъ нашь; посемь же приходиша Нѣмци, и ти хваляху законъ свои; по сихъ придоша Жидове; се же послѣ же придоша Грьци, хуляще вси законы. . .

Избраша мужи добры и смыслены, числомь 10, и рѣша имъ: „идѣте первое в Болгары и испытаите первое вѣру ихъ". Ониже идоша и пришедше, видѣша скверьная дѣла и кланянье в ропати, придоша в землю свою. И рече имъ Володимеръ: „идѣте паки в Нѣмци, сглядаите такоже и оттудѣ идѣте въ Греки". Они же придоша в Нѣмци и съглядавше в церковнyю службу ихъ, придоша Царюгороду и внидоша ко царю; царь же испыта, коея ради вины придоша; они же сповѣдаша ему вся бывшая. Се же слышавъ царь, радъ бывъ и честь велику створи имъ во тоже день. Наутрия посла къ патреарху глаголя сице: „Придоша Русь, пытающе вѣры нашея: да пристрои церковь и крилосъ, и самъ причинися въ святительския ризы, да видять славу бога нашего." Си слышавъ патреархъ повелѣ создати крилосъ, по обычаю створиша праздникъ и кадила вожьгоша, пѣнья и лики съставиша. И иде с ними в церковь, и поставиша я на пространьнѣ мѣстѣ, показающе красоту церковную, пѣнья и службы архиерѣиски, престоянье дьяконъ, сказающе имъ служенье бога своего. Они же во изумѣньи бывше, удивившеся, похвалиша службу ихъ. И призваша е царя Василии и Костянтинъ, рѣста имъ: „идѣте в землю вашю"; и отпустиша я с дары велики и съ честью. Они же придоша в землю свою. И созва князь боляры своя и старца, рече Володимеръ: „се придоша послании нами мужи, да слышимъ от нихъ бывшее"; и рече: „скажите пред дружиною". Они же рѣша: „яко ходихомъ въ Болгары, смотрихомъ, како ся покланяють въ храмѣ, рекше в ропати, стояще бес пояса, поклонився сядеть и глядить сѣмо и онамо, яко бѣщенъ, и нѣсть веселья в нихъ, но печаль и смрадъ великъ; нѣсть добро законъ ихъ. И придохомъ в Нѣмци, и видѣхомъ в храмѣхъ много службы творяща, а красоты не видѣхомъ никоеяже. И придохомже въ Греки, и ведоша ны, идеже служать богу своему, и не свѣмы, на небѣ ли есмы были, ли на земли; нѣсть бо на земли такаго вида, ли красоты такоя, и не доумѣемъ бо сказати, токмо то вѣмы, яко онъдѣ богъ с человѣки пребываеть, и есть служба ихъ паче всѣхъ странъ. Мы убо не можемъ забыти красоты тоя. Всякъ бо человѣк аще укусить сладка послѣди горести не приимаеть, тако и мы не има сде быти". Отвѣщавше же боляре рекше: „аще бы лихъ законъ гречьскии, то не бы баба твоя прияла Ольга, яже бѣ мудрѣиши всѣхъ человѣкъ". Отвѣщавъ же Володимеръ, рече: „гдѣ крещенье приимемъ?". Они же рекоша „гдѣ ти любо" (М. Д. Приселков, Троицкая летопись. Реконструкция текста. Москва 1950 стр. 107—109).

И рече цр҃ь на свои настойницѣ, щото мѫ вѣхѫ най върни: „Да идете по сви градове, кѫде има цр҃іе нан кралѫве, да гледате коя вера какво дръжи чистотѫ, и какво ядене еде, и коя вера какво се моли бг҃ѫ. Това по свите върн да видите и да напишете на книгѫ и да ми донесете писмото и азъ да видимь коя е вера най чиста и най хѫбава и ѧ да бѫдемь на таѧ вера Такой сака мое сръце“.

Такой рече цр҃ь и отидохѫ оніа настойницѣ. И ходихѫ по сви градове и по сви цркви дворове. И кою вѣрѫ какво видохѫ, тако и на книгѫ записахѫ. И отидохѫ ѫ тѫрскѫ землю през море ѫ Анадоль. И тамо видохѫ какво дръжѫть тѫрци вѣрѫ: често се мијть, и често се кланиат' и ядѫть месо говеждо и овче, и не дръжѫть никоги ни средѫ, ни петокь. И видохѫ и тѫрскѫ чистотѫ, какво дръжѫть тѫрци. И това записахѫ на книгѫ. Обидохѫ по свѣде и видохѫ коя вера какво дръжи и све записахѫ.

Най по ле отидохѫ ѫ Цр҃иград' при цр҃а Костан'дина и тамо да видѫть цр҃ь Костан'динь каква вера держить, и каква чистота имать, и какво ядене ядѫть. И виде ги цр҃ь Костан'динь и пита свои слѫги и рече: „Тиа чѣвеци откѫдѫ есѫ?“ И они рекохѫ: „Цр҃ѫ честити, тіа чѣвеци сѫть настойници московьскомѫ цр҃ѫ Петрови“. И призва ги цр҃ь, и пита ги и рече: „Вие по що ради дондохте до тѫва, кажете ми право“. И они рекохѫ: „Ти да си живъ, цр҃ѫ, ніа дойдохме до твою рѫкѫ и да видимо каква вера вие вѣрѫвате и каква чистота віе дръжите, и какво ядене едете. И ніе да видимо, и ніе да вѣрѫамо, и ніе таково да едемо и да бѫдемо и ніе, цр҃ѫ, раби твои“.

И като чѫ цр҃ь такива мисли дѫми ѿ тіа чѣвеци, а они рече на свои настойници: „Скоро донесете на тіа пѫтници по единь катъ рѫба“. И донесоха рѫба и пременихѫ ги хѫбаво и чисто, каквото е цр҃ѫ прилично. И гостихѫ ги достолепно и напоихѫ ги, и ядохѫ ѿ све-

каквн ѣстна разлнчнїа цр҃ьскн, н добре wбнкнахѫ. Когн бн ѫ ютро, станѫ цр҃ь Костандннь рано н прнзва свон патрнарсн н свон владнцн, н попове н клнрнцн, н певцн н wтндохѫ вь велнкою црквѫ цр҃скою н почехѫ да дрьжѫть ст҃вю лнтѫргню. Когн рече попь: „Благословено ц҃рство“, цр҃ь паде сась лнце свое на землн н поклонн се н рече: „Гдн, спн людїе твон н бглословн достоянїе твое“. Н станѫ цр҃ь ѡ҃ землн н седе на златень престоль свой. Н по мало време дойде редь да цѣлѹють чтнїе н ст҃не нконн. Прїнде цр҃ь н патрнарҳь н целовахѫ чтнїе н ст҃не нконн. По цр҃а н патрнарха прїндоша влцн н свн боляре цр҃евн целовахѫ ст҃не нконн. Такой н свн хр҃тнанн прїндохѫ н целовахѫ ст҃не нконн. А wннѣ певцн цр҃евн когн запехѫ глась трн ст҃нмь песнь, человекѫ ѧмь занесохѫ. Такой ѧмлено пеехѫ глась като некон а҃ггелн бж҃їн. А wнїѣ настоинїцн цр҃ь Петровн стоехѫ ѫ цркѫ на тронове. Н като вндохѫ ѫ цркѫ толнко хѧбость н вндохѫ толнко песнь н толнко слава, що є нмало ѫ Хрн тнан'скѫ верѫ, почѧднхѫ се н ѧднвнхѫ се. Н све, що вндохѫ тамо, запнсахѫ на кннгѫ. Н wтндохѫ сн ѫ Московїю, н занесохѫ цр҃ѫ пнсмото н дадоха мѫ го.

Н цр҃ь Петрь прнзва свон четцн н книжнцн н прочетохѫ wнова пнсанїе, що бехѫ напнсалн wнїа настоиницн каде що бехѫ вндѣлн по ц҃ркнте верн све. Н сказахѫ цр҃ѫ Петрѫ по редѫ за свнте цр҃їе н за свнте верн, кон какво дрьжн чнстотѫ, н кон какво ѣдене еде. Най после прочетохѫ н цр҃ь Костандннново дѣанїе, какво цр҃ь Костандннь дрьжн верѫ хѧбавѫ н дрьжн чнстѫ свою дш҃ѫ, н самь сась свое лнце на землн падѫ во време, когн рече попь „Благословено ц҃рство“. Такон право нсправнхѫ настонннцн цр҃ь Петровн цр҃ѫ Петрѫ Бѫрѫ. Н самь цр҃ь Петрь такон рече: „Чѧйте н разѧмейте, защо нема нн една вера по чнста н по хѧбава ѡ҃ Хртнаньскѫ верѫ на тоа ст҃ь“. Такой н свн цр҃евн ѫгодннцн

рекохѫ: „Во истинѫ не имать' ни една вера по чиста и по хѫбава ѿ Хртнайскѫ вѣрѫ на тоя сть". Тогива рече цр҃ь Петръ московски: „Скоро идете ѫ Цариградь. да дойде цр҃ь Костандінь да ме покрти, да бѫдемь и ѫ немѫ брать". И отидохѫ славги цр҃ь Петрови и рекохѫ: „Цр҃ѫ Костандине, да йдешь въ нашь градь Московню да покртишь цра нашего Петра, да бѫде тебе брать". А царь Костанднь рече: „Ѫ не можемь да идемь да покртимь цра вашегѡ ѫ земаю ваша, но ако мѫ требѫе, да дойде ѫ мой градь да го покръстимь дх҃омь ст҃имь". И не отиде. И видохѫ славги цр҃ь Петрови не цена цр҃ь Костанднь да иде ѫ града Московскаго да покрьсти бѣрѫ цра московскаго, отидохѫ и казаха цр҃ѫ Петрѫ. И онь пожали и рече: „Скоро да идете и втори пѫть и речете цр҃ѫ Костанднѫ да донде да ме покрьсти, че ако не донде и втори пѫть да ме покрьсти, да се не нада на добро после. Ѫ хощемь днгнѫти свн мои боляре, и свн мои кнезове, и свѫ мою войскѫ на него и поразн цем мѫ свѫ державѫ".

И отидохѫ цр҃ь Петрови славги и рекохѫ: „Цр҃ѫ Костандине, пойди ѫ Московню ѫ нашь градь. да покртишь цра нашего бѣрѫ". И паки не отиде цр҃ь Костанднь да покрти цра бѣрѫ. И отидохѫ и казахѫ цр҃ѫ, че не це да дойде цр҃ь Костанднь да покрти цра бѣрѫ московскаго. Тогива се зле расрьдн цр҃ь бѣро московски и рече: „Скоро войска да се зберe, да поразнмь свѫ дрьжавѫ Костандиновѫ, и да мѫ взѣмемь села и градове, и да мѫ погѫбнмь свн боляре и кнезове, и да мѫ не оставнмь ни еднь началникь ѫ негово цртво, и сво воинство негово да потопнмь. Най после и него да посечемь и женѫ неговѫ да взѣмемь ѫ, да бѫде моя".

Тако ѿговори цр҃ь бѣрѫ московски. И збра се войска безьчнслена, ни брой имаше колико мнанине бехѫ се збрали да идѫть на цра Константина. И дойде хабарь (sic) цр҃ѫ Костандинѫ, че иде войска

сила на него. И ѡнь самь вида, че нема ханъ ѡ него и рече: „Скоро мен'зилъ да иде да носи книгѫ посланицѫ ѡ цра Костандина да се врьне войска назать, и да ме не посрами црь Бѫго. И ѩ хощемь дати сестрѫ мою немѫ за женѫ". И тако ѡпростн го црь Бѫго и взе мѫ мила сестрѫ за женѫ себе. А колико топове беше приготвилъ, ни брой имаше и све повьрьнѫ назать ѡ какво се предаде емѫ црь Костандинь.

И когн се примирихѫ цріе, по неколко време дигнѫ се ѡ место црь Костандинь и пойде да иде в Московию да покрти цра Бѫго. И поведе по себе патрарси и владци, и попове и клирици, и певци. И ѡтиде црѫ Бѫгѫ в дворове и кондисахѫ тамо. И виде гн црь Бѫго и зарадва им се, яко и приведе гн на домь свой. И почете гн, гости гн и напой гн достолепно каквото е црѫ прилично. И попита гн и рече: „Можем ли и ѩ да пріидемь на ваша вера и да бѫдемь брать вашь?" И црь Костандинь продума и рече: „Бѫди волиа твоиа, црѫ, да те покрстимь, но не имеешь, црѫ, ст҃вю цркви и не имеешь чьстніе иконн, и не е прилично намь цромь да се крстиме без цркви и безь чьстніе ст҃не иконн". Тогива пита црь Бѫго цра Костандина: „Що е това црьква? И за какво се нарича цръква? И за кою е потребѫ това, що го вие зовете црква?" А црь Костандинъ рече: „Ѡ, црѫ брате мои, това що се зове црква, ѡна просвѣтва чавецн, црква проводи чловецн в рай бжіи, црква въвѡди чавецн в цртво нбное, црква се зове домь бжій".

Тако рече црь Костандинь црѫ московскомѫ. И тоиа чась рече црь Бѫго: „Скоро цркви да ми направите". И доидохѫ манстори и заградихѫ црькви селѡ велика. И подписаха ю сась ст҃не ѡбразн, и совьршиха, ю хѫбаво, лепо и чьстно. И влезохѫ в цркви ѡба цра и патрарси, и владици, и попове, и клирици, и певци. И почехѫ да четѫт'

стое правило да wсвет8ть цркв8 и остнха ю. И дойде редъ и часъ да дрьж8ть свет8ю лит8ргию и рече патрнархъ: „Бгословено цртво". И поклонихъ8 се wба цра сась лице до земи. Тако и свн чвцн поклонихъ8 се до земли И коги запехъ8 певцн глась 8мнлени чвек8 и 8мь занесохъ8. Такw лепо цр8 пеехъ8 глась. И црь Б8ро w мать вики8 сась големь глась колико може и рече: „Wх, мативи бже мой, кога е Х8-бость нмало 8 православн8ю вер8 хртианск8".

И съврьшихъ8 ст8ю лит8ргию и покрьстихъ8 цра Б8р8 са вод8 дхомь светимь. И причестиха го и дадоха м8 нафора. И като м8 беше нме царь Б8ро после, коги го покртихъ8, wни м8 нарекохъ8 нме црь Петръ московски. И коги изеде нафората, а wнь паде на земи и като че wслепе. И п8кнахъ8 ем8 и двете очи, и 8плашн се и рече: „W, мативи бже, добре си иа цртв8ваХь по мою вер8. Да не бех' се покртилъ, не щехъ wслепети сась двете мои очи". Токо това изрече, и тоа часъ испадн8 ем8 изь очите мрежа като цнпа л8кова и прогледа. Тогива ем8 просіа ст, тогива виде слнце и месецъ,, тогива виде ласни и светлнви звездн. Тогива м8 се wврьзахъ8 очи и виде планини и гори, и холми, и вса предели земли и рече: „Се пріндохъ на вер8 и кртихъ са вод8, и видохъ ст истини. Тако да покртимь и весь родъ чвечески". И повеле црь Петръ цр8 Костандин8 и патрнархъ8 и просветихъ8 вод8. И сьбра се сьвь народъ, цто беше 8 црь Петров8 дръжав8. И 8зе патрнархъ чаш8 сребрен8 и снп8ваше wни8ю ст8ю вод8 свекомь чвек8 на глав8. И тако покртихъ8 се москале. И тако воспрнаша все родное крщение въ лето ц. н. н.

И тако погодниша се цріе, и тако смирниша се, и тако себе поставниша брат8 братство и цр8 цртво. И такон бисть 8вереніе и смиреніе и договорь раз8мна црь цремь. И пврадн то зговорихъ8 се цріе бльгарь-

ски да вѣдѧть братна и све єдинь родъ' и єдинь крьть, и една вера, и єдинь пость, и єдинь гдь Ніссь Хрьтось во славѣ бжню.

И знайте и разѣмените како не можеть нн єдинь црь нли краль да побѣди и да надвие црѧ московскомѣ. И свите вери боют се ѡ москала, зацо московь имать сила сась чтни крьть гдне. Того ради побѣдва и надвива на свите вери, зацо и самь гдь бгь тако рече: „Да имать москале сила ѡ савише и да покорат свите вери и езичници подь свою власт'". Зацо москале заградихѧ цркви и монастири и молать бга непрестано, зато нмь бгь помагаль. Тако и за насъ молать бга москале и тако говорѧть: „Гдне, вслиши моленіе наше и избави родь нашь. Гдне, избави нз рѧки свпротивникомь нашимь агаряномь проклетнмь, завързани да бѣ(дѧ)ть до века."

Томѣ Петрѧ црѧ слава и похвала!

V. Разказ за възстановяване на българската и сръбската патриаршия

Бедна е нашата стара литература от исторически съчинения; малко са произведенията, които определено да се свързват с някое историческо събитие, послужило като повод за тяхното възникване. В това отношение нашата литература стои неизмеримо назад в сравнение с руската и сръбската книжнина през средните векове. Българските средновековни писатели са обръщали много по-малко внимание на историческите съчинения, отколкото на църковно-богослужебните и религиозно-поучителните творби. Това важи особено за съчинения, свързани със събития из родната история. Наистина интерес към историята, към миналото е съществувал, но той повече се е изразявал в най-общи насоки, предимно към историята на Византия. Известни са у нас много преводи почти на всички гръцки хроники, особено от по-ранно време. От нас тия хроники проникват сред руси и сърби. Но докато русите и сърбите отиват далеч напред в това отношение с изграждането на своя родна домашна летопис, у нас в повечето случаи историческият интерес се ограничава главно в превеждане и преписване на византийските хроники. Интересът към българските събития понякога се изразява във внасяне на допълнителни бележки към превеждания чужд текст.

Ние нямаме цялостни, пространни исторически съчинения, каквито са руските и сръбските летописи, хронографи, родослови. Руси и сърби имат не само няколко редакции на подобни съчинения, но и много преписи от тях. Нашите домашни съчинения на историческа тематика, доколкото има такива, са и по-малки по обем. Основна причина за това

безспорно е фактът, че в тях се говори за съвсем определено събитие или лице, при това твърде изолирано от окръжаващата го среда, без връзка с миналото.

Твърде богати с исторически елементи са домашните жития на отделни лица — тук именно е и най-голямото значение на тези произведения в историята на старата ни литература.

Може да се предполага въз основа на богатата сръбска и руска летописна продукция, че и у нас летописният жанр е бил по-богато развит, отколкото днес нам е познат. За подобно твърдение има сериозни основания. Известно е, че поради различни причини голяма част от нашата книжовна продукция е изчезнала. Част от тия унищожени ръкописи безспорно са съдържали исторически съчинения — по-големи или по-малки, преводни или оригинални. За подобно твърдение основание дават някои бележки с исторически характер, някои приписки на книжовници и др. В този смисъл свидетелствува и Паисий Хилендарски. В своята „Історія славяноболгарская" Паисий говори за много произведения, които прегледал и използувал за нейното написване, а споменава също и за пропадането на още по-много съчинения поради особените условия, при които дотогава живял българският народ. „Не са били наши български царове и патриарси і архіереи без летописни книги и кондики. И за толика лѣта царствували и господствували на земли и имали са і торни царски и кондики архіерейски. све извѣстно і житие и правила за сѣтыхъ болгарски многи, но не било въ оно време цѣлви славѣнски, а человѣци от небреженіе не преписували. на мало се места таквіа книги обретало... Въ то време человѣци от страха і ужаса турскаго бѣгали да сахранать такмо свои животъ и въ то луто време погубили се они історни цр̄кви и кондики за патриарси і архіереи болгарски и на много сѣты жития и правіла. И нинѣ не има они книги лѣтописни, що са били пространо написани ради свего народа и царей болгарски."[1]

Възстановяването на българската патриаршия при Иван Асен II е било важно събитие в живота на българския народ, което оставило трайни следи в народното съзнание. Дълбоки следи то оставило също и върху нашата книжнина. Най-пространен досега и най-добре познат книжовен паметник, свързан с това събитие, е разказът за възобновяването на българската патриаршия, поместен в т. нар. Борилов синодик (в неговото продължение).[2] Друг подобен разказ се съдържа и в житието на

[1] Йор. Иванов, Історія славяноболгарская, София 1914, стр. 7.
[2] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София 1928, стр 84—87.

патриарх Йоаким I, обнародвано от проф. Ив. Снегаров по ръкопис от XIV в., № III-421 в ръкописната сбирка на БАН.[1]

Главен домашен източник по тоя въпрос досега бе Бориловият синодик, който широко се използува при разкриване историята на възстановената патриаршия, както и значението на това голямо историческо събитие. Сведенията на Бориловия синодик се смятат за много достоверни. Проф. В. Н. Златарски пише, че „приведеният в българския синодик разказ за „обновленіе патріаршьства блъгарьскаго ц҃рства“ е автентичен и само по форма е съкратен според изискванията на самия паметник; същността обаче на самото събитие е запазена и поради това едва ли може да се съмняваме в неговата вярност“.[2]

Поради това издирването и публикуването на нови материали по този въпрос представлява ценен принос в науката. Такъв нов материал представлява и печатаният по-долу текст „О патрїаръсѣхъ болгарьскомъ и сербъскомъ“. Това е съвсем нов и неизползуван досега разказ за възобновяването на търновската патриаршия. Както се вижда и от заглавието, в него се говори и за възобновяването на сръбската патриаршия.

Впрочем разказът за възобновената сръбска патриаршия е известен и по други преписи, даден самостоятелно, без текст за българската патриаршия. Така е напр. по ръкопис № 323 от XVI в. на бившата Московска синодална библиотека. Тук на л. 150—151 е разказът за поставянето на патриарх у сърбите и на митрополит в Грузия.[3]

Обнародваният от мен текст засега ми е познат по няколко преписа, съхранявани в Русия. Единият от тях по-рано се е намирал в библиотеката на бившата Петербургска духовна академия, пазен под № 1173 в ръкопис „Книгы глемыя Кормчаа рекше правило законоу, греческымъ ѩзыкомъ номосъ“. Въпросната статия е поместена на първите 4 листа. Препис на тази статия е направил неизвестен засега български книжовник през 1886 г., подготвяйки я за публикуване. Тя била пратена до Ат. Шопов, в чийто архив се пази и сега.[4] Според преписвача ръкописът бил от XVI в., но изглежда, че той е от по-късно време. Обнародваният по-долу текст е по този препис, а допълненията, дадени в скоби, са по другия препис. Този втори препис се намирал по-рано в бившата императорска Публична библиотека, № 83 — сборник от ръкописната сбирка на Богданов, XVII в., руска редакция. Фотокопия от него намерих в архива на проф. Йордан Иванов.[5]

---

[1] Ив. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития. Годишник на Духовната академия, т. III, 1953—1954, стр. 162—168.

[2] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III. Второ българско царство, София 1940, стр. 381. Повече по този въпрос вж. още М. Г. Попруженко, пос. съч.

[3] А. Горский, К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, отдел II, кн. 3, Москва 1862, стр. 648—649.

[4] Архивен институт при БАН, Архив Ат. Шопов, инв. № 50.

[5] Архивен институт при БАН, Архив Йордан Иванов.

Трети препис от този разказ се намира в ръкопис на Кормчая, № 231 на бившия Румянцовски музей. Според Ал. Востоков, ръкописът е от края на XV или началото на XVI в. Востоков печата малък пасаж, засягащ възобновяването на сръбската патриаршия. Ако се съди по тази печатана част, може да се предполага, че Румянцовският препис е еднакъв с горните два преписа. За тази статия в Кормчаята Востоков пише: „Сия статья сочинена вероятно в том виде, как содержится в настоящем списке. Цель сочинителя была оправдать установление патриархии Ахридской (в 1340 г.), на которое греки негодовали и за которое сербская церковь была от Константинопольского патриарха под анафемою целые 36 лет (до 1376 г.)."[1]

Разказът за възобновяването на българската и сръбската патриаршия, както това изтъкна още през 1842 г. Востоков, е даден и в стари славянски печатни издания на Кормчаята. В нашия печат пръв П. Р. Славейков извести за този текст през 1859 г.[2] Той само препечатва текста по издание от 1653 г., без да го принуждава с някакви разяснения. Този разказ обаче не се покрива напълно с обнародвания от мен ръкописен текст, макар че показва голяма близост с него.

Първите два преписа — ръкописи № 1173 и 83 — са еднакви по състав; различията между тях са предимно от правописно естество. По съдържание те могат да се разделят на четири части. Първата част е уводна за целия разказ; в нея се говори как са възникнали отделните патриаршии, как взаимно са се ръкополагали патриарсите. Втората част — най-интересната за нас — разказва за основаването и възобновяването на българския патриаршески престол. Третата част — може би най-обширната — разкрива как сърбите се покръстили и как при крал Стефан била създадена сръбска патриаршия. В четвъртата част накратко се съобщава, че по същия начин се поставят митрополити и в Грузия (Иверия). Между отделните части съществува известна връзка.

За разлика от другите наши книжовни паметници, свързани с въпроса за българската патриаршия, новият паметник е особено ценен в следното отношение — той разкрива жестоката икономическа експлоатация, на която българите били подложени от гръцките митрополити, назначавани от Цариградската патриаршия. Тези митрополити съвсем не са посочени като грижовни пастири на българското население; те търгуват с митрополитското си звание, ограбват народните маси по време на посещението си из епархията, след което отново се връщат в Цариград, за да живеят охолно. Нашият безимен автор така характеризира гръцките (цариградските) митрополити: „Н оубо грцн ако лукавн суще, истинѹ почемьствующн н ако же бо рецн благочестіе продающнн. Митрополнты от Константина града къ бъгаромъ посылающнн не апоустольскын снабдящѹ, но имѣніе събирающнн по малѣ къ Константинъ градъ, н сами отхождаХѹ."

[1] Ал. Востоков, Описание рукописей Румянцовского музеума, СПБ 1842, стр. 279.

[2] Български книжици, 1859, ч. II, юни, кн. II, стр. 375—376.

Българският цар разбрал това по-късно и решил да си създаде независима патриаршия. „Видѣвь же цр̃ь болгарскыи себе неправдуема от нних, абіе изволи сѧ ему іако црю соущу съ своимн епкпы патріарха въ градѣ Тръновѣ поставнти.“ Веднага след това авторът бърза да отбие някакъв укор в отстъпление от правата вяра, като казва „не бл̃гочестіа отстоупивше, нъ тѣхъ высокаго обычаѧ сребролюбнаго нрава бѣгающе“. Българският цар иска да се освободи от „сребролюбния нрав“ на гърците. И непосредствено след това авторът добавя резултатите от туй освобождаване: „и тако бл̃гочестіе сіѧше, мнр̃ъ же и оустроеніе въ всен земли болгарской“. Българският патриарх в Търново почва да ръкополага много митрополити. Особено патриотично чувство лъха от думите на автора: „Аще не бѣше быстъ се оугодное боговн же блъгаромъ нмѣти своего первостоателѧ, никагоже хотяще снх̃ъ прославнти. И семоу цр̃твію бѣше предлежащи землю Охридскаѧ и оубо далече разстоанна мѣстомъ туркомъ раздѣлншимъ ю.“

Целият разказ, особено в неговата част, засягаща възобновяването на Търновската патриаршия, съвсем ярко разкрива отношението и чувствата на автора спрямо гръцката патриаршия. Това отношение е отрицателно. Авторът привежда ред факти из църковната история, за да докаже несъстоятелността на цариградската патриаршеска политика на потискане и експлоатиране на другите балкански народи. Той храни дълбоки чувства на гняв срещу гръцките митрополити.

Всичко това дава основание да се мисли, че въпросният разказ е писан по време, когато през годините на турското робство се е засилила враждата между българското и гръцкото духовенство. Тази борба се е появила като отпор срещу засилилата се гръцка агресия спрямо славянското население на Балканския полуостров. А гръцката агресия се обуславя от засилилото се влияние на цариградската патриаршия в живота на турската империя, каквото вече съществува през XVI в. Следователно твърде вероятно е разказът за възобновяването на българската и сръбската патриаршия да е бил написан през XVI в. Толкоз повече е вероятно това, като се вземе под внимание фактът, че поместения в него текст за сръбската патриаршия се среща самостоятелно в ръкопис № 323 на Московската синодална библиотека също от XVI в.

Авторът ретроспективно е пренесъл своите чувства към гърците и в отношението на българския цар към тях, при когото станало възстановяването на патриаршията.

Характерна особеност на нашия разказ е, че в него не се отбелязва името на българския цар, с което разказът много се различава от Бориловия синодик, изобилствуващ с имена. Поради неосведоменост или

съзнателно, на се знае, но авторът поставя в редицата на търновските патриарси, „іако слънце въсіавше", Теофилакт Охридски и Иван Рилски.

Преди създаването на сръбската патриаршия гръцките митрополити в Сърбия също ограбвали страната, както постъпвали и в България: „абіе прихожаху митрополиты от Константина града по своему іакоже рѣхом' обычаю лукавому имѣніа събирающе и паки в Константинъ градъ отхожаху. И снмъ обычаемъ бѣхоу даже и до краля Стефана". Повод за възобновяване на сръбската патриаршия крал Стефан взема от съответния акт на българския цар. „И о снхъ оубо краль Стефанъ стоуживъ сн, паче же оуслышавъ како и в' земли болгарскон патріархъ поставленъ бы и абіе повелѣваеть съборомъ бытн. И епископомъ събравшимъ са и тако патріархъ поставляет са земли сербьской. Таже самъ Стефанъ от' патріарха вѣнцемъ цр҃тва вѣнчает са."

Текстът за възобновяването на сръбската патриаршия почти напълно се покрива с текста, който е поместен в ръкопис № 323 от XVI в. на Московската синодална библиотека, доколкото за това може да се съди от извадките, дадени у Горски и Невоструев. Разликите са незначителни.[1]

О патріархѣхъ болгарьском' и сербъскомъ[2]

Въсебл҃гын и много мл҃твын бъ неперва ѡ небытіа сътворивын рwд' чл҃вч и раю блюстителя положивын единою ради заповѣди престоупленіемь въ многая и ненъчтенная, зла попол'зе са рwд' нашь. Тѣмъ и бъ сіа видѣвъ, не тер'пѣ създаніе свое врагв в' кон'ць зря порабwщеных'. И абіе посылаеть прркы проповѣдателя, послѣ даже и сна своего, въплwщаема ѡ стыа и прно дв҃ы Мр҃іа ѡ дха ста без' сѣмене же. И вся іаже w нас' смотреніе испълнивъ, бжтвенаа пододѣнствіа. Кwнечьное же кр҃тъ, смрть, погребеніе и въскрніе, коупно же и по многых' дни възненіе. И ѕбо снмн недоволенъ бываеть, мнѣя іако

[1] А. Горский — К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, Отд. II, кн. 3, стр. 648—649.

[2] Заглавието е по преписа в ръкопис № 83 от сбирката на Богданов.

създалъ наше ество, аві̀е посылаеть аплы въ всѧ странныхъ ꙗзыкъ бл҃говѣствующіи, кртѧще въ имѧ ѡц҃а и сн҃а и ст҃го дх҃а. дх҃ъ сшедшѧ ѿ него мнози раз' сѧни быша по в'селенныи, идеже оубо бл҃говѣстіе простираахѫ, тѣ аві̀е и епископи и священникы по всѣмъ градѡмъ и мѣстомъ поставлаеми бываху.

По преставленіи же ст҃ыхъ' апл҃ъ, изволи сѧ въ мѣсто верхѡвныхъ' гл҃ю же Петра и Павла папѣ въ Римѣ прт҃ъ апл҃ъкын съдръжатъ, таже по сихъ' четырем' патріархѡм' в' мѣсто четырехъ' еуанстъ, гл҃ю же Кон'стан'тіна града, Алеѯандріа, Антіѡхіа, Іерл̀има. И оубо тогда вер'ховнѣшіи бѣ папа римъскын, ѡво бо яко Рим҃ старѣйш҃ тогда, но еже яко в'мѣсто вер'хѡвныхъ' тамо папѣ поставлаем҃. И тамо оубѡ папѣ прѣставившѧ сѧ, пакы съвѣтѡм' четырехъ патріар'хъ нын̀ папа на апл҃ъскын прт҃ъ възводим' бываша. Такоже егда которомѫ ѿ патріархъ преставльшѧ сѧ, аві̀е съвѣтѡм' папы римьскаго и трехъ' патріархъ четвертын патріархъ на прт҃ъ възводимъ бываше. И тако оубо сими правимо, добрѣ сѧше наше бл҃гочестіе. И оубо врагъ чл҃кь пришедшѧ, и плевелъ посреди пшеницѧ всѣявшѧ, и свою злобѫ рекше въ самомъ градѣ Римьстѣмъ простер'шѧ, ꙗкоже нногда възлюбленаго їн̃а многобжіемь ѿ бг̃а ненавиднма сътворн. Такожде и зде трцю ѡставнти наѫчн и четверобжіе въвести. И сими аві̀е бл҃гочестіа ѿтрасаетъ сѧ весь римьскын градъ съ нѣми мнѡгыми мѣсты же и грады. И таковымъ лютым' паденіемь падоша, ꙗко не мню аще възклонат' сѧ тѣмь съвѣтѡм' четырехъ' патріар'хъ. Папа рим'скын и с посл҃ѣдовав'шими емѧ и ѿ ѡбычьнаго помнинаіа и любѡвнаго съѫза изверженъ бываетъ. И ѿ толе быв'ша нічто же трѣбующа ѿ римьскаго настоателѧ ꙗко еретика и злословна свща, и в'мѣсто пастыра, гѫбителѧ свще Хвѫ стадѧ бывша. И ѿ толе въ Костан'тинъ градъ тѫкмо блаженіа трехъ'

патріархъ требующе своимъ митрополиты патріарха поставлахѫ. Такожде же въ Антіохіи, Александріи же і Іерусалимѣ.

И оубо цртвію греческомѹ на многіа части раздѣлѧшю сѧ. И сихъ ради не могѹще обычьнаго посланіа творити къ тѣмъ патріархѡмъ, четверѣ томѹ преставльшѹ сѧ. И нѹждѧ ради іако же рѣхѡмъ своимъ митрополиты патріархъ поставлѧетъ сѧ комѹждо патріархѹ свою область оуправлѧюще.

Ѡ Конъстантіна же града по многымъ мѣстомъ [первостоателемъ поставлѧемымъ] Трапизонѹ же и Селѵнію, Болгарѡмъ же и Сербомъ, Влахѡмъ же и Арбанасѡмъ.

Блъгары же, аще и не под областію бѫхѹ цр҃ствію греческомѹ, и оубо требоваху ѿ тогда митрополитѹ поставлѧти сѧ, іако первѣе бл҃гочестіа пріемниковъ. Си же неперѣва не вѣдѧще бл҃гочестіе, бѫхѹ на мнѡгаа времена тако пребывающе. И оубѡ грецы, іако лѫкавы сѹще, истіны порѣчемьствующи. И іако же ѡ грецѣхъ бл҃гочестіе продающіи, митрополиты ѿ Конъстантіна града къ блъгарѡмъ посылающе. И не апостольскыи снабдѧщѹ, но имѣніе събирающіи, по малѣ къ Конъстантинъ граду и сами ѿхождахѹ.

Видѣвъ же цр҃ь болгарскыи себе неправдѹема ѿ нихъ, абіе извол҃и сѧ ємѹ іако цр҃ю сѹщѹ съ своимъ епископы патріарха въ градѣ Трѣновѣ поставити, не бл҃гочестіа ѿступивъше, нъ тѣхъ высокаго обычаѧ сребролюбнаго нрава бѣгающе. И тако бл҃гочестіе сіяше, мнѡгъ же и оустроеніе въ всеи земли болгарскои. И многымъ митрополиты трѣновъскымъ патріархѡмъ поставлѧемъ бѫхѹ. В Терновѣ же градѣ много ѿ патріархъ іако сл҃нце въсіявъше. Ѡ нихъ же есть нже въ ст҃ыхъ ѡц҃ь нашь ѳеѳилактъ еѵ҃гліа сказателъ, Іѡаннъ же и Еѵѳиміе и нині мнѡзи, нже сѹть и до нынѣ чтныхъ мощеи цѣлы и нерѹшимы в томъ самомъ градѣ Трѣновѣ, исцѣленіе повсюдѹ точащеи. Аще не бѫше бысть се

оугодное[бгвн] же бѣгарсомъ имѣти своего пр'востоятеля, нѣкаго же ю. хѡтѧше снх' прославити. І семоу цр҃твію бѣше предлежащи землю Wхридскаѧ и оубо далече разстоѧніа мѣстѡмъ тѣр'комъ раздѣлѣнимъ ю.

И абіе тамо патріарха терновскаго бавеніемъ архіепкпъ въ градѣ Wхридѣ своими епископы поставлѧет сѧ. И тако бываеть даже и до нынѣ бгодѣтію Хвою, ничтоже пождвижимо бгочестіа имѣще, но всецѣло и нерѹшимо по апльскым' и оучьскым' преданіемъ непорочныѣ и добрѣ правимо.

Сер'бы же сицевым' wбразом' еже въ Хѣ вѣрѣ пріѧша. Бѣше нѣкто краль в' земли сер'бьскои невѣренъ сын и бѣ не вѣдын, именем' Немања, иже послѣди наречѣнъ бы Семіонъ, егоже не стыжю сѧ рещи новын мѵроточець. Рождь снъ именемъ Савѣ. И по приключаю нѣкоемѣ пріидоша иѣціи ѿ Стыѧ горы Аѳоньскыѧ къ предреченомѣ краю и томоу въпроснв'шоу нх' w вѣрѣ нх' и w жнтіи. Wни же начен'ше сказывати пер'вѣе прчьскаѧ прорчніа, іаже w Хѣ. Таже и въплощеніе и бжтвенаѧ чюдодѣйства, распатіе же и въскр҃нне, и по въскр҃нін апѳwм' навленіе, и еже како посла нх' въ всю вселенѣю, въ еже проповѣдати и крстити. Таже и в'торое пришествіе Хѣо и праведнымъ възданіе бгыхъ' и грѣшныхъ бѣ не познав'шихъ' мочение горко. И сими словесы краль Немања и снъ его Сава пол'зоваше сѧ sѣло и wтъ томъ помыслив'ши бгочестіе възъпріати. Вечером' пришедшом' прихwдить Сава, sѣло юнъ сы възрастwм', къ юнымъ иноkwмъ, никомѣ же вѣдомцѣ. Извѣстно wкѣдѣвъ w вѣрѣ Хѣѣ іако непорочныѣ сѣщи, абіе крщеніа просить и поутьшьствова с нимн. Nw wбонх' тогда не полѣзи страха оца его иноkwм' належащѣ. Иноkwм' же ѿшедшим', тои же wтрокъ Сава мало дни пребысть съ wцемъ своимъ и абіе изыде из домоу wча в'коутъ же и цр҃тва и абіе приходить въ Стоую горѣ іако единь ѿ иницих'. И тоу крщеніа

сподобн сѧ, нноческын wбразъ на сѧ възложивъ. По снх' Іераѳма достнзаетъ и тако живоносномоу гробѣ поклонив' сѧ и нным' стымъ мѣстwм'. И потомъ пакы въ стоую горѣ достнзаетъ. Оувѣдав'шоу же wц8 его нако в стѣй горѣ есть и абіе посылаетъ, мола его въ еже прінтн и видѣтн его. Wнже никакоже на сѧ прекло҃н сѧ. Оць же его желаніемъ влекwм', прнходнтъ самъ въ стоую горѣ. Тогда же Сава въ еднъ пнр'гъ затворн сѧ, рекъ нако: „Не моцно мн есть с тобою видѣтн сѧ, нновѣрноу тн соущ8. Нъ аще хощешн ма видѣтн, бѣдн хрістіанннъ, нако же и азъ". И абіе снмъ wбразwм' крещенія сподобн сѧ и тако ѿ него Сава видѣнъ бываетъ. И поучивъ его w вѣрѣ, по малѣ же нночьства сподобляет сѧ и тѣ жител'ствоуетъ Аѳоньскыа горы нноkw'м. В'роучаетъ же кралество снoу своемѣ, братоу стго Савы. Прнходнтъ же и самъ Сава въ wчьство свое. И тако крѣтн брата своего въ нма Хво кѣпно и съ всѣмн людмн. Таже прнхwднтъ в' Кон'стантнъ градъ и тамо архіепкпwм' поставлает сѧ прѣлоу сербьскомѣ. Томоу же бѣженоую жнзнь скон'чав'ш8, абіе прнхожахѣ мнтрополнты ѿ Кон'стантіна града по своемоу накоже рѣхwм' wбычаю лоукавомоу нмѣнія събнрающе и пакн в' Коньстан'тінъ градъ ѿхожахѣ. И снмъ wбычаемъ бѣхоу даже и до крала Стефана. И w снхъ оубо краль Стефанъ стоужнвъ сн, паче же оуслышавъ како и в' земли болгарскон патріархъ поставленъ бы и абіе повелѣваетъ събороу бытн. И епнскѣпwм' събрав'шнм' сѧ и тако патріархъ поставлает сѧ земли сер'бьскон. Таже самъ Стефанъ ѿ патріарха вѣн'цемъ цртвіа вѣнчает сѧ. По снх' же и мнтпо нтн ѿ того же патріарха поставлаемн бываютъ. И снмъ wбычаемъ добрѣ правнмо бываетъ даже и до сего дне, нничтоже ново преданію прілоужнше. Просіаша же и мнwзн ѿ тѣхъ патріархъ, ѿ нних' же бы патріархъ съ нинѣмн мнознмн чюдотворцн.

Въ нвєрѣхъ же тѣмъ же wбразwмъ своимн єпкпы мнтрополнтъ поставлѧєт сѧ. Тако бываєть даже и до сего дне. И не токмо сїи, нъ и по мінwгымъ мѣстомъ же и землѧмъ. И снхъ ради никаково же негодованіе бжіе не бываєть, нъ паче по всюдѣ бл҃гочтіе сіаєть.

VI. Среднобългарски откъс из „Беседа против богомилите“

Поради своето съдържание единственото засега познато съчинение на Презвитер Козма „Беседа против богомилите и поучение от божествените книги“ е било много разпространено през средните векове. Известна по много преписи, „Беседата“ била добре използувана от господствуващата класа както в нейната борба срещу „еретиците“, така и срещу разложението в монашеските и духовните среди. Все поради това отделни нейни части били още повече използувани за прокарване на определени идейно-политически цели на феодалната класа. Специално отбелязване заслужава фактът, че почти всички известни пълни преписи и отделни извадки от „Беседата“ са руски преписи, руска редакция. Най-старият пълен препис е от XV в., а най-старинната извадка на текст от „Беседата“ е от XII—XIII в. в т. нар. Погодински сборник № 60, писан на пергамент, руска редакция.[1]

М. Г. Попруженко бе един от най-добрите познавачи на делото на Презвитер Козма, комуто той посвети много сили и време. Венец на неговите многогодишни проучвания бе книгата му „Козма Пресвитер, болгарский писатель X века“. След като обстойно разглежда всички известни нему пълни преписи на „Беседата“, както и отделните извадки от нея и преработки, той изказва мнението, че такива извадки и преработки са съществували не само в руската и сръбската, но и в старата българска книжнина. Именно тези старобългарски текстове са послужили като образец отпосле за руските и сръбските книжовници, които в повечето случаи са преписвали готовите вече извлечения.

Понеже изводите на М. Г. Попруженко са извънредно важни и ценни като изводи на голям специалист по въпроса, аз ги привеждам изцяло. Попруженко пише: „Из отмеченного материала только одно поучение относится к произведениям сербской рецензии, именно, то „поученіе къ епископомъ и попомъ“, которое опубликовал Стоянович как „новое произведение Климента Словенского“ из сборника XVI в. сербской рецензии „с некоторыми следами болгаризмов“.

Существование „поучения“ на основе текста соч. Козмы Пресвитера в сербской рецензии и является фактом весьма важного и интересного значения. Он неминуемо должен вызвать утверждение, что произведение Козмы Пресвитера уже на Балканском юге служило материалом для составления отдельных поучений. Само собою понятно, что сербский писец XVI века в изготовленный им сборник поучение, состав-

[1] Повече подробности по този въпрос вж. у М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер, болгарский писатель X века, София 1936, стр. VIII—CVIII.

ленное на основе произведения болгарского писателя, мог заимствовать только из источника, находившегося в близкой зависимости от болгарской письменности.

Таким образом, мы имеем право думать, что произведения в роде указанного „Поучения к епископом и попом", известного нам в сербской редакции, — были составляемы уже в Болгарии, — т. е. допускать, что произведение Козмы Пресвитера, как источник для различного рода „поучений" и „слов" было уже использовано и болгарскими писателями. Если мы займемся вопросом об оригинале разсмотренных выше различных созданных на основе произведения Козмы Пресвитера „слов" и „поучений" русской редакции, то должны будем признат, что оригиналы эти были также происхождения не русского. К такому заключению нас побуждают такия написания в этих произведениях, которыя в них должны были явиться как результат механического переносения их писцом из оригинала."[1]

Такива български извлечения от „Беседата" на Козма, за каквито Попруженко говори, е имало у нас, и то доста рано. В своята работа със стари славянски ръкописи, съхранявани в БАН, аз попаднах на едно такова извлечение, което публикувам по-долу. Трябва да се изтъкне и това, че този текст е първият български текст от „Беседата", позната досега по руски и сръбски редакции. Ръкописът, в който се намира извлечението от „Беседата" на Козма, е от XVI в., съдържащ и малоруски езикови особености. Той представлява сборник от слова, предимно от Йоан Златоуст. Сега се пази в Архивния институт на БАН, под инв. № 3154. Въпросният текст започва на стр. 25 (сегашно състояние на ръкописа, обемащ всичко 90 листа). Този текст е познат в науката по няколко преписа, руска редакция, за които извести Попруженко. Още през 1911 г. той го обнародва по ръкописен Измарагд от XIV в., № 186 на Румянцовския музей и Измарагд от 1518 г., № 230 (765) на Московската синодална библиотека.[2] Както в тези преписи, така и нашият български текст не сочи Козма като автор на Словото, а носи заглавие „Слово стыхъ оць къ хр̃тіанѡмъ". Така е озаглавено това извлечение и в Московския синодален препис от 1518 г. В други преписи то се сочи като творение на Йоан Златоуст, както е например по Румянцовския ръкопис № 186 — „Поученье Іоанна Златоустаго како подобаѥть хр̃тьіанѡмъ жити". Нашият текст е много по-близък до Московския препис, отколкото до Румянцовския.

Ето едно малко сравнение между трите преписа:

[1] М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер, болгарский писатель X века, София, 1936, стр. CVIII.

[2] М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер, София 1911, стр. 16—18; 27—28. Преди това публикувани в „Православный собеседник", 1858, III, стр. 512 (рък. XV—XVI в.); в „Памятники древне-русской церковно-учительной литературы" от А. И. Пономаренко, 1897, вып. III, стр. 46.

Български, XVI в.

Рекѕ вам᾽: послоу-
шайте любов᾽но, братіе.
аще въ мирѣ есте и
в᾽богатствѣ живете.
нз᾽вѣст᾽но да оувѣсте.
иже ре бл҃женын Па-
вель апъ. пишет᾽ къ
Тимоѳею. Богатым᾽ въ
нынѣшнѣм᾽ вѣцѣ за-
прѣщай. не высоко мы-
сантн. нн оуповатн на
бг҃атество скорогыбнж-
щее. надѣатн же сѧ
на ба дающего намь
обнлнѥ. въ наслажденіе
бл҃годѣанїѫ. богатѣтн
же добрымн дѣлы н
бытн щедрымь къ сн-
ротамь н в᾽довицам᾽. н
маломощным᾽ н обнд-
мына нзбав᾽лѫтн. мр-
дым᾽ бытн н кроткым᾽.
гнѣва не нмѣтн.

Румянцовски, XIV в.

Послоушанте любн-
мцн съ любовью. аще
къ мирѣ есте н въ
бастѣ живете. нзвѣсто
да оувѣсте, нже ре
бл҃женын Павелъ к Тн-
мофѣю. богатымъ в
нынѣшнемъ вѣцѣ за-
прещан не высоко мы-
сантн, нн оуповатн на
батьство скоро гыбну-
щее. надѣатн же сѧ
паче на ба, дающемоу
намъ все обыло. в на-
слажены бл҃годѣанн
н обащатн же сѧ дѣ-
лы добрымн. щедрымъ
бытн на поданые не
нмоущнмъ рѣкше сно-
тамъ н вдовицамъ н
немъщнымъ, обнд-
мымъ помагатн. мр-
дымъ бытн н крот-
кымъ. гнѣва не нмоуще.

Московски, 1518 г.

Рекѕ вы. послѣшанте
любовно, братне. аще
въ мирѣ есте въ бг҃ать-
ствѣ живете. нзвѣсто
да оувѣсте. иже рече
бл҃женын Павелъ апъ.
пиша к Тімофѣю, бо-
гатым᾽ в нынешем᾽ вѣ-
це запрещай. не высоко
мыслнтн. нн оуповатн
на богатество скоро гн-
бающее. надѣатї же
сѧ на бг҃а, дающаго
намъ обнлно наслаж-
деніе бл҃годѣанню. бо-
гатнтн же дѣлы до-
брымн. н бытн ще-
дрым᾽ к снротамъ н
вдовицамъ н мало-
моущным᾽. бытн крот-
кнм᾽, гнѣва не нмѣтн,
не завндетн.

Това извлечение из „Беседата“ на Козма, както и другите откъси, не се различава много от основния текст на Козма — измененията са малки. Авторът (преписвач или редактор) се е ръководил от своята основна цел — да покаже тежките последствия от необмисленото бяг-

ство от живота, особено за семейните хора, гежкото положение на изоставените семейства, поради което призовава за по-голямо състрадание към бедните и сираците. Именно тази поучителна страна в произведението на Козма е била главна причина често да се правят от него извадки.[1]

Слово стыхъ wць къ хртіаномъ .Бавн w(ть)че.

Рекѳ вамъ: „Послоушайте любовьно, братіе, аще въ мирѣ есте и въ богатествѣ живете. Нзвѣстно да оувѣсте, иже рече бл҃женый Павель аплъ, пишетъ къ Тимоѳею: „Богатымъ въ нынѣшнѣмъ вѣцѣ запрѣщай не высоко мыслити, ни оуповати на бг҃атество скоро гыбнѫщее. Надѣати же са на Ба, дающего намъ wбилие въ наслажденіе бл҃годѣаніѫ, богатѣти же добрыми дѣлы и быти щедрымь къ сиротамъ и вьдовицамъ и маломощнымъ. И wбидимыа избавлати, мардым быти и кроткым, гнѣва не имѣти, не завидѣти, не wбидити. Събирати же собѣ wснованіе вѣчныа жизни и цр҃тва нбнаго“. Видѣте ли, братіе, яко богатество нѣсть зло, аще добро строем? Аще ли кто нищеты ради wходитъ въ манастыр или дѣтей не могый кормити wбѣгаеть их, не може печаловати са ими, то оуже не бжіа дѣла любве wходитъ таковый, ни потрждити са бо хощеть, но чревѫ си оугодие творитъ, wбѣгаетъ порожденіа своего. Таковый вѣры са wмещетъ и есть погана рѣши, яко же аплъ рече: „И бываеть вина клатъ въ мнозѣ, дѣти бо wставленныа имь гладомъ измираютъ и зимою изнемагаютъ боси и нази. И плачѫтъ люте, кличѫще гл҃ютъ: „Почто насъ и родила wць нашь или мати наша? Wстави бо насъ въ сельцѣх бѣдѣ и въ великыи страсти быти“. Аще бо нам, братіе, повелѣно чужіа сироты кормити и не предзрѣти их, колми паче своихъ не wставлати. Везде бо примет насъ бъ, правѫ живѫщаа по закону. А не спѫть насъ чорныа ризы, аще в лѣности жити вждемъ. И не погубат же бѣлыа, аще сътворимь

[1] М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер, София 1911, стр. 26—28; Козма Пресвитер, болгарский писатель X века, София 1936, стр. 47—49.

Поп Богомил проповядва

Рисунка в руски ръкописен сборник от началото на XVIII в., л. 264, № 251 от Хлудовата сбирка

заповѣдн бжіа. Тѣмь же, аще кто бр҃ать, бждн щедръ н матнв'. Н сътвораѧ заповѣдн бжіа, да спасешн с(а) н въ мнр҃ѣ бждучн. Аще ан оубогъ кто своима р҃ѫкама дѣлай н свой хлѣбь ѣж' н своѧ сн ѡ̃ того кор'ма. Оуклонай же са татьбы н клеветы н всакого зла да спешн са. Рече богъ: „Емѫ же дано есть много, болшн възыщет' са ѡ̃ него". Тѣм' же малое сиротное поданіе своего тр҃жда велми прнспѣеть велнкыхъ' даровъ' даемыхъ' богатымн". Не нноком' бо речено есть: „Наг҃ ыхъ', не wдѣасте мене. Странень ыхъ', не въведосте мене в дом' свой'. Болен' же ыхъ' н не посѣтнсте мене" н прочаа. А нноком' нз' манастыр҃а не р҃ѣно не нсходнтн всегда. Что же ан нноцн дадат', а самн ѡ̃ нныхъ' пр҃іемлють мнлостыню. Нн къ пѫстын҃нником' реченно есть: „Въ тем'нницн ыхъ', не пр҃ійдосте къ мнѣ". Но въса таа рече Хс дѣла жнвщнхъ' въ мнр҃ѣ семь да спенн бждемь. Бо҃ нашемо҃ слава.

VI. Южнославянски преписи на Сказанието за Куликовската битка

Близко по сюжет и разработка със Слово о полку Игореве е и староруското съчинение Задонщина и свързаната с него Повесть о Мамаевом побоище, които също разработват героическа тематика — борбата на руския народ срещу татарите, борбата му за освобождение от татарско иго, начело на която е застанал московският княз Дмитрий Иванович (Димитър Донски).

Подобно на Слово о полку Игореве и Задонщина поражда ред сложни въпроси за разяснение, които науката с успех разрешава. В това отношение, разбира се, изключително значение имат запазените текстове, които са много повече в сравнение с текста на Слово о полку Игореве. Запазените шест преписа от XV—XVII в. са: 1) Кирило-белоозерски — в сборник от XV в. (1470—1480 г.); 2) препис по сборник в Държ. истор. музей, № 3045 от XV—XVI в.; 3) препис по сборник в Държ. истор. музей, № 2060 от XVI—XVII в.; 4) препис в сборник от сбирката на Ундолски от средата на XVII в.; 5) препис от сборник в бившата Синодална библиотека, № 790 от XVII в. и 6) препис по сборник в библиотеката на Академията на науките на СССР от втората половина на XVII в.[1]

[1] Повече подробности за тия преписи вж. В. П. Адрианова-Перетц, Задонщина. Текст и примечания. Труды Отдела древне-русской литературы, т. V, 1947, стр. 195—198.

Друга прочута староруска творба, която възпява славната Куликовска битка, е Сказание о Мамаевом побоище, познато по няколко редакции и многобройни преписи.

Тъкмо това руско книжовно произведение, свързано с историческата победа при Куликовското поле, е било познато на южните славяни. Намирайки се под тежкия турски гнет, те чели тази творба и се вдъхновявали от нейното съдържание, за което свидетелствуват някои южнославянски преписи на руските повести, свързани с Куликовската битка.

Един от първите български филолози К. П. Дмитриев-Петкович извършва през 1852 г. научно пътешествие из Света гора, дето имал възможност да се запознае доста подробно с ръкописите в манастирските библотеки. Своите наблюдения и материал той излага в книгата си „Обзор Афонских древностей". (Приложение к VI-му тому Записок Имп. академии наук № 4), СПБ, 1865. В тази своя книга, като описва един ръкопис от Хилендарската библиотека, Дмитриев-Петкович съобщава, че в края на ръкописа имало такова съчинение: „В лѣто ѕѡѧ (6819 — 1311). Сказаніе о Задонскомъ бою. Похвала Дмитрію Ивановичю и брату его Владимеру Андрѣевичу."[1] За съжаление той не съобщава нищо повече.

През 1875 г. архимандрит Леонид обнародва съчинението си „Славяно-сербския книгохранилища на святой Афонской горе, в монастырях Хилендаре и святом Павле". От ръкописната сбирка на Хилендар той описва същия сборник от XVII в., който според него е от руска редакция. Между другото, сборникът съдържа и „Въ лѣто 6289 (1381) сказаніе о Задонскомъ бою, похвала великому князю Дмитрію Ивановичу и брату его князю Владимиру Андреевичу . ."[2]

Порфирий Успенски дава съобщение за друг препис на това руско произведение. Той пише, че един от ръкописите съдържа: „В лѣто 6889-е Сказаніе о задонскомъ бою и похвала великому князю Дмитрію Ивановичу и брату его Владимиру Андрѣевичу." Ръкописът бил „на бумаге в 4-ю долю обыкновенного листа. Письмо — поллуставное, изрядное, но сплошное и потому трудное для чтения. Это рукопись свидетельствовал хилендарский игумен Гавриил иеромонах в 1682 году. Она досталась мне и хранится в моей библотеке".[3]

[1] К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор Афонских древностей, стр. 57. Той погрешно отбелязва годината 6819 вместо 6889 — буквата п прочел като а.

[2] Чтения в Императорком обществе истории и древностей российских . . . 1875, книга, первая. V. Смесь, стр. 14; вж. също Гласник Српског ученог друштва. Книга XLIV, 1877 г., дето е преведен на сръбски език описът на Леонид, стр. 248, годината 6289 е погрешно отпечатана вместо 6889.

[3] Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты . . . в 1846 году. Часть II-я, Отделение первое. Киев 1877, стр. 130.

Трябва да се съжалява, че описвачите на сборниците, в които е поместено словото за Куликовската битка, а именно Дмитриев-Петкович, Леонид и Успенский, не дават нищо повече освен заглавието, за да се направят сравнения с печатаните текстове на словото. Пред вид на това необходимо е текстът на сказанието, който се намира в библиотеката на Хилендарския манастир, да се издаде. Също така текстът по ръкописа на Успенский да се издири и публикува.

Тук трябва да се подчертае, че едно такова важно произведение на старорускатa литература, в което се прославя мощта на руското оръжие, в което се величае Москва като обединителен център на възхождаща Русия, е проникнало всред южните славяни, върху които безспорно е упражнило своето благотворно въздействие при създаването на култа към Русия като тяхна освободителка.

НОВООТКРИТИ СТАРОБЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ В КИЛИФАРСКИЯ МАНАСТИР

През лятото на 1954 г. при поправка на черковния покрив в Килифарския манастир (Търновско) се намериха скрити пет старопечатни и пет ръкописни богослужебни книги на черковнославянски.

Старопечатните черковнославянски книги са: цветен триод, книгутрипесеньцы (триод), осмогласник (1—4 глас), осмогласник (5—8 глас) и празничен миней. Всичките са печатани на две колони — червенослов. Езикът е среднобългарски. На осмогласника (1—4 глас) има приписка, че оригиналът е писан в 1574 г. от дякон Кореси по заповед на Александър Воевода — румънски. Книгите са румънско издание. Няма данни къде са печатани. По хартия, език и печат са от XVI—XVII в.

Старопечатните богослужебни книги, както и ръкописите, са притежание на библиотеката при Търновската митрополия.

Най-малък и най-повреден от ръкописите е Псалтирът. Той има формат 10/15 см. Писан е на късен устав, на много мека, с малко целулоза хартия. От влагата хартията е повредена и се разпада. Всичките 145 листа са изпокъсани и повредени. Няма никаква пагинация. Преписван е от няколко писци на среднобългарски език. Бил е подвързван с кожа, но почти всички листа от подвързията са разпаднати.

Ето образци от езика, сравнен с черковнославянския от руска редакция. От псалом 51: „Что̀ сѧ̀ хва̀лиши вь злѡ̀бѣ сѝлне“. На черковнославянски: „Что хвалѝшися во злѡ̀бѣ сѝльне.“ От псалом 68: „Оутрудѝхся вѣпіѧ̀ измльче грътà̀нь мой“. На черковнославянски: „Оутрудѝхся зовы́й, измолчѐ гортà̀нь мой.“ „Яко зà̀висть дѡ̀моу моегѡ̀ сънѣ̀сть мя.“ На черковнославянски: „Яко ре́вность дѡ́му твоегѡ̀ снѣдѐ мя.“ Може по езика този псалтир да се окаже от школата на Теодосий Търновски (1348—1380 г.), преписан от някой граматик в Килифарския манастир или в някой друг манастир из Търновско.

Вторият ръкопис е Напрестолно евангелие. Формат 18/27 см. Съдържа 252 листа дебела хартия с воден знак. Езикът е среднобългарски. Буквите са късен устав с червенослов. Има три приписки. Едната е без дата, на лист 192. Отнася се за нова подвързия на евангелието. Втората приписка на лист 120 е писана в лето от сотворение мира 7240—1732 г. н. ера. Отнася се пак за подвързия на евангелието („да я повежат и да я стегнат“). Третата приписка е на цяла страница от лето сотворение мира 7091—1583 г. н. ера. Трябва да се разчете от специалист. От тази приписка може да се заключи, че Напрестолното евангелие е преписано не по-късно от края на XVI в., а може да е преписано и в края на XV в., както е писан другият ръко-

пис — четиригласие според надписа на самия преписвач на четиригласието.

В напрестолното евангелие на страницата пред всеки евангелист има по една хубава винетка — плетеница, рисувана с перо в червено.

Третият ръкопис е Четиригласие (октоих — 5—8 глас). Форматът е 20/30 см. Съдържа 342 листа на дебела хартия без водни знаци. Езикът е среднобългарски. Буквите са писани на късен устав с червенослов. От черното мастило и от годините на някои листа текстът е продупчен, но се чете. Някой е подлепил известни повредени листове и е преписал текста върху подлепените ивици (листове 118, 119, 140, 162, 243 и др.). Има пагинация със славянски букви на коли по 8 листа. Ръкописът е подвързан втори път неизвестно кога и тази подвързия в кожа е запазена.

Образци от езика: „Притъпѝль“, черков.-слав. — „Притупѝль“. „Съмъртныѣхъ“ — на черк. слав. — „Смѣртныѣхъ“. „И йже въ тѣмѣ просветѝтеся“ — на черк.-слав. — „И сѹщымъ во тмѣ: открыйтесѫ“. „Стра̀шное твое распѣтіе“ — на черков. слав. — „Стра̀нно твоѐ разпѧтіе“.

Всяка стихира започва с обикновена заглавна червена буква. Обясненията на ирмосите са пак с червен текст. Има винетка в червено на листа пред великата вечерня пред възкресение — размер 8/17 см. Този ръкопис, единствен между петтях, има достоверна дата, написана от самия преписвач. На последния лист на ръкописа с червено мастило е следният текст: „Азъ свещеноинокъ Христѹ рабъ Евгѐние трудихсе о семь и съвръшихомь сѧ̀ кнѝга Д-гла̀сие въ лѣто ѕ“ — 7000 г. Значи този ръкопис е преписан от свещеноинока Евгений в 1492 г. н. е. (7000—5508). Но къде е преписан, остава в тайна.

Четвъртият ръкопис е Апостол. Писан е на дебела хартия без водни знаци. Формат — 19/29 см. Съдържа 291 листа. Писан е от двама преписвачи на късен устав с червенослов. Езикът на ръкописа е среднобългарски. Някои стихове от апостола се отличават от същите стихове според черковнославянския текст на апостола — руска редакция. Тъй от лист 5: „Бѣхѫ же стръпѫ́ще въ учѐни апостолъ свѣтѣ и въ молѝтвахъ“ Същият стих на черковнославянски е преведен: „Бѣху же терпѫ́ще во ученій апо̀столъ и во общѐній и во преломлѐній хлѣба и въ молѝтвах“.

На лист 275 има приписка от лето 7200—1692 г. н. е. от Мисаил Иеромонаха, наполовина скъсана. При второто подвързване на апостола листовете от 261 до 287 са подлепени и текстът върху тях подновен. За трети път апостолът е подвързан с кожа през 1955 г. в Търново. Има една винетка — плетеница с перо 11/16 см пред „Дѣянія святѝх апо̀столъ“. Няма данни нито за преписвачите, нито за мястото, където е писан апостолът, нито за датата на преписа.

Петият ръкопис е Пендикостар. Формат 18/29 см. Писан е на дебела хартия с водни знаци. Съдържа 378 листа добре запазени. Преписан е от няколко преписвачи на късен устав с червенослов. Езикът е среднобългарски. Пагинация — по коли от 8 листа. Има листове покъсно вмъкнати, вероятно при втората подвързия. Те са на друга хартия,

друг почерк, но пак са преписвани от среднобългарска редакция, (листове 144, 147, 156, 160, 180, 182).

Има две приписки на лист 213. Едната е от „грéшнаго и непотребнаго Михаила“ в лето 1647 — подписал се само за спомен. Другата приписка е от поп Георги, който подвързал пендикостаря в лето от сотворение мира 7209—1791 г. н. е. А поп Георги пише 1802 г. Едната от двете дати на тази приписка е сбъркана, погрешно сметната. От тази втора приписка научаваме, че Кирие Димо откупил Пендикостаря „за бащину дȕшу и за мȁтейну“, подарил го на храма „Св. Арахангел“ и за „негову душу“. След това следва проклятие за оня, който присвои или открадне книгата.

При втората подвързия на пендикостаря, направена от поп Георги, сигурно са подменени някои скъсани листа, а други подлепени. При третата подвързия в кожа, направена през 1955 г. в Търново, само се подлепиха някои скъсани листа.

В текста на пендикостаря има пет големи винетки — едната на лист 117 — красива плетеница в черно; другите три на листове 214, 250 и 342 са в три бои — резеда, жълто и червено; петата винетка — кръст — 8/8,5 см на лист 272 е също в резеда, жълто и червено. Има и други малки винетки, пръснати из текста.

Нито един преписвач не е записал името си, нито мястото, където е писан пендикостарят. Има едно указание, че манастирът, за който е преписван този пендикостар, има устав на „Студийска обител“. На лист 117 при „клепене на великое древо“ (голямото клепало) при вечернята на великата събота е посочено как според устава на „Студийската обител“ трябва да се клепе на такъв голям християнски празник.

Специалистите-филолози трябва по езика на килифарските ръкописи да определят дали се отнася до българска редакция на богослужебни книги — търновски извод, — или имаме ръкописи от редакция, близка до сръбската.

Новооткритите килифарски ръкописи са писани през XV—XVII в. и са намерени в Търновски манастир — Килифарския. Дали са редакции от школата на патриарх Евтимий и Теодосий Търновски ще реши едно задълбочено научно изследване на ръкописите.

Т. Д. П.

ПРЕПИС ОТ ПЕЧАТНИЯ „НЕДЕЛНИК“ НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

от Хр. Недялков

На 29 април 1805 г. в Букурещ Софроний Врачански излиза с възвание до българските „благороднейши и честнейшій“ търговци от „Влахобогданія“ с молба да му помогнат за отпечатването на една книга „да се прочита на всѣхъ недѣлях по црквите, като да разумяватъ и прости и неучений человѣцы, и жены, и дѣца“. Авторът съобщава, че вече я дал на „стамба“ да се отпачата в „хіляда“ бройки, като всяка ще има по 300 листа, изданието ще струва 10 000 гроша, а той няма „толкова хал“. Писателят подчертава голямото значение на книгата за „всего болгарскаго народа“. С високо прогресивните си разбирания на истински народен възрожденец и просветител Софроний Врачански подчертава колко е важно и необходимо да се издаде такава книга, че много по-разумно и народополезно е, вместо да харчиш пари за „Светая гора“, да подпомогнеш издаването на книги. Той с прискърбие говори, че печатни книги отдавна вече имат гърците, русите, сърбите, власите и „другіи вѣры“, „само нашыте бѣдни болгари нямат таковый дар“, поради която причина са „потемнени със незнаяніе“. Софроний е дълбоко убеден, че след първата печатна книга ще се появят и други такива, ще настъпи разцвет на книжнината у нас. Затова с дълбока вяра и копнеж 66-годишният възрожденец се провиква: „Ведиош да буде начало!“ Той схвана голямото значение на печатната книга за възраждането на народа, видя, че без такава книга българският народ ще продължава да живее непросветен, откъснат от новите просветни идеи.

От предговора на „Неделника“ се вижда, че Софроний е имал на ръка произведения на „словенскаго и греческаго глубочайшаго языка“. По всяка вероятност той е използувал дамаскините, сборниците със смесено съдържание, за да подбере оттам някои слова и поучения. Едно по-специало изследване може да установи от кои дамаскини се е ползувал нашият възрожденец. Слова той взема и от видинските си поучения. Поради всичко това „Неделникът“ не е точен превод на гръцкия *κυριακοδρομιον*, но понеже авторът е превел повече слова и поучения от него, той се спира на това заглавие. Така сборникът на гръцкия проповедник Никифор Теотоки, издаден в Москва, 1796, преведен на руски, сръбски и влашки (1801), намира широк прием у нас и става една от най-популярните книги преди Освобождението. Софроний използувал второто издание на гръцката книга, което излиза в Букурещ, 1803.

В Чирпанско попаднах на един ръкопис от „Неделника". Когато го сравних с ръкописа на Софроний от 28 май 1802 г., Сборник от „поученія и словосказанія на праздниковъ господнихъ",[1] намерих, че между тях има обща прилика в написването на отделни букви (а, о, т и др.), но по отношение на художественото оформление Видинският сборник стои по-горе. Софроний с рядко умение е подредил книгата си: страниците са оградени отгоре и отстрани с двойна линия, заглавните букви са написани с червено мастило, а останалият текст — с черно. Почеркът на видния наш възрожденец е четлив, приятен за окото, наподобяващ печатни букви.

Намереният ръкопис е точен препис от първото издание на „Неделника" и се състои от 381 листа, 8⁰, номерацията е поставена горе, в дясно на листа. От него са загубени първите страници („оглавлението") и 3 листа от текста (от 222 до 225 или 170, 171 и 12 реда от 172 лист на печатното издание). Ръкописът започва от предисловието, написано на 4 листа, които не влизат в номерацията, та общо има 382 листа (764 страници). Тук са поместени всички слова и поучения от първото издание (94 на брой) освен двете наставления и послесловието.

От ръкописа личи, че двама души са го писали. Първият започва от начало до 226 и от 337 лист до края. Той има много по-обработен, ситен и четлив почерк, служи си със синьо и черно мастило. Вторият преписвач си служи само с черно мастило и има по-едър, по-груб почерк. Първият преписвач е вложил по-голямо умение, по-голямо творчество в преписването и украсяването на книгата. Той по-добре изработва заглавните букви, но особено се спира на винетките — така например след послесловието умело е нарисувана на цяла страница библейско изображение, на 61 лист има недовършена винетка с името на Софроний, на 69 лист има друга винетка в ромбовидна форма, съставена от думите: „Врачанскій епіскопъ", заградени отстрани с кръстчета. Предполага се, че и третата голяма винетка от 170-ия лист на първото издание е била изработена, но от ръкописа липсва този лист. Общо взето, първата част на ръкописа е по-внимателно, по-художествено изработена, преписвачът е запълвал празните места с кръстчета и др. украшения. Но както първият, така и вторият преписвач поместват по 26 реда в страница.

Имената на преписвачите не са известни, няма и дата на преписването. От една бележка на последната страница, написана от трета ръка, с гръцки букви, тайнопис, личи ясно „1839", но може би ръкописът е извършен много по-рано от тази година.

От възванието на Софроний узнаваме, че „Неделникът" щял да бъде отпечатан в 1000 бройки, по 10 гроша всяка една (тук могат да се направят интересни съпоставки за тиража и цената на книгата преди и след Освобождението), но и досега нямаме сигурни данни за тиража на първата новобългарска печатна книга, колко бройки са пренесени в България, колко са останали в чужбина.

Между първото и второто издание на „Неделника" има един период от 50 години, през който книгата е била изчерпана, трудно се намирала и затова се разпространява ръкописно. Че ръкописът е извър-

[1] Б. Цонев, Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната библиотека в София 1910, стр. 389.

шен преди 1856 г., когато излиза второто издание, показва и това, че той е точен препис на изданието от 1806 г. След 1856 г. изданията зачестяват, задоволяват се нуждите и навярно се слага край на ръкописното разпространяване на „Неделника“.

Намереният ръкопис внася нещо ново в разпространението на първата българска печатна книга, показва още по-убедително голямата ѝ популярност сред народа. Това е изключително явление в живота на една книга — при печатно издание, — и то не с малък за времето си тираж, да се разпространява и като ръкопис, да се преписва от ръка на ръка. Ние не знаем колко преписа е имало от „Неделника“, но и от този, който имаме, могат да се направят основателни заключения за необикновената популярност на първата печатна книга, в която са отразени възрожденските идеи на голям народен будител.

Колкото преписвачите да са се стараели да се придържат до печатния текст, тук-там те се отклонявали от него и внасяли промени не толкова в съдържанието, колкото в езика, в правописа, така напр. най-често „ѣ“ минава в „е“, ѧ в „я“, і в ы, или обратно и др. Ето някои примери:

мытарѧ — митаря; фарисеѧ — фарісеѧ; на духовный — на духовній, откаковый — от каковій, оле добраго гласа слышаніѧ — оле добраго гласа слишаніе, наслѣдуютъ — наследуетъ, исповѣданіе — исповеданіе, грѣховны — греховныя, видѣніе — виденіе, слышатели — слишатели, голѧма — голямая, великіи — велікии и др.

Вторият преписвач е внесъл повече промяна в правописа, напр.: новомѧсѣчіи — новомясечіе, праздницы — празніци, вашы нехочу — ваши нехочю, насытихъ — насітіхъ, понеже руцѣ вашы скровь и снеправда исполнены сутъ — понеже руце ваши съ скровъ и с неправда исполнені судъ, исчеловѣки да поживий — и съ человѣки да пожівее, нависокомъ изнаменитомъ мѣстѣ — нависокомъ и знаменітомъ месте, и премаше отруцѣ ангеловы іаденіе — и пріемаше от раце ангелови яденіе; нѧкои много богатый царъ дабы ималъ баталіа сдругіиго — някои млого богатіи цар дабы ималъ баталіа съ другииго; много сутѣшеніе — млого утешеніе; человеци живеѧли — человѣци жівеели и др.

Характерното сливане на предлога, съюза със съществителното, прилагателното, местоимението и т. н. е спазено в ръкописа, но срещат се и разчленени форми, като напр.: надуховный — на духовній, наспасителное — на спасителное, идаразсмотри — и да разсмотри, насвоѧ — на своѧ, дасѧ — да сѧ, стаѧ — с таѧ, и др.

Но нека вземем по-цялостен откъслек от печатното издание на ръкописа, за да се види разликата между двата текста:

„Помногое времѧ попущеніе божіймъ, агарены като побѣдили Греческое царство, испроти него обладали и болгарское исербской царство. А най вече водии Селима нато имя втораго турецкаго царя: Тогива то царъ Селимъ нападналъ на градъ Терновъ сможество воиска все църкое и църковное оукрашеніе и благолѣпіе оуграби, тогива оузелъ итія честныя моще преподобныя Параскеви, и от неслъ ихъ на Цари Градъ, иположилъ ихъ въсвои палатѣ. Ала неможеше дася скрый тои многоценный биссеръ, иначенали итамо даоучинать чудеса, ине токмо що приходи ли

христіаныте напоклоненіе, ами наченали и агаряныте даприходи напоклоненіе: ипотовася смутили агаряныте, иоубоялися, дася накако нераспростре повыше това оувѣреніе, та отдали тія сватыя мощи на хрістіаныте цароградскій, понеже оны имали оусърдіе искорбяли затѣхъ, ипріяли ихъ честно иположили въ церкви патріаршескій" (из слово „Житіе преподобныя матере нашы Параскеви", 186 лист).

„Иомногое време попущеніемъ божіемъ, агарени како победили греческо е царство, испроти него обладали и болгарское исербское царство. Анаи вече водни силома нато имя втораго турескаго царя: тогива тои царъ селимъ нападналъ на градъ Терновъ съ множество воиска все церкое и церковное украшеніе и благолепіе ограбилъ, тогива узелъ и тія честнія мощи преподобнія Параскеви, и от несалъ ихъ на Цариградъ иположілъ их всои палате. Алакеможеше дася скрій тои многоценныи биссеръ, иначенали итамо дачинатъ чюдеса, инетокмо що пріходили христіане на поклоненіе, ами наченали и агаряните да пріход напоклоненіе. Ипотоваса смутили агаряните и убоиліся дася ня како нераспросте повише това увереніе, та отдали тія святіи мощи на христіяните цариградскіи, понеже они имали усердіе искорбяли затехъ, и пріяли ихъ честно и положили въ църкви патріаршескіи" (същото слово, лист 255).[1]

Намереният ръкопис на „Неделника" е ценен исторически документ, който показва необикновената популярност на Софрониевата книга. Отпечатаното първо издание, 1806 г. (не знаем в какъв тираж е, въпреки че авторът във възванието си заявява, че ще бъде в 1000 бройки), не е могло да задоволи големите нужди от печатна книга, ето защо наложило се да се преписва на ръка и се разпространява сред народа. Ръкописът показва още голямото желание и усърдие на неизвестните преписвачи да препишат „Софронието", да изпълнят своя патриотичен дълг пред народа. По обработения почерк, по начина на преписване личи, че това не са някакви любители, а хора подготвени, с опит, с познания и школовка, с грижа и художествен усет към картините, изображенията, красивите винетки, украсяване на заглавните букви и т. н. Навярно това са били възпитаници на бързописните школи, уредени в манастирите през турското робство. И наистина кое е накарало неизвестните преписвачи-книжовници да препишат на ръка такава голяма книга като „Неделника"? Не е ли тяхното усърдие да дадат на народа книги, да го просветят, да му помогнат в борбата срещу фанариотите? Подтикнати от обич към народа, години наред внимателно и съсредоточено преписвали те дума по дума. Уважението и почитанието, което имали към автора на книгата, ги карало да спазват точно текста, да не се отклоняват от езика и стила, макар че допуснали някои отклонения в правописа, което е неизбежно при един такъв огромен труд. Тези преписвачи от скромност в духа на епохата са скрили имената си. За тях е било по-важно да прославят не себе си, а делото на един от най-големите наши възрожденци, забележителен книжовник в новата българска литература, продължител на Паисиевото дело, активен борец на широка народна просвета, автор на първата печатна книга.

[1] Ръкописът се пази в Института за българска литература при БАН, инв. № 3113.

ПИСМО НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ ДО ФЕРДИНАНД

от Величко Вълчев

В писмото си до Константин Величков от 22 септември 1887 г. Иван Вазов съобщава на своя приятел, че прочел в един руски вестник протестното писмо на П. Р. Славейков до Фердинанд.[1] Старият обществен деец и поет, като не е могъл по цензурни съображения да публикува писмото си във вестник, излизащ в България, потърсил е за тая цел задграничната преса.

Дълго време това писмо оставаше неизвестно за българската културна общественост. През 1955 г. Институтът за българска литература отправи писмо до Градската библиотека на името на Иван Франко — Одеса, в което молеше да се потърси Славейковото писмо във вестниците, излизали през 1887 г. в Одеса. Тъй като тая библиотека не притежавала всички вестници, нашето писмо било препратена до „Одеська державна наукова бібліотека Ім. А. М. Горького". В началото на март 1956 г. директорът на библиотеката В. А. Загоруйко изпрати в Института заверен от него препис на Славейковото писмо, като съобщава, че то било публикувано във в. „Одесский листок", бр. 257 от 24 септември (6 октомври) 1887 г.

Тъй като посоченото Вазово писмо е от 22 септември, а обращението на Славейков е излязло на 24 септември, трябва да се допусне, че или Вазов е поставил погрешно датата на писмото си, или пък писмото на Славейков е било обнародвано и в друг руски вестник с по-ранщна дата, който именно Вазов е чел, изрезка от който е изпратил на Величков.

След детронирането на Ал. Батенберг (9 август 1886 г.) и след контрапревратa, завършил с неговото връщане в България, започват големи гонения на всички, които съчувствували на Русия и били за добри отношения с нашата освободителка. Започнало масово емигриране на политически и културни дейци, на офицери от армията. Много офицери емигрирали и след военните бунтове в Русе и Силистра (февруари 1887). Най-много емигранти се установили в Русия. Други емигранти останали да живеят в Турция и Румъния, като очаквали с помощта на Русия да бъде смъкнато противонародното правителство в България.

---

[1] Вж. Симеон Радев, Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. В: Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, София 1949, БАН, стр. 364.

С идването на Фердинанд в България (август 1887 г.) военното положение се вдигнало. Но правителството, начело със Ст. Стамболов, продължило терора и насилията, които гнетели българския народ през време на регентството. Към края на август с. г., още с вдигане на цензурата П. Каравелов публикувал във в. „Търновска конституция" остра статия против безправието и произвола в България. Още същия ден разюздани „патриоти" на Стамболов устроили срещу Каравелов митинг, изпочупили стъклата на дома му и в печатницата на „Търновска конституция", разпилели буквите на печатницата.

Политическият произвол се засилил особено в навечерието на изборите. В предизборната борба правителството си служило с всички позволени и непозволени средства. Захари Стоянов публикувал в „Свобода" списък на всички русофили, на „черните", както привържениците на Стамболов наричали тогава своите политически противници. С това правителството целяло да сплаши опозицията, която била поставена при много тежки условия за политическа работа. Побоищата из градовете и селата били нещо обикновено; те били постоянен спътник на всички акции и мероприятия на Стамболов. В посоченото писмо до К. Величков Вазов пише: „Както видиш, дядо Славейков сега се е чак свестил и разбрал, че в България има терор. Трябваше да бият сина му Ивана пет пъти в Голямо Конаре и Старо и Ново село, за да почувствува настоящото положение. Както и да е, хвала му, че макар и накрая издава гласът си да укори злото, за което той е много съдействувал."

При такива тежки за българския народ дни е писано писмото на Славейков до Фердинанд. Заслужава да се отбележи фактът, че Славейков е потърсил руската обществена трибуна — пресата, — чрез която е направил достояние едновременно и на руското, и на българското общество мрачната картина на едно противонародно управление. А фактът, че редакцията на в. „Одесский листок" приел да помести Славейковото писмо, доказва здравите обществени и културни връзки между двата народа, които били поддържани даже и в тъмните дни на Стамболовата диктатура.

Съдържанието на писмото има значение за биографията на П. Р. Славейков и за характеризиране на обществената действителност, поради което ние го публикуваме изцяло.

ИНОСТРАННЫЕ ИЗВЕСТИЯ

Болгарские дела

Бывший болгарский министр внутренних дел (в Караveловском кабинете) Петко Славейков обратился к принцу Фердинанду Кобургскому со следущим письмом:

„Ваше Высочество! Надеюсь, что Вы, приняв во внимание преклонные мои лета, извините смелость, которую я беру на себя обратиться к Вам с этим письмом, тем более что оно является выражением самых искренных чувств. Вот уже 45 лет, как я состою на службе болгарского народа. Не могу сказать, чтобы я оказал особенно важные услуги, но смею уверить, что все это время я не сходил с своего поста, оставался всегда верным болгарскому народу и служил ему по крайнему моему разумению и с полным самоотвержением. Я вовсе не ставлю этого себе в заслугу и упоминаю об этом лишь для того, чтобы обратить внимание

Вашего Высочества на то, что считаю долгом Вам высказать. Болгарскому народу довелось пережить много бедственных, черных дней, но смею сказать, что не упомню такого времени, когда его так притесняли и угнетали, как в течение последнего года. Народу было очень тяжело, но он выносил все в надежде, что водворение законного князя возвратит ему желанное спокойствие. Ваше Высочество может представить себе, каковы должны быть чувства этого народа теперь, когда надежды эти обмануты. Ваше Высочество! Вы присягали в Тырнове, что страна будет управляться, согласно с конституцией. Несмотря на это, Ваше правительство продолжает управлять страной, руководствуясь единственно лишь своим произволом. Злоупотребления властью и беспорядки не прекращаются. Ужасающие прошлогодние сцены возобновились. Снова царят повсюду административный произвол и насилие. Очевидно, что нынешнее правительство стремится всеми мерами и даже незаконными навязать народу свою волю. Не желая входить в подробности по этому предмету, осмеливаюсь только обратить внимание Вашего Высочества на тот факт, что, несмотря на снятие осадного положения, свобода печати снова подавлена. Такой незаконный шаг спасает правительство Вашего Высочества от справедливых или несправедливых нападков оппозиции, но он никаким образом не утвердит Вашего престола и не приобретет Вам народного доверия, так как народу известно, что означенное серьезное нарушение его прав последовало с согласия Вашего Высочества. Ваше Высочество! Законы не представляют собою мертвой буквы, как полагает, повидимому, Ваше правительство и как оно проповедует через посредство печатных своих органов. Беда тому кто вздумал бы ласкать себя такой тщетной надеждой. Беру на себя смелость высказать с полной откровенностью Вашему Высочеству, что правительство Ваше ступило на безвыходный и крайне опасный путь. К существующим трудностям оно постоянно присовокупляет новые. Противозаконными своими мероприятиями и насильственными действиями оно все более увеличивает и без того грозную опасность. Правительство это сделало уже слишком многое для того, чтобы поставить княжество в столь безвыходное положение, равно и как и для того, чтобы сделать положение Вашего Высочества весьма незавидным. С его стороны было неосторожностью или даже коварством скрывать от Вашего Высочества истинную волю народа и скрывать от народа истинные намерения Вашего Высочества. Не следовало играть таким образом участью злополучного народа и юного принца. Считаю долгом присовокупить, что правительство Вашего Высочества руководствуется не политическими соображениями, а своеобразными капризными видами. Оттого-то оно и позволяет себе несправедливые и насильственные поступки, которые роняют авторитет Вашего Высочества, и скрывает от народа те хорошие качества монарха, которые одни лишь могли бы завоевать Вам народную любовь. Ваше Высочество! Мне очень тяжело высказать Вам это, но было бы еще тяжелее умолчать, что такие позорные и уловки: ложь, насилие, террор, к которым прибегают министры Вашего Высочества, не в состоянии упрочить благоденствии ни в каком государстве. Тем менее могут они содействовать благосостоянию нашего, столь злополучного государства, с таким печальным прошлым, непрочным настоящим и неопределенным будущим. Такие незаконные и двоедушные меры, даже и в случае частного успеха, не могли бы утвердить престол

на непоколебимых основах. Если бы даже путем насилия удалось подавить народ или посредством лжи ввести его в заблуждение, то это не упрочило бы болгарского престола, особенно же при таких обстоятельствах, в которых находится теперь наша страна. Ваше Высочество! Что бы ни говорили Вам Ваши министры, в каких бы красках они ни изображали нынешнее положение страны, я могу безбоязненно и без всяких личных целей уверить Вас именем справедливости, что громадное большинство болгарского народа не разделяет политических воззрений Вашего правительства и вовсе не желает нести на себе ответственность за безрассудную их политику. Вашего Высочества покорный слуга Петко Р. Славейков."

*

Когато сравняваме това писмо с писмата на Вазов и Величков от онова време, хвърля се веднага в очи разликата в отношението на тримата наши писатели към Фердинанд. За Вазов и Величков е съвършено ясно, че Фердинанд е агент на западноевропейските капиталистически държави. Затова и те не чакат нищо добро за българския народ от него. Вазов го нарича презрително „кобург", „кобургски принц" и пр., служи си и с други язвителни епитети. Още при първите стъпки на неговото управление той пише на Величков, че тоя чуждестранен агент, който мисли да укрепи трона си „чрез терор и гнусен произвол", „с тирания захваща, с позор ще свърши". Същите мисли изказва той и в своята силна сатира „Урата", насочена предимно срещу тоя „тъмен чужденец".

С голяма умраза към Фердинанд се отзовава и К. Величков. В писмо от 22 юли 1887 г., още преди Фердинанд да е дошъл в България, Величков пише на Вазов: „Според мене ние трябва да излезнем решително против новий княз, който не е друго, освен един агентин на Австрия и изборът на когото е едно предателство."

От Славейковото писмо се вижда, че то е писано от други политически позиции. Славейков е възлагал надежди на Фердинанд, вярвал е, че той може да бъде добър монарх, ако му се каже истинското положение и отношението на българския народ към него, ако от друга страна се дава възможност на българския народ да види положителните негови качества. Но при все това за нас е важно да отбележим, че, верен на своите демократични принципи, Славейков е издигнал високо своя глас на протест против тиранията и произвола в България. Тъкмо затова настоящото негово писмо остава ярък и красноречив документ за борбите на демократичните сили в нашето общество срещу сатрапите и угнетителите на българския народ.

ВАЗОВ И ЕДИН ЮНОША

Спомени от Георги Ив. Любенов

Следващите редове са извадки от мои бележки, направени за видено и изживяно, непредназначени въобще за читателска публика. Близки приятели, които знаят отношенията ми с нашия голям писател Вазов, сметнаха, че аз не съм засвидетелствувал дължимата си признателност към него, нито съм изпълнил своя граждански дълг, като съм мълчал упорито при толкова Вазови честувания. Разстоянието, което съм чувствувал между него и мене, ме е въздържало от такова начинание.

В заглавието на моите спомени има малка неточност: спомените надхвърлят границата на юношеските години. Те зачекват отчасти и времето преди и след тях. Това се наложи от изискването да се даде един закръглен образ. Въпреки това аз не намерих друго по-подходящо заглавие.

Може би някому ще се види излишно или нескромно, че като говоря за Вазова, аз разказвам и за себе си. Описаните тук факти са неделими по своята природа. А придържането до фактите води човека полесно и по-сигурно до правдиво описание, отколкото само теоретичните разсъждения и умувания върху тях. Освен това дава се възможност на всеки критичен ум да установи сам доколко инструментът, посредством който един предмет се опознава, е годен да отрази и представи правилно този предмет.

Написаното тук не съдържа нищо измислено или преднамерено изопачено. Тук е намерило място най-характерното, запечатило се в паметта ми като несъмнен факт или образ.

Не е изключено да се окаже, че някои факти и случки не са предадени точно така, както са били или както са схванати от други съвременници. Преди да завърша ръкописа, аз не се справих с никакви чужди материали и източници от онова време. Опирал съм се на моите бегли бележки и собствената ми памет, така както тя е съхранила спомените ми. По този начин счетох, че няма да попадна в другата опасност — да бъда повлиян от чуждото и несъзнателно да го прокарвам като свое.

Четири години след като ръкописът бе установен в главни линии, той бе подхвърлен на най-щателна проверка от паметта ми не само по смисъл, но и по израз и тон на употребените думи, особено на тези, които съм вложил в устата на Вазов.

Юношата, който приказва тук, отдавна вече не е юноша. Прахът по друма на живота е направил косата му сива, а ярките краски на из-

живяното през младостта — достатъчно омекотени и дори затъмнени. Но има неща, които отминали по време, са останали в съзнанието като неразделна и неизличима съставка и представляват винаги „настояще". Това „настояще" може да обгръща и най-далечните детски дни и дори да изтласква на заден план неща, които стоят в момента непосредствено пред нас.

Ако моите спомени могат с нещо да бъдат полезни, ще бъда задоволен. Целта на тяхното възсъздаване за мен е само знак на дълбока признателност.

В ръкопис съм ги поднесъл на академик професор д-р Стефан Младенов по случай 75-годишнината му и в знак на почит и благодарност като негов някогашен ученик в гимназията.

* * *

Образът на Иван Вазов се яви на пътя на живота ми още преди да го бях срещнал лично. Първите представи за него лежат в моето ранно детство и са преплетени с картини от робството ни под турците и борбата ни за освобождение, а по-късно и със събития, свързани с политическия кипеж в изграждащата се наша млада държава — княжеството.

В този политически и обществен водовъртеж дейците изпъкват предимно като случайни временни двигатели на събитията, за които едва има място в съзнанието на тласканите от бурния напор на живота съвременници, нежели да бъдат оценени в истинското им значение и величина. Взаимните отношения между хората и тяхната преценка един за друг носят отпечатъка на ежедневието, обусловено от интереси, страсти, мимолетни настроения и разбирания, присъщи на едно развихрено и опиянено от свобода и слободия общество, каквото беше тогава нашият народ и главно неговата интелигенция.

Ето защо представите ми за Вазов от моето детство са най-различни според това откъде идваха преценките за него. Над всички тях обаче стои един образ, залегнал в съзнанието ми вследствие на един задушевен разказ, покорил всички мои детски чувства и душевни изживявания. Това бе един разказ на баща ми, в който за пръв и последен път аз чух от неговите уста нещо по-обстойно за Вазов.

Баща ми бе по характер строг, почти студен, краткоречив, но вежлив и внимателен. Макар и рядко, най-неочаквано ставаше избухлив. Той не обичаше да говори за себе си и за своите преживелици. Първата си среща с Вазов и въобще цялата си лична връзка с него баща ми пазеше като светиня, оградена с ореола на гордост, другарска нежност и дълбока почит. Тя бе старателно скътана в душата му, за да не може да я докосне никой, било с дума, или противна мисъл. Мълчанието изглежда бе най-сигурен пазител. Затова може би ми се вижда първото опознаване с личността на Вазов така тържествено и незабравимо.

Една празнична вечер баща ми се прибра в къщи видимо ядосан. Още от вратата викна по нас децата, които се разговаряхме и смеехме доста шумно: „Какво сте се разлюляли като море?" На една от сестрите ми, която четеше на масата, направи забележка: „Що си забола глава в ламбата... отхвърлила си сянка като дъб." Вечерята все пак мина достатъчно весело и шеговито. Но някакъв израз от страна на

един млад сътрапезник — наш роднина — по адрес на старите, с който се подчертавало предимството на младите, бе достатъчен да предизвика цветиста словесна съпротива и пряко нападение от страна на баща ми срещу „готованите", както той наричаше младите над 16-17-годишна възраст. Аз слушах отстрани, откъм детската трапеза, как думите на баща ми се сипеха буйно една през друга и чаках със свито сърце да чуя заповедта: „Малките да си лягат!" Това не стана. Аз се примъкнах тихо към ъгъла и улавях всяка дума. Те се запечатаха дълбоко в паметта ми.

„Вие, готованите, знаете всичко — тръбеше гневно баща ми — но не знаете и не искате да знаете цената на това, що получавате от нас, старите. Вие не познавате нито труд и мъка, нито страдания и лишения, не знаете що значи обида и гавра от чужди потисници." И като пример за казаното почна да разказва за теглото от турците в своя дом. Как баща му, моят дядо, бил убит от тях, къщата — разграбена и двамата по-големи братя — забягнали в Сърбия. Баба ми, неговата майка, за да изхрани останалата дребна челяд от пет гърла, станала прислужница в черквата, а зиме, за да ги стопли, събирала съчки от върбите край реката. „Вам във всяка стая сега буботи по една печка и на трапезата е всичко, що ви душа иска. Пък и не скачате в ужас, когато се чукне на вратата, че може да влезе турско заптие и да ви отвлече „безтрага" — рисуваше баща ми картината на променилия се живот.

Споменът за майка му очевидно затрогна баща ми. Гласът му омекна, стана тих. Той преглътна, като да беше се задавил, замълча малко сякаш да събере сили и след като процеди през зъби няколко пъти като на себе си хм... хм... и поклащаше глава, продължи бавно и съсредоточено да разказва своето житие от ранна младост с един за мене дотогава непознат нежен глас, в който се отекваше и по една нотка от сподавен плач.

Стигнал в разказа си до 1874 г., той отвори една скоба, за да изтъкне, че тази година била някак си по-лека и по-благоприятна за раята. Турците били станали по-меки и по-човечни. Преследванията на набелязани хора попрекратили. Хората можели да пътуват по-свободно. Чувствувало се подем в търговията. Парата се търкаляла и влизала в джоба и на сиромаха. Работа имало за всекиго, стига да му се работило. Баща ми щял да се услови за учител в едно съседно село, но монахът, който управлявал брезнишкия метох на Рилския манастир, го посъветвал да напусне града и да се махне от очите на турците, защото не се знаело докога щяло да трае тяхното великодушие към българите.

Дядо Теодосий, както баща ми именуваше своя приятел и покровител-монах, оживя от разказа на баща ми пред мене с цялата си осанка: снажен, средно висок, с дълга прошарена брада, която закрива главата на магарето, когато седи дремливо на него и се поклаща напред-назад, с червени бузи, със нос с широки ноздри, които пръхкат като на дорест кон, уста с бели зъби като броеница, откъдето всяка излязла дума струва жълтица. А пък погледът му — същинска мълния те пронизва, когато се разлюти. Весел ли е и мил — очите му като ясно небе. „Най-важното — неуморим скитник от град на град, от

село на село, за да събира милостиня за манастира и да разнася някакви книжа. По-после водеше комитетските работи с учителя Тонджоров. Тонджоров престоя две години в Брезник и замина за Батак и там загина през въстанието. Бог да го прости. Смел човек беше!" — говореше с благоговение баща ми. „Дядо Теодосий често сновеше и до Карлово и оттам ни носеше по нещо за прочит и за наставление и всичко ние си преписвахме и давахме и на други да преписват и четат. Така бил наредил неговият приятел от Карлово, економ папа Христо. Тетрадката със словото, произнесено в българската народна църква в Цариград по случай низвержението на нашите архиереи, е от него. Книжката за цар Алвоина е също от него. Посланието на Екзарх Антим I по априлското въстание,[1] откъде го донесе дядо Теодосий — не зная. Той имаше голяма архива, но сърбите, като заседнаха в Брезник през 1879 г., почнаха да го преследват. Той избяга и архивата изчезна. Пък беше и голям майстор да подвързва книги. На този мурафет (умение) той ме е научил. Правеше и менгемета. Като ги изрязваше така изкусно, все едно че с ръка не са пипнати."

Дядо Теодосий предложил на баща ми да го заведе в Перник, където имал един познат сопотненец. Може би при него щяло да се намери някоя подходяща работа. Той служел при някакви чуждоземци, които щели да строят железница от София през Кюстендил за Скопие. Тръгват за Перник под предлог да събират милостиня за манастира. „Стигнахме там по мръкнало — разказваше баща ми — и се отправихме към Карпузовия хан, където се надявахме да срещнем търсения сопотненец. Него го нямаше там, но го очаквали скоро да дойде, защото дружината, с която обикновено се събирал на чашка винце, била вече пресушила един крондир.[2] Поседнахме в едно кътче на кръчмата. Тя беше много широка, с кон да препускаш, и събираше много свят. Също като в кошер — насам-натам. Хората едвам се разпознаваха през тютюневия дим при слабата светлина на пушливите газеничета и на двете лоени свещи на тезгяха. По едно време един от прислужниците на тезгяха дойде при

[1] Освен споменатите три документа баща ми притежаваше още много ръкописи-четива, разни черковни книжки, донесени от дядо ми от манастирите на Света гора и Дечанския манастир със саморъчни приписки от него във връзка с пътуванията му там, грамада от стари вестници, тефтерите на дядо ми, разни турски документи и бележки на касапското сдружение и на джелепите от Кримската война до Освобождението, които чакаха вещa ръка и спокойни дни, за да бъдат прегледани и подредени. След смъртта на баща ми на 16 януари 1943 г. къщата му в Брезник остана заключена, необитавана от свой човек. През април, същата година, там намира убежище един преследван партизанин. По този повод полицията нахълтва в къщата и се разпорежда по своему. Ценни архивни материали биват унищожени. Между малкото спасено във връзка с дейността на дядо Теодосий се намира една песнопойка с възрожденски песни, писана на ръка. На последния лист е написано на турски, че някой си Георги х. Захариев от Самоков изпраща на Петраки Милошов в Брезник с австрийската поща десет хиляди гроша, за да купи хиляда оки хубав зехтин. В Брезник едва ли е имало някога толкова зехтин. По-скоро това е условен език. В друго изречение, пак на турски, се казва: „Дай на преносителя две хиляди и петстотин гроша, като дойда след месец, ще ти ги върна с лихвата." Връзката на дядо Теодосий с горните лица от една страна и с Вазова от друга би хвърлила достатъчно светлина върху младините на самия Вазов — една подходяща работа за историк.

[2] Глинен съд, подобен на стомна, събира около два и половина литра и служи само за вино или ракия.

нас и каза на дядо Теодосий, че Йованчо е тука. Погледнах учудено, понеже си помислих, че той говори за мене, но веднага разбрах — човекът, с когото ще се срещнем, се казва навярно също така Иван.

Моят водач стана, прекоси кръчмата по посока към тезгяха, настрани от който се виждаше врата; към нея водеха три дървени стъпала. Стаята беше по-високо, отколкото кръчмата. Когато вратата се отвори, оттам се промъкна по-ярка светлина, очевидно от свещи. Дядо Теодосий бе влязъл с тефтера, в който се записваха подаянията за манастира, и след малко се върна весел и зачервен — той пийнал една чашка хубаво дупнишко винце, а „чадата божии" дали по нещо за манастира. Седна пак при мене и каза, че неговият познат ще дойде при нас.

При следното отваряне на вратата, която аз вече не изпусках из очи, се очерта на прага една висока мъжка фигура с червен фес на главата. Тя се понесе през дрезгавината на кръчмата, поогледа се към стената, където ние седяхме, съгледа в ъгъла дядо Теодосия и дойде при него. Спря се пред монаха като ученик пред учителя си и чакаше, видимо, той да му заговори. С бегъл поглед го измерих от главата до краката. Слаб, малко краклест (с дълги крака), млад момък, мой връстник[1] — аз очаквах да срещна по-възрастен човек — с френк панталони и палто, с жилетка от тъмносиня чоха, закопчана високо на врата, мустачки гъсти, но малки. Дядо Теодосий го покани да седне до нас на миндера и му каза: „Довел съм ти негова милост, да го приемеш като наш човек и каквото можеш, да го направиш за него. Той може да ти помага в много работи, върви му отръки." Новият гост обърна поглед към мене и си подаде ръка, като каза „здраво-живо" по нашенски, после седна до мене, където имаше повече място. Дядо Теодосий го разпита за Сопот, за баща му, за службата му в Перник и дали ще се почне скоро постройката на железницата. Йованчо, както го именуваше дядо Теодосий, се похвали, че с белгийците, на които служел като преводач, бил много добре, но се оплака от пашата, че от него още не бил получил никакви пари и живеел на юнашка вересия и с това, което му изпращали от Сопот. „Но за тебе, обърна се той към мен, може да се нареди да останеш на склада с материалите. Сега работят тук няколко инженери белгийци. Те ще ти плащат направо и ще можеш да преживяваш."

Останах там, нареди ме добре и се виждахме много често, но в неговата дружина на чашка винце не влезнах, защото там бяха, както ги казвахме тогава, все „мамини синове", които разполагаха с повече пари и живееха още под грижите на бащите си. За гуляите в Карпузовата кръчма чувах да се разправят много весели приключения. Веднаж Йованчо Сопотненчето дойде при мене и някак си нерешително ми поиска да му дам за една вечер моята нова салтамарка (дреха от нашата носия, която ни служеше за сако). Аз едва не останах с зевнали уста: Йованчо Сопотненчето в салтамарка! Най-изисканото френк-момче, по което се заглеждаха не само момите, но и булките на чешмата! Повери ми, че щял да ходи на седянка. На другия ден се разправяше най-весело как Сопотненчето прескачало през плетищата и бягало през бостаните,

[1] Баща ми, роден на 10 май 1852 г., бе две години по-млад от Вазов.

подгонено от селските ергени, „които се почувствували пренебрегнати от момите заради него".

Веселата история за седянката не накърни ни най-малко сериозността на разказа и уважението, с което бе пропита всяка дума, казана за новия познат. Службата и дружбата в Перник обаче не траяла дълго. Планът за постройка на железницата бил изоставен и хората се пръснали. От Перник баща ми се връща в Брезник, откъдето работата му го завежда от време на време в София. Там среща отново Вазова — весел, жизнерадостен, общителен и гуляйджия. Хотел „Искър" в тогавашна София, на мястото на сегашната Духовна академия на площад „Ленин", чийто стопанин е бил от Брезнишко и близък на баща ми, става удобно място за приятелски срещи. Там Вазов е имал възможност да срещне и някои „изгори", запалили сърцето му по кладенците в Перник (когато са идвали на пазар с конски каруци, за чийто престой там е било също тъй удобно място).

Настъпили нови времена. Свободата грейнала и над нашата земя. Баща ми, вече задомен и с многобройна челяд, живее със своите грижи и радости в Брезник. Връзката с Вазов е скъсана и принадлежи на миналото. За него се знае в семейството ни само по творбите му, които се появяват от време на време. Те усърдно се следят от майка ми и се четат многократно от нея и децата й. Иван Десев, копривщенец, учител в Брезник след Освобождението, а по-късно гимназиален учител в София, по свой почин възстановява връзката между Вазов и баща ми. През 1896 г. бива изпратен в София по-големият ми брат да учи в гимназията. По внушение на майка ми той се представя на Вазова, който го посреща радушно и топло. Оттогава се слага нов печат върху отношенията ни с него.

* * *

Баща ми, след като бе опитал щастието си в търговията, бе станал книжар. Лъхнат от духа на новото време, той работи усърдно, за да даде солидно образование на седемте си деца, от които аз бях четвъртото. Средствата му обаче са изчерпани до завършване на средното образование на трите преди мене. Висшето си образование по-големият ми брат можеше да получи предимно чрез собствен труд. Като студент той бива привлечен от Вазова да му преписва на ръка на чисто творенията му, които в процеса на тяхното създаване претърпяват ред поправки. Така Вазов стана неусетно морална и материална подкрепа в стремежа ни да получим образование.

След като завърших трети прогимназиален клас през лятото на 1903 г. надеждите ни за моето по-нататъшно образование бяха насочени изключително към Вазов. Както се говореше в къщи, той бил обещал да издействува от Славянското благотворително дружество в София стипендия за мене, за да следвам в Русия. Надеждите са крилати, особено при децата. Едва ли не се виждах вече пътник в парахода към Одеса.

Една сянка само падаше от време на време върху тези крилати надежди — сянката на черното расо. Вазов бе казал на по-възрастния ми брат, че очакваните стипендии щели да бъдат предимно за семинаристи. Такава стипендия в краен случай трябвало да приема и аз. Но нито

радостите, нито мъченията от моите надежди траяха дълго. Избухна руско-японската война. Времето не бе да се изпращат в Русия от наша страна стипендианти, а трябваше и ние да засвидетелствуваме своята признателност към освободителите си, като изпратим поне неколцина лекари и милосердни сестри на бойното поле.

От всички упования обаче остана само един спомен. Вместо към Одеса моят житейски път и поприще се очертаха към книжарницата на баща ми. Но образът на Вазов не изчезна из домашната ни атмосфера и разговори. Подкрепата, която по-големият ми брат намираше при него чрез преписване на творбите му, беше направила някак си домашно близък и поета, на когото знаехме дори и вкуса към хубавия домашен пшеничен хляб. Майка ми все намираше случай „да се прикаже" и се отблагодари с по някоя хубаво измесена пита, опечена в подница, а спомням си веднаж, към Ивановден — и с една добре охранена гъска.

Вазовият образ се бе наложил и под една друга форма в нашите домашни отношения. Четенето и изучаването на неговите творения, беше един вид съревнование между децата. „Под игото" се знаеше от всички. Героите му бяха за нас живи лица, чиито характерни черти се изтъкваха и подсилваха умело, за да намерят при удобен случай приложение към някого измежду нас. Склонността на една от сестрите да командува й заслужи прякора Кака Гинка, на мен заради някаква буйност и неодяланост прикачиха името Боримечката, а друг, не зная с какво, заслужи звучното прозвище Рачко Прълето.

Нашият детски шеговит разбор на героите на Вазов се изместяше напълно, когато станеше някое сериозно разискване относно творчеството и таланта на поета. А такива не бяха редки. В къщи си даваха среща всички, които жадуваха за просвета и имаха някакво обществено поприще в градчето. Майка ми бе една от основателките на женското дружество „Зорница" (по-късно „Зора") още преди Освобождението. Тези срещи запълняха дългите празнични вечери зиме, също тъй и през ваканциите, когато моят брат студент се връщаше в Брезник или пък ни гостуваха от София един гимназиален учител — литератор, и други интелектуалци. Спореше се, цитираха се мисли, декламираха се стихове, даваха се преценки. Талантът и поезията на Вазов бяха често пъти подхвърляни на унищожителна критика от страна на неколцина млади тогава прогресивни учители, при което не липсваше като довод и съдийската дейност на поета. Все пак споровете, и най-разгорещените, завършваха обикновено с някоя декламация на късове из „Епопея на забравените".

Личността на Вазов като общественик биваше прицелна точка само в кръга на „политиканите", които си служеха с друг речник. Там хората не се щадяха един друг; всичко в противника по партия трябваше да бъде окаляно. И за „народняка" Вазов нямаше пощада. Баща ми неохотно оставаше при такива разисквания, а за нас, децата, достъпът бе изрично забранен.

Моята кариера в книжарницата на баща ми не се оказа плодоносна. Работата не ми спореше, нито ме увличаше. По думите на баща ми не съм си гледал работата. Заплесвал съм се бил по книгите и въобще не съм бил годен за нищо.

След три години „некадърна" работа в книжарницата, подтикнат от майка си и по-големия си брат, реших да избягам от този духовен

затвор и да отида в София да уча. Никой обаче не мислеше, че може да достави средствата. Вазов бе пак поставен в центъра на плановете ни. Смятахме да го помолим аз да работя при него на мястото на поголемия ми брат, който сега отиваше войник в Школата за запасни подпоручици в Княжево. Съзнанието ми почна да се занимава вече не с поета Вазов, как той създава своите герои, но с човека Вазов, чиито изисквания спрямо мен ще бъдат нашепвани не от музата му, а от нерви, навици, характер. Така Вазов, създателят на незабравимите образи из „Епопея на забравените", се изправи в съзнанието ми не само голям, но и недостъпен, към когото аз, малък и безпомощен, трябва да намеря пътя. Това сякаш не бе по силите ми. Провинциалното градче ме бе направило още по-дребен и нищожен. Студенина ме облъхваше при мисълта, че скоро ще трябва да се явя пред този великан.

Пристигнах в София пеша с абсолютно празен джоб, само с един вързоп дрехи и храна за няколко дни. Подирих да се подслоня при някои мои връстници — съграждани, дошли тук да учат разни занаяти.

Минаваха дни. Аз не можех да преодолея нерешителността си да се явя при Вазов, макар че имах писмо до него от майка си и брат си. Заех се най-първо да се запиша в гимназията. За моя изненада каза ми се, че като съм престоял три години извън училището, ще трябва да положа приемен изпит по всички предмети за завършен трети клас. Най-голямото ми смайване произлезе от обстоятелството, че трябваше да внеса такса 35 лева, които нямах и които представляваха значителна сума. Човек можеше с тях да преживее „охолно" по български цял месец. Поради това обстоятелство явяването ми при Вазов се отложи, а в същото време растеше съмнението ми, че ще мога да работя при него.

Все пак аз бях любопитен да го видя поне как изглежда. Един мой братовчед ми обеща да ми го посочи на улицата. Вазов имал навик да излиза надвечер из къщи, за да се разхожда. Минавал по ул. „Раковски", отправял се към сегашната „Бачо Киро" или по булевард „Цар-Освободител". Съзряхме го още в началото на неговия път. Той идеше насреща ни. Аз се слисах и прекосих улицата. Отидох на другия тротоар, за да не го срещна. Оттам го наблюдавах. Прав, едър, вървеше бавно и спокойно. Когато слагаше стъпалото, сякаш го забиваше в земята с намерение да не го вдигне пак. Поклащаше главата с къси равни движения на горе на долу, като че ли се заканва някому. Дебели мустаци и буйни щръкнали вежди. Те му придаваха студен вид. Студенина мина и по мене. Видя ми се недостъпен и това засили още повече съмнението ми в успеха.

Изкарах изпита за постъпване в гимназията, почнах училище, ала не знаех как и с какво ще живея. Храната, която пристигаше от дома, задоволяваше донейде стомаха, но за квартира, учебници и други нужди липсваха всякакви средства. Уморен от неудобства, при които бях поставен, като живеех при разни чираци, гладуващи като мен, изтерзан от несигурност за утрешния ден, нерешителен поради неувереност в своята „кадърност" за работа при Вазов, смущаван от представи, получени от словесните сражения на „политиканите", унил от липса на каквито и да са други възможности, аз се отправих за дома му. Влезнах като подсъдим, който очаква тежка присъда.

Вазов беше у дома си. Съобщих си името и защо съм дошъл. Отидоха да му обадят. След малко ми казаха да се кача по стълбата на горния етаж и да почукам на посочената врата. Стъпвах тихо, като че се боех да не събудя смущението си, което и без това преливаше. Стълбите скърцаха под краката ми и сякаш трески се забиваха в гърдите ми. В ушите ми пищеше. Не си спомням чух ли отговор на почукването си, или просто се втурнах в стаята с ритъма на качването ми по стълбите. Намерих се току пред него. Седнал до масата, която бе до стената с прозорец към запад, и ако и полуобърнат към вратата, той не повдигна глава, а продължаваше с писалка в ръка върху куп изписани листа ту да зачерква, ту да прибавя. Затворих вратата още по-тихо, отколкото бях влязъл, и се вдървих на мястото. Миговете не можех да пресмятам, но в гърдите ми се нещо опъна, като че ли ще се скъса. Веждите му стояха разчорлени като гугли над втренчените му в ръкописа очи. Погледа му усещах суров. Когато той се обърна към мене: „Е, какво има?“, аз можах само да му подам писмото, което държах в ръка, и се смутих още повече, като виждах, че ръката ми трепери при поднасянето на писмото. Той прочете писмото и като ме обгърна с поглед от главата до краката, запита:

— Е, ти ще можеш ли да пишеш?

— Ще опитам — отговорих, задавяйки се от смущение.

— Не е лесно. Погледни, колко много знакове, колко цветове. Пък и не е много четливо... А ти какво правиш тука? — добави той бързо, сякаш бе пропуснал да го каже навреме.

— Искам да уча. Записах се в четвърти клас.

— Ка-ак?.. Тази работа не е за тебе!

В ушите ми загърмя. Пред очите ми заиграха редовете ръкопис, изпарени със зелено мастило, син и червен молив, жълти, лилави и какви ли не пъстри добавки и всичко заприлича на някаква географска карта.

— Ти трябва да си гледаш уроците. Ето, ти си слаб и не си за две работи. Иди си!

Очите ми бяха препълнени със сълзи и те рукнаха. Аз изхълцах.

— Няма да си ида — и ми се стори, че пред мене е най-големият ми враг.

Той протегна врат към мене и ме загледа продължително, като същевременно нещо размисляше. Надигна се и взе да рови на другия край на масата в куп писани листове. Рови, преглежда, отдели няколко, провери ги по номерацията и ги сложи на ъгъла на масата до мене сякаш с досада. Тонът на съчувствие или съжаление, който се чуствуваше преди, сега бе изчезнал.

— Ето ти. Можеш ли да четеш почерка? — Той прелисти ръкописа напосоки и сложи дебелия си показалец на листа. — Прочети ми!

Запънах се още на втория, третия ред. Буквите бяха ту разтегнати, ту сбити една в друга. И-то и Н-то не се различаваха. А-то приличаше и на Е, и на И. Т-то и на Ш, и на Г според това, дали бе написано като ръкописно, или печатно, а вълнението ми не ми позволяваше да се съсредоточа върху смисъла на четеното. Разбрах, че съм пропаднал в четенето, но затова пък толкоз по-здраво хванах ръкописа с двете си ръце и като чух „Стига!“, аз го притиснах до гърдите си. Той ме разбра.

— Дай поне да го завия.

Аз с колебание му протегнах листовете. Той ги взе, сложи ги на масата и затърси нови измежду купчината, откъдето ги взе. Извади два двойни листа и като в папка сложи в тях първите, които му бях дал. Върху горния лист се четеше:

САРА

Драма в... действия

Даденото беше II и III действие.

— Щом искаш да опиташ, ето.

— За кога го искате?

— След четири седмици.

Срокът от четири седмици сякаш искаше да каже: „Давам ти го само да ми се махнеш от главата." Напуснах дома му, без да обръщам внимание стълбите скърцат ли. Още в градската градина, на няколко стотин крачки от Вазовия дом, аз развих ръкописа, седнах на една пейка и започнах да разчитам писаното, да диря добавките и поправките, правени по бялото поле на листовете или на прилепени листчета. С всеки нов ред аз овладявах все по-пълно формата на буквите и знаковете, които в някои случаи представляваха наистина само черти или последователна крива линия, чието значение, както се убедих по-късно, и самият автор не можеше да разчете понякога.

Залових се за работа. Пишех, преписвах понякога една страница два и три пъти; оставях празни места за неразчетени думи, връщах се наново да ги попълням, когато ги открия на друго място по-четливи, и така завърших ръкописа за 12 дни. Беше ми казал да отида преди обед. Аз нямах търпение да чакам до следния ден. Занесох му го след пладне. Пак беше на работната си маса. Сложих до него ръкописа, завит на ролка, и зачаках.

— Значи, свърши.

— Да.

— Можа ли да разчетеш всичко писано?

— Мисля, че да.

— Добре.

И Вазов извади кесията, отвори я и почна да дири пари.

От книжарницата на баща си бях научил поне това, че когато продам нещо, трябва да го проверя пред купувача, да го завия пред очите му и му го връча вежливо. Да оставех ръкописа на Вазов, непогледнат от него, и да приема пари, видя ми се нередно. Посегнах към ролката ръкопис, развих я, поизправих листовете и ги сложих пред очите му. Заглавният лист бе от хубава хартия, купена от мене, написан чисто с едри букви, които по-скоро даваха впечатление на литографирани, отколкото писани с ръка. На следния лист бяха имената на действуващите лица, симетрично разпределени на страницата. Текстът бе чист и буквите грижливо изписани. Като сложих ръкописа и повдигнах да покажа и втория лист, Вазов остави портмонето, наведе се над ръкописа и задвижи поглед по редовете. Лист по лист минаваха под могъщите му широки пръсти, докато свърши последния.

— Ти ли го писа?

— Аз.

Стана, изправи се пред мене и аз трябваше да вдигна глава, за да го гледам. Той сложи ръка на рамото ми.

— Ти знаеш да работиш. Ще успееш. Кажи много здраве на бате си и че съм доволен, както от него. Сега ще ти дам друг ръкопис, но няма да бързаш да се изморяваш.

Даде ми продължението от драмата. Занесох преписаното една седмица преди срока. Пак същото доволство.

— Ти кой беше? Рачко Прудлето ли?

— Не, Боримечката — отговорих слисано и засрамен.

— На ръст не си, но в работата... изглежда. Владика не стана, а сега за какъв ще учиш?

Ръкописите почнаха редовно да сновят от дома на Вазов до моята квартира и обратно. Ръкописът на „Сара" бе преработван от него и само от мене преписан четири пъти. Допълняше се. Изхвърляше се. Зачеркваха се действуващи лица или по-право цялата им роля се изрязваше из ръкописа. В първоначалния ръкопис впечатлението от замисъла на драмата бе, че се касае за съдбата на Сара с нейните интриги и жаждата ѝ за власт. После се внесоха характери като болярина без мнение, които идваха да обрисуват една обстановка на упадък и държавна разплутост, на безхарактерност и блюдолизничество около двореца, на взаимни борби — обстановка, която води държавата към пропаст. Тази цялостна картина даде окончателното название на драмата „Към пропаст".

Строежът на сграда за народен театър отиваше към своя край. Неговото откриване се очакваше с нетърпение от всички като голямо народно културно събитие. За откриването му преписвах части от „Пролога" на Вазов.

При откриването на театъра на 3 януари 1907 г. станаха случки, които и в друго отношение развълнуваха нашата общественост. На това общонародно културно събитие бил даден според общественото мнение с нищо неоправдан дворцов характер. Между поканените на тържеството представителите на нашата културна мисъл били по-малко в сравнение с „парвенютата на дворцовата камарила", както се изразяваха тогава. Това обстоятелство наежи духовете и недоволството започна да се шири и да слиза от върховете към низините. Бурята се разразила на самия площад пред театъра. Когато княз Фердинанд заедно с дошлия му на гости брат от чужбина княз Филип пристигнали най-тържествено пред театъра, чуло се свирене от отделни лица. Поради политическата атмосфера, натегната и без това поради други събития, свиренето заразява и другите присъствуващи. Най-живо участие вземат студентите и ученициte.

Последиците бяха затваряне на Университета, изключване на студенти, граждански събрания, протести, сбивания с полицията, арести, интернирвания и словесна война в печата.

Когато се явих при Вазов, той ме попита:

— Ти взе ли участие в свирките?

— Не. Бях в Брезник.

— Добре, че не си бил тука. Бате ти изключиха от Висшето училище за такова буйство и закъсня с ученето си.

— Но вчера пак биеха около „Св. Крал“..[1]

— Кои?

— Стражарите.

— Но кого?

— Повечето бяха ученици и младежи.

— Войска имаше ли?

— Не. Войници ни изхвърлиха на обед от гостилница „Александрия“.[2]

— Със свирки нито се събарят, нито се укрепват устоите на държавата.

Преминахме към работа.

Поставянето на пиесата „Към пропаст“ на сцената бе погълнало всецяло Вазова. Тружениците от театъра знаят сигурно повече. Чакаше с нетърпение премиерата. Когато се разучаваха ролите, Вазов правеше някои поправки и при мене идваха отделни листове за преписване.

Играта на драмата бе успех за автора и за театъра. Тогавашната политическа атмосфера намираше отдушник чрез нея. Няколко представления след премиерата Вазов ми даде билет за театъра. Гледах я и не веднаж. Билети ми даваше по свой почин. Сам не съм му поискал никога билет, затова ме питаше: „Не обичаш ли театъра, или нямаш време?“

Следния път, когато му занесох преписаното от мене, заварих го, че се разхожда из стаята. Бях свикнал от дома да съобразявам движенията си с работата и настроението на другите. Когато видех Вазов унесен в мислите си, влизах мълчаливо, поздравявах само с поклон и дирех някой страничен стол или пък се изправях пред шкафа с книгите и гледах, без да пипам. Сега той се движеше като че няма никой в стаята. Ръцете му някак особено висяха с бавни движения, сякаш че гребеха във въздуха или плаваха. Той нямаше навик да ги слага нито надире, нито в джобовете си. При съсредоточена мисъл главата спираше ония конвулсивни поклащания, които му бяха присъщи. Седна, написа нещо. Помисли, зачеркна. Пак писа. Мина доста време. Стана. Аз седях. Дойде при мене и седна на насрещния стол.

— Ти досега не си ми нищо разказал за Брезник.

— Ами няма нищо забележително, което заслужава да се разказва.

— Така ли? Ами брезите? Нали оттам носи името си?

— Да. Но те са малко.

— Но са красиви. Те са били по-рано нимфи и се подиграли със зефира, че той бил тромав и не можел да ги стигне. Зефирът бил любимец на една богиня и й се оплакал. Тя, за да го утеши, наказала нимфите да не могат да се мръднат никога вече и те останали да живеят на мястото си като дървеса. Това са нежните, игриви и гъвкави брези. Но когато видя във Владая как ги секат и правят от тях метли, сърцето ми се къса.

---

[1] Черквата на сегашния площад „Ленин“.

[2] Това бе една малка гостилница в старовремска едноетажна сграда на ул. „Московска“ срещу черквата „Св. София“. Посещаваше се изключително от студенти, ученици и дребни чиновници. Съдържателят на гостилницата ги хранеше предимно на кредит и заслужено носеше прозвището Странджата.

Легендата за произхода на брезите ме грабна цял. Аз се унесох по нея и вероятно бях пропуснал някои думи на Вазов. Той се бе замълчал и ме наблюдаваше. Искаше ми се да го разпитвам още много за брезите, които в моето въображение добиха образ на нимфи и почнаха кръшен танц. Той сам ме подпомогна и запита:

— Приличат ли на нимфи?

— Струва ми се, че те оживяха пред мене. Виждам ги как танцуват.

— Наистина те са като живи. Погалй брезата по кората. Колко живот има в нея! Какви чувства събужда! Сякаш галиш любимо същество.

Вазов замлъкна. Поприведе глава, както когато мисли и иска нещо да си припомни, и продължи:

— Кой беше опустошил брезите из вашия край? Кара-Феиз ли?

— Така казват.

— Баща ти ми е разказвал, че Кара-Феиз бил потурчен брезничанин.

— Стари хора разправят същото. От тях го е чул и той. Като бях ученик във втори клас, майка ми ме изпрати при един старец — той беше тогава на 98 години — да го разпитам за Кара-Феиз. Този старец бил негов съвременник и с него е ходил на лов за мечки. Той ми разказваше, че Кара-Везия, както той го именуваше, бил дете от рода на едни наши съседи в Брезник. Черкезите го грабнали от нивата, където работели майка му и другата женска челяд, и го дали в еничарския корпус. Там той отраснал и се прочул със зулумите си. Разрушил много църкви. После станал управител на Граово и Знеполе — Брезнишко и Трънско. Там бил по-човечен. Особено се вчовечил, когато дъщеря му, която той много обичал, се разболяла. Краката й почнали да съхнат и тя не можела да става от леглото. На сън му се явил Архангел Михаил и му бил казал, че това е наказание за разрушените църкви. Той се разкаял и за да умилостиви бога и изпроси оздравяне за детето си, започнал да възстановява разрушените и от други „читаци“ църкви. От него била изградена църквата в Брезник. Манастирът, наречен църногорски (край Брезник), е възстановен пак от него. На манастирската църква над вратата има вградена каменна плоча с надпис в коя година е изградена църквата и че населението от благодарност подарило на Кара-Феиз. два хубави бивола. Изобщо той станал много благодетелен и към турци, и към християни. Всичко, каквото ми е разказал този старец, съм го записал.

Много хубаво си направил. Когато отидеш в Брезник, донеси бележките си; искам да ги прочета. Ами дъщерята оздравяла ли е?

— Като я завел на манастира, тя оздравяла.

— Много интересна личност трябва да е бил този Кара-Феиз, за да води след себе си и турци, и християни. Пък да обсаждаш и земеш София от султанската войска, иска се мъжество!..

— Кара-Феиз не е обсаждал София, а неговият син Али-Бег, поправих предпазливо Вазов.

— А, да, бате ти ми е разправял цялата история на двамата. Нали синът е Алията, който е погребан в Княжево?

— Така разказват старите. Мюдюринът от Брезник до Освобождението назначавал нарочен човек в Княжево да пали кандилото на гроба на Алията.

Вазов не се задоволи с това и запита за други двама герои из старите легенди на Брезнишко, които се разказват измежду овчарите и които сигурно бе слушал от брат ми. Чувствувах, че ме разпитва не толкова от любознателност, колкото за да ми прецени ума. Това ме смущаваше, но от друга страна ме и подтикваше да разказвам. И аз разказах почти всичко, което знаех от къщи за историята на нашия край и което наистина не бе малко. Същевременно бях изненадан от подробностите, които Вазов знаеше за редица събития, произлезли там. Както той каза, за всичко това бил слушал от баща ми, брат ми и един доста по-възрастен наш братовчед. За него съвсем не знаех, че се е срещал с Вазова и че се познават. Този мой братовчед бе завършил гимназия и заминал да следва медицина във Франция, в Лион. Когато Вазов бил министър на просветата, братовчед ми отивал при него. Вазов ме запита къде е той сега? На моя отговор, че е останал във Франция като лекар, Вазов погледна учудено, поклати неодобрително с глава и рече:

— Не мисли ли да се връща? Във Франция нямат нужда от нас. Те имат достатъчно културни хора, а ние трябва да работим за нашето културно издигане. Не е голям подвиг да седнеш на готова трапеза, а сам да я наредиш и да поканиш и други на нея. Нали уж българите сме гостолюбиви?.. Гостолюбието не се състои в това да дадеш някому комат хляб, а да имаш човечност, да се отнесеш към човека като към близък и да си готов да му се притечеш с всички сили, когато той е в нужда.

Гласът на Вазов ставаше все повече и повече отривист. Поетът се изправи, започна да ходи из стаята и продължи да говори. Сякаш говореше на някакво събрание пред много хора. Упреците, които отправяше Вазов към братовчеда ми, удряха ме право в сърцето, сякаш ме хвърляха в треска. Той не забелязваше това и продължаваше почти разпалено:

— Докато беше тука, искаше да пише на Иречек, от когото беше много недоволен, че бил написал обидни и неверни неща за Брезник, а сега забравил и България. Да не се е оженил там?

— Не зная, нищо не е писал на родителите си.

— Той е изгубен за нас, каквото и да постигне там. Но и тука нямаше да бъде зле, може би дори по-добре. Камъкът тежи на мястото си. Пък и по-добре пръв в село, отколкото последен в Рим. Как се казваше?.. Нали Милев, син на Дядо Миле Каравелиста?.. Е, Милев ще стане Милер или Милон и потомците му няма да знаят и корена си.

Вазов седна, позамисли се, после стана и отиде при шкафа с книгите. Извади оттам книгата на Иречек „Княжество България“, върна се на мястото си и почна да я прелиства. Спря на една страница и зачете писаното там за Брезник. Казах му, че ние имаме книгата в Брезник, но той продължи да чете редовете, където се говори, че брезничани били „кавгаджии и пияници“, като се смееше с глас. След това прочете оплакването на Иречек, че е трябвало да пренощува в един мръсен хан в града, където меришело нетърпимо на оборски тор, и добави:

— Ето с това е издал научното си безпристрастие. Това е вечната истина. Не само настроенията, но и разсъжденията ни идват през стомаха. Похапнал вкусно, поспал хубаво — светът е прелест и човек за човека ангел. Гладен ли е и неотспал — да го не срещаш. Ако и брезничани го бяха посрещнали като трънчаните с колачи и баници и да му дръпнеха за „изпровод“ едно лудо хоро за пояс, ела да видиш и да четеш похвали. Но поне е похвалил планините ви. Сравнява ги с Арлберг и с тия при Тунското езеро, макар че били в миниатюрен размер — и Вазов прочете отделно целия откъс, който описва с възхищение планините Любаш, Руй и Парамунска чука (западно от Брезник).

Когато мислех, че Вазов е завършил разходките си из историята на Брезник и очаквах да ми даде указания за следващата работа, той постави нов въпрос, който ме смая със скока на мислите от един предмет на друг и връзката, която правеше той помежду им.

— Сега са заговезни... Празнувате ли ги още по старому? — запита той.

— Как по старому?

— Ами с вашенските въртяни около главата факли? Как ги казвахте?

— За ѳратняците ли искате да кажете?

— Тъй, тъй, ѳратняци. А общо?.. Думата как беше?

— Ѳрата... О, има я още. Сега я правят само момчетата, по-възрастните — не, и то на края на града. Малцина излизат на баирите.

Думата бе за народния обичай през великденските заговезни, наречен ѳрата. Момците докъм 22-23-годишна възраст участвуваха в него. Те се събираха на най-високия баир край селището с добър изглед към околните селища, като всеки носеше със себе си по един, а понякога и по два ѳратняка. Това бяха нашенските факли. Тях правеха от един върбов клон, дълъг 2-2,5 метра с два чатала на единия край от по 30-50 сантиметра. Двата равни чатала се завиваха на дъги един към друг и се завръзваха здраво накрая. Елипсата, която се образуваше от тях, се натъпкваше много стегнато с едра влакнеста слама. Всичко това изглежда като двустранна голяма четка с дръжка до два метра. Хванат накрая, оратнякът се запалва на другия край откъм ламата и се започва с него чрез въртене около главата или с други движения описване на най-разнообразни светливи фигури. Пламъкът се носи в поток или като огнена грива, под който едва забележимо се мярва от време на време силуетът на този, който го движи. Тези огньове си имаха свой език и селищата се разбираха чрез него едно с друго. Когато се описва правилен кръг около главата, лицето изглежда като отрязана глава в аура.

— Споменът за „ѳратата“ ми е останал в паметта, непокътнат от годините. И сега виждам огньовете като огромни птици. С тях ми е свързана представата за жар-птица. Палеха ги, за да прогонят всички зли духове. А за мене най-злите бяха турците. Като гледах от „Чуката“ над Перник светналите баири в далечината, аз израствах като българин. Додето ти очите виждат, всичко, там където свети, чувствуваш го, че е българско и теб ти просветлява в душата. Две години по-късно пламна Тракия от други огньове, в които изгоряха нашите хижи, за да изгрее

свободата ни. Златото чрез огъня се пречиства, но нашите души през тия огньове, през които сме минали, още не са се пречистили.

Вазов спря и въздъхна. Въздишката му почувствувах като мъка. Той ме загледа продължително и добави:

— Ти не вземай това присърце. Ти си още млад. Ще вървиш с вяра в хубавото напред. А сега да ти дам ръкопис, но ще почакаш малко. Поправях го; старата номерация се промени от начало до край, новата не бях отбележил още, а вятърът задигна всички листа от масата и ги разпиля. Отварях вратата, прозорецът беше отворен и сега трябва да ги подреждам.

Вазов извади из шкафа с книгите една папка, сложи я на масата и както стоеше прав, започна да подрежда изваденитe от нея листа. Те представляваха наистина неподредена купчина с подаващи се на всички страни ъгли. Той вземаше оттам по един лист, като го повдигаше с нокътя на малкия пръст на дясната си ръка, обръщаше го, ако е наопаки и хвърляше поглед върху писаното от горе до долу, държейки листа на краищата само с по два пръста. Прегледаната страница слагаше настрана от купчината и върху нея с най-точно съвпадение слагаше следващата. Последният лист бе легнал плътно на масата. Вазов опита да го повдигне с нокътя, но напразно. Послужи си с ножчето, което стоеше обикновено на масата му. Наплюнчен пръст не повика на помощ. Подреждането не изглеждаше да е механическа работа, но преглед и размишление върху съдържанието на всяка страница. Докато ги подреждаше, той не проговори нито дума.

Аз седях отстрана и наблюдавах с каква изисканост Вазов вършеше своята работа. Тази изисканост и ред се чувствуваше в цялата стая, чиято уредба не блестеше с никаква особена украса. Предметите в нея — маса, столове, шкаф с книги, стояха в едно постоянно геометрическо съотношение, в което само столовете меняха местата си, когато трябваше да се използуват за сядане, за да се поставят отново пак там, откъдето са взети. Като че ли на домакина, т. е. на „господаря", както го именуваха домашните му, когато трябваше да отправят някой посетител към него, се харесваше повече, ако посетителят използува стола на поставеното място. Човек, прекарал в стаята само един ден, би могъл след това да се движи със сигурност и в тъмно, без да се блъсне или да събори нещо.

И все пак аз не виждах във всичко това никакви особености, присъщи само на поети и писатели. Искаше ми се да проумея при какви обстоятелства той е мълчалив или щедро разговорлив, както бе днес. Чувствувах, че зад личността на Вазов, така както тя се разкрива във всекидневието с неговите общочовешки прояви, има друг Вазов, може би този на моите детски представи — вдъхновеният поет. Няколкото бегли думи за брезите и нимфите стори ми се, че бяха казани от поета Вазов. Но той бе неуловим чрез окото.

Вазов ми предаде ръкописа с уговорката, че имало много поправки, които може би ще ме затруднят, докато ги намеря, а след това добави:

— Ако си пишете с братовчеда, пиши му много здраве от мене и да се върне в България. Това е негов дълг.

* * *

Впечатленията от Вазов, които ми даваше непосредствената работа при него, бяха извънредно оскъдни в сравнение с тези, които се нала-

гаха от само себе си във връзка със събитията в обществото. Това може да се каже особено за 1907 г.

Започнала със случката пред Народния театър на 3 януари, тя протече за Вазов при особена възбуда, в която бяха отразени предимно политическите събития в страната. Някои от тези събития, макар и покъсни по дата, изпреварват по описание тук други случки, станали преди тях, защото те съставляват сами по себе си нещо цялостно поради въздействието върху настроението на Вазов и мислите, които те изтръгнаха от него. Те се редуват почти ритмично.

През февруари падна убит на булевард „Цар-Освободител" в София министър-председателят Димитър Петков, пронизан от куршума на един уволнен чиновник от Видин. Обвинителният акт бе привлякъл като съучастници двама журналисти в качеството на подбудители. Това обстоятелство на свой ред бе развълнувало духовете както в политическите кръгове, тъй и в интелигентните среди. Подозираха и дори явно обвиняваха правителството, че то иска с помощта на Темида да осъди привлечените от обвинението журналисти като интелектуални убийци, за да създаде предпоставка за преследване под най-различни форми на враждебния му печат — едно твърде опасно положение, за което не можеше да се предвиди до какъв край би довело страната. Обществото беше наежено, полицейските мерки — строги. Видни юристи разискваха открито във вестниците върху неправилността на обвинението. Вазов, когато ги четеше, пъшкаше и често се провикваше, като че говори на себе си: „Може ли така, бе?" Отпуснеше ли се повече в приказка, за което аз не бях удобен другар, най-много ще каже: „Обществото ще разбере много лесно мотивите, че един възбуден или неуравновесен младеж (убиецът беше към 22 години), уволнен от служба, е могъл да убие един министър, но няма да разбере как един журналист ще да е убиец." За случая се създаде специален закон за анархистите и по силата на него делото се гледа от военно-полеви съд. Двамата журналисти бяха осъдени на затвор въпреки убеждението в обществото, че ако трябваше да се търсят интелектуални убийци, тях можеха да ги намерят в числото на тогавашните министри.

Въпреки този политически гнет културната мисъл не дремеше. По почин на дружеството на публицистите се поде движение из цялата страна за отпразнуване хилядагодишнината от смъртта на княз Бориса и от покръстването на българите. Приготовленията за това всенародно тържество подхранваха други чувства в мислещите хора без разлика на тяхната партийна принадлежност и всички заработиха, кой където може и кой както може, за да не остане в сянка. На Вазов, Константин Величков и Стоян Михайловски бе възложено от страна на комитета по уреждане на тържеството да напишат химн за княз Бориса. Вазов бе доволен от това внимание. Веднаж, както се бе навел над масата си и пишеше нещо, продума на себе си: „Да го напишеш е лесно, но мъчно е да се пренесеш и вживееш хиляда години назад." Вазов обичаше да употребява формата на второ лице, когато говореше за себе си и действието не е строго лично, но може да се отнесе до всяко друго лице. Тази „неправилност" в израза, която дразнеше някои от учителите ми в гимназията, съм усвоил от него. Кога Вазов написа стихотворението не забелязах. Той не обичаше да оставя по масата си ръкописи и струва

ми се, че особено грижливо прибираше онези, които според него бяха „едвам-едвам оформени". Готовото стихотворение ми даде да препиша в четири екземпляра на хубава картонена хартия. То бе компонирано от учителя по музика Димитър х. Георгиев, с когото живеех в непосредствено съседство на ул. „Неофит Рилски" и когото познавах лично. Учителят ми по гимнастика, Пешо Радоев, бе натоварен да подготви народни игри за тържествата, мой другар от гимназията да декламира ода за княз Бориса — обстоятелства, които ме поставяха в непосредствена връзка с почти цялата подготовка на празненството в столицата.

Тържествата минаха като общонароден културен празник в рамката на буйно цъфнала природа. Самочувствието на Вазов като славянин бе повдигнато извънредно много. Тогава чух от него за пръв път името Хердер и какво бил казал той за славяните. Вазов предаваше с паисиевски патос думи на Хердер, с които този просветен немец от XVIII век[1] се обръщал към своите сънародници и им посочвал за пример славяните, как те с песен на уста в мир и дружба творели благата на живота и културата. В думите на Вазов сякаш се слагаше поръка към мене да не ги забравям, а да ги кажа и на други, които не ги знаят. И той в най-различни съчетания на отделни мисли, с повторения на особено красивите места даваше една картина, която е не по-малко затрогваща и у самия Хердер, който с думи на пророк говори за бъдещето на славяните. Това, което Вазов ми предаваше като Хердерови думи, далеч надминаваше писаното у Хердер.[2] С безгранична увереност той свързваше

[1] Роден в 1744, починал в 1803 г.

[2] „Славянските народи заемат върху земята по-голямо пространство, отколкото в историята. Освен другите причини е и това, че те живееха по-отдалечено от римляните. Ние ги знаем най-първо на р. Дон, по-късно на Дунава, там подчинени на готите, тука на хуните и на българите, с които заедно те често пъти застрашаваха твърде много римската държава главно като повлечени от тях или като помагащи или пък като подчинени народи. Въпреки техните подвизи тук и там, те не бяха никога войнствен или авантюристичен народ, както немците ; напротив, следваха ги тихо и заемаха изоставените от тях места и страни, докато най-сетне населиха грамадното пространство от Дон до Елба и от Балтийско до Адриатическо море. Започвайки от Люнебург, през Мекленбург, Померания, Бранденбург, Саксония, Лужица, Бохемия, Моравия, Силезия, Полша, Русия, техните заселища се простираха отсам и оттатък Карпатите, където те вече отдавна бяха заседнали във Влахия и Молдавия и се разширяваха, подпомагани от някои случайности, все по-нататък и по-нататък, докато най-после император Хераклий ги прие и в Далмация, където те постепенно основаха княжествата Славония, Босна, Сърбия и Далмация. В Панония бяха също тъй многочислени, от Фриаул (средното течение на Драва) заеха югоизточния кът на Германия, така че техният простор се завършваше с Щирия, Каринтия и Крайна—най-обширния земен дял в Европа, който се населява и сега от един единствен народ. Навсякъде те се настаняваха в изоставената от други народи страна, за да я обработват и използуват, било като колонисти, било като овчари или земеделци. Поради това тяхното тихо и прилежно обитаване бе за страната благодатно след предшествуващите опустошения, нахълтвания и изселвания. Те обичаха земеделието, обичаха да отглеждат добитък и житни храни, а също и някои домашни занаяти и създаваха навсякаде със своите произведения и със своето прилежание полезна търговия. По крайбрежието на Балтийско-море, започвайки от Любек, те бяха построили морски градове, между които Винета на остров Рюген беше славянският Амстердам. Така те поддържаха връзки с прусаците, курландците, летландците, както това сочи техният език. На Днепър построиха Киев, на р. Волхов — Новогород, които станаха скоро цветущи търговски градове, след като свързаха Черно море с Балтийско море и пренасяха продуктите на Изтока към Северна и Западна Европа. В Германия те се занимаваха с рударство, разбираха от топене и изливане на метали,

пророческите му думи с тези на Достоевски, че на славянството предстои светъл жребий да обнови европейската култура и да даде на човечеството блянуваното щастие на земята.

Наскоро след тържествата по-големият ми брат, който бе в отпуск като войник-школник, придружен от мене, направи посещение на Вазов. Двамата се посрещнаха като другари, почти шумно. Заприказваха отведнъж за какво ли не. Дружелюбната страна в характера на Вазов ми се разкриваше за първи път. Аз седях незабележим. Вазов попита как е животът в казармата. Това бе достатъчно, за да се отприщи буен изблик от недоволства, критики, подигравки и какво ли не срещу казармата като „институция за затъпяване", особено за студентите. Вазов слушаше, без да го прекъсва. Когато брат ми свърши, той го запита:

— Помниш ли какво ми писа ти преди три години от Белград на илюстрованата карта „Марсилезата" ?[1]

добиваха сол, приготвяха ленени тъкани, вареха боза, посаждаха плодни дървета и водеха по свой начин весел музикален живот. Те бяха благотворителни, гостолюбиви до разточителност, склонни към свободен селски живот, но подчиняващи се и послушни, обаче врагове на грабежа и плячкосването. Всичко това не им помогна никак срещу потисничеството. Напротив, то повече допринесе за него. Понеже те никога не се стремеха за владичество на света, нямаха и никакви военолюбиви наследствени князе и предпочитаха да плащат данъци, стига да можеха да живеят спокойно на своята земя. Затова много народи главно от немски произход извършиха над тях големи прегрешения.

Още при Карла Велики започнаха онези потиснически войни, които очевидно имаха за причина търговски облаги, макар че веднага поставяха като предлог християнската религия, тъй като на войнствените франки наистина бе удобно да имат като ратаи един трудолюбив народ, който обработва земята и води търговия вместо сами да учат тези занаяти и да ги вършат. Това, което започнаха франките, довършиха го саксонците; из цели области бяха изкоренени славяните или направени крепостни, а техните земи—поделени между висши духовници и благородници. Тяхната търговия по Балтийско море разрушиха северните германци, техният град Винета намери печален край от датчаните и техните остатъци в Германия наподобяват това, което испанците направиха от перуанците. Чудно ли е, че след столетия робство и най-дълбоко огорчение от своите християнски господари и грабители на този народ неговият характер се е смъкнал до лукава и жестока рабска леност. И при все това техният стар облик се познава навсякъде, особено в земи, където те се радват на известна свобода. Народът е станал нещастен, защото покрай своята любов за мир и за домашно трудолюбие, той не е могъл да си създаде никаква военна организация, макар че не му е липсвало геройство във време на жарка съпротива. Нещастен, защото неговото положение между народите на земята го постави наблизо от една страна до немците и от друга остави неговия гръб открит за всички нахлувания на източните татари, под които, даже под монголците, много страда и много изтърпя. Колелото на промените се върти прочее безспирно.

И понеже вие, народи, в най-голямата си част населявате най-хубавите земи на Европа и ако те напълно бъдат обработени и отворени за търговията, както прочее другояче и не може да се мисли, че в Европа законодателството и политиката вместо да поддържат войнствения дух, ще трябва да поддържат и ще поддържат все повече и повече мирния труд и спокойните сношения между народите, тогава ще бъдете и вие, сега така дълбоко затънали, а някога тъй трудолюбиви и щастливи народи, най после събудени от тежкия си сън и освободени от робските вериги и ще притежавате хубавите си земи от Адриатическо море до Карпатските планини, от Дон до р. Молдава и ще можете пак да празнувате вашите стари празници на мирния труд и търговия."

Из „Zur Philosophie der Geschichte. II. Ideen zur Philosophie der Geschichte. Aufbauverlag. Berlin, 1952. Стр. 482—485.

[1] Сигурно се касае за една карта, копие от картината на Г. Доре, 1870 г., която представлява бедняшки народ в колона, предвождан от жена с дигнат меч в едната ръка, а в другата червено знаме. Такава карта брат ми бе изпратил и у дома.

— Да.

— Я го повтори.

— Това е френският работен народ, който под звуковете на „Марсилезата“ събори тиранията на Людвик XVI — нареди брат ми дума по дума, след като помисли малко.

— Нашият народ може да стане такъв, като мине и през казармата — добави Вазов.

След това и двамата се нахвърлиха на политиката като гладни вълци на дребен дивеч. Започнаха със студентите и правителството, с назначените според тях негодни нови професори — една част гимназиални учители, а другата неизвестни чужденци,—разкритикуваха министри и княз, минаха на македонския въпрос, разходиха се до Илдъзкьошк при султана и сановниците му, оттам в дълга дипломатическа екскурзия през Виена при Франц Йосифа с неговото тронно слово в австрийския парламент и неговите хърватски депутати, които, недоволни от Буриана, напуснали заседанията в Будапеща, минаха във Франция при Милерана и двамата парламентарни гърмовержци Жорес и Клемансо, прекосиха Ламанша, за да се порадват на Македонския комитет в Лондон и на сър Едуард Грей за грижите им за македонците, та да стигнат при „братушките“, където все още кипяло и току-що били арестувани повече от петстотин души студенти; в Одеса станали погроми над евреите и пр. Тук Вазов вметна в разговора няколко стиха на руски, за които по-късно научих, че са от Некрасов:

Ты и убогая,
Ты и обильная,
Ты и могучая,
Ты и бессильная,
Матушка Русь!

Ты и убогая,
Ты и обильная,
Ты и забитая,
Ты и всесильная,
Матушка Русь!

След това говориха по-надълго за руски учен, който бил пуснал обилен студен душ върху разгорещената глава на Цвиича[1] и като обобщение върнаха се пак при родните схлупени стрехи и свински цървули, във връзка с държаната няколко деня преди това от Стоян Михайловски сказка на тема „Абсурдите в нашия политически живот“, с която сатирикът бе наелектризирал и без туй недоволната, кипяща София.

Въпросите, които се зачекваха, се разискваха с необикновена бързина, сякаш ставаше дума за неща всеизвестни, върху които мненията бяха почти готови. Еднаквият интерес движеше разговора бързо напред и все едно, че двамата си даваха думата един на друг, за да може единият да си почине, докато другият говори.

В течение на разговора Вазов подхвърли въпроса:

— А вие, юристите, искате сега несменяемост на съдиите?

Касаеше се до събора на българските юристи, който по това време заседаваше в София и се направляваше предимно от професорите, уволнени от университета.

— Та какво нещо особено се иска? Това е първото условие за една правова държава. Как иначе ще бъдат гарантирани гражданите срещу посегателствата на властниците? — впусна се брат ми в от-

[1] Вероятно е било дума за критиката на Ильински относно теорията на Цвиича за македонските българи.

говор на въпроса и разви обстойно теорията на Монтескьо за разделение на властите в държавата и за нейното правилно приложение, спомена видни европейски учени и парламентаристи, кой какво бил казал в подкрепа на това схващане и завърши с нашите университетски светила от Правния факултет, които блестяха повече с партийната си агитация между студентите, отколкото с научните си трудове. Вазов слушаше с усмивка. Когато брат ми изчерпа доводите си, той забележи:

— Не забравяй, както ти каза, че несменяемостта на съдиите е първото условие за правовата държава. Аз искам да чуя кои са останалите условия? Пък тогава искам да зная кой ще гарантира не само гражданина, но и държавата срещу един недобросъвестен съдия, станал несменяем и неуязвим от страна на държавните органи?

Тази забележка на Вазов брат ми изтълкува очевидно в смисъл, че самият Вазов е против несменяемостта на съдиите, както се бяха обявили някои видни народняци-професори, и вместо да търси научни доводи, той се нахвърли с язвителна реч срещу народняците. За тях той каза, че били най-закостенялата и най-назадничава партия в България, която по начало била срещу всяко прогресивно искане. Народняците смятали народа за недозрял да излъчи добри съдии и да ги контролира, защото тогава нямало да има място за народняците на държавната трапеза. Демократичната държава, управлявана от народа, била единствената форма, която отговаряла на честта и достоинството на личността.

Аз очаквах да видя Вазова при такива зле подбрани думи, ако не разгневен, то поне недоволен и готов да прекрати разговора. Напротив, той седеше спокоен, невъзмутим, с тънка усмивка, като да беше на някаква забава.

— А бе, държавата си е държава. Както щеш да я наричаш — монархическа, конституционна, демократическа, все това е. Едните казват, че властта идва от бога, другите — от волята на народа, а пък волята на народа, нали и тя идва пак от бога? Как беше? — Vox populi, Vox dei (Глас народен, глас божи). А народът има глас само за един ден, в който си избира юлара и го слага сам на шията си.

Брат ми се зае да отговаря и на това възражение, като предаде, къде по-накъсо, къде по-надълго всички известни у нас теории за демократическата държава с републиканска форма. Вазов слушаше и примигваше от удоволствие. Вероятно в този момент си приготвяше някое ново възражение. Като свърши брат ми своята защитна реч за демократическата държава, Вазов вметна без забавяне нова забележка:

— Ако съпоставим теориите за държавата една на друга, ще видим, че всичките са иезуитски. Власт значи сила, над която няма друга сила, която да я ограничава. Колкото монархическата власт е способна на произвол, толкова и народната. Самоограничението е границата на произвола. А самоограничението е най-противоестественото чувство на човека. Това значи да не усетиш никога красотата на живота. Монашеството е също самоограничение. То нормално ли е явление? При това самоограничението е предоставено на добрата воля на самоограничаващите се. Как ще се прояви тази воля не зависи от теорията, а от способностите и качествата на тези, които управляват. Има и луд монарх има и мъдър. Народите имат също дни на мъдрост, пък и на голяма лудост.

Брат ми се разпали още повече и след като изчерпа доводите си из модерните теории за държавата, повика на помощ Аристотеля и даде от него ред примери за добро и лошо управление. Вазов обаче не се оставяше да бъде убеден.

— Я ми кажи, кой беше оня тиран, чиято държавна теория се състоеше в това да подрязва високите класове на нивата и да не оставя никой да стърчи по-високо от другите, т. е. всяка глава, която се надига, режи я, за да имаш мир в държавата. Ето това е античният макиавелизъм. Сегашният препоръчва други средства. Но да не речеш, че аз съм анархист и проповядвам да се премахне държавата? Боже упази! Ела зло, че без тебе по-зло.

Брат ми подхвана пак темата за народовластието, за политическото осъзнаване на народа и за ролята на политическите партии за неговото гражданско възпитание, като спомена поединично тогавашните партии в България. Вазов не го дочака да довърши и му взе думите от устата:

— Народняци, либерали, демократи, радикали, социалисти и тутикванти — това са все мишеловки. Който сложи вътре по-голяма стръв, той ще хване повече. Демагогията е изместила всяка политическа мисъл. Тя е неотстранимият спътник на всяка държавна организация. Тя цъфти навсякъде и през всички векове. Куче се примамва с комат, човек — с обещания. Но партия и държава за мене не е все едно. Партиите са временно явление. Те се явяват и си отиват. Де са Гвелфи? Де са Гибелини? Де са Тори и Виги? Народът е вечното. Той носи държавата на плещите си. Той ще пада и ще става. Като Феникс ще израства из пепелта си и ще остави следа в историята според това, какви духовни заложби носи в себе си. А сега, след като си почесахме езиците, нека ти кажа за несменяемостта. Някои народняци може да са против, но аз не съм. Брат ми Борис също се изказа на събора за нея.

Вазов се засмя в тиха усмивка и гледаше брат ми някак си покровителствено и добродушно. Той сигурно разбираше младежкия порив на държания в казармата цели месеци без право на разсъждение войник, който, намерил сега отзивчива душа, бързаше да се излее в буйна реч в защита на правата на човека и гражданина и на всички идеали, свързани с една непокварена младост. Може би Вазов умишлено предизвикваше брат ми към изказвания, които видимо му доставяха удоволствие. Тогавашното поколение юристи покрай научните знания залягаше особено усърдно да овладее и изкуството на красивата реч, каквато в случая не липсваше.

Вазов стана да се разхожда из стаята. Погледне ме, като че ли едвам сега ме бе открил и се обърна към брат ми:

— Разказал ли ти е Боримечката как работим заедно? Много хубаво. Аз сигурно го изморявам повече, отколкото трябва, но той не ме ядосва.

Думата „ядосва“ ми посочи една нова черта в характера му, която аз не бях изпитвал досега нагледно. Моята мисъл се завъртя около нея и аз с мъка и откъслечно следях разговора, който се завърза между него и брат ми. Аз съобразявах, какви ли могат да бъдат поводите, които го ядосват и как бих могъл да не ги допусна никога. И действително

аз влизах при него винаги на щрек и оставах с най-будно внимание към всичко, което трябваше да направя.

Той бе седнал. Чух, че казва на брат ми:

— Но вие, младите, какви сте пламенни и бързи! А животът изисква добре обмислени работи.

Вазов замълча малко. Лицето му доби серозно и строго изражение. Махна с ръка около очите си, като че ли муха да пропъди или да отстрани залепила се нишка от паежина, и промълви бавно:

— Ако сега би могъл да ме чуе баща ми, ще каже: „Е, синко, дойде ли на моите думи?“

Настъпи мълчание, което никой не дръзваше да наруши. То някак си натегна. Спогледахме се с брат ми и си направихме знак да тръгваме. Вазов усети раздвижването ни, стана бързо и заговори:

— Ей, колко съм разсеян домакин! Поръчах да направят чай и го забравих. Нали ще пиете по една чашка? Мен ми се е простудило гърлото, та лекарят и без това ми го препоръчва.

Пихме чай, към който донесоха разни домашни корабийки. Вазов разказа на брат ми за творбите си, преведени в чужбина. Цялата тази беседа в така приятелски тон и с такива непринудени обноски ме порази доста. Искаше ми се да съм на мястото на брат си.

Още не бе заглъхнало ехото от празненството за хилядагодишнината на княз Бориса и София се готвеше за нови тържества. Средата на август бе определена за двадесетгодишнината от князуването на Фердинанда, последните дни на месеца — за освещаване паметника на Царя-Освободителя (както го наричаха тогава), построен срещу Народното събрание. За случая бяха образувани комитети както за самото празненство, така и за посрещане на гостите, каквито се очакваха да дойдат от Русия. Славянското дружество в София беше центърът на подготвителната работа за цялото празненство. Вазов бе залисан в доста работи там, но в какво се състояха те и дали всичко се е развивало съобразно желанията му не бях дорасъл да зная. В един от неговите монолози чувах го да си приказва: „У нас стават странни работи. Най-големите русомрази уреждат руски тържества.“ Сигурно имаше пред вид тогавашното правителство на народно-либералите, което сякаш искаше да подчертае, че тези тържества са изключително негово дело. Вазов не пропусна случая да изтъкне истинската им основа. Той се възползува от разказа „Негостолюбиво село“, написан и печатан по повод изявления, направени на времето от Стамболов пред един немски кореспондент, че той бил отслабил руското влияние в България за петдесет години и реши да го помести отново във всекидневния или периодическия печат. Аз преписах разказа, който излезна в Славянски календар за 1908 г.

За тържествата дойдоха от Русия великият княз Владимир Александрович, син на Александър II, със съпругата си и сина си, княз Андрей, генерал Каулбарс и генерал Паренсов — и двамата бивши български министри, както и мнозина ветерани от войната. Народни маси от всички краища на България се бяха отправили за столицата, за да изразят своята радост и признателност към руския народ-освободител. Хубавото време в последните дни на август допълни радостната картина на народното тържество. Обаче мястото, през което трябваше да минат

високите гости, от двореца до паметника, бе така завардено от полиция и войска, че дори и сянката на народната радост не можеше да премине там. Когато след тържествата пак бях при Вазов, първият му въпрос беше:

— Разбра ли нещо от тържествата?

— Обикалях на километри около тях. На такова хубаво време всеки тържествува по своему. Учениците изкарахме славна веселба в Борисовата градина (днес Парк на свободата).

— Народа не го допуснаха да покаже своята радост и признателност... Пък в тези времена може би другояче и не можеше да бъде.

Все пак Вазов бе радостно възбуден сигурно от скъпите спомени за първите дни след Освобождението и службата му при освободителите.

Въпреки тази бляскава черупка, в която бе изкуствено обвита държавата ни, под нея кипяха страстите на едно общество, пълно със сили за растеж, но лишено от далновидни водачи. Народният театър стана отражение на душевното състояние на по-голямата част от нашата интелигенция тогава. На представление на пиесата „Доходно място" от Островски писателят Константин Величков избухна в яростно порицание на нашата политическа действителност тъкмо на онова място, където в пиесата се изнася драстично обществената развала. За управляващите тогава това бе нечувано предизвикателство, за други — похвален подвиг от страна на Величков, а за него самия — тежка нервна криза.

Вазов, който знаеше последиците от това за здравето на приятеля си, разсъждаваше върху слабостите и пороците на обществения ни живот, които поглъщаха скъпи жертви. Величков наскоро замина в чужбина, за да се лекува и едвам пристигнал в Гренобъл, умря на 3 ноември 1907 г.

* * *

Но да се върнем в началото на моето „поприще" при Вазов, което сигурно щеше да протече като незначителен епизод, ако поетът не бе стопил леда, който заседна в душата ми от първата ми среща с него въпреки похвалата му за хубавото ми писане. Вазов имаше нещо в личността си, което при пръв допир сковава човек подобно на мощен каменен замък, от който лъха неприветлива студенина.

След „Към пропаст" преписването продължи с ръкописи от драмата „Борислав", „Светослав Тертер" и други. Аз свикнах да се явявам почти всяка седмица по веднаж у дома му. Посещенията бяха понякога чисто служебни. Получавах ръкописите с наставленията как да пиша, предавах ги обратно на определения срок или по-рано, без да бъдат понякога отворени пред мене. Често пъти това, което трябваше да препиша, биваше оставено на прислугата, за да ми се предаде. По същия път случваше се и аз да го връщам.

За моя изненада веднаж го виждам в двора на квартирата ми на улица „Неофит Рилски", че разпитва нещо — мене дирел. Дошъл, както каза, само да ме види, а в действителност да ми даде пари, защото ръкописа бях оставил на прислугата и той не беше в къщи. Друг път донесъл ми да препиша няколко страници, които е трябвало да прибави към един ръкопис, готов за предаване в театъра. Ставаше ми стес-

нително заради него да го виждам в този някогашен софийски двор с разни бараки, кокошарници, кучкарник и пр. Сигурно той бе забелязал стесненията ми.

Един ден бях изненадан с посещението на Вазов и в гимназията. Тя се помещаваше в две частни здания на улиците „Цар Аспарух“ и „Витошка“. Бяхме в клас. Един служител дойде да съобщи да се явя веднага при директора. Директор беше по това време Владимир Дякович. Личен допир с него дотогава не бях имал. Познавах го само от разказите на учениците. Рисуваха го като строг, неумолим в преследване на провинилите се. Едва ли не минаваше за зъл. Когато влизал в някой клас на ревизия, предизвиквал трепет. При това мнение за него едва ли трябва да се пита с какво чувство съм тръгнал към кабинета му. Защото такива покани при него обикновено бяха за нещо неприятно. Неговият кабинет бе в другата сграда.

Заблъсках си главата за какво ли може да ме вика и що ли се е случило. Почуках боязливо на вратата и бях се обърнал цял на слух. Като че ли по тона на гласа, който щеше да ми отговори, можех да разбера причината на повикването. Отворих вратата. Погледът ми падна най-първо върху едрата фигура на Вазов. Въздъхнах успокоен. Той забеляза това и някак си удължи лице виновно. Понеже не ме бил видял „дълго време“ у дома си, дошъл в гимназията и се въртял по двора, очаквайки междучасието, за да ме срещне. Съгледал го директорът, поканил го в кабинета и изпратил да ме викат.

Дотогава за директора на гимназията очевидно не съм бил нищо повече от обикновен ученик в неговата гимназия. Дохождането на Вазова и вероятно разговорът, който са водили, го е накарал да се заинтересува за мене повече. Пред него лежеше главната книга, отворена на моята страница. Директорът ме посрещна ласкаво, подаде ми ръка и по този начин позволи да отида непринудено да поздравя и Вазова. След това започна непринуден разпит:

— Аз сега научих от нашия уважаем писател, че вие работите при него и сам се издържате. Знае ли това класният ви наставник?

— Не. Не съм му казал.

— Стигат ли ви парите за издръжката? Здрав ли сте? Изглеждате слаб.

— За главните нужди стигат. Здрав съм. Нищо ме не боли.

— Учебници имате ли? По какво учите.

— Нямам. Уча от другари.

— Защо не сте поискали от гимназията?

— Не съм беден.

Погледнаха се с Вазова и се усмихнаха. И наистина по нашите български разбирания всеки, който имаше собствени парцали да закърпи дрехите си, не беше беден. А че може да не си дояжда и от непосилен труд да не знае почивка, това сякаш не го поставяше под екзистенц-минимума. Влезе и училищният лекар.

— Доктор Хитов, обърна се директорът към него, ще прегледате основно този ученик и ако трябва, да му се даде почивка. Той е силен по успех. Няма да му вреди на ученето.

— Свободни сте Л... — завърши с мене директорът.

Вазов ми каза да отида у тях, щом имам свободно време.

През следващите дни положението ми в гимназията се промени коренно. Класният ми наставник Иван Градинаров, преподавател по латински и руски език, бе възплъщение на спокойствие и доброта. Той ме упрекна, защо не съм му казал, че съм бил без всякакви средства и че работя за издръжката си; осведоми се кои учебници ми липсват и ми ги връчи, всичките нови. Другите преподаватели ме запитваха, също тъй всеки по своему, по нещо. След няколко деня получих формален отпуск по болест от три седмици. Може би да съм бил уморен, изтощен, но болен не се чуствувах и ми бе неприятно да ме считат за такъв. Във всеки случай трябваше да приема наложения ми отпуск. След изтичането му бях изпитан върху минатия в мое отсъствие материал. Непосредствено след това ми се даде една сума от четиристотин лева помощ от фонда при гимназията.

Съчувствието, с което учителите се отнасяха към мене, се схвана от другарите ми съкласници като снизхождение, незаслужено и неоправдано с нищо. Отношенията ми с тях, които и без това бяха още студени и чужди, станаха дори враждебни. Стоенето ми три години извън училище, работата в книжарницата, която изискваше вежливи и сдържани обноски към хората, бяха оставили отпечатак върху характера ми и въобще върху начина на общуването ми с всички хора, включително и с другарите в гимназията. Преди да ми се даде време да се сживея наново с ученическата среда, аз я почувствувах сурова и жестока. И това остана до края на моето следване в гимназията.

Работата при Вазов продължих. Учителите ми, за да ме улеснят материално, ме препоръчваха на ученици с по-слаба подготовка като репетитор, така че средствата станаха предостатъчни, но учението ми се превърна в мъчение, без радост, без дружба в училището. Затворих се в себе си. Вазов след посещението си в гимназията започна да се интересува още повече за мен и за моя живот изобщо. Разказите ми из ученическата среда, когато бяха весели, го увличаха и разведряваха. Той бе запомнил някои от моите другари-смешници по име и често пъти питаше за тях, кой какво прави и не се ли е проявил с нещо ново. Един от тях (Стоян Миленков) бе написал ода за бомбето и жакета на един от преподавателите ни, която му извънредно много хареса и във връзка с нея полюбопиствува да види и преподавателя, който бе голям любител на кебапчета и нервозни кюфтета и редовен посетител на една малка кръчма в едно затулено пазарище на тогавашна София. Вазов бе отишъл в кръчмата да го види и се убедил, че ученикът бил нарисувал много сполучлив портрет на учителя си с „тънък, незлоблив хумор".

Не винаги успявах да скрия потиснатото си настроение от гимназията. Оплаках му се, че грижите му за мене са създали отрадни отношения с учителите ми за сметка на другарството с учениците. Ще се чувствувам щастлив, когато я завърша. Това го видимо натъжи и отнесе мислите му в друга посока. Подпря глава на юмрука на дясната си ръка, а лявата, свита също на юмрук, се бе вдълбала в хълбока му. Замълча необичайно дълго, а после каза:

— Не си само ти така. Животът у нас е още първобитен. Всяко издигане, дори да няма нищо общо с борбата за съществуване, среща най-долна съпротива от страна на досегашните спътници. Завист ръ-

ководи нашето общество. Това е в политиката, това е в науката, това е в изкуството. Ние нямаме търпимост един към друг. Аз мислех, че поколението след нас ще бъде по-добро, но изглежда, че напластените у нас пороци през робството не се изкореняват с един замах. Работа трябва. Работа над себе си, работа за другите. Човек трябва да се научи да живее със себе си и да има идеали, а на враговете си да гледа от разстояние. Това разстояние аз постигам чрез музата си.

Подобни изказвания Вазов дълго време не повтори, но те се запечатаха в паметта ми вследствие на един послешен разбор и дълги разсъждения върху тях с един пламенен почитател на поета, далече по-възрастен от мене, който ме считаше щастлив, че мога да преписвам съчиненията на „най-големия български поет", че съм, тъй да се каже, в хода на тяхното изграждане, че мога да слушам неговия глас и че съм заслужил доверието му, да споделя с мене някои свои съкровени мисли. Неговата любознателност се отнасяше не само до творчеството, но и до личния живот на поета в най-големи подробности. Тя обаче не бе дребнава, защото бе пропита от някаква наивна искрена обич. Аз сигурно съм го разочаровал много пъти с моето равнодушие към такъв род човешки знания. А може би това се дължеше на съветите на майка ми: когато вляза в един дом, да не оглеждам навсякъде и да не любопитствувам да узная всичко; да пазя тайните на хората и да не злоупотребявам никога с тяхното доверие. Това бе за мене закон, втълпен ми чрез майчина нежност. Все пак Вазов ми налагаше със своята личност едно изострено внимание, свързано със страха да не изгубя неговото благоволение заедно с хляба си, а може би и нещо много по-ценно, което почна да се заражда, наблюдавайки човека Вазов. Той ставаше от ден на ден все по-общителен и разговорлив с мене. Неща наглед най-дребни му даваха повод да започне разговор, изпълнен с най-сериозни разсъждения.

Веднаж при преписване на един ръкопис не можах да прочета някаква дума. По смисъла на целия израз допуснах, че съм я налучкал. Оказа се, че не е същата, която бе употребил авторът, но той я намери по-подходяща и по-хубава. Запита ме, така ли приказваме в Брезник? Освен поставената от мене дума казах му още няколко сродни и близки по смисъл. След това случваше се много често при някои изрази, употребени от него, да ме пита, как в нашия говор се изразяваме в подобни случаи. Езиковата ми култура, донесена от къщи, не се изгуби поради работата при Вазов, а, напротив, нарасна и доби своята цена. Едно друго благоприятно обстоятелство дойде да подкрепи това.

В гимназията попаднах като ученик по български и старобългарски език при станалия по-късно известен наш учен-езиковед д-р Стефан Младенов. Неговият начин на преподаване ми правеше излаганата от него материя една от най-увлекателните. Ведно с историята, която ни рисуваше минали събития, езикознанието възкръсваше пред мене отминали народи с техния говор, с техните изразни форми, с тяхната душа. Културата на човечеството ми се представи не на скокове, с безследно изчезнали епохи, но като една цялостна, непрекъсната духовна постройка, в чийто процес на изграждане ние, отделните хора, сме само нищожна песъчинка. В съвременния език аз виждах предците си не само от преди стотици, но и от преди хиляди години, живи и мислещи. И в стремежа си да

разбера тяхната мисъл аз овладявах моята собствена мисъл, като търсех да ѝ дам подходящ и точен израз. Тук се допълниха Вазов и Младенов и в лицето на Вазова аз намерих в младините си майстора на българското слово. При разбор на някой израз от брезнишкия говор, особено когато за почти една и съща представа се намираха няколко израза, Вазов се впускаше да разсъждава върху различните оттенъци, отразени във всеки отделен израз.

— Има думи, които минават за синоними в литературния ни език — казваше той, — а във вашия говор са обособени образи, които рязко се различават един от друг и хората никога не ги смесват. Един вашенец ще знае да изрази най-точно известен недостатък на човека при изговор на думите. За това той притежава шест различни думи — една за недостатъка при произношение на буква *р*, друга за буква *ш*, трета за буква *т*, четвърта за буква *ц* и пета — за буква *м*, докато в литературния ни език имаме признати само две и си служим с тях безразборно. И то не само във вестникарския език, но и в книжовния.

Какво богатство пък разкриват изразите за начина, по който тече водата, като се почне от капката, дори от нейното образуване, и се стигне до най-силната струя. И всеки израз отразява не само силата на течението и количеството на водата, но и звукът, който им съответствува. Музикалността, която ние едвам постигаме посредством цели изречения, е предадена само с една дума. В глаголните форми има също неподозирано богатство.

Ето в какво се състои работата на поета — да не остави да загинат тези образи и да ги придвижва напред с развитието на езика.

Някои думи му правеха силно впечатление и той смяташе, че те трябва да влязат в литературния ни език веднага. Когато научи от мене, че нашите стари хора в Брезник от преди Освобождението, служейки си с тънки съчки от бор (борина) за осветление, са ги наричали „пламки", а впоследствие нарекли и кибрита „пламки" (сега думата е изчезнала вече), той се провикна:

— Ето една красива дума! Ако Богоров я бе чул, нямаше да измисля „драсни-пални-клечица". В желанието си да сложим по-рязка граница между нашия и сръбския език, пренебрегнахме нашите западни говори и сами доведохме сръбските езиковеди, не езиковеди, а езикоеди, чак до Искър — завърши Вазов.

В разговор с по-големия ми брат, който бе вече завършил университета, Вазов му бе поръчал, ако има някога време, да събере характерното от брезнишкия говор. Във връзка с този съвет моят брат остави една голяма сбирка от думи, записани от него през годината, когато той бе учител в Брезник.

* * *

Един ден, представяйки ме на майка си, каза: „Брат на Славе, само че по-мълчалив и тъжен." Кучето му, което заемаше значителен дял от неговото внимание и грижи, се завъртя по изключение около мене. То с мене никога не се опита да се сближи, както и аз с него. Наблюдаваше ме като чужд и се прозяваше отегчено. Аз се обърнах настрана.

— Не обичаш ли кучетата? — запита Вазов.

— Не зная. Не съм имал време да мисля за това.

— Имате ли в Брезник куче?

— Имахме едно. То беше рядко куче. Гирс.

— Как? Гирс?

— Да.

— Хе, политиката и кучетата не остави на мира.[1] Кой го е нарекъл така? — огорчение се четеше в гласа му.

— Не зная. Зная само, че бе останало при нас от сръбско-българската война от 1885 г. Наш отред, идещ от Самоков, нападнал Тимошката дивизия при Брезник. Завързало се сражение, в което нашият отред дал 48 души жертва. С един от убитите било това куче. То няколко дни се е въртяло около мястото, където били погребани. Един ранен от отреда съобщил, че кучето се казва Гирс и само след като го повикали по името му, то склонило да бъде отведено у дома.

Увлечен от спомена за нашия полусанбернарски Гирс, аз продължих да разправям.

— Него съм обичал и то ме обичаше. В услугите си не правеше разлика между свои и чужди. То бе спасило едно дете, влачено от мътните води на реката, придошла нечакано при пороен дъжд. Обикновено при такива прииждания на реката Гирс беше пръв на поста си и винаги изтръгваше из водите някоя повлечена гъска, овца, прасе или друго нещо. Аз се привързах към него най-много на един Бъдни вечер. През деня, изглежда, бях се проявил доста по боримечковски и вечерта въпреки тържествеността и християнското изискване за мир и всеопрощение баща ми постанови безапелационно да изляза в антрето при Гирс. Мислех, че след някоя и друга минута ще ме повикат. Минутите обаче се наредиха в час и аз все още бях при Гирс. Разплаках се. Той се обърна, лизна ме веднаж-дваж по ръцете, завря си главата до бузата ми и почна да скимти. Аз продължавах да плача, а той избухна в небивал лай. Отвориха му вратата и го повикаха вътре. Той влезе, обърна се ту към баща ми, ту към мене и продължи да лае. Баща ми му подхвърли някаква мръвка, той не я прие. Изгониха го. Той залая по-силно. Отвориха му пак. Той ме хвана със зъби за палтото и ме повлече към стаята при другите. Не ме остави, докато не ме въведе. Чак когато бях вътре до вратата, той легна до мене и се успокои. Баща ми разбра и рече: „Бе, кучето излезна по-добър християнин."

Едва завърших, майката на Вазов се засмя и рече към сина си: „Изглежда, не е мълчалив, както го мислиш."

— Какво стана с кучето ви? — полюбопитствува Вазов.

— То умря, отровиха го.

— Как го отровиха?

— При едни общински избори — продължих аз, — които станаха при особено разпалени страсти, дотогавашните властници изгубиха. Минавали кметът и агентът на общината край дюкяна на баща ми. Там бил вуйчо

[1] Гирс — руски дипломат и държавник (1820—1895). През 1879 г. държавен секретар в Министерството на външните работи в Петербург. От 1882 г. министър на външните работи.

ми — разпален „каравелист“. Той заудрял по една тенекия в знак, че изгубилите общинари ще си отидат позорно. Минаващите разбрали това. Надвечер, същия ден, агентът подхвърлил отрова на кучето. То страда доста. Положиха грижи да го спасят, но безуспешно. От цялата чаршия търговците без разлика на партия порицаха това нечовешко отмъщение върху едно остаряло, заслужило куче. Гирс остана дълго време да се помни в Брезник.

— Отвратителна партизанщина... свършила доброто куче — раздруса глава Вазов и погледна майка си. Взе кучето си на колене и почна да го гали, сякаш искаше да му каже, че него няма да постигне такава участ.

Аз имах вече втори приятел в дома на Вазов. Майката често, когато трябваше да се кача горе при сина й, ще ме остави при себе си за няколко минути да се „поразговори“. А когато го нямаше в къщи и трябваше да го чакам, приемаше ме като свой гост. Моето присъствие видимо я изтръгваше из сънливостта на нейната възраст и тя почваше с охота да разправя за своите „бели кахъри“. По това време тя бе навършила своите 75 години.

Баба Събка, както я наричаха младите, въпреки своята възраст имаше свежо, хубаво лице. Широтата на бузите й подсиляше убеждението, че тя е добре гледана майка. Дали поради отслабналото й зрение, или поради някаква любознателност, изразена чрез очите, когато говореше, тя гледаше събеседника си съсредоточено и с отворени очи. Устата й бяха готови да се разлеят в тиха усмивка. Малка брадичка поддържаше две добре очертани резки около устата. Всичко това, поставено в рамката на черна забрадка, стегната плътно върху челото и не далеко от веждите й, даваше вид на римска матрона, готова да заповядва, въпреки мекотата в чертите й. Ръстът й повече от среден допълняше портрета на една заповедническа, волева натура.

Изгледът й обаче не можеше да скрие нейната слаба подвижност. Тя не се чувствуваше добре, особено в краката, и затова шътането в къщи не бе нейна работа. Деня си прекарваше на миндерчето в трапезарията, която служеше по-скоро за всекидневна. Когато напускаше миндерчето, за да промени удобството му с друго, сядаше на ниско столче с ръце в скута: високите столове я уморяваха.

Градският живот се виждаше скучен на нейната възраст. В младините си била живяла между много хора, пък и къщите с дворищата били другояче. На всички страни комшулучета, т. е. малки вратички закъм съседните дворове, където човек можел да хлътне по всяко време към съседите, било за да си разменят някоя дума, било за да поискат и си услужат с някоя домакинска вещ. А „тука всеки се оградил и не иска и да познава съседите си. Ако трябва да отидеш при някого, трябва да мислиш, дали е сгодно време и дали няма да те одумат после“. Често пъти ще кажеше с едва доловима въздишка: „Къща е весела с много хора, с деца... Другите ми синове си имат деца.“ И като че ли за да пресече хода на мислите си, ще добави: „Тука при Ованчо ми е много хубаво. Един внук имам, твой връстник, кръстен е на дядо си, като дойде, толкова е палав и немирен, че си река: ух, какво би било, ако беше тука постоянно. Другите внуци са по-кротки.“

Някакъв бърз обрат в мисълта я завеждаше пак при нейния син писател :

— Ованчо, като седне до мене, струва ми се, че е също дете. Дойде, седне и почне да ми прочита нещо за онова време, как ние сме живели, пък ме пита: „Така ли беше, майко? — Как да не е така? И разговорите ни описал, и работата ни описал, всеки със своя навик.“ След кратко мълчание тя ще добави: „Той няма време много да седи при мене. Пише по цял ден, пък и нощя. Докато можех да ходя, ще влезна при него да го понавидя, сега не мога, не мога да се качвам по стълбите. Пък си мисля, дали няма да настине. Казвам му да се облича, дала съм му и шал да се наметне, ала той се унесе в работа и забрави да го вземе, пък и да го вземе, зная ли го, шалът му падне от раменете и така си виси на стола. Добре че го понавестява неговата приятелка. Ти я знаеш. И той без нея не може. Понякога му кажа: „Ованчо, тази жена ти е магията“, а той ще се засмее, пък ми отговаря: „Щом е жена, ще е магия.“ Тук разказът й оставаше някак недовършен, позамисли се и продължи: „Когато той е недобре, нощя сън ме не хваща. Пък кажа, та запалят кандилцето и гледам пламъчето ту се дигне, ту се снижи и понякога почне да пращи, а-а-а да угасне. Така е и с човека. И добрува, и се мъчи, докато го духне нещо и го угаси. Човек какво ли няма да преживее. И аз... видяла съм и хубаво, и лошо.“ И сякаш да подчертае, че сега й е добре, тя ще каже: „Я ми подай кафето и кафеничето да направя кафенце. Докторите ми забраняват да пия кафе, но нали съм свикнала.... Смесвам го с леблебия.“

Когато печката гореше, подавах й едно бакърено кафениче, ако ли не, вземах едно друго, което се употребяваше, като се палеше със спирт за горене. То се състоеше от две части — от самото кафениче с хубава дървена дръжка, което имаше формата на пресечен конус с широката основа отгоре. Тази част се слагаше в другата, която беше нещо като малко кръгло блюдо по размер на кафеничето. Около това блюдце имаше един улей, в който се наливаше спиртът и се запалваше. Синият пламък облизваше цялото кафениче и в няколко минути кафето бе готово. Веднаж кафето изври и целият каймак се изля отвън. „Е, каква стана тя . . . Булка без накит“ — и се затюхка, като че ли наистина се бе провалила някаква сватба.

Ако не влезеше някой, който да й смути разказа, тя можеше да продължава необикновено дълго. Пред другите тя млъкваше и щом влезлият си излезеше, тя пак ще продължи: „Пред тебе мога да си кажа мъката. Откогато ти плака за майка си, ти си като наше дете.“ Случката, която я бе трогнала, не бе никак особена. От Брезник ми бяха изпратили рецепта, за да взема лекарство за майка си, която бе болна. Занесох бързо рецептата в аптеката наблизо до Вазови и отивайки нататък, съгледах, че се продават хубави портокали. Реших да купя няколко портокала и да ги изпратя заедно с лекарството. Парите обаче не ми стигаха и аз изтичах до къщи на Вазови, за да поискам един лев. За един лев тогава човек можеше да купи 6-7 най-хубави големи портокала. Дадоха ми пари и ми казаха да се върна след това, за да взема ръкопис.

През това време пътникът, който щеше да занесе лекарството, си бе заминал. Аз се върнах у Вазови с целия пакет и седнах мълчалив да

чакам. На въпроса, отправен от майката на Вазов към мене:—Изпрати ли лекарството? — аз заплаках. Тя продължи: „Какво ти пишат от дома? Майка ти много ли е болна?“ Аз почнах да диря отговор на това и съзнанието ми потъна в черни мисли. Чувствувах се виновен за нещо много страшно. Мъчех се да задържа сълзите си, те бяха замрежили очите ми. Когато се обърнах към единия ъгъл на стаята, до очите ми стигнаха дълги светли ивици, люлеещи се ведно с клепачите ми. Отворих очи по-широко. Кандилцето осветяваше едно малко разпятие. В моята мъка тази светлина ми се видя едничка обнадеждваща. Забравих, че има при мене други хора. Аз съм се приближил до иконата, както по-късно ми го разправяха, дигнал съм ръцете си, сключени една в друга, и съм се замолил с такъв умилен глас, че и майката на Вазов заплакала с мене. Вазов влязал с ръкописа, видял мене и майка си със сълзи на очи и не можал да проумее какво се е случило. Баба Събка му обяснила всичко.

Той дойде до мене, погали ме по косата, помисли малко и рече: „Майка ти може да не е толкова зле. Ела с мене.“ Качихме се в стаята му. Той ми продиктува да напиша телеграма до дома. Съобщих, че съм закъснял с лекарството, че ще го пратя по пощата или с друг пътник и питах, как е мама. Вазов ми даде пари и за платен отговор и ме изпрати в пощата. Получих успокоителен отговор, който трябваше да съобщя веднага и на Вазови. Майка ми отсега нататък стана предмет на по-чести разговори.

В моята ученическа стая освен леглото, маса, стол имаше и един бюфет. Върху него бях сложил портрета на майка си. Вазов, когато влезеше, ще се спре пред него и ще поклати глава в размишление. Веднаж той взе портрета в ръка, но снимката се отдели от рамката, в която бе поставена, и падна заедно с едно листче, което бе скътано там. Вазов го взе и се наведе да го чете. Аз посегнах да го взема от ръцете му. Той протегна ръка да мълча и прочете може би два и три пъти написаното.

— Откъде си го преписал? — запита той.

— Не съм го преписал.

— Ти сам си го написал? . . . Това да ти е и в сърцето написано.

Когато отидох следния път у Вазови, чух от баба Събка, че синът й разказал за онова, което той прочел на листчето.

Майката на Вазов ставаше все по-мъчноподвижна и уединена. Синът, за да я поразвлече, й устройваше по някоя разходка с файтон към Владая, към Искъра — Панчарево—или другаде. Изглежда, че Вазови имаха по-трайно установени връзки с един файтонджия, който винаги при такива случаи заставаше пред вратата със своя широк, удобен и хубав файтон, с впрегнати в него два едри красиви коня. Файтонджията, ако се не лъжа, беше унгарец. Едър, вежлив мъж, но и той прехвърлил вече бодростта на своя живот.

Когато веднаж поради бавното приготвяне на пътниците чакането се продължило доста, файтонджията се пошегувал и казал на баба Вазовица, както той зовеше майката на поета (току-що показала се на вратата, придружена от една прислужница), че те — тя и той — не били вече за разходка, ами да си отивали през Шарения мост, т. е. към

гробищата. Това разгневило баба Вазовица и тя му викнала: „Марш бе, аз с тебе не искам да се возя. Ти ли ще нареждаш земните дни на хората. Бог знае кого кога да прибере.“ Върнала се в стаята си и започнала да си сваля връхната дреха. Вазов, готов също за път, виждайки това, пита учудено: „Защо?“ Майката разкрива своето огорчение пред сина си, а той се отправя към файтонджията и му казва ядосано: „Като не знаеш да си пазиш устата, махай се. Няма да вървим.“ Файтонджията отговорил без роптание: „А бе, господин Вазов, какво очаквате от един файтонджия? Ако аз знаех да говоря, както трябва, сега щях да съм с Барон Георги[1] в двореца или най-малко щях да печатам гербови марки,[2] както оня, дето се отрови“ — дръпнал юздите на конете и си отишъл.

Като останал сам, Вазов поразмислил върху отговора на файтонджията и вероятно го е намерил не само удовлетворителен, но и духовит. Сам успокоен, той успокоил и майка си, върнал й хубавото настроение и изпратил отново за файтонджията. Помирени и весели, тръгнали тримата на път със закъснение от около три часа.

Майката на Вазов намираше едно малко несъответствие между тези разходки и времето, през което те ставаха. Изглежда, че тя предпочиташе да се разходи с файтон в празник, когато навън има повече хора. Може би самотата в къщи я караше да желае да среща хората по-отблизо, да вижда кипежа на живота. Синът й отговарял: „В празник и слугините се возят, в делник господарите отиват на разходка.“ Това сигурно не е казано от съзнание за някакво обществено различие, колкото от желание на сина да подхрани самочувствието на майка си и да я предразположи към съзерцание на безмълвната картина на природата. За себе си той без съмнение предпочиташе делничната тишина в околностите на София пред празничните веселия на софиянци.

Както ми е разказвала майката на Вазов, синът й през тези разходки се отпускал най-много да й разправя за своите работи, които пишел, и да я пита, „така ли е било“. Може би това е ставало с оглед на онези неща, които се отнасят до нашия народен бит, както и до онези събития, на които майка му е била свидетелка или участница. А може би неговата мисъл е дирела скъп слушател, какъвто е била майка му, за да се излее спонтанно и да намери своето първо оформяне. Във всеки случай майка му имаше съзнанието, че и тя участвува в делото на своя син не само като майка, която му е дала плът, но че неговата душа се допълня от нейната. Въобще чувствуваше се гордостта на майката със своя син, а у сина — нежна признателност и благоговение пред майката.

Случката с файтонджията, изглежда, бе оставила незаличими следи в паметта на Вазов, и то не поради огорчението на майка му, но поради отговора, даден от файтонджията. Този отговор той подлагаше неведнаж на критичен разбор, особено когато се касаеше да вмъкне в своите работи някое действуващо лице от народа. Тогава файтонджията

[1] Смахната личност, която редовно на тържествени дни се разписваше в двореца.

[2] Намек за една фалшификация на гербови марки от страна на един висш чиновник, който непосредствено след разкриване на престъплението се самоотрови.

се изправяше пред него с целия си духовен ръст. В значително по-ясно очертание писателят виждаше образа на интелигента, който според него в своето разнообразие се срещал цялостен в книгите. Езикът и мислите му стоели там разкрити. Докато типът на човека от народа бил неуловим освен чрез остро наблюдение и дълбоко вникване в неговата психика.

И Вазов тълкуваше отговора на файтонджията така: „Ето, той се извинява пред тебе веднага с простотата си, с файтонджийската си самобитност, но същевременно той пази своето достойнство като човек и дори ти хвърля в очите своето презрение: „Вие, които мислите, че сте нещо, вие с изискания език и лицеприятие не представлявате особена ценност и пример за подражание, т. е. предпочитам да съм файтонджия, отколкото да съм Барон Георги в двореца или подправач на гербови марки.“ И това го казва по един начин колкото хрисим, толкова и хаплив.

В подобни обстойни разсъждения Вазов се впускаше обикновено когато бе обзет от творческа треска и вероятно чувствуваше нужда гласно да оформи мислите си. В обикновения разговор бе муден и кратък.

* * *

Наскоро настъпи лятната ваканция. Вазов преработваше в драма своя роман „Казаларската царица“. Имаше три действия готови за преписване. Вазов обаче не ми ги даде, като узна, че съм поканен от директора на гимназията да отида в Чамкория, сегашния Боровец, като домашен учител в едно семейство, което прекарвало лятото там в собствена вила. Вазов се зарадва много от този благоприятен случай за мене. Трябвало само да използувам времето най-целесъобразно. Покрай моето занимание с ученика да съм си починел хубаво, а най-много да съм правел излети в планината, за да опозная хубостите ѝ. Програмата, както ми я чертаеше Вазов, не се осъществи.

Работата ми с ученика бе приятна и заемаше много малко време, а остатъка от него аз не знаех как да използувам. Реших, че ще мога при дадената домашна обстановка да препиша много лесно ръкописа на Вазова. Но как да го получа? За моя радост едно семейство от летовниците заминаваше за София за два деня със собствена кола и по препоръка на новите ми домакини взе и мене със себе си. Домакините знаеха за какво отивам в София и те го бяха казали. Чувствувах, че името на Вазов, свързано с мене, предизвикваше любопитство и по-внимателно държание към мене. Споделих това си впечатление с Вазова, когато се явих при него за ръкописа. Стана му много драго. За ръкописа се доста двоуми и най-после отстъпи на моите настоявания, като ми каза:

— Сега ще ми е по-леко на душата, като зная, че ще го преписваш за удоволствие и забава.

Ваканцията мина. Върнах се и занесох на Вазова приготвения от мене ръкопис, който му направи впечатление с равния почерк. „Ето какво значи почивка и укрепнала ръка, пък и лицето ти е станало румено“ — каза той, обръщайки листата на ръкописа. Споменах, че наред с ръкописа съм прочел и романа за втори път.

— Тогава ще ми разкажеш някога впечатлението си от романа и от драмата. Къде как ти се представят действуващите лица? На места ми се искаше да направя отклонения от романа, но съм се вживял със създадените образи. А сега разкажи нещо за Чамкория. Опозна ли Рила? — продължи той. Очите му се оживиха. — Стара планина е свързана с нашите теглила. Рила е велика.

Казах му за някои излети в планината. Разказах нещо за езерата.

— Нали са чудни! — възкликна той и устреми поглед през прозореца към небесните висини, където синевата и керван рошави следобедни облаци поглъщаха окото.

— А намери ли си приятели? — запита той отново.

— С дружбата съм зле. Не съм за там.

— Семейството (искаше да каже за семейството, при което бях като домашен учител през лятото) е много просветено. Там се пази още народният дух. Нали са потомци на Христаки Павлович?

— Аз не говоря за тях. Аз имам пред вид другите, моите връстници. Различни наклонности имаме. Четивото им не разбирам. Възхищават се от „Хорото на живота“ на Шницлер; философствуват върху „De Profundis“,[1] Санин[2] им се вижда герой. Мечтаят за „свръхчовека“ . . .

— Най-първо да се научим да бъдем човеци, пък тогава — свръхчовеци — завърши Вазов с горчиво изражение на лицето. Помълча малко и добави: — Кои от нашите дипломати бяха там?

— Аз не ги познавам.

— Щом не ги познаваш, не значи, че не трябва и да ги знаеш. Нали беше в дипломатски дом?

— Е да, зная някои — и му ги изредих по имена. — Там бяха и министрите, и царицата — допълних казаното.

Вазов стана да се разхожда из стаята. Някаква сянка мина по лицето му. Очевидно мислите му взеха друга посока. Стори ми се, че с моите необмислени приказки го доведох до мрачни мисли.

* * *

Случи се да ме оставят гост на трапезата. Седях срещу него и повече от стеснение, отколкото от любознателност следях движенията му. Навеждаше се над масата, като се придвижваше напред чак от кръста. Ръцете си движеше, а раменете му оставаха неподвижни, както когато пише. Хляба си режеше като нафора, не го чупеше. Късчетата от пържолата отрязваше с върха на ножа, като правеше завивка подобно на обущар, който крои. Тези движения започнах да си възпроизвеждам мислено и може би мисълта бе пролазила видимо на лицето ми.

— Ти не яж из моята чиния. Не забравяй твоята — присви Вазов весело очите. — Какво мислиш? Кажи.

Аз се обърках и мълчах.

— Казвай! Казвай!

— Досетих се за някои истории, разправяни от нашите дипломати в Чамкория, започнах аз. — Като се отивало на прием при Франц-

[1] Творба от Пшибишевски.
[2] Роман от Арцибашев под същото заглавие.

Йосиф, поканените обикновено си похапвали преди това, че от внимание към императорската особа оставали недояли.

— При кайзера трябва да е още по-лошо и гладни да си отиват. А ти смятай, че си при Странджата — добави Вазов, смеейки се.

Всички се разсмяха. Неговият брат офицер[1] мина на същата тема и заразказва за свои посещения в Париж, откъдето наскоро бил се върнал.

* * *

С течение на времето моите задачи в гимназията ставаха по-сложни. Времето ми се заемаше все повече и повече от учебна работа и от нови грижи. Преписването продължаваше някак си колкото за да се поддържа връзката помежду ни.

Един следобед, докато го чаках в работната му стая, седнах да си напиша домашната работа по литература и както съм писал, заспал съм над тетрадката. Неговите стъпки ме събудиха и аз подскочих като опарен. И както събирах нещата си от масата, обърнах мастилото и то се изля. Аз се смутих още повече. Главата ми пламна и трябва да съм го погледнал така виновно, че той веднага промени тона и започна да ме успокоява: „Нищо, няма нищо лошо в това." И понеже аз все още продължавах да съм смутен и с небивала несръчност да слагам безразборно в джобовете си писалка, мастило, тетрадка и пр., той добави шеговито, отивайки към библиотечния шкаф: „Това е нещо обикновено, то се случва често и с писателите. Ела да видиш." След като порови малко в шкафа, извади една малка книга, прелисти я напред, назад и каза: „Слушай сега." Той прочете един откъслек на руски и го преведе. Там се говореше как един млад писател заспал над ръкописа си.

— Разбираш ли вече добре руски, да ти дам да я прочетеш. Хубава легенда от Оскар Уайлд. . . „Щастливият принц" — подаде ми книжката и добави: — А ти какво пишеш?

— Домашна работа, характеристика на Хамлет.

— А, интересно. Я ми прочети какво си написал.

Седнахме. Започнах да чета като на изпит. Когато забързвах, той ми напомняше да чета по-бавно и да съгласувам изговора с мисълта и чувството, свързано с нея. След четенето ми каза, че така, както съм охарактеризирал Хамлет, той приличал повече на Обломов, а те са два различни типа. Вазов се впусна в разсъждения, поправяйки ме там, където неправилно съм схванал характера на Хамлет. Въз основа на неговите пояснения аз обрисувах героя като дълбокомислеща, чувствителна и правдива личност, но лишена от воля и устойчивост да проведе едно взето решение. Човек, чиито дарби и сила се изчерпават само в разсъждения и не могат да бъдат въплътени в дело, освен когато действува под натиска на някое външно събитие.

На въпроса в домашната работа — с кои думи е изразен върховният трагичен момент на Хамлет — бях отговорил с израза: „Страшно. Страх ме е за човека."

— Ами думите „Да бъда или да не бъда" не изразяват ли тъкмо най-потресающето за Хамлет? — и Вазов започна с една живост в гласа,

[1] Владимир Вазов.

непозната ми дотогава: „Това е пролог на едно потиснато ридание, на една изтерзана душа, а можеше да бъде и епилог. Тогава щеше да звучи другояче.“ Вазов притвори очи, вдигна глава, като че ли се молеше и бавно, с ритъм почти издекламира целия монолог. Той изглежда забрави, че има пред себе си един недорасъл младеж. За пръв път го слушах да приказва така дълго и съсредоточено, сякаш четеше свой ръкопис, за да повери неговата издържаност. И пак продължи да ми обяснява, че върховният трагичен момент за човека не може да бъде друг освен този, който граничи със „самоунищожение“. Без да му мисля много, аз казах, че у нас хората не се самоубиват поради вътрешни противоречия, а по-скоро поради това че са сломени от някаква външна причина, била тя такава, която идва от страна на отделен човек или от самото общество.

— Но нима има по-страшна борба от тази със самия себе, когато трябва да се избере от два пътя един, а и единият, и другият водят към неизкупима жертва?

— Може би такава борба да е най-страшна, но у нас рядко има хора, които да я изживяват.

— Ами каква е борбата на нашите хора? Човек живее в непрекъсната дилема.

— Отмъщението — отговорих аз късо.

Вазов се наведе малко към мене, сви ръце при лактите, сложи ги на коленете си и ме загледа в очакване. Искаше да ми каже: продължавай.

— Най-драматичното у нашия човек израства, когато той отмъщава. И селянинът, и простият, и интелигентният там са най-яростни и готови на самоунищожение. Погледнете нашия шоп, когато отправи кръвясъл поглед, вдигне юмрук и викне с пяна на устата: Я я че съм, я ти че си (или аз ще съм, или ти ще си).

Вазов изпъшка при последните ми думи, позамисли се и след малко добави:

— Да е така с всички не вярвам, но и така да е, това не докосва основното, че дълбоките характери изживяват и дълбоки сътресения. Историята, теглилата на един народ се отразяват и върху характера на отделната личност. Ние през векове се борим за нашето лично и народностно съществуване и иждивяваме нашите сили в борба с другите и малко остава за задълбочени вътрешни конфликти.

По лицето на Вазов се очертаха слаби движения, като че се разговаряше с някого. Вероятно в неговото съзнание бяха нахълтали още много образи, за които той не промълви нито дума. Каза ми само, че днес не щял да ми даде нищо за преписване, понеже не бил подредил ръкописа. Видимо той искаше да остане сам със своите видения, събудени от Хамлета.

Този наш разговор положи някак си основата за една духовна близост. Той стана изходната точка за разменяне на мисли при всички следващи мои посещения, било във връзка с преписването, или по друг повод. Вазов стана с мене по-словоохотлив по въпроси, които не се отнасяха до работата, която вършех при него. Аз вече навлизах в неговата душа и това ме караше да запомням думите му и да диря по-дълбоко смисъла им. По-късно въз основа на всичко чуто от неговите уста аз

можех да си дам една по-пълна преценка за неговия душевен мир, за неговия характер и творчество. Това обаче не бе плод на юношеските ми години и затова то не принадлежи към тези страници. От този ден в неговите обноски към мене влезе и един постоянен, мил, шеговит тон. Когато го сварех в работната му стая, ведно с поздрава ще вдигне юмрук, ще се засмее и ще каже живо: „Я я че съм, я ти че си."

* * *

Една ученическа разпра в класа ни в час по литература стана наскоро предмет на разговор и доведе до твърде обстойни изказвания от страна на Вазов по най-различни въпроси, включвайки и своята писателска дейност по това време. За разлика от друг път сега той сам движеше въпросите към свои лични изживявания и бързаше да се изкаже. Дали моят разказ го доведе да разкрие мислите си, или сам по други пътища бе стигнал до това, не зная, но още щом влязох при него и му предадох завършената от мене работа, той я сложи настрана и каза:

— Седни и ми разправи нещо.

— Какво да ви разправя? Само ученически бели и даскалски неволи.

— Пак ли направихте на някого от учителите горчив хляба?

— Не. Но ние, учениците, се изпокарахме.

И аз разказах какво се бе случило в класа. Правихме класна работа по литература и ни върнаха тетрадките. Между съкласниците си аз имах един другар, комуто срещу скромно възнаграждение помагах да си научава уроците. Той не бе неспособен, но нямаше вяра в себе си и се смущаваше лесно. Ако не му се помогнеше, за да размисли спокойно, той не можеше да каже нищо от това, което знаеше. В противовес на това той имаше отлична памет и можеше да заучи наизуст необикновено много. Вероятността да се смути при класната работа и да не може да овладее мисълта си, за да извади от заучения материал това, което му е необходимо, бе голяма. Затова решихме аз да развия няколко теми, от които по нашите предвиждания една ще се падне и той да ги заучи на памет. Така и стана. Класната работа мина благополучно. Но изненадата дойде от друга страна. Преподавателят ни донесе тетрадките (прегледани) и ги раздаде, за да почне след това разбор на написаните от нас работи. Когато прелистих тетрадката си, виждам на една страница по цялата дължина край ръба една вертикална червена черта и успоредно на нея името на моя другар. Това бе знак, че мислите или изразите, изложени на тази страница, се намират и в тетрадката на моя другар, където сигурно една също такава черта и до нея моето име сочат непозволен начин да се пишат класни работи. Погледнах към другаря си. Той седи надясно от мене в другата редица чинове, четири чина по-напред. Към мене той не се и обърна, но го виждам как цял се черви откъм врата и си пребърсва потта от челото.

Разборът на слабите работи мина вкупом и много набързо. При похубаво написаните работи се изтъкваха по отделно на всяка една достойнства и недостатъци, като се завързваха спорове, било с преподавателя, било между учениците. Колкото се отиваше към по-хубавите работи, толкова повече преподавателят ни се сблъскваше с по-големи честолюбци,

които отстояваха упорито своите схващания. Преподавателят ни Велико Йорданов обаче ръководеше разискванията с особена изисканост и подчертана вежливост към учениците, което даваше приятен отпечатък на цялата атмосфера в класа.

Аз чаках с нетърпение да дойде редът на моята работа и на другаря ми. Съобразявах какво бих могъл да кажа и макар че нямах никакъв установен отговор, бях сравнително спокоен. Тревогата ми идваше от страна на другаря ми, какво ли той ще каже, ако бъде запитан пръв. Нашите две тетрадки останаха последни. Преподавателят започна: „Ето две работи също тъй много хубави. Темата е схваната правилно в цялата й широта и е развита всестранно. Коя от двете е по-хубава или по-слаба не мога да кажа, защото колкото си приличат, толкова се и различават. Обаче има едно обстоятелство, което се хвърля в очи, това е, че и двамата са употребили на едно място дословно едни и същи изрази." Класът се раздвижи. Почна се шушукане. „Я прочети в твоята тетрадка отбелязаното",—обърна се преподавателят към моя другар. И той зачете с полуглас, бавно и несигурно един дълъг период. След като свърши, преподавателят се обърна към мене, да прочета и аз отбелязаното в моята тетрадка. И аз зачетох. Още на половината на периода групата от ученици, седящи зад мене, избухна в общ рев: „Преписвачи! Ху! Ху!" Към нея се присъединиха всички, на които работите бяха преценени като слаби. Най-яростно се провикваше един съкласник варненец, изключен от варненската гимназия за буйство, но инак много силен по успех, който си бе поставил задачата поне в това отношение да вземе първенството в класа. Сега му се представяше удобен случай да ме срине отведнаж. Моят другар възрази плахо: „Не съм преписвал, сам си работих класната." Аз мълчах. Учителят запита, кой от нас двамата къде е седял във време на класната работа. Ясно бе и за него, и за всекиго, че при това враждебно разположение на другарите преписване чрез подхвърлени листчета бе изключено.

Преподавателят възстанови тишината и настави: „За преписване аз отхвърлям всякакво подозрение, но вероятно са се ползували от един и същ източник." Едвам изказа това, класът ревна отново: „Зубрачи, кълвачи, накълвали го дума по дума, изгълтали и запетаите" и т. н. Порицанието, което ни правеше класът, чувствувах отправено главно към мене. Стори ми се, че то допадна и на преподавателя. Вероятно той си мислеше, че такава възпитателна мярка ще въздействува много по-силно, отколкото всяко наставление от негова страна. Това ми се видя обидно и аз почнах да викам и да искам да се изкажа. Преподавателят усмири класа, но не ме остави да говоря. Той се върна отново на разбора на нашите две работи и каза: „Мене ме интересува да зная, откъде са заимствувани тези мисли, защото и двамата са ги употребили в съвсем различно съчетание с други мисли. Единият им е дал едно тълкуване, другият друго."

Думите на преподавателя ме наведоха светкавично на една нова мисъл и нов начин на защита от моя страна. Аз се възползувах от възстановената тишина и поисках разрешение да говоря. Позволи ми се. Обръщайки се към преподавателя, аз се залових за неговите думи: „Вие намирате, че моят другар и аз сме употребили в класната си работа чужди готови изрази. Ако ме питате, откъде съм ги заимствувал, мога

да ви уверя най-чистосърдечно, че сега не зная и едва ли ще си припомня някога. Но ако река да си проверя моите досегашни знания, ще трябва да призная, че те са все заучени било по смисъл, било по израз. Там където ми хареса хубава реч, старая се да я усвоя така, както е, вместо да я изопачавам нескопосано. И не вярвам никой от нас да е толкова оригинален, че да е измислил нови думи и изрази за всичко, което говори. И това не важи само за ученици като нас, но и за хора на художественото перо. Тези дни четох една малка книжка. На едно място там се говори какво нещо е писателят, че той не представлява нищо самостойно, абсолютно оригинално, а само една сложна съвкупност от мислите на всички писатели преди него, доколкото той притежава дарбата да ги възприеме и възпроизведе. . .“ И аз заредих с патос целия цитат. Вазов ме слушаше с цялото си внимание: очите му излъчваха топлота и съчувствие.

— Какъв беше този цитат? Кажи го.

Предадох дума по дума това, което бях казал пред класа. Вазов следеше всяка дума. Аз замлъкнах, за да си поема дъх. Вазов подкани: „И после?“

От този въпрос ми се стори, че Вазов губи търпение и иска да свърша по-скоро. И аз завърших разказа си с няколко думи. Вазов не остана доволен и поиска да му разкажа в подробности всичко и да му предам точно думите на преподавателя, които той ми е дал като отговор.

Аз продължих: учителят ме изслуша внимателно. Учениците мълчаха. Никой нищо не възразяваше. В класа имаше няколко души с приятелско разположение към мене, тъй като моите тетрадки с домашните работи често минаваха от ръка на ръка между тях и им служеха като помагало за техните работи. Те се обръщаха тържествуващи и предизвикателно към варненеца. Клонеше към нова буря, сега в обратна посока.

Преподавателят я предотврати, довършвайки разбора.

„Всичко се състои в това мисълта да бъде цялостна и издържана — каза той. Това, което вземем от другите, да бъде така преработено от нас, че да стане наше и там, където си служим с него, да не изглежда като кръпка. Следния час ще ви прочета работите и на двамата, за да видите кой как е използувал тази чужда мисъл. И аз се съмнявах кому да дам предимство, но след тази защита, която направи вашият другар посредством приведения цитат, той заслужава „отличен“ не само за класната си работа, но и за умелото използуване на зрели мисли, почерпани от другиго.“

— Я повтори още веднаж това за писателя — каза Вазов, след като аз млъкнах. — Кой ти е дал тази книжка? — добави след това.

— Брат ми.

Почнахме да преглеждаме ръкописа. Нейде по средата на работата той се досети отново за класа и запита:

— А твоят другар какво правеше по това време? Той как се защити?

— За него не остана време да каже и дума. Удари звънецът. Когато излязохме от клас, той не знаеше как да благодари на провидението, че всичко така благополучно се наредило.

— Как се казва той?

— Не ми се иска да му кажа името.

— Защо? — остана Вазов да ме гледа учудено.

— Когато се уговорихме да му бъда репетитор, той ми постави и условието никому да не казвам, че той е мой ученик. Аз приех.

— А, така ли била работата! — засмя се Вазов. — Ами аз не съм ваш съученик, та да издам тайната.

— Все пак дал съм дума — отговорих аз.

— Кой те е научил да пазиш така тайните?

— Вероятно от майка си съм научил.

— А, тука си цял „бащичко".

Аз се замислих и не отговорих нищо. Вазов продължи:

— Всичко хубаво, което сме научили като деца, ние приписваме само на майките си. А те, когато са ни учили, за да станем истински мъже, кого са имали пред очи? Пак нашите бащи. За тях бащите ни са били съвършеният образец. Тяхната обич е била чиста и нейният олтар е била домашната стряха. Бащите ни бяха строги, майките безропотни, но това не значи, че те не милееха едни за други. Пък и жените от онова време не обичаха мъж, който не бе истински властелин и вкъщи, и навън. А ние, синовете, когато почнем да възмъжаваме, с кого се гордеем пред чуждите? С бащите си и с това, каквото са те. Пък като узреем, виждаме, че сме разрязана ябълка с тях. Круша под круша пада. Как казва баща ти?

— Какъвто бащата, такова и детето — отговорих аз.

— Не прекройвай — извика Вазов — навсякъде новаторство!

— От òтца и дѐца — поправих се аз.

— Ха така, хем смислено, хем звучи — завърши Вазов весело.

Слушах Вазова и недоумявах за мене ли приказва, за себе си ли. Аз съвсем нямах чувство да съм с него „НИЕ".

— Пък и учителите ви сега са други — впусна се Вазов отново в разсъждения. — Сега са подготвени, знаят много неща и могат да дадат много. Нашите учители бяха нещо между занаятчия и учител. Повечето от тях пазеха строго йерархията на еснафа: майстор — калфа — чирак. Достойнството на майстора се мереше с разстоянието между него и подведомствените. Имаше и добри, надъхани с новите веения, но те бяха малко, брояха се на пръсти и до тях не стигаха всички, които желаеха да учат... Колко скоро всичко се промени у нас!

Вазов се отпусна на стола като в дрямка. Аз размислях върху думите му. В мене бе залегнало вече убеждението, че той се разговаря върху чужди семейни отношения дотолкова, доколкото те могат да имат прилика с негови и да ги съпоставя със свои собствени изживявания в домашния си кръг, макар и под формата на най-отвлечени разсъждения и изводи, които би трябвало да важат за всеки човек. Ролята на пряк наставник му бе чужда не само поради постоянната му заетост със свои лични работи, между които на първо място стоеше неговата писателска дейност, но и поради характера му. Той не обичаше да си „трови душата" с чужди грижи. Който си има деца, да си ги възпитава, или както той се изразяваше в подобен случай „който има брада, да си я реши". И въпреки това той вземаше и най-незначителния факт като повод за разсъждения от най-разнообразен характер, където не малък дял заемаше и неговият етичен възглед. Дребните факти и личните прояви на когото и да било се обсъждаха от него в светлината на

тяхното значение изобщо за човека и с оглед на въздействието им върху другите. Затова аз наострих вниманието си.

Той не дири дълго мислите си. Те, изглежда, бяха готови и се въртяха около отдавна изживени неща. Той мислеше за баща си, макар и да започна с мене и с баща ми:

— Ти ще завършиш твоето учение без паричната помощ на баща си, но това, което ти е дал, е по-ценно от парите. Парите може би щяха да ви развратят и брат ти, и тебе, щом изхвръкнахте толкова рано из гнездото. Баща ти сигурно можеше да спечели много пари, както знае добре да работи и да се труди. Още в Перник чужденците му препоръчваха да се захване с търговия заедно с някои от тях, но той не тръгна да търгува съобразно някаква „конюнктура", направлявана тогава от паши, а сега от министри и висши чиновници. Така и баща ми не се нагоди според промените в нашия живот, които поставиха търговията на съвсем друга основа. Баща ми бе се сраснал със стария начин на търгуване — да се купува и продава с умерена печалба, съобразена с търговския обичай и етика. Стоката беше от установен тип, неизложен на бързи промени. Грижата на търговеца беше да си осигури надеждни купувачи за постоянно и това се постигаше с трудолюбие и честност. И ако на пазара или на панаира не продадеш цялата стока, ще я оставиш у приятели да стои до следния път или пък ще я дадеш на вересия. От вересията нямаше загуба, освен че парите се забавяха. Хората сами се стараеха да се издължат навреме. Това е за мене най-приятният спомен от търговията на баща ми, в която му помагах известно време. Аз отивах да му събирам вересиите. Щом се обадех, че съм пристигнал, клиентите сами донасяха парите с явното намерение не само да се издължат, но и да подчертаят своята търговска чест и честност. Тогава те са разговорливи, весели, щедри в похвалите, гостоприемни и ти ги чувствуваш като свои близки. Става ти драго и светът ти е мил и хубав. В другата част на търговията не ме биваше. А баща ми градеше най-големите си надежди върху мен.

Вазов притвори очи, помълча малко и премина на отвлечена форма на разсъждения.

— Бащите струпват цялата си обич на тогова, когото смятат, че ще продължи тяхното дело. И колкото обичта е по-дълбока, толкова разочарованието е по-голямо и мъката по-горчива, когато баща и син се изправят един срещу друг като мъже с различни характери и противоположни наклонности. Страданието и за единия, и за другия е голямо. И ако не се намери начин да се отдалечат един от друг, стават непримирими врагове.

Тук Вазов замълча, навъси вежди и стана да се разхожда. Следната му мисъл направи един неочакван скок:

— През тези пътувания природата ми се виждаше най-хубава. Картините, които са се запечатили в паметта ми оттогава, подхранват всяко ново изживяване, колкото то да отстъпва по сила и по красота на предишните. В младежките години като че ли се слага основата за всяко по-късно разбиране на красивото. В тези години ти го поглъщаш, без да можеш да го изразиш, а после идват постепенно езикът и изразите. Тях може да ги научиш, но усещането трябва да го имаш свое.

Аз слушах и ми се струваше, че чета някаква рядка книга. Исках всичко да запомня и си мислех, дали след като си отида, ще мога да запиша всичко чуто от неговите уста, за да го прочитам винаги, когато поискам. С тази мисъл в главата просто се молех в себе си дано спре, защото този ден получих толкова много от него. И сега, след повече от четири десетилетия, четейки бележките си оттогава, питам се дали наистина съм записал всичко и точно така, както той го е казал, и дали тогавашната ми възраст е позволявала да го разбера, както го разбирам сега, въобразявайки си, че го слушам отново...

Но Вазов този ден беше неизчерпаем. Колкото пъти поничах да стана да си вървя, той само със знак ме оставяше да седя. Аз почнах да се притеснявам, чакаше ме много работа. Уроците не бях си приготвил, а имахме преговор на обширен изминат материал. Трябваше да отида още при двама мои ученици. Когато Вазов пак притвори очи като в дрямка, аз се поизмъкнах малко настрани от масата и отворих учебника си по немски език, за да чета. Не мина много време и Вазов стана, дойде при мене и надникна в книгата.

— Какво четеш?

— Преговарям немски. От Клопщок — „Двете музи", от Гьоте — „Разликата между романа и драмата" и още няколко други.

— Как? От Гьоте — разликата между романа и драмата!

— Това е откъслек из книгата „Вилхем майстер".

Вазов разклати глава като че ли да пропъди сънливостта си, посъбра вежди, под които гледаха кротко две дълбоки светли очи. Почука се на вратата, зад която се чу гласът на една гостенка. Аз прибрах бързо нещата си, да си вървя.

— Ела утре — каза ми Вазов.

— Ако е възможно след три деня.

— Тогава след четири. Донеси и немската книга.

Напуснах дома на Вазов с чувството, че не сме свършили никаква работа, защото този път, освен че много малко се занимавахме с ръкописа, но и работата бе повърхностна. Вазов мислеше за съвсем друго, а не за ролята на Андроник от драмата „Ивайло", която най-много го занимаваше в ръкописа. Размислях и върху думите му за бащите ни: дали не ме намира, че съм неблагодарен син?

* * *

На уречения ден бързах да приготвя предварително уроците си. Довършвах последните си работи в къщи, поглеждайки към часовника, за да използувам и последната минута до тръгването. Когато излязох на улицата, вятърът носеше софийската смет из разградените дворища и я направляваше с необикновена сила към северозапад, помитайки и уличния прах. Вървенето бе невъзможно. Прислоних се пред входа на една къща, над който имаше балкон. Там бяха още неколцина, изненадани от вятъра като мене. Откъм Витоша светкавица проряза надвисналите черни облаци. След нея втора, трета. Трясъкът се сля в дълъг грохот и донесе първите едри капки дъжд. Рукна порой, сякаш се изсипа продънен мех. Капчуците на къщите мятаха надалеко дебели струи. Те се събираха на улицата в мътна река и повличаха всичко, което бе останало непочистено от вятъра. В няколко минути небето изля мъката

си върху земята. Дъждът заситни като паежинни нишки и на тях се очерта величествено небесната дъга, облакатила се от едната страна на лоба на Витоша, а от другата някъде към Стара планина. По улиците оттичаха последните вадички или се въртяха в мътни разпенени кръгове над някой заприщен канал. Пристигнах у Вазови със закъснение и мокър. Вазов седеше при отворения прозорец с шал на раменете. На масата му нямаше никакъв ръкопис.

— Защо си вървял из дъжда?.. Мокър си цял — посрещна ме Вазов.

— Настигна ме на улицата. Скрих се под един балкон, но вятърът промени посоката и всички, които бяхме там, ни измокри. Само палтото ми е мокро. Пред мене имаше други хора, та ме пазеха.

Вазов стана, отиде в съседната стая, донесе едно негово палто, накара ме да съблека моето, попипа ме по гърба, да провери доколко съм мокър и след като облякох неговото палто, каза ми да седна. Донесе едно шише коняк и две чаши, наля ги и ми посочи едната:

— Вземи да се стоплиш.

Аз се усмихнах, без да посягам. Такива отношения не бяхме имали досега, пък считах и неподходящо ученик да пие.

— Хайде де — подкани Вазов, — все едно, че сме стари достове... А видя ли каква фуния се издигна от смет? — И Вазов описа как вихрушката се завъртяла над празните места зад градските бараки на улица „Алабинска“ (на мястото на Съдебната палата), издигнала във вид на гейзер на стотина метра високо целия боклук от хартии и парцали, изхвърляни от шивачи и други занаятчии, и го понесла като грамадно валмо над града. А пък малко настрани от тях водата помъкнала струпания на улицата пясък и чакъл, запушила канала и образувала цяло езеро. — Тъкмо сюжети за Пенчо Славейков, да начакъли главите на столичните съветници — настави Вазов, смеейки се. С чашка в ръка той се загледа навън през прозореца. Облаците на запад блестяха в позлата и вълшебни багри. Свежест и дъх на цъфнала акация пълнеха стаята. Облаците се раздвоиха и между тях остана широк светъл синкав прорез, над който една по-тъмна широка лента се проточи като грамаден мост, под който слънцето пламтеше в тъмночервен диск. Вазов показа с пръст и извика: „Погледни, каква прелест!“ — Повдигна чашата, като че пие наздравица за някого, и зареди:

Природо величава, прекланям се пред тебе,
Ти извор си на радост, сама си красота...

Вазов остана в съзерцание. Отметна глава надире, затвори очи. По устните му се движеха безгласни думи. Сигурно подреждаше някакъв стих. Издебнах момента да го подсетя да прегледаме ръкописа от миналия път. Той отговори, че ще го преработва още и запита, донесъл ли съм немската книга.

— Дай я. Къде е това за романа и драмата? — Вазов взе книгата, отворена на съответното място, отдалечи се от прозореца и се наведе да чете. Аз следях погледа му и виждах, че го движи бавно по редовете. Заключих, че преводът му е мъчен и предпазливо му казах: „Аз съм го превел с речник.“

— Я го превеждай — отговори той с готовност, подавайки ми книгата. Когато той поиска да му повторя превода, аз извадих един лист хартия и му го подадох: „Ето тук съм написал целия превод."

— Прочел си мислите ми — рече Вазов доволен, поемайки листа и започна да чете безгласно. След като прочете може би два пъти целия откъс, Вазов се впусна в гласни размишления:

— Що се отнася до строежа на романа и драмата, вярно е, че романът изобразява схващания, настроения и приключения, а драмата—характери и дела. Но схващанията и настроенията носят отпечатъка на средата и на събитията, затова и най-хубавите романи остават закотвени в епохата, а драмата разкрива пружините, които движат човека, и те си остават все същите от сътворение мира сего. Настроенията се менят, характерите са неподатливи на промени, особено след като веднаж са се оформили. Но не се състои в това основната разлика между роман и драма.

Романът е четиво. Той описва хората предимно в техния начин на мислене и събитията. Затова той замести в голяма част епоса, особено що се отнася до историческия роман. Драмата разкрива характерите на хората и делата им, тя е възпроизведен живот в неговите най-силни моменти. Тя има своето специално предназначение да бъде възприета не като четиво, а като действие, развиващо се пред очите на зрителя. И както авторът на романа трябва да се съобразява с нуждите и изискванията на читателя, така и драматургът — с изискванията на зрителя. Връзката, която се създава между героите на романа и читателя, е в голяма зависимост от разположението на самия читател. А неговото разположение се проявява най-първо в това, с какво намерение той отива към четивото, т. е. какво той търси да намери там. Ако аз диря разтуха или забава в четивото, ще диря такова четиво, което да подхранва моето настроение. Щом не отговоря на настроението ми, ще захвърля книгата. Колкото и да е увлекателен един роман, неговото прочитане е подчинено на люшканията на настроението, които придружават цялото прочитане. А това трае не дни, а понякога и седмици. „Война и мир" не се чете за един ден. И макар че такива романи не се четат само за да си разнообразим настроението, но защото те сами са напоени със собствено настроение и ние имаме към тях особено отношение, да не ги четем заради нас си, но заради тях, ако мога да се изразя така, все пак и те не могат да ни се наложат и да ни овладеят така, както това може да бъде при драмата.

Вазов се отмести от прозореца, взе една малка масичка, сложи на нея коняка и чашите, наля едната и понечи да налее и втората. Аз му отказах решително и той остави шишето. „Вземи там от масата смокини, ето и лешници—посочи той към другия край на работната си маса. Той обичаше лешниците и, изглежда, бе му забавно, когато ги чукаше. На една странична масичка до една пепелница стоеше между другото и едно малко никелирано парче от железопътна релса, вероятно модел от някоя чуждестранна фабрика и подарък от някого. Към него имаше и едно малко, красиво чукче. Понякога в почивките си той чукаше лешници с необикновена бързина, без да се удари по пръстите, както на мен се случваше това, и го караше да ми се присмива, понеже той смятал леваците за по-сръчни, към които се числяхме той и аз. Като си изпи чаш-

ката коняк на бавни глътки, а тя не бе голяма, той продължи „лекцията“ си за романа и драмата. А изказванията му приличаха наистина на лекция. Той нито ме запитваше нещо, нито очакваше от мене някакви възражения. За него бе достатъчно да внимавам и да му следя разказа.

—Романът не отговаря и на темперамента на хората днес—продължи той. Човек иска да разбере конфликтите и изживяванията на другите, но някак си в сгъстен вид, бързо. Бързината на живота не ни дава романи и в самия живот. Обществото излезе от предишната затвореност. Хората се срещат като че ли само за мигове и се отминават. За роман се иска широк простор и по време, и по среда: един цял живот в кръга на едни и същи хора. Чехов пише много хубаво, но той не пише романи. Неговите разкази са романите на съвременния човек и са наситени с драматизъм. Сюжети за романи се намират като прекроим значително живота. Затова почнаха да пишат романи на разни философски теми и научни теории. Анатол Франс пише такива. Стил хубав, ала като го прочетеш, чувствуваш, че е като в приказка, недействително. Древните гърци, които са живели пълен живот, са създали безсмъртни драми, но романи не са писали.

Романът е четиво за млади хора, да учат там езика и да развиват последователно своята мисъл. Романът подхожда и за възрастни, когато могат да подсладят духовно почивката си, да не мислят за тягостното в живота, а да мислят за онова хубаво, което лежи в дълбочините на човешката душа, но не може да изплава на повърхността поради общата злина, която е заляла хората. Но за такава почивка не са романите на Зола. Не разбирам защо трябва да се преувеличава злото. Дяволът и без това е доста черен. Човек трябва да има мярка за хубавото. Тургенев не е нарушил никъде тази мярка, макар и той да е видял не по-малко мрачни картини от руската действителност. Когато го четеш, чувствуваш красотата на живота и в тебе се събуждат благородни чувства и сили да искаш да го преобразиш и направиш още по-хубав. Достоевски е писал романи, но той е роден драматург. След като си прочел романите му, мислиш, че си гледал или присъствувал на някоя драма. Толкова дълбоко те обзема преживяното от неговите описания.

Вазов приказваше гладко и увлекателно. На места се спираше, като че ли да провери последователността на мисълта си. Аз го слушах с внимание, защото ми допадаше, като съпоставях мислено разказаното от него с някои разгорещени спорове по литературни въпроси в училището, каквито изобилствуваха като отглас на полемиката между разните литературни течения и кръжоци по онова време. Стори ми се, че Вазов се подготвяше за някакви разисквания, както ученик с урока си, за да бъде готов не само с мисълта си, но и по форма на изказването. Аз се замислях от време на време и се запитвах, за къде ли му трябва това? Той сигурно ме е наблюдавал и за да провери моето внимание, попита ме, слушам ли и чел ли съм някои произведения от споменатите от него автори и кои. Казах му, че следя всяка дума, защото това, което той ми разказва, е много по-обширно и по-интересно, отколкото ни се преподава в гимназията. Почувствувах, че му стана приятно.

След това Вазов стана, пи чаша вода и седна на масата си, примъкна дървената талерка с лешниците и почна да чука, като вземаше един за себе си и един даваше на мене. Понеже аз му отговарях от кои автори

какво съм чел, лешника не слагах в устата, ами го оставях на масата. Той се засмя и рече: „Ти ги събираш като катеричките, пък после ще мислиш за яденето.“ Едвам свърших, той поиска да знае, кои са ми били учители по литература. Аз му изредих все известни имена, между които споменах и един литературен критик, който го отричаше всецяло. Той се засмя почти гръмко и извика: „Ах чудно, как не те е посъветвал да не идваш при мене, за да не затъпееш.“ Засмяхме се и двамата. „Я разкажи, кой какво те е учил и ти от кого какво си научил?“ — наблегна Вазов на последното изречение. Аз му разказах повече за начина, по който всеки един от тях ни е преподавал, отколкото за материята, която ни е преподавана. След мене той подхвана наново темата за драмата, като ми напомни, че сега е ред на мене да си изям лешниците.

Той намери, че драмата господствува над другите литературни видове, защото се кърмела от две дарования — от дарованието на драматурга и от дарованието на актьора. Хамлет нямало никога да отиде в забвение, докато ще има да се нареждат до гения на Шекспир гении като Гарик,[1] Мочалов[2] и други. Писателят дава образа на героите си чрез мисли, актьорът им дава цялостен живот. Единият дава съдържанието на разсъдъка и подсказва чрез него склонностите на сърцето, а другият разкрива поривите на сърцето не само посредством думите, но главно чрез вложения в тях темперамент, воля, поведение и действие. Затова имаме при една и съща роля толкова образи, колкото актьори я изпълняват. Човек трябва да бъде между актьорите, за да види възможностите, доколко могат да бъдат въплътени характерите, които писателят има пред очи. Звездата на Шекспир грее с такъв блясък, защото съдбата му бе сложила в люлката и двете дарования. Но и актьорът трябва да бъде не по-малко поет. Думата трябва да го вълнува и да се излива в съответна игра. Изказаната дума трябва да отговаря не само на жеста и поведението в момента, но да отразява и поведението преди това и да те прави да предусещаш поведението и действието, които следват. Всяка дума трябва да бъде отмерена по сила и тон и съгласувана психологически с целия образ. Ето защо като се промени само един израз в някоя роля, разклаща се целият строеж и трябва да се внасят още редица промени. В романа авторът описва героя със свои думи, а в драмата героят сам се обрисува. Но като че ли за разцвета на драмата е необходима особена народностна черта и култура.

И Вазов се впусна в дълги пояснения. — Ето, немците са извънредно плодовити. Те имат сега Зудерман, Хауптман. Там ще причисля и Ибсена, макар че минава за норвежец. Майка му е немцойка, а той сам и по култура, и по мислене е цял немец. Сам той казва, че след като бил живял дълго в Германия и се завърнал в родината си, се чувствувал като на чуждо място или казано с неговите думи: „Когато се свикнеш да бъдеш в чужбина като у дома си, после у дома си няма да бъдеш никога като у дома си.“ Казват, че славяните не сме дали нищо забележително в драмата. Ами русите? Както в романа, така и в драмата те не отстъпват на останала Европа. Може би за това допри-

[1] Знаменит английски артист от 16 в.
[2] Руски артист от началото на 19 в.

несе много тяхната литературна критика, която от десетилетия насам е с висок художествен усет.

— Прави ми впечатление — продължи Вазов, — че драмата се е развила най-много при народи, които господствуват над голяма част от света. Испания в дните на своето величие е имала своя Лопе де Вега, Калдерон, Англия има Шекспира, Франция цяла редица даровити драматурзи, ето също така и Русия. Може би силната държава е почвата, на която израстват забележителните характери. Ние къде ще дирим нашите характери? В миналото. Но там е смесено голямото, типичното с легендарното. Драмата не търпи легендарното, мъглявото, тя изисква оформени психологически типове. Тях трябва да ги имаш дадени. А за това се изисква трудът на мнозина — сътрудничеството между писатели, критика, наука. Ние нямаме истински научен труд върху психологията на нашия народ. Същото е в литературата. Ние нямаме правилно обрисуван характерен тип. Бай Ганю наш ли е? Алеко Константинов е събрал наивната хитрост на средна ръка човек от цяла Европа, сложил я в българска премяна, метнал й дисагите през рамо, натикнал в пояса й мускалите и създал представител на българщината. И понеже робството ни е направило заядливи и злъчни помежду си, ние приехме Бае Ганю нещо като облагородена псувня един към друг, защото той уталожава злината ни по един, тъй да речем, културен начин.

Триумфалното шествие на Бае Ганю по-малко го създаде литературната критика, отколкото хлевоустият език на тия, които се мислят интелигентни. Тук с право нашият човек може да хвърли упрек към своите писатели с думите на Печорин: „Да, такава беше участта ми... Всички четяха върху лицето ми белезите на лоши навици, каквито аз нямах, но тях ги допуснаха и те се родиха. Аз бях скромен, обвиняваха ме в лукавство — станах потаен... (Вазов каза почти дословно до края думите на Печорин). Речта му стана поривиста, тонът рязък. Позамълча, като че се двоумеше да продължава ли, или не и добави: — Пък почнахме да делим народа на фасулковци и на богоизбрани. А то в същност имаме, както го казват, само белодрешковци и чернодрешковци, но квасът им е един и същи.

Вазов стана да се разхожда из стаята. По движението на лицето му личеше, че той продължава да приказва на себе си. В очите му се четеше възбуда. Аз не можех да разбера, дали трябва да си вървя, или иска нещо да му кажа — може би да потвърдя, че той право мисли и че всичко е така, както ми го разправя. Но той не обичаше да му се говори с общи думи, още повече да слуша ласкателства и празни похвали. Те по-скоро го дразнеха. А всичко, което чух от него, ми се виждаше толкова сложно и преплетено, че не знаех точно за коя единична мисъл да се захвана, за да поведа разговора. Чувството ми на оскърбен от прозвището бай Ганю ми го подсказа, и аз, като улових погледа му, отправен към мене, казаха:

— Ами ако художникът е нарисувал лош портрет, това още не значи, че моделът е грозен или лош.

— Тъкмо това искам и аз да кажа. Не името бай Ганю трябва да носи нашият народен тип, а бае Добрин, бае Деян, бае Душко и колко още такива. Чуй само нашите имена: Блага, Млада, Рада, Милена — колко благост, колко доброта и каква музика. Доброта и труд

са основата на нашия човек. Как можехме да се задържим на Балканския полуостров, ако не притежавахме тези черти! Толкова векове имахме своя държава, която се бори от една страна срещу мощна империя, Византия, от друга — срещу авари, печенеги, татари и какви ли не. Това не е ли признак на жизненост, на сила? А пък езикът ни — неизчерпаемо съкровище!.. Всичкото това трябва да го изровим наново и очистим от праха на вековете и да го дадем на нашият човек, за да има самоупование и вяра в своето бъдеще. Ето нашия Ивайло е съчетание на странни благородни черти. Той е една толкова сложна натура, че може да бъде сюжет не на една, а на много драми. Неговият живот е цяла легенда, а неговите действия откриват психологическа сложност, която трябва да се проследи във всяка гънка...

Вазов щеше сигурно още много да разказва. Извикаха го за нещо. Той се върна след малко и каза, че друг път ще довършим.

— Има ли нещо за преписване? — запитах аз.

— Сега ти предстои изпит; с никакви странични работи не трябва да се занимаваш. След това ще ти дам целия ръкопис на „Казаларската царица". Искам пак да го извадя из шкафа и да приключа с него. Ела идущата седмица да ти дам пари и за него, за да нямаш грижи покрай изпита.

Излязох от Вазови и хукнах към дома. Лекцията за романа и драмата поглъщаше всичките ми мисли. Чувствувах необходимост да ги запиша, и то веднага. Записването ми бе станало навик. Досега не бях срещал никакви затруднения в тази работа. Мислите вървяха естествено, гладко и следваха реда, по който се е развивал разговорът. Но този път се забърках. Всичко разказано от Вазов стоеше цялостно в главата ми, но аз не можех да подхвана нишката на развитието му и да кажа точно, с коя мисъл започна и как те следваха една след друга. Може би това се дължеше на умората ми, може би и на разнообразието и новостта на мислите, изказани този път от Вазов. Колкото и да се напрягах да внеса известен ред, усилието ми остана напразно. Аз почнах да записвам така, както ми идваха изразите под перото.

Сега след толкова години, когато ги предавам наново, особено тези върху романа и драмата, не мога да твърдя, че съм ги записал в този ред, в който съм ги слушал. Все пак, ако не бях ги записал тогава, едва ли щях да си ги спомня сега чисти и без примеси от други мисли, чути или поникнали по-късно при други обстоятелства. Предавам ги само с някои стилни поправки. Но аз имам усета, когато ги чета, че в тях е отразено мисленето на Вазова такова, каквото го познавам.

Когато съм ги записвал, не съм могъл в никой случай да допусна, че някога ще ги използувам като документ. За мене на времето си бяха доста поучителни и много от тях съм използувал при разискване на въпроси от литературата и историята. По-късно обаче бележките ми се движат и от други мотиви — да записвам, за да мога да следя последователността или противоречието в мисленето, било мое, било на другите, и да сравнявам казаното вчера и днес.

* * *

На заръчания от Вазова ден не отидох у тях: разболях се. Мислех, че болестта ми ще мине скоро и не му съобщих нищо. След някой и

друг ден Вазов дойде у дома. Изненадата и смущението ми не бяха по-малки от радостта ми. Първият му въпрос беше, викали ли сме лекар и кой? Тогава лекарите в София се брояха на пръсти и бяха известни. Повиканият лекар, към чиято помощ прибягвахме винаги, беше близък познат на Вазова.

При следното си посещение лекарят дойде заедно с Вазова, който искаше на място да узнае от какво съм болен. Оказа се, че болестта ми била последица от силна преумора и изисквала пълна почивка и спокойствие. Препоръките лекарят отправяше първо към Вазова, после към мене. Лекарските посещения започнаха да се редуват през два деня без повикване от наша страна. Ние знаехме от няколкогодишен опит, че той, след като даде наставленията си, идваше само при повикване. Тези негови непоискани от нас посещения ми отнемаха точно това, което той ми бе препоръчал — спокойствието. Пари за толкова чести посещения нямахме и съобразявахме под какъв благовиден предлог да му кажем да не идва. Той разбра това вероятно по лицата ни и ни успокои, че за тези посещения няма да вземе пари. Тях ги правел, защото домът ни му бил на пътя, когато отивал при други болни, и не му струвало нищо да влезе и мене да види. Много естествено бе да си помисля, че или Вазов му е обещал да му заплати посещенията, или пък той прави тази услуга в името на приятелството си с него. Това ме караше да наблюдавам техните отношения.

Двамата идваха заедно всяка седмица по веднаж, само че по друго време — надвечер, вероятно времето им за разходка. Видя ми се, че срещите им заради мене не им бяха тягостни или неприятни. Те идваха винаги весели и малкото време, през което оставаха у дома, бе изпълнено с шеги и си излизаха в най-добро настроение. Това бе за мене най-доброто лекарство. Още щом се покажеха на вратата, като че ли оздравявах. Две едри внушителни фигури излъчваха от себе си някаква заразителна самоувереност и несъкрушимост. Но те се налагаха предимно със своя духовен ръст. Вазов приказваше по-малко, но запитваше повече. Любопитството му клонеше главно към веселите приключения из лекарската практика на доктора и затова го поподканяше: „Я кажи някоя докторска“ — и лекарят разказваше очевидно разкрасени случки, но правдиви и забавни.

При посещенията си Вазов изваждаше из джоба си нещо, било плод, или някакъв сладкиш, и го слагаше мълчаливо на масата. Аз бях от това не само радостен, но и горд поради указаното ми внимание. Но дяволско хорско приличие, на което бяхме научени всички без изключение, ме караше да извъртам и осуквам истината: „Ами че защо? Ами че нямаше нужда?“ и т. н. Обаче когато той извади веднаж из джоба си кутия локум и джобът му остана малко разтегнат, помислих си най-чистосърдечно, че това не бива да се повтаря.

— Моля Ви се, недейте носи нищо: разваляте си джоба — му казах.

— Е, нищо от това. Не съм свикнал да нося в ръка нещо освен бастун или чадър. И най-малък пакет да нося, става ми „чоголяво“.

— И тази дума ли знаете? Най-малко очаквах да чуя и нея.

— Защо, не я ли употребих на място?

Напротив, много точно. Но който я не познава, не може да му се обясни с друга съответна литературна дума. „Чоголяво“ идва от прочогольвам — разбърквам и отговаря донейде на дразни ме, но в смисъл повече физически, отколкото психически.

— За думите, които изразяват някакво усещане, нямам нужда от тълковен речник. Децата идват до първите думи чрез чувстото.

Лекарят почна да се смее. И той се включи в разговора:

— Вижте, колко съм възприемчив към вашите филоложки анализи— каза той. — Ха го казахте, ха почна да ми става „чоголяво“. И знаете ли къде? На небцето. Сега ще минем край „Торино“[1] да вземем вермут „Чинцано“[2]. Има и пресен кавиар.

И двамата излязоха весели от дома.

След три седмици, прекарани в легло, когато мислех, че окончателно оздравявам, настъпи неочаквано влошаване. Температурата бе се покачила, сънят ми стана неспокоен, придружен и с бълнуване. Най-мъчителна бе мисълта ми, че в гимназията започва зрелостният изпит за класа ни, а аз отсъствувах. Струваше ми се, че изгубвам нещо непоправимо. Лекарят идваше всеки ден сутрин, Вазов — през някой и друг ден, следобед, самичък. Веднаж дошъл, когато съм спял. Той седнал до леглото ми. Когато се събудих и отворих очи, стори ми се, че сънувам. Може би съм направил и някакво необикновено движение, защото той се обади два-три пъти: „Аз съм, аз съм.“

Аз дадох израз на мъката си, свързана с изпита. Той не ме остави да продължавам и направи движение с ръка и с очи, като че ли всичките ми грижи са най-нищожното нещо, и се впусна да ми разяснява какво било действителното положение. Според него аз не съм губел нищо с това, че не мога да се явя на изпита. То не могло да се смята като закъснение в учението ми. Аз съм можел да се запиша в университета още есента като слушател и на края на семестъра, щом представя зрелостното си свидетелство, той щял да ми бъде признат за редовен.

— Пък и никой не знае кое нещо в живота на човека идва тъкмо навреме — рече Вазов и продължи в шеговит тон да разказва за двама несретници, от които единият се бил родил със закъснение пет минути, а другият — пет минути по-рано. На този със закъснялото раждане несполуката в живота се дължала винаги на това, че за щастливите случайности той пристигал с пет минути закъснение, а другият пък ги изпреварвал и колкото да се стараел да има търпение да изчаква, тъкмо си отивал и щастието идвало, но за други.

— Сега се върни към детските години и мисли с безгрижие за весели неща.

— Та нима всичко в детинството е весело? — запитах аз.

— Начинът на виждане нещата е по-весел. Детето върви с някакъв радостен копнеж към всичко, което го окръжава. Даже и към пламъка, когото иска да хване с ръчичка.

Вазов си отиде, след като ми повтори изрично наставлението си да мисля за оздравяването си, но не за изпита. Думите на Вазов да се

[1] Кръчма на ул. „Леге“.
[2] Името на един италиански вермут.

върна към детските спомени ме накара да извадя тетрадките, в които съм записвал моите по-значителни преживелици. Следния път, когато той дойде, завари ме с тетрадка в ръка. Още от вратата ме погледна и рече:

— Пак ли с уроците?

— Нали казахте да се върна към споменатите от детинството?

— Тъй, тъй, но с тия тетрадки? . .

— Та в тях е моето детинство. Записвал съм някои неща.

Вазов се здрависа с мене, седна и попита:

— Ами аз бива ли да погледна?

Вазов ми се видя тези няколко дни съвсем друг, отколкото в неговата работна стая. Там влизах с чувството на сравнително тежки задължения. Независимо от работата, която започваше обикновено с някакъв увод, който никога не можеше да се предугади, изражението на лицето му не предлагаше в първите минути нищо галено. Настроението му се менеше с говора, който веднага се отразяваше на лицето. А то бе толкова чувствително, сякаш бе свързано с всичките препинателни знаци. Сега идваше у дома с постоянно засмяно изражение и бе готов тутакси да се нагоди към настроението на другите. Тази отзивчивост на Вазова към настроението на другите чувствувах като бащинска нежност и това бе достатъчно, за да ме предразположи да му дам да надникне не само през дверите на лични, но и на семейни изживявания. Аз му подадох първата тетрадка, с която съм започнал моите детски бележки. Той я взе, отвори я, позагледа се продължително и започна да чете с глас:

— Записах се в трето отделение. Разпуснаха ни да берем царевиците. Първият сняг заваля на 5 октомври. Колко се радвахме. . . Тате ме събуди и ме извади от леглото, да си очистя обущата. Наказа ме. Много съм ги изкалял. . .

Вазов спря, позамисли се и попита:

— Кой те е научил да записваш толкова отрано? Започнал си на осемгодишна възраст.

— Майка ми. Тя се занимаваше с нас, децата. Баща ми нямаше време и за обяд да дойде у дома. Той се прибираше късно вечер.

— Ами тя от кого е научила това? Да не е попска дъщеря? Свещениците най-много се грижеха да записват и всичките ни стари църковни книги са съхранили доста техни записки. Това е много хубаво нещо. Колко работи не щяхме да узнаем, ако те не бяха ги записали. Майка ти колко е учила?

— Какво да Ви кажа? Тя сама се надсмива над ученето си. Всеки по-горен клас при тях се минавал с един чин по-напред. По-способните и прилежни ученици бивали премествани на по-първите чинове. Могло да се вземат и по два класа в една година. Тя е учила шест години и по съвета на учителя й Тонджоров, вуйчо ми, най-старият й брат я завел в Ниш да „доучи". Но станало въстанието, после Руско-турската война и тя се завърнала в Брезник. Учила е след това още една година при Даскал Манол и учител Зиновий. Те подготвяли момчета и момичета за учители из нашия край, но майка ми скоро се омъжила и както тя се шегува, направила си училище от свои деца. На петгодишна възраст всяко дете от нас знаеше да чете и пише азбуката и единични думи.

— Тя е била щастлива, че е могла да учи при добри учители. Тонджоров беше много известен като учител, но го много гонеха гърчеещите се българи. Караше се и с владиката. И баща ти е учил при него. Веднаж тръгнахме от Перник с баща ти да отидем да видим Тонджорова, но като наближихме до първото село до Брезник (с. Вискяр, на 6 км източно от Брезник), видя ни се несигурно и ние се върнахме. После не ни се удаде случай да отидем, макар че го много желаехме, а също и Тонджоров е искал да ме види. Хе-е, какви превратни години минаха! — Вазов поклати глава. Остави тетрадката на масичката и се замисли. След това взе друга тетрадка:

— Ами тази кога си записвал? . . На десетгодишна възраст! . . И аз съм запомнил интересни неща от тази възраст. Като че ли тогава се събуди в мене съзнанието, че съм личност и се яви упоритостта да отстоявам правата си. Хм, права! . . Да го речем влечения. — Вазов зачете в тетрадката едно след друго, като ту се смееше, ту правеше някоя забележка. На едно място се провикна весело:

— А, тука идва вече: „Я я че съм, я ти че си!“ — и продължи да чете най-съсредоточено.

Там бях описал една случка или по-право една от многото „истории“ из живота на 9-10-годишните хлапаци в Брезник, които се събирахме в махалата на игри, най-често завършващи с война и побои между две групи. Повод за тези боеве, изглежда, даваха най-много новите оръжия, с които се явяваше въоръжена противната група. Тя се състоеше изключително от деца на офицери от тамошния полк. Те почти всички имаха хубави детски пушки за игра, малки пистолети за гърмежи посредством хартиени капси, лъскави саби, някои от тях ботушки с шпори и панталони с кантове — с една дума същински офицери в умален вид. Командир й беше синът на командира на полка. Той командуваше дружината си добре и не на шега. Нашето въоръжение — на другата група — се състоеше от някое грубо одялано криваче, но и то вършеше добра работа при отбиване яростните атаки на противника.

След няколко кървави сражения, които отравяха най-много отношенията между родителите ни, забрани ни се всяка обща игра. Войната ни стана словесна. Обиди и подигравки, измислици най-чудновати, често пъти стъкмени в рими, си отправяхме едни към други от двата бряга на почти пресъхващата лете рекичка, което място ни служеше за игрище. Нас, „яничарите на Кара-Феиз“, това прозвище не ни дразнеше, но презрителният им вик „селачета-глупачета“ ни вбесяваше до един. Разсъждавахме и се договаряхме дълго как да им докажем, че не ние, а те са глупачета. Средството бе измислено, обсъдено и приведено в изпълнение.

На пясъка край реката един хубав ден нашата група завика: „Змия, змия“ и се разбяга на разни страни, като всеки сочеше към някакъв предмет на около 20-30 крачки. Това привлече противниковата група и тя дойде. Разбра, че се касае за змия и почнаха да се подигравят със селачетата-страхливци. Всеки от тях захвърли по един два камъка към змията, която блещеше малко необикновено на слънцето, и като не я улучиха, и тя не се помръдна, кой както чувствуваше мъжеството си, започна да се приближава към нея и да разсъждава: „Не е змия, смок е! Пепелянка е! Усойница е!“ и т. н. По-страхливите стояха по-надире

и разкриваха своите познания по зоология, как змиите се престрували на умрели и неочаквано и бързо се хвърляли на гушата на човека или на животно, как те ловели своите жертви и ред подобни. Командирът на групата отговори с презрение на тези предупреждения, извади сабята и тръгна към змията. Неподвижността на змията подсилваше смелостта му и когато той бе на 2-3 крачки от нея, аз се приближих от другата страна с пръчка в ръка. Повдигнах с пръчката проточилата се на пясъка гадина и я захвърлих във въздуха. Тя описа една висока, тясна дъга и падна точно върху шията на „командира". Той писна в ужас, изпусна сабята и падна на земята. Писнаха с него и другарите му. Писъците на децата дадоха своето отражение на най-чувствителното и отзивчиво място. Майките из околните дворища хукнаха с десеторно посилни викове и врява към мястото на детските писъци. Селачетата своевременно очистихме игрището до един.

Майките сварили там само офицерските деца, че плачат. Никое от тях не могло да обясни какво точно се е случило, освен че видели змия, а командирът се свива в спазми и пищи все още: „Змия, змия". Дирят змията, от нея няма и помен. Разбрали, че ние сме направили нещо, за да ги изплашим, но какво е, никой не знае. Повиканият лекар да даде помощ на изплашения командир казал, че трябва да се намери непременно змията, за да се убеди детето, че това е играчка, а не истинска змия и то само по себе си ще се успокои.

Тогава тръгва цяла следствена комисия, и то вече не от майките ни, а от бащите ни, за да установи каква зловеща гадина е било това, което е могло така безогледно да изплаши неустрашимия досега пълководец, с когото нескривано се гордееше бащата — командирът на полка,— когато синът успееше без помощта на баща си да ни отупа „селашкия прах".

Баща ми, който достопочтено гледаше на офицерския мундир, им казал:

— А бе, мой Георги правеше нещо от маджун за джамове, ала какво беше, хич не му и обърнах внимание.

Дирят Георги, но Георги се не вестява. Няма го и за вечеря. Времето за лягане на децата минало отдавна, а той го още няма. Смут настъпил в къщи. Дирят ме по съседи, по всички скришни кюшета в къщи — няма ме. Полунощ вече минава. Майка ми и баща ми с фенер в ръка проверяват за трети път всичките постройки из двора, като разменят помежду си по някой сърдит упрек относно педагогическите си познания и похвати и преди всичко кой от тях е развалил момчето, т. е. мене. Когато долових думите на майка си, изказани с горест и със задавен плач в гърлото: „Така е, наплашил си детето, та да не смее и дома да си дойде и кой знае какво може да направи", мен сякаш ми се скъса сърцето и ми се искаше да литна да я прегърна. Аз пуснах една царевица от тавана на навеса, между които бях се заровил цял. Царевицата изигра ролята на пътеводител и след малко ме свалиха като срамлива невеста с една стълба от тавана. Присъствието и закрилата от страна на майка ми ме спаси от наново оживелия гняв на баща ми.

На следния ден трябваше да покажа майсторството си, понеже от змията върху пясъка не бе останало нито следа. Един от другарите я бе грабнал и за да се освободи от веществените доказателства на дея-

нието, хвърлил я в някаква дупка, откъдето въобще нищо не се взема обратно. Даде ми се маджун, да възпроизведа изгубеното страшилище. Взех една връв около 50 см. дълга, облепих я с маджун, огладих го и теглих тънки чертици, да се очертае гърбът. Изкуството се състоеше в главата. Две малки зелени маниста издаваха блясъка на сковаващ поглед, а парче от червена кибритена клечка—готовността да се излее змийската отрова върху жертвата и гадината бе готова. Сложиха я на една тънка дъска и я занесоха при болния. Вечерта майка ми ме заведе при него. Той остана в легло още 4-5 деня и аз го посещавах всеки ден. Оттогава станахме неразделни приятели, също и родителите ни.

— Приятелството ви още ли продължава?

— Да, те са сега в Русе и си пишем често.

— Я ми кажи вашата война с офицерчетата дали бе предизвикана само от техния ревностен командир при провеждане на атаките, или и от вас, селачетата? Като видехте офицерчетата чистички, спретнати, облечени по-другояче, не ви ли обземаше желание да ги цапнете с малко кал, да ги съборите в някоя локва, да ги извъргаляте в праха?

Аз мълчах, сякаш въпросът не се отнасяше до мене, но Вазов подкани за отговор:

— Хайде де, признай, така ли беше? И в детето може да има завист.

— Щом казвате, може да е така.

— Та като казвам, да не съм непогрешим като папата? Кажи, ти как си го изживял? — продължи Вазов с още по-шеговит тон.

Стори ми се, че Вазов опитва и при мене начина на разговор, който предизвикваше брата ми към по-оживени спорове и обстойни възражения. Все пак аз си напрегнах паметта, за да си спомня по-ясно нашите детски отношения. След късо размисляне му казах:

— Не си спомням да съм имал завист към тях, пък и не съм забелязал в очите на другите деца израз на подобно нещо. И сега като че ли виждам пред очите си две малки момичета от нас, селачетата, с пръстче в уста, застанали хрисимо и в захлас пред офицерчетата и им се радват на моряшките униформи.

— Че момиченцата са хрисими, не се съмнявам, но аз искам да зная за момченцата, между които има едно. . . Как го викаше майка му? Гошко си го записал. Така ли? Иска ми се да зная, той какъв е бил? Ти не завиждаше ли малко поне? — продължи Вазов все в същия весел и закачлив тон.

— Ами не е имало за какво да им завиждам — отговорих аз малко в недоумение от настойчивостта на Вазов по този въпрос и почнах да размислям, какво ли цели с него?

— Не си ли завиждал просто за това, че те имат някакво предимство? — настоя той.

— Та аз никога не съм имал чувството, че те имат някакво предимство. Напротив, смятах, че в някои отношения стояха даже по-надире.

— В кои отношения например?

— Ами ние децата в къщи, макар и на отделна детска трапеза, ядяхме всяко в отделна чиния; всяко си имаше своя чаша и кърпа за ядене, а те ядяха от обща паница.

Вазов се засмя с глас и додаде:

— Така де, та това си го записал в тетрадката и то ти е направило вероятно такова силно впечатление, че си разговарял и с майка си върху него. На всеки случай вашата дружба с офицерчетата ще бъде основа на нашата народна армия. Ние имаме добри офицери. Имаше и някои, които мислеха, че офицерството е някаква висша каста, но за такава у нас няма почва, както не можа да има и за титлите. Министрите трябваше да титулуваме Ваше сиятелство, пък Дядо Славейков им казва: „Бе, хора, как да кажа сега на пирдопчанина министър, Ваше сиятелство, когато потурите му още висят на простора в Пирдоп?“

Вазов клатеше глава в непринуден, безобиден смях. Поиска чаша вода, пи няколко глътки и се върна отново на същата тема.

Хубаво, много хубаво сте завършили войната. Но и много хубаво си я записал. Но знаеш ли кое е най-хубавото, което кара човека да го дочете докрай? Ти нищо не издаваш в началото на описанието, каква е тази змия и каква роля има да изиграе тя. Пък и самата тя претърпява няколко последователни образни промени. Тя става гадина, после зловеща гадина и най-после страшилище. Изглежда, че тук е предадено отношението към тази изкусно наподобена твар не само на изплашеното момче, но и на този, който е искал да плаши. Личи и неговата уплаха. Това е вече писателска техника. Помагал ли ти е някой при записването?

— Майка ни напътваше всичките деца, които водехме бележки, кое заслужава да записваме и кое не, но всеки си водеше бележките самостоятелно. За Коледа се даваше особен подарък на този, който е записвал най-хубаво и най-правдиво и не е изопачил грешките си. На Бъдни вечер всеки един от нас трябваше да прочете нещо от бележките си пред всички и това предизвикваше най-много смях и закачки между нас, децата.

— Твоя подарък делеше ли го с Гирс? . . Ами сега записваш ли? — изненада ме Вазов.

Не зная защо, стори ми се в момента, че трябва да скрия, да му кажа „не“. Аз отворих уста, но думата не искаше да излезе навън. Като че ли имах спазми в гърлото. Аз се изчервих и замънках. Вазов ме следеше с поглед. След толкова години аз се върнах отново за момент към един мой недостатък от детството ми — да заеквам при първите изречения — недостатък, който с големи усилия бях изкоренил. Най-после овладях речта си и му казах:

— Записвам само хубавите и ценни мисли, които чувам от другите. За повече нямам време. Много от бележките правя по белите полета на учебниците си, до уроците, които в този момент съм учел. Особена тетрадка водя само за най-важното.

Вазов следеше моето забъркване и забелязах, че той наостри поглед и чакаше нетърпеливо моите думи. Когато завърших, въздъхнахме и двамата. Как изтълкува Вазов моята въздишка, не зная. Тя бе от благодарност, че не се поддадох на страха си и не го излъгах. Истината, която му казах, видимо го трогна и той добави:

— Хубаво те е научила майка ти. Виж как сега, след толкова години, ти имаш всичко пред очите си като на длан, какво се е случило с тебе. Тъкмо това е ценното — да може човек да проследи стъпалата на

собственото си развитие по редовете, написани искрено и неподправено със собствена ръка. Аз не съм записвал моите преживелици във форма на дневник, но най-забележителните от тях съм предал в моите творения. Твоите бележки ми напомниха за моето детинство и за едно изживяване от същата възраст. Само че аз имах насреща си не български офицерчета, а турчета. Но детето е едно и също същество навсякъде по света, па било то българин, турчин, арабин, евреин, грък, арменец. Всичките съм срещнал в живота и какви ли не още други.

Вазов започна един разказ, като че ли четеше по книга. Наред с образа на едно турче на име Селим той даде такива картини, че всеки опит да ги предам би било измама за читателя, макар че Селим не изчезна вече от съзнанието ми. Вазов дотогава не бил играл с турчета. Но този ден, след като му се накарали в къщи, той излязъл сърдит и се отправил край турската чешма към орешака. Там съгледал няколко момчета. Отдалече помислил си, че си играят. Приближил се до тях и видял, че едно от тях — в средата — рита и тъпче като лудо земята и плаче с пресипнал глас. Вазов се позастоял малко настрана от тях, те били всичките турчета. Когато плачещото момче се поуспокоявало и ритането затихвало, двама от по-големите го удряли здравата по главата и то почвало да рита и да тъпче с нова сила за смях и забава на другите, докато най-после паднало изтощено на земята.

Един от хлапаците го хванал за крака и почнал да го влече по земята. На Вазова домиляло за детето и както бил още гневен от дома си, без да размисли много, спуснал се към побойника и с удар един го съборил, ударил и втория с един юмрук и те всички се разбягали. Вазов вдигнал момченцето, седнал сам до него и почнал да го разпитва. Момчето се успокоило и тръгнало с него из орешака. Разхождали се дълго време и си приказвали. Вазов научил, че се казва Селим, и когато се разделяли, казали си кой къде живее. На другия ден Селим дошъл пред къщата на Вазови и чакал да види спасителя си. Така те станали приятели и почнали да се виждат почти всеки ден, защото Селим не пропускал случая да се яви пред Вазови и на хубаво, и на лошо време.

Селим започнал и да носи подаръци на Вазов — кога орехи, кога смокини или друго нещо. Майката на Вазов уговаряла Селима, че те нямат нужда от това, но той все пак носел. Вазов му казал, че той ще се радва много, ако вместо нему тези подаръци занесе на болното момиче, което живеело няколко къщи през тях. То било неподвижно и лежало лете на чардака, като си подавало главата над улицата и разговаряло с другите деца. Селим го питал, каква му е тя. Вазов намерил за целесъобразно да го излъже и му отговорил: „сестра“. Селим пренесъл подаръците си натам. Качвал се с единия крак по зида на къщата, а с другия по стъблото на лозата, която растяла там и се увивала около чардака, давал подаръка си и след това идвал при Вазов радостен и щастлив.

Селим изглеждал просто като влюбен във Вазов. Ако не му се удадяло да донесе някой плод, той влизал в градината на баща си и откъсвал най-хубавата краставичка, пъпеш или диня. Когато му забранили да влиза там и все пак забелязвали по оставените от него стъпки, че е непослушен и му давали съответната награда за това, той изнамерил начин да отклони подозрението от себе си. Вземал обущата на баща си

или на майка си, нахлузвал ги на краката си и предприемал посканото из градината. Бащата на Селима дошъл у Вазови и се оплакал, дали Селим не е станал ученик на Ованчо в това отношение. Разбрали, че турчето е било само изобретателно.

Покрай Селима Вазов се помирил и с другите две турчета, които били родници на Селима, и всичките започнали да играят заедно. Турчетата попрестанали да дразнят и бият Селима, но когато не намирали забава, която достатъчно да ги увлече, те пак го сърдели, докато почнел да плаче и рита, и след това поддържали състоянието му с удари по главата, на които Селим не бил годен да отговори.

На мястото, където децата се събирали за игра, по едно време стоварили греди. Децата си намерили тук нова забава. Взимали една греда, слагали я напреки на друга, възсядали я на краищата и се люлеели. Вазов вземал при себе си и Селима. Когато седял на гредата до своя покровител, Селим ставал жив и заканителен към двамата си побойници, ако те седяли на другия край на гредата. Селим се разярявал, дърпал Вазова да слязат, отвеждал го настрана и с плач го молел да не играе с двамата или като се качат те, Вазов и Селим, на гредата, след като вдигнат другите нависоко, да ги отпуснат изведнаж и да ги съборят.

Вазов не могъл да разбере отначало същината на тази Селимова молба. Един ден, когато Вазов пристига за игра, сварва пак неприятното зрелище, че бият Селима и той тъпче и рита. Вазов решил сега да даде удовлетворение на Селима. Започнали да се люлеят на гредата — Вазов и Селим от едната страна, побойниците от другата. Както се люлеели, при всяко навеждане на гредата, когато Вазов опирал с крака до земята, издръпвал незабелязано за другите по малко гредата към себе си. Рамото на гредата откъм Вазова и Селима станало значително по-дълго и Вазов могъл самичък да вдигне нависоко двамата отсреща. Щом опрял до земята, той свалил бързо Селима от гредата, задържал я малко с ръце, дръпнал се и той от гредата и я отпуснал. Двамата юнаци отсреща се търкулнали на земята. Селим със стиснати юмруци, издигнати до главата, се втурва като козел срещу падналите от гредата. Първият, който се повдигнал, получил от Селима такъв тласък в корема, че се обърнал на земята. Вторият изпитал същата участ. Вазов останал учуден от неочаквано проявилото се мъжество на Селима. От този ден Селим започнал сам да се справя с побойниците си и престанал завинаги да рита и тъпчи. Бащата на Селим дошъл у Вазови и питал с каква магия са излекували детето му и бил много благодарен.

Вазов завърши разказа, замълча се доста. Погледът му стана тъжен, заклати глава и каза:

— Бащата на Селим ме изведе с каруцата си из Сопот за Пловдив през въстанието.

* * *

Беше вече късно лято, когато се почувствувах съвсем здрав. С помощта на Вазов отидох пак в Боровец. Само че сега не като домашен учител, а като любител на природата. Престоят там мина много по-забавно, отколкото предишното лято. Рила запали в мене страстта към планините и аз вместо към София тръгнах да обикалям пеша накъдето ме вятърът занесе.

От Сопот се обадих на Вазова с една картичка. В Панагюрище срещнах невероятно гостолюбиви учители, които, макар и случайни познати, не ме оставиха да мина през градеца им, без да са ме запознали с неговите забележителности. Той бе тогава прочут с голямата си бедност и неизчерпаем балкански хумор, който цъфтеше в кафенето, построено на поетична Луда Яна, чийто стопанин, известен под шеговития прякор Онц, бе вдъхновителят на най-весели анекдоти. От Панагюрище засвидетелствувах на Вазова моите добри чувства с писмо, към което моят любезен хазяин Недю Горинов добави от своя страна освен поздрава си и дълбоката почит към поета и възхищението си от творбите му.

В Панагюрище гостолюбивите учители ме повериха на грижите на трима не по-малко гостолюбиви горски пазачи — панагюрци. Цяла седмица ги придружавах из планината в тяхната безупречна бракониерска служба. С благодарност си спомням вълшебните дни и нощи, прекарани с тези стари ветерани на гората. В Дряновския манастир игуменът, дядо Пахомий Семерджиев, познат на Вазова, се стараеше да засвидетелствува почитта си към поета чрез гостоприемството си към мен и на тръгване трябваше да изслушам не малко заръки за Вазова, от които последната съм запомнил дума по дума, че дядо Пахомий няма да забрави никога да помене в молитвите си и поета. От Свищов изпратих на Вазова моя пръв дунавски поздрав.

Завърнах се в София. Краката ми носеха също тъй незаличими спомени. Две седмици не можех да изляза от къщи. Когато се явих при Вазов, той ме посрещна с думите:

— Жив ли си, бе?.. Защо се не обади толкова време?

Думите му ме смутиха по-малко, отколкото изражението на лицето му, което бе станало червено. Аз занемях пред него. Той не проговори повече нито дума. Посочи ми стол и обърна глава настрана, за да не се гледаме. Седна. След малко се обърна с целия си стол към мене. По разведреното му лице мина слаба усмивка. Бях покъртен да видя човека Вазов, как с усилие над себе си съгласува думи и дела. От него бях чул неведнаж да казва, че когато видел човека тъжен, щяло му се да се засмее, за да му разсее мъката. Затова неговата песен в основата си била радостна.

— Какъв беше този боримечковски поход? Аз се страхувах за тебе. След такова боледуване не беше съвсем безопасно толкова път и при това пеша. Важното е, че се връщаш здрав и бодър. Но както казва един немски поет: „Когато Господ иска да направи някому благодеяние, праща го по широкия свят.“ Разкажи сега какво донесе в сърцето си от този широк свят? — говореше Вазов с тих и равен глас.

Аз му разправих последователно през кои места съм минал, като се спрях с малко думи на родния му град. Той поклати глава с дълбока въздишка и рече:

— Там лежи затрупано в развалини детството ми, към което само спомените водят... Защо не ми каза, че ще ходиш там? — Щях да те пратя да видиш къде играехме със Селим.

Вазов замълча. Сякаш очите му бяха овлажнели.

— Пасят ли още козите по чукарите?

— Да, има доста — погледнах го в недоумение.

— И ние сме като козите.

Какво искаше да ми каже с това, не попитах. Може би в този момент го бе посетил споменът за стихотворението му „Хрупат козиците".

— Я ми кажи, как прекара в Чамкория? При кого беше, с кого дружеше? — продължи Вазов с видимо равнодушие.

— Бях в Горското училище. Намерих се там с Димчо Дебелянов. Той идваше често да ме взема и ходехме заедно из гората.

— Не бяхте ли заедно в Горското училище?

— Не. Той беше на гости в семейството на...

— Намерили сте се и двамата като изгубени кокошки в чужди курник — заговори Вазов по-оживено. — Ами, какво прави той там?

— Вероятно пише стихове, пък учеше и други да пишат.

Вазов отвори очи, готов да се засмее и запита бързо:

— Какви ги приказваш?

— Точно така. Майката в това семейство иска на всяка цена да направи сина си поет и затова поканила у тях Дебелянова.

— За да дели музата със сина й? — прихна Вазов да се смее. След малко добави: — Ами синът пише ли хубави стихове?

— Стиховете му са лоши, но сърцето му е добро — отговорих аз.

— Поет с добро сърце ще загине. Най-първо критиците ще го изядат. Дано не пише драми. Новият метач в театъра[1] ще го измете заедно с всички български драми.

Вазов се смееше с глас и не остана нито следа от началното настроение. Стана подвижен с цялото си тяло.

— Ами кой е този Недю Горинов, който ми написа цяла страница към твоето писмо?

— Учител в Панагюрище, на възраст към 30 години. Бях у него на гости, сега се запознах. За човека може да се заключава по стаичката му. Още щом влезеш, чувствуваш, че прекрачваш прага на олтар на мъдростта — от стените те гледат Гогол, Белински, Байрон, Шилер, Лесинг, Фихте. И всеки ти говори право на сърцето със своя език. А пък вътре — светло, тихо, всичко блести от чистота и изглежда безплътно, което има нещо и от музиката, и от дъха на цветята.

— Такъв ли е и Горинов? — засмя се Вазов. — Тогава ще трябва и аз да му пиша. Родът му ми е известен, него обаче не зная.

Дали Вазов намери удобен случай да преодолее вътрешното противодействие, което го дебнеше и изявяваше властта си, щом той вземеше перото да пише писма, не зная. Той можеше обаче да стои дълго време с писалка в ръка над хартията и да мисли като ученик пред мъчна теорема и най-после да захвърли писалката и да си каже: „Хайде утре".

Разговорът с Вазова продължи доста, докато пребродим всички места, през които бях минал.

Когато мислех, че разговорът е изчерпан, Вазов зададе въпрос:

— Как пътува?

Стори ми се, като че ли ми задава някаква гатанка. Отговорих му:

— Нали Ви казах. От Боровец през Шипка до Свищов пеша.

---

[1] Намек за Пенчо Славейков.

— Само това ли? — възрази Вазов, смеейки се.

Аз дигнах рамене в недоумение. Вазов ме гледа и се смее, после продължи:

— Казват — дали е вярно, не е важно, — наши толстоисти отишли да посетят учителя си в Ясна Поляна и той ги запитал: „С какво се храните?“ И те започнали да изброяват: че хляб, че качамак, че тутманик, та чесън, та кромид, та праз, пък после всички малки и големи величества на нашите гъсто населени бостани — пиперки, краставици, репи, гулии... до безкрай. Ако Толстой ги бе оставил да изброяват всичко, сигурно щяха да са още там, но той ги прекъснал и ги попитал отново: „С какво храните душата?“ И те, като нямало какво да кажат, станали и се върнали в нашите благодатни бостани. Та и ти, че си бродил пеша, зная го. Но аз те питах, що донесе в сърцето си? Ти ми го добре разправи и аз ти казвам: ти си щастливец. Но това, което ми разказа, твое ли е?

Аз погледнах Вазова слисано. Той се разсмя. Стана ми някак си стеснително от моята глупава безизходност. Вазов продължи:

— Ловецът тръгва с пушка, рибарът — с мрежа или въдица, ами ти с какво тръгна?

Пот изби по челото ми. Разбрах приблизително какво мисли, но отговор не намирах. Това го развесели още повече и той викна гърлесто, както когато се кара на съседските деца от прозореца:

— Тръгна ли с молив и бележник? — След това настави тихо: — Аз прочетох тетрадките на Гошка. Това, което той е могъл да запише на 12-14-годишна възраст, сега ще може да го запише по-добре. А може би го е записал вече.

Потвърдих му без колебание, че за цялото си пътуване съм водил бележки, но те са сравнително къси и изискват допълване.

— Ти чул ли си някога да се пише история на война през време на самата война? Но всичко, което ти приказвам — продължи Вазов, — се свежда до това: теб ти предстои още учене в университета. За него можеш да си осигуриш малък доход, без да пръскаш силите си на разни страни. И работата ще те издигне, и ученето ще върви по-леко.

— Точно какво мислите, не можах да разбера — прекъснах го аз.

Вазов се позапъна, почна да търси думите си. Върна се пак на тетрадките ми с бележките:

— Ти пишеш доста хубаво. Седни и обработи бележките си. Аз ще имам грижата къде да се поместят за печатане.

— Писател не мисля да ставам. Рединготът на Тошкин[1] не ми приляга.

Вазов като че ли трепна и каза живо:

— Писател се не става, той се ражда.

Възражението ми бе на устата: не съм се родил с писалка и хартия за писане, но моментът не бе удобен да му го кажа. Чувствувах, че всяка дума трябва много добре да претеглям и най-предпазливо му възразих:

— Не искам да увеличавам числото на словоизтезателите.

[1] Един непризнат поет от тогавашно време.

— Как? Как го каза? Словоизтезателите? — Вазов се засмя, лицето му стана пак весело и той продължи да разсъждава надълго, че работата с перото е благородна и свещена и разви мисли, които се отнасяха не само до писателя, но и до всеки мислещ човек. Аз с тъга се запитах, дали някога пак ще имам случай да го слушам така непринудено и непосредствено, както през тези четири години. Завършъкът на гимназията значеше за мене край на работата ми при Вазов. Наистина това, което получавах от него, можеше да стигне за прехрана, докато завърша университета, но преписването като занимание вече не бе достатъчно за възмъжалия юноша. Това го чувствуваше и Вазов, още повече че започна да използува и пишещата машина. Първите опити с машина правеше неговият по-малък брат Борис — адвокат. Той преписваше творбите му, след като те бяха получили по-завършен вид.

Каква щеше да бъде новата страница в живота ми не можех да зная, но тази, която приключвах, бе изпълнена с най-редки дарове, за които не съм могъл и да бленувам. Часът на раздялата ми с него прибави още един ценен дар като символ на изминат път и на светла вяра в идващите дни.

Аз не бях повече на работа при Вазов — човека с доброто сърце, при Вазов — поета с богатата мисъл и красивия слог.

ПИСМА НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ ДО ИВ. Д. ШИШМАНОВ

от М. Арнаудов

Преписката на Пенчо Славейков още не е събрана и проучена, макар тя да обещава да бъде ценен извор за характеристиката на човека и поета. Особено интересни се биха оказали писмата му до най-близки другари на литературното поле като д-р К. Кръстев, Ст. Михайловски, Алеко Константинов, Петко Тодоров. П. К. Яворов, Тодор Влайков, ако те са запазени изобщо в по-голям брой. Нямаме основания да допускаме, че тази преписка е била по-обилна поради трудностите за Пенчо да държи по-често перото за този род размяна на мисли и поради възможността да се среща сам с лицата, с които е желал да беседва, като е прекарвал обикновено в София. Само при бавене в чужбина или при необходимост да се отзове на писма оттам той е изпитвал желание или дълг да кореспондира, за да изкаже някои съкровени чувства, някои скъпи убеждения или просто впечатления от лица, природа, културни условия и т. н.

Най-значителна по обем и по теми е несъмнено преписката на Славейков с писателката Мара Белчева, обнародвана през 1939 г. от самата писателка.[1] Тези писма обхващат периода от 1903 до 1911 г. Те ни позволяват да надзърнем не само в интимните преживявания и идейния свят на поета, но и в потеклото на някои от важните му произведения. Това, което забелязва по определен случай Славейков (8. IV. 1905 г.): „Аз не пиша в писмата си обмислени работи, а предавам непосредствените си чувства или впечатления, и то набързо, tout en poste,[2] то важи изобщо за по-голямата част от кореспонденцията му като непринудена импровизация. Както в личната си беседа, при разположение да бъде откровен, Пенчо блестеше с подкупващ оригинален и правдив тон, така и в писмата си той отбягва да се впуска в грижливо стилизирана реч, предпочита да бъде откъслечен, но ясен и занимателен, без да мисли да оставя посмъртни документи за биографията си. В това отношение преписката му напомня често тая на Вазов, който също не е голям любител на кореспонденцията, но който същевременно се плаши от всяка лирическа излиятелност, от всяка сантименталност, тъй присъща на Пенчо при изповед пред любимата жена. Нека добавя, че тъкмо Мара Белчева, сама поетеса, която редактира писмата на Пенчо до нея,

[1] Писма от Пенчо Славейков до Мара Белчева, София 1939.
[2] Съвсем набързо.

ни даде и най-интересните лични беседи, чути от поета, в биографския си очерк за него, поместен като увод към Избрани съчинения на Пенчо Славейков, издадени от Министерството на народната просвета в 1923 г.

С проф. Ив. Д Шишманов, роден в 1863 г. и само три години повъзрастен от Пенчо Славейков, последният води кратка преписка между 1893 и 1909 г. Докато отношенията между Шишманов и кръга на д-р Кръстев са били приятелски и сърдечни, Славейков е дружал на еднаква нога с двамата, бидейки близък и с Иван Вазов. Още в 1888 г. Вазов пише на Славейков от Одеса в най-топъл тон, за да го поздрави за сбирката му „Момини сълзи", но осем години по-късно той е вече недоверчив към музата му и намира в 1908 г. строги или тежки думи за „Сън за щастие" и „Кървава песен", лишени в негови очи от лирическа сила или от епическо вдъхновение.[1]

Благосклонен дълго към Шишманов, Славейков намира по изключение кураж през 1897 г., при обтегнати или лоши отношения между професорите около сп. „Български преглед" и лагера на „Мисъл" да се подиграе саркастично с Шишманов при полемика с първото списание.[2] Но бързо Славейков забравя това необмислено изтърваване на езика си, плод на силно огорчение от нападките на някои сътрудници на „Български преглед", и отново се доближава до Шишманов, тъй коректен спрямо другарите си и тъй великодушен в прошката си към провинени в груба несдържаност по-млади писатели. Малко време преди това Славейков е заедно с Алеко Константинов гост на Шишманов в дома му, където идва и Кирил Христов, еднакво близък тогава и до д-р Кръстев, и до Вазов.[3]

Първото писмо на Славейков от 25 октомври 1893 г. е отправено собствено не до Ив. Шишманов, тогава редактор на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (издаван от Министерството на народната просвета) и млад професор във Висшето училище (послешният университет), а до министъра на просветата Георги Живков. Последният предава писмото за надлежно разглеждане от Шишманов. Шишманов запазва писмото в архива си, отговаряйки лично на Славейков. Поетът се е обръщал с официална молба да бъдат отпуснати на славянското академично дружество в Лайпциг, на което председател е бил сам той, някой литературни и научни издания, субсидирани от министерството. Център тогава на българската колония, дошла да следва в прочутия университет, гдето са преподавали философи като Вундт и Фолкелт, филолози като Бругман и Лескин, литературни историци като Елстер и Витковски и други светила на науката (например икономистът Бюхер), Славейков е имал грижа да поощрява научните интереси на по-младите си другари (някой от които стават после известни български учени), запознавайки ги и с българската нова литература. Предаден сам на усилен творчески труд, той е знаел да си спечели любовта и уважението

[1] Срв. Иван Вазов, Непубликувани писма, ред. В. Вълчев (1955), 88, 149.
[2] П. П. Славейков, Три български списания, Знаме, бр. 51 от 22. X. 1897. Срв. Събрани съчинения, изд. Хемус, т. VI, кн. II (1940), 234.
[3] К. Христов, Затрупана София, Спомени (1944), 42.

на тия студенти, както знаем това от спомените на някои от тях.[1] От второто писмо на Славейков се вижда, че Шишманов е задоволил искането на приятеля си, но същевременно го е канил да сътрудничи на сп. „Български преглед", орган на част от професорската колегия в София. Славейков потвърждава някакво предишно обещание в този смисъл, извинява се обаче, че не бил в състояние да прати нищо, докато не му се „уталожи ръката" и бъде в състояние да пише. Слабата парализа на ръката, придобита в 1883 г., е продължавала десетки години след това. В 1911 г. Славейков ми засвидетелствува при една анкета върху живота и творчеството си: „Понеже тогава (1885, 1886 г.) не можах да пиша, не можах да държа карандаш, братовчед ми ги преписа (касае се за стихотворенията на „Момини сълзи", издадени в 1888 г.) в едно тевтерче.[2] И в третото си писмо от май 1895 г. Славейков признава, че все още бил в „отчаяно здравословно състояние" и не посягал към ръкописите си, за да ги дообработи и прати за печат. Но въпреки понижен дух и досада от невъзможността да пише, той, както се знае от спомените на другарите му тогава, е четял усилено и при първа възможност е пристъпял към писмено фиксиране на замисленото и обработеното на ум.

Когато десет години по-късно Славейков като поддиректор на Народната библиотека в София се обръща към Шишманов, станал вече сам министър на просветата в кабинета Рачо Петров (5 май 1903 г.), молбата му е от съвсем друг характер. Трябвало е да се намери някое служебно място за Яворов. Шишманов, благосклонен към младия поет, е искал мнението на Славейков, може ли да бъде той подслонен в Народната библиотека. Славейков взема присърце положението на Яворов и си позволява да настоява пред министъра за зачитане на честта му и задоволяване на нуждите му с една по-прилична заплата. От този момент Славейков и Шишманов не изпускат пред вид развоя на трагично загиналия в 1914 г. поет, проявявайки другарско участие в съдбата му и давайки висока оценка на литературното му дело. Същото поведение държат двамата по-стари писатели и приятели и по отношение на едно по-младо дарование в поезията, девойката Екатерина Ненчева, за която става дума в писмото на Славейков от 16 септември 1904 г.

Шишманов е догонвал планомерно една важна задача като покровител на науката и литературата — именно да дава възможност на младите сили в тази област да поработят над себе си и добият свобода за самоусъвършенствуване и творчески труд, като прекарат известно време в командировка в чужбина или като заемат чиновнишка служба по ведомството му, която би им осигурила сравнително по-голямо спокойствие. Колкото трудно и да е било разрешението на тази задача при предразсъдъците на времето по командировките и синекурите, Шишманов се е борил упорито за отстояване правата на учителите и писателите с риск да си спечели укор от колегите си министри и критиката на невежи

[1] В. Йорданов, Лайпциг и българите, София 1938, стр. 128. Срв. съобщенията и библиографските указания у М. Николов, Пенчо Славейков (1940), т. 11, 140.

[2] М. А., Из живота и творчеството на Пенчо Славейков. Съвременник, г. I (1921), кн. I, 24.

или на завистливци в печата.[1] И по отношение на Пенчо Славейков той прилага програмата си за улесняване труда и гарантиране положението на най-достойните хора на мисълта и художественото творчество, като му дава по-дълга задгранична командировка, било за лекуване, било за духовно опресняване. В писмо от Париж, 22 април 1905 г., Славейков запознава приятеля си министър с изгледите да бъде излекувана парализата, която е гнетила упорито духа му, с надеждата си, внушена му от лекарите, да оздравее напълно, ако методично следва предписанията му. Колко дълбоко е развълнуван той от възможността да се отстрани напълно недъгът му, от мисълта, че може би ще се завърне „жив и здрав" в София, личи и от писмата му от това време до Мара Белчева. В тях, по-откровен в илюзиите и радостта си, обзели го тъй неочаквано, той се провиква: „Ако не съм луд, то сигурно ще подлудея... Професор Раймонд, главата на главите във Франция, казва: 4 или 6 не години, а 4 или 6 месеца или най-много 2 месеца, и... той (Пенчо) ще бъде здрав! Чу ли? Кажи ми, викай ми, шепни ми, дай ми вяра да повярвам че 23 години болест са въображение, а не тези някакви си 2 месеца!"[2]

Окрилян от такава надежда, Славейков започва систематично лекуването си, предписано от специалиста, и моли Шишманов, убеден, че той „знае добре цената на досегашния му културен труд", да го улесни за възстановяване на здравето си, за да бъде още по-полезен на онези, които скъпят за живота и труда му. Той иска, и за щастие получава, продължение на командировката си. Иска тъкмо командировка, а не отпуск, тъй като при отпуск би получавал само заплатата си, тъй недостатъчна за разходите в санаториума, където търси оздравяване. Колкото и да е било трудно за Шишманов, ограничен от един строг правилник за командировките, да удовлетвори просбата на поета, изход се намира накрай и поетът може да благодари на 15 юли 1905 г. на приятеля си за сторената от него добрина. Идеалното би било, мисли Славейков, да се побави още 5-6 месеца, за да захвърли съвсем бастуна си и „закрепи нервите си", но и полученото продължение на командировката и новия отпуск след нея той приема с признателност, при намерение на връщане от Париж да посети градовете Хале и Иена в свръзка с възложената му служебна задача.

От три и половина години по-късно е последното запазено писмо на Славейков до Шишманов. Шишманов е напуснал вече министерството, подал е оставка в началото на 1907 г. поради несъгласие да бъде затворен университетът от кабинета Димитър Петков и е заминал да се лекува и да работи научно в чужбина. Отнасяйки се от Цюрих до Славейков по въпроса за някакво честуване на украинския поет и патриот Шевченко, той узнава особеното му мнение за междуславянските отношения. Това мнение е било в свръзка с опитите на Стефан Бобчев, председател на Славянското дружество в България, да експлоатира „дивната идея за славянското културно единение" чрез събори, на които биват поканени не прогресивни дейци, а крепители на царизма и на политическата

[1] За командировките срв. речта му в Народното събрание от 8. XII. 1905 г., Училищен преглед, XI (1906), кн. III и IV, отд. отп. 16.

[2] М. Белчева, Писма от Пенчо Славейков... 35—36.

реакция. Славейков излиза по случая с едно писмо до славянските делегати и с реч пред едно публично събрание от юни 1910 г., за да заклейми „бобчевщината“ у нас и другаде в славянските земи като враг на истинската славянска взаимност.[1] Същата откровеност, която не знае компромиси, проявява Славейков и спрямо управниците-демократи (на които по-рано е симпатизирал), като се обявява решително против политиката на министър Мушанов по въпроси на театъра. Докато сам Славейков е скъпял за честно изкуство и за национален репертоар в най-висок смисъл, презирайки сензационните и грубопатриотическите пиеси, все едно домашни или чужди, макар да ги е желала публиката с просташки вкус,[2] министерството е държало да се съобразява театралната управа с тоя вкус и с нуждата да се прави добър сбор за касата на театъра, без оглед към художественото достойнство на репертоара. Оттук и недоразуменията, които довеждат до оставката на Славейков.

„Аз — заявявал е той на артистите — не желая да поставям на сцената ураджийски пиеси като „Доходно място“, някакво си нещастно „Възкресение“ и Вазовата пиеса „Към пропаст“...“[3]

А пред Шишманов той не скрива мъката си и негодуването си, че му се е налагало до следва „волята на едно идиотско министерство и на една камерунска публика“.

Преписката, колкото и ограничена по обем, ни дава възможност да видим от една нова страна моралния и обществения лик на поета заедно с хумора и сарказма му по известни поводи.

Писмата предавам по днешния правопис, който, макар и близък до тоя на Славейков, се отличава от него по изоставянето на *е* двойно и на *ъ* в края на думите.[4]

Всички писма се съхраняват в Архивния институт на Българската академия на науките, фонд Ив. Д. Шишманов.

1

[Липиска 1894 г.][5]

Г. Шишманов,

Получих писмото Ви. Аз стоя на обещанието си, ала засега не мога Ви прати нищо. Ще чакам да ми се отложи ръката, за да мога да пиша. Не съм добре?[6]

С поздрав

П. П. Славейков

---

[1] П. П. Славейков, Събрани съчинения, т. VI, кн. II (1940), 394—406.

[2] Срв. статията на Славейков „Национален театър“, в Събрани съчинения т. VI, кн. II, стр. 91.

[3] Ив. Попов, Из миналото на Народния театър, II (1942), стр. 678.

[4] За правописа на Славейков срв. Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник (1941), XVII—XVIII.

[5] Поставено от Шишманов по-късно, като вероятна дата.

[6] Поканен от Шишманов да сътрудничи в Български преглед, Славейков не е бил в състояние да изпълни обещаното изпращане на някои свои неща поради болестта си, за която говори в следващото писмо от 18. V. 1895 г.

Благодаря Ви за I кн. от „Прегледа“ и за вниманието към мен от страна на редакцията — аз не съм го получил, макар че не го искам на юнашка вересия.

Leplaystr, 8 ми е адреса.

Поздравете г. Матова.[1]

2

[Пощенски печат на откритата карта, Leipzig 18. 5. 95]

Госп. Др Ив. Шишманову
(при Висшето училище)
(Bulgarien) Sofia

Г. Шишманов,

Аз бях дълго време болен и с нищо не съм се занимавал, тъй щото нищо нямам готово; ръкописите ми си стоят небутнати още от миналата година. И сега още се намирам в такова отчаяно здравословно положение, което никога не ми позволява да се впусна в риск да се занимавам.[2] Кой знай кога ще бъда пак в положение да пиша. От всичко това можете да си вадите заключение. Искрено ви казвам: желал бих, но не мога.

Тъй като не съм получавал „Преглед“, мисля че той е спрял.

С поздрав

Ваш П. П. Славейков

3

[Вероятна дата 1900 г.][3]

Г. Шишманов,

Идвах днес, но не Ви намерих; та ще дойда след обяд около 4 часа, като се надявам, че ще Ви намеря тогава.

П. П. Славейков

---

[1] Димитър Матов, доцент в Университета по славянска етнография, е бил най-близък приятел на Шишманов. Вж. за живота и делото му у мен, Очерки по бълг. фолклор (1938), стр. 180 нт.

[2] За болестта на Славейков, спечелена на младини от остра простуда и оставила тежки следи (частична парализа) за през цял живот, срв. Хр. Славейков, От кога започна Пенчо да се подпира, Златорог, 1932, стр. 223; В. Йорданов, Лайпциг и българите (1838), стр. 128—129; Св. Славейкова, цит. кн., стр. 26. Сам Славейков пише: „От 1883 до 1906 г., цели 23 години, поетът си е въобразявал, че носи някакво наказание и страда. Тъй искаха да го уверят лекарите...“ П. П. Славейков, На острова на блаженните, 1910, стр. 95. В писмо до Мара Белчева от Париж, 17. III. 1905 г. Славейков пише: „... Трябвало да дойда в Париж, за да чуя, че 23 години, да, цели 23 години съм бил здрав — а съм се въобразявал болен.“ Писма от Пенчо Славейков до Мара Белчева, 1929, стр. 35. Срв. и Ек. Каравелова, За Пенчо, Пряпорец, бр. 134 и 135 от 13 и 19 юни 1914 г.

[3] За таза дата говори почеркът на Славейков по това време.

4

Уважаемий г. Шишманов,

Пращам Ви черновката за отчета за 1902 г.[1] Извинете, че се забавих да го пратя по простата причина че бях забравил.

Отчет за 1903 г. не се е приготовлявал, понеже няма кой да го приготви.

Ваш
П. П. Славейков

17. I. 1904

5

Уважаемий господин Шишманов,

Г-ца Ненчева[2] е идвала в Министерството няколко пъти, но не й се е случило да Ви види. Тя ме помоли да Ви напомня, че аз изпълнявам желанието й, тъй като работата, за която се отнася е известна и Вам. Госпожицата е съгласна да заеме място, което й бихте дали Вий, при коя да е от столичните библиотеки. Като знам, че Вий нямате нищо против удовлетворението на нейното желание, както и лично ми казахте преди, че то е и Ваше желание, то бих Ви помолил да сторите онова, което зависи от Вас, та да се настани г-ца Е. Ненчева.

С поздрав
Ваш П. П. Славейков

16. IX 904.

Извинете, че писмото ми е тъй нечетно написано. За това е виновно нервното ми раздражение.

6

[Париж] 22. IV. 05

Уважаемий г. Шишманов,

Готвех се скоро да празнувам сребърната сватба на моя живот с неволята, но сега се готвя вече за други празник — парясването си с нея.[3] Наистина, в 24 год. времешен живот човек свиква и обиква дори

---

[1] Ръкописен годишен отчет за дейността на Народната библиотека.

[2] Екатерина Ненчева е млада писателка, починала рано. Тя е сътрудничила със стихотворения в сп. „Мисъл“ и други издания.

[3] Сребърната сватба е „неволята“, т. е. болестта, получена в 1883 г., се е падала не толкова скоро (срв. и следващото писмо), а едва след три години (1908). Лекарите в Париж са уверявали Славейков, че ще се освободи лесно от парализата си, но очакваното пълно оздравяване („парясване“ на недъга) не идва изобщо. Сам Славейков говори под маската на Иво Доля в „На острова на блажените“, стр. 95: „Поетът не повярва на тия умни хора (лекарите); но неговите познайници повярваха, и устроиха по този повод празник на поета, бозна от къде подушили, че в същото време се е падало и неговата сребърна сватба с музата.“ Като 25-годишнина на творческия труд може да се мисли празникът, устроен от почитатели на поета през есента на 1905 г. по случай на завръщането му от Париж. Вж. списанието на честуването в зала „България“ от П. Н е й к о в, мемоарите му „Техните образи“, 1956, 10—12. („В състоянието на Пенчо беше наистина настъпило известно подобрение, но той не беше излекуван...“) Оптимизмът на поета в писмото не бива оправдан.

по-отвратителни чудовища, отколкото е моята непорочна съпруга, неволята, но иска ми се вече да обикна себе си и да пратя нея по дяволите. И хора, на които е специалност да ръководят такъв род парясвания, ме уверяват, че то не е толкова мъчна работа, макар и в Франция, гдето всякакъв род парясвания са мъчни и скъпи. Иска само време и търпение. Но не само, че те ме уверяват, и аз сам се уверих, а смея и вас да уверя — моето оздравяване върви тъй добре, както сам аз не вярвах че е възможно да върви, и че ако върви все така — след няколко месеца аз ще се върна в София без тояга. Или, може би, с тояга, но не да се подпирам на нея, а да я въртя в ръката си, понеже ще мога и ще ми е воля да литераторствувам.

Имайки пред очи дни на здраве и възможност за работа, аз се обръщам към Вас, като към човек, който знае добре цената на моя досегашен културен труд и може още по-добре да проумее значението на един нов живот, а за продължение на тоя труд, — обръщам се към Вас със следната молба: продължете ми командировката, ако е възможно, още за три месеца. С това ще ми се даде възможност да възстановя здравето си, за да мога с труда си отпосле да бъда по-полезен драг на тези, на които е драг културният труд и успех у нас.

Искам продължение на командировката си, обаче не искам да крия, че може би не ще мога да изпълня възложения ми дълг с тази командировка.[1] Просто защото сега, докато трае лекуването ми, а и един-два месеца след това, мен ми е строго запретено всякакъв вид умствена работа. Но все пак, както Ви казах и в София още, аз ще гледам дано изпълня и дългът си на командирован, за да не бъда обвиняван че се ползувам и пръскам на халос чужд пот. А искам аз продължение на командировката си, а не отпуск просто за парите, казано на нашенски език. Защото само с заплатата си, 260 л., в Париж не може прекара дори един здрав пес, камо ли един поет цалунат[3] в нозете от орисницата и принуден за това да се свива в един парижки санаториум да изплаща цалувката на орисницата си с 1000 фр. на месец. Едва ли бих искал помощ от министерството на културата у нас, ако моя досегашен, повече от 20 год., културен труд не бе ми донесъл само грамаден капитал от покварени нерви и сметки за няколко хиляди лева в празен джеб.

Но стига Ви съм дрънкал, за да се не додрънкам до повече глупости. Ще Ви кажа само да че се надявам сигурно да ми изпълните молбата, тъй сигурно, както се надявам на оздравяването си.

Сбогом и здраво
Ваш П. П. Славейков

---

[1] Като важна точка в културната политика на Шишманов е влизала идеята му за изпращане в чужбина (за самообразование, следване в университет или специализиране) на даровити млади писатели и учени. Така са имали възможност да прекарат в Германия, Франция или други чужди страни Яворов, К. Христов, П. П. Славейков и множество хора на литературата или науката. Славейков е трябвало покрай друго да се запознае с библиотечното дело и развоя на френската литература. Обаче грижите му за лекуване попречват да изпълни той намерението си и „дълга“ си.

[2] Думата заменя в ръкописа зачертаното „ритнат“

Ако би че желаете да отговорите право мен, адреса ми е — Paris (Auteuil), rue Poussin 28., ако не — съобщете каквото намирате за възможно и нужно на брата ми в София, а той ще има грижа да ми извести.

7

[Навярно краят на май 1905 г.][1]

Уважаемий Господин Шишманов,

От Вас не получих никакъв отговор на предишното си писмо, а брат ми само ми съобщи, че Вие сте щели да направите всичко „според закона" относително продължението на моята командировка. Аз не зная как е закона по тая работа, но вярвам и надявам се че Вие, според обещанието Ви, ще направите всичко що допуща тоя пусти закон, и ми дадете с това възможност да поостана по-дълго тук, което с други думи значи — да се излекувам съвършено. И сега вече (след два месеца лекуване) аз ходя доста сигурно без бастун, а вярвам че още 2-3 месеца лекуване ще може да възстанови здравето ми тъй както тряба. Ако закона позволява да ми се продължи командировката, вярвам, че Вие ще я продължите, ако не — то дайте ми няколко месеца отпуск. Ако закона не позволява и това, направете тогава онова което той позволява — пред вид на това че аз няма да се върна по-рано от 2-3 месеца. Аз 24 год. се лекувам и едвам сега намерих лек и облекчение и искам да се възползувам от това и да се върна дома здрав. Чакам отговора Ви — пряко или чрез брата ми — и извинете за безспокойствието: то е за последен път.

С поздрав
Ваш П. П. Славейков

Paris. rue Poussin. 36

8

[Пощенски печат: Paris 15. 7, 05.]

Господин Др Ив. Шишманову
Министър на Просвещението
Sofia

Уважаемий г. Шишманов,

Благодарение на Вашата любезност и добрина към мен, аз можах да престоя ето вече петий месец в Париж. За мен това престояване тук е от грамадно значение — че аз, през това време, турих сигурна основа за бъднето си напълно оздравяване. Да бих могъл да остана тук, под непосредственото наблюдение на лекаря си, още за 5-6 месеца аз би се завърнал дома съвсем иначе, но... А до сега аз достигнах само да ходя доста добре без бастун и да закрепя до нейде нервите си. Каквото можеше да се постигне за 5 месеца, това и постигнах. А сега

[1] Датата липсва в писмото. Тя може да се определи приблизително въз основа на израза: „След два месеца лекуване".

вече наближава време да се прибирам дома, да прекъсна що съм почнал тук и в София да правя каквото мога.

До сега аз се ограничавах само с гледане здравето си и съвсем забравих какво друго трябваше да видя в Париж. — Вие ми казвахте какво да видя, но аз не си отбелязах това нигде тогава и го забравих; тъй че ще Ви се моля, или Вий пряко или чрез г. Бобчева[1] ми съобщете какво беше това, което, като командирован, трябваше да видя в Париж.

А наедно с това аз ще се надявам за разрешение и на 3-ий месец (август) отпуск, през който аз ще гледам да свърша работата си тук, в Хале и Иена.

С поздрав
Ваш П. П. Сл.

rue Poussin, 28

[1] Д-р Никола Бобчев, началник на отделение в Министерството на народната просвета, когато Шишманов е министър; завършил философия и филология в Лайпциг и автор на литературни студии.

ХРИСТО СМИРНЕНСКИ В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ

от Величко Вълчев

Интересът на братския руски народ към българската литература датира отдавна. Още преди Освобождението редица книжовници, като Любен Каравелов, Васил Друмев и други, запознават руското общество с тежката съдба на поробения народ. След Освобождението литературните връзки между руския и българския народ укрепват още повече.

Съветските хора продължиха и развиха традицията, наследена от класическата руска литература. Днес литературните и културни връзки между българския народ и народите на Съветския съюз са тъй активни, тъй плодотворни — особено за българската литература, — както не са били никога в миналото.

Трябва да отбележим обаче, че у нас е работено малко, недостатъчно се работи и днес за една литературна документация, която да дава ясна представа за преведените на руски език творби на български автори. В 1948 г. излезе в Ленинград под редакцията на Н. С. Державин библиографията на А. Умикян и В. Шор „Болгарская литература". Тя е ценно помагало в тази област, но не дава всички преведени на руски език и на езика на другите съветски народи български литературни творби.

Така стои въпросът и за преведените в Съветския съюз произведения на Христо Смирненски — възторжения певец на Великата октомврийска революция. Издадената през 1948 г. библиография на Смирненски от Българския библиографски институт е също непълна. Тя не посочва всички преводи на Смирненски на руски език, нито дава указания за творби на поета, преведени на езика на други националности в Съветския съюз.

Творчеството на Христо Смирненски е отдавна известно в Съветския съюз. Един обстоен и пълен преглед на преведените негови творби в страната на победилата Октомврийска революция засега не е възможен, тъй като у нас не се намират съветските списания и вестници, излизали между двайсетте и четиридесетте години. По същата причина не можем да си съставим по-пълна представа за оценката, която съветската критика е давала за творчеството на Смирненски.

От библиографските данни, с които разполагаме засега, ни става ясно, че първото преведено стихотворение на Смирненски е публикувано в 1929 г. Това е стихотворението „Червените ескадрони". То е приложено към статията на Г. Бакалов „Поэт революционного подъема пролетариата в Болгарии", поместена във „Вестник иностранной литера-

туры", № 6, 1929, стр. 220—223. Преведено е от С. Димова. Още тук трябва да отбележим, че Г. Бакалов, който посрещна с възторг поезията на Смирненски и я бранеше в България от всички опити за отричане или подценяване, беше първият популяризатор на тази поезия на „огнените гриви" и в Съветския съюз.

Наред с поменатата вече статия Георги Бакалов пише още няколко статии за българската революционна поезия, в които говори за творчеството на Смирненски. Към тези статии също са приложени преведени творби на Смирненски.

В бележката си „Смирненски в чужбина", поместена във в. РЛФ, бр. 96, 1932, стр. 3, като възразява на Ал. Бурмов за изнесени от него неточни данни относно преводи на Смирненски на руски език (вж. Ал. Бурмов, Смирненски в чужбина, РЛФ, бр. 86, 1932, стр. 4), Г. Бакалов ни дава интересни сведения по този въпрос. От поменатата бележка научаваме, че Бакалов е писал статия „Поэты болгарской рабочей молодежи", поместена във в. „Комсомольская правда" (1931). Към нея е приложено преведеното на руски език стихотворение „Йохан". Друго стихотворение от Смирненски е печатано в сп. „Червони шлях" (Бакалов не си спомня кое е точно това стихотворение). Към статия на Бакалов, публикувана в западноукраинското списание „Вынка", 1931, излизащо в Полша, са приложени стихотворенията „Червените ескадрони" и „Въглекопач". Стихотворението „Червените ескадрони" е превеждано и на белоруски. То е приложено към статия на Бакалов за българската литература, публикувана в белоруското списание „Маладняк", 1931 г.

Покрай тези сведения Бакалов ни съобщава, че Смирненски е издаван в Съветския съюз и на български език. Цялата сбирка „Да бъде ден!" била издадена в Москва от български студенти. Отделни стихотворения на поета били печатани и в излизащия в Харков български вестник „Колективист".

Все по същото време преводите на стихотворения на Смирненски се появяват и в други съветски вестници и списания. Стихотворението „Въглекопач", преведено от Александър Гатов, се явява в списание „Октябрь", № 6, 1931, стр. 85. Стихотворението „Смъртта на Делеклюз" в превод на Д. Бродский бива напечатано в „Литературная газета", № 13, 17 март 1932 г.

Други преведени стихотворения на поета Христо Смирненски биват поместени в някои литературни сборници. През 1932 г. в Москва излиза сборникът „Болгарские поэты", в който в превод на Ал. Гатов са напечатани следните стихотворения: „Въглекопач", „Братчетата на Гаврош", „Ковач", „През бурята" и „Да бъде ден!". През същата година в Москва и Ленинград излиза сборникът „На подъеме", в който е поместено преведеното от Н. Сидоренко стихотворение „Йохан".

През 1935 г. в Москва излиза в превод цялата стихосбирка на Смирненски „Да бъде ден!", преведена от известния съветски поет и преводач Сергей Городецки.[1] Интересни са сведенията, които ни дава във връзка с тази стихосбирка Крум Кюлявков. Той ни съобщава, че

[1] Погрешно е съобщението на Валентин Арсениев, че стихосбирката „Да бъде ден!" била издадена в Съветския съюз през 1924 г. Вж. „Христо Смирненски. Възпоменателен лист", София, 30 юни 1946.

още през 1930 г. в средата на българските емигранти е бил обсъждан въпросът за превода на „Да бъде ден!". Г. Бакалов изявил готовност да изготви буквални преводи на стихотворенията, за която работа се и заел с усърдие. Инициативата била посрещната добре и в Гослитиздат. Но от издателството се безпокоели за качеството на преводите, тъй като там знаели, че Смирненски е голям поет и несполучливите преводи биха го представили зле в Съветския съюз. Предложените преводи (Кюлявков не съобщава кои са били преводачите) наистина оправдали опасенията на издателството.

След като се запознал с творчеството на Смирненски, С. Городецки бил пленен от мощния и свеж талант на ненадминатия и днес певец на „Червените ескадрони". Той не е скрил своя възторг пред нашите сънотечественици. Кюлявков предава по следния начин този възторг, който е и красноречива оценка на Городецки за творчеството на Смирненски: „Какъв великолепен поет! — възкликваше Городецки. — Аз сам се опивам от образите и музиката на неговия стих. Това е чудно хубава, дълбока, героична поезия, в която пламъкът на борческия ентусиазъм озарява и последната рима. Трябва да си призная, че рядко съм се опивал с такова удоволствие от поезията на един пролетарски поет" (Крум Кюлявков, Спомени за Христо Смирненски, София 1952, стр. 165).

Като имаме пред вид поетичната мощ на големия наш поет, неговия крилат устрем „към простор, светлина, висини", неговата прекрасна поезия, наситена с богати образи и поетично съвършенство, нямаме основание да се съмняваме нито в достоверността на казаното от Кюлявков, нито в дълбоките чувства, които са вълнували Городецки. „И той започваше да цитира — продължава Кюлявков. — И цитираше направените от него преводи с такова вярно, заразяващо чувство, че изведнаж се виждаше голямата му, искрена любов към поета. Той рецитираше така, като че ли четеше свои стихове. Впрочем — не, свои стихове той едва ли би чел с такова увлечение" (там, пос. стр.).

Като знаем колко трудно се превежда поезия на чужд език, трябва наистина да признаем, че Городецки е изпълнил своята задача не само добросъвестно, но и с голяма вещина и поетично майсторство.[1]

[1] Достатъчно е да прочетем макар и няколко строфи от преведените стихотворения, за да се убедим в техните качества. От „Красные эскадроны" привеждам само следните строфи:

Ах, летите эскадроны! Взор огромный, взор миллионов
к вам надеждою прикован и огнем любви живым.
Руки крепкие сплетая, о свободе мир мечтает,
потрясен и очарован вашим кличем боевым.

Ах, летите, в бурю сечи, в вихре огненной картечи,
вы, бесстрашные предтечи новых солнечных веков!
Бурей, молнией и громом всем дворцам и всем хоромам
возвестите наступленье пробудившихся рабов!

И когда последний камень крепостей, зажатых в пламя,
рассыпаясь черным пеплом, обратится в пыль и прах,
вы с коней своих слезайте, землю, нашу мать, лобзайте
и навеки утверждайте правду в мире, мир в сердцах!

Както се вижда, поетът-преводач е предал всички характерни особености на оригинала — крилатия устрем на мисълта и чувството, богатата образност, метрика и ритмика, крайните и вътрешни рими.

Сбирката „Да будет день!“ е издадена от Гослитиздат през 1935 г. в 5000 тираж. В предговора към книгата Д. Гачев изтъква накратко значението на Смирненски за българската революционна поезия. Подчертава се, че Смирненски е най-светлото име в младата българска пролетарска поезия. Неговата голяма популярност авторът обяснява с това, че Смирненски, за разлика от другите пролетарски поети в България, „е съчетавал в себе си политическата революционна страстност с истинска художественост“.

Гачев разглежда Смирненски като продължител на традициите на социалната лирика в България, но изтъква и новото, което той внася в българската пролетарска поезия; разширява идейния и тематичен диапазон, обогатява художествените и изобразителните средства, насища поезията си със задушевни настроения и страстни емоции: „Смирненски-поета — добавя Гачев — не можа да не признае даже буржоазната литературна критика.“

В тоя кратък предговор са отбелязани и други важни черти в творчеството на Смирненски — неговият интернационализъм и социална наситеност. Краят на предговора подчертава голямата стойност на творчеството на големия поет: „Значението на пролетарския поет Смирненски излиза далеко зад пределите на българската пролетарска литература; нему принадлежи достойното място в първата редица поети на световната пролетарска литература.“

Още в началото на следната година в страниците на съветския печат се появява рецензия за тая книга, написана също от Д. Гачев — „Христо Смирненский („Да будеть день!“ — Новый мир, кн. 1, 1936, стр. 269—270). В нея авторът повтаря някои мисли, изказани в предговора към стихосбирката. Смирненски, говори се там, е най-светлото име на младата българска пролетарска поезия. Той се явява певец на комунистическата революция в България. Макар пролетарската революционна поезия да е имала свои представители в лицето на Д. Полянов и др., Смирненски със своето творчество я е повдигнал до степен на „значително художествено явление“. Авторът на сбирката „Да бъде ден!“ е поет-борец, трибун на един голям идеал, поздравил с истински възторг такова величаво събитие като Октомврийската революция от 1917 г.“

Накрая се дава преценка на преводите, направени от С. Городецки. Без да отрича тяхната голяма стойност, Гачев изтъква все пак, че в много отношения преводачът не е успял да предаде поетическата красота на оригинала. Тук трябва да се добави, че ако тая бележка на Гачев важи за Городецки, тя в още по-голяма степен има валидност за другите преводачи на произведенията на Смирненски.

Положителен отзив за сбирката на Смирненски написва и Е. Лундберг (Литературная газета, № 26, 6 май 1936 г., стр. 4). Книгата е била посрещната с голям интерес както от съветските читатели, тъй и в средата на българската емиграция. Книгата била изчерпана твърде бързо. Днес тя е голяма библиографска рядкост.

В 1940 г. в Киев излезе книгата на нашия съотечественик А. Величков „Христо Смирненски“. Тя представя пръв сериозен опит да се разгледа цялостно творчеството на Хр. Смирненски. По времето, когато у нас вилнееше дивият фашистки терор, само в страната на победилия

социализъм можеше свободно да се говори и пише за големия наш поет, творчеството на когото е страстен призив към безпощадна борба с капитализма и империализма.

Превеждането на отделни стихотворения на Смирненски на руски продължава и след излизането на стихосбирката „Да бъде ден!". Така в издадения през 1947 г. в Съветския съюз сборник „Москва" са поместени преводите на стихотворенията „Москва" (стр. 20—21) и „Три години" („Три года") стр. 22—24). И двете стихотворения са преведени от Ал. Гатов.

Излезлите в превод стихотворения на Смирненски в периодичния печат и в поменатите сборници, както и сполучливият превод на стихосбирката „Да бъде ден!" запознават съветския читател с най-хубавите и сполучливи творби на Смирненски. Съветските хора знаят вече неговото значение за българската литература, имат представа за облика на неговата поезия. В поменатата библиография на Умикян и Шор четем библиографска бележка за поета, в която се казва, че той продължава революционната традиция на политическата лирика на Христо Ботев и е един от най-добрите български поети. При все че е загинал рано, създаденото от него е достатъчно, за да бъде признат за най-крупен поет на работническата класа в България. Изтъкнати са и редките качества на неговата поезия — революционна страстност и ярка образност. Поезията на Смирненски възпява бурята на работническите маси, дигнали се на борба за свобода. Изтъкната е революционната вяра в победата, изразена в призива „Да бъде ден!" (А. Умикян и В. Шор, пос. кн., стр. 87).

В последните години все по-често срещаме изказвания за Христо Смирненски в съветския печат. Твърде важна е оценката на неговото творчество, която прави съветският литератор К. Н. Державин в статията си „Новейшая болгарская литература" (вж. Вестник Ленинградского университета, 1946, № 2, стр. 96—104). Державин разглежда неговото творчество като най-висок връх на младата българска поезия. Смирненски според него е пряк наследник на пламенната революционна поезия на Христо Ботев. „Неговите стихотворения „Да бъде ден!", „Въглекопач", „Огнен път" и особено забележителното „Червените ескадрони" посочват пътя на цялата следваща българска революционна поезия..." — пише Державин.

Важното значение на Смирненски в развитието на българската поезия отбелязва и известният съветски поет Алексей Сурков. В статията си „Пламенен патриот, велик поет", посветена на стогодишнината от рождението на Ботев, Сурков изтъква значението на Смирненски, който наред с Гео Милев и други паднали в борба срещу фашизма поети е предал на напредничавия отред наши писатели героичната и боева ботевска традиция (вж. Литературная газета, 1948, № 2 (2385), 7 янв., стр. 4).

Голямата любов на съветските хора към Смирненски личи и в коментара на Радио Москва от 6 ноември 1948 г., направен по случай 31-годишнината на Октомврийската революция. В този коментар се казва: „Смирненски обичаше горещо руския народ, съветската държава и Москва, като крепост на свободата. Стихотворението му „Червените ескадрони", което бе преведено не веднаж на руски език, *е едно от*

най-хубавите произведения на световната литература, посветено на червената армия" (к. м.). И по-нататък: „Смирненски е български поет, но той е скъп и близък на съветските хора, които винаги ще си спомнят с обич за смелия и верен певец на великата демократична армия" (Работническо дело, XX, бр. 263, 7 ноември 1948 г.).

Наред с верните оценки на творчеството на Смирненски, наред със сериозните студии и статии, които показват ерудиция, задълбоченост по въпросите, срещат се понякога и такива работи, които говорят за небрежно отношение към фактите, за непознаване на елементарни дати и заглавия. Такава е например статията на Д. Леднев „Христо Смирненский — народный поэт Болгарии", печатана в сп. „Огонек", № 45, 1948, стр. 24.

Още в самото начало читателят е изненадан от съобщението, според което Смирненски едва 18-годишен издал първата си книга (!) „Ний сме тилов ураган" („Мый тыловой ураган"), скоро след което последвал втори сборник (!) „Ний сме весели бродяги" („Мы веселые бродяги"); в тези книги поетът подхвърлял на „унищожителна критика" буржоазния строй, обявявал се против империалистическата война. По-нататък четем, че през 1918 г. поетът издал нова книга — „От великото до смешното". Не е трудно да се види, че тия редове са писани от автор, който не познава непосредно творчеството на Смирненски. Защото заглавията, които се сочат тука, са заглавия не на книги и сборници, а на отделни стихотворения.

В статията си „Освободительная миссия советской армии в творчестве болгарских поэтов" (Славяне, № 2, февр. 1949 г.) съветският литератор д-р Д. Ф. Марков, като се спира на важната роля на съветската армия — да бъде защитник на свободата и демокрацията, — изтъква факта, че Христо Смирненски е разбрал правилно великата мисия на съветската армия и я е изразил в своето творчество още в началото на 20-те години. Марков се спира специално на прекрасното стихотворение „Червените ескадрони", което най-добре предава мислите и чувствата на поета, възторга му от великото освободително дело на Червената армия. „Образът на червените ескадрони — бележи Марков — израства в стихотворението на Смирненски в могъщ и покоряващ символ на правдата и прогреса: в стремителното движение на ескадроните е изразена великата историческа сила, проправяща път към новия живот. Затова към тях са отправени с любов и надежда погледите на всички трудещи се в света." (Д. Марков, пос. статия, стр. 40). За да илюстрира своята мисъл, Марков цитира няколко строфи от стихотворението на Смирненски. Той изтъква, че Смирненски не е доживял да види новите дни, които възвестяваха червените ескадрони; но поетът е оставил на поколенията своите вдъхновени стихове, повтаряни от милиони българи в деня на нашето освобождение, което ни донесе съветската армия на 9 септември 1944 г.

В 1950 г. в Москва излезе като издание на Издателството за чуждестранна литература сборникът „Поэзия борьбы и победы" под редакцията на Б. Шуплецов. В този сборник са преведени творби от всички изтъкнати български поети, творчеството на които е свързано с освободителните борби на българския народ. В сборника е отделено значително място на творчеството на Смирненски. Публикувани са след-

ните творби: „Работник“ („Рабочий“), „Въглекопач“ (Углекоп“), „Пролетта на робите“ („Весна рабов“) в превод на А. Гатов; „Цветопродавачка“ („Цветочница“) в превод на М. Зенкевич; „Братчетата на Гаврош“ („Братишки Гавроша“), преведено от А. Гатов; „Карл Либкнехт“ от В. Луговский; „Москва“ от А. Гатов; „Три години“ („Три года“) от А. Гатов; „Северният Спартак“ (Северний Спартак“) от А. Гатов; „Червените ескадрони“ („Красные эскадроны“) от С. Городецки; „На Съветская Русия“ („Советской России“) от А. Гатов; „Северното сияние“ („Северное сиянье“) от В. Луговский; „Да бъде ден!“ („Да будет день“) от С. Городецки.

Сборникът е снабден с обширен предговор, написан от Д. Марков, в който са разгледани съществените черти на творчеството на застъпените в сборника автори. Съветският критик се спира на революционния подем на трудовите народни маси в България през периода 1919—1923 г., който е оказал значително влияние на развитието на нашата прогресивна поезия. Той изтъква, че революционната борба на работническата класа от този период най-добре и с най-голяма художествена сила е изразена от Смирненски в сборника стихотворения „Да бъде ден!“, публикуван в навечерието на Септемврийското въстание.[1]

За трети път изказване на Марков за творчеството на нашия голям поет намираме в статията „Горький и болгарская литература“ (Институт славяноведения, Краткие собщения, АН СССР, Москва 1951, стр. 9—33). Тук той прави аналогия между творчеството на Горки в навечерието на революцията в Русия от 1905 г. и творчеството на Смирненски в навечерието на Септемврийското въстание от 1923 г. В тази статия наред с положителните качества Марков отбелязва и някои от слабостите в творчеството на Смирненски. Но тези слабости според Марков не намаляват значението на поезията на Смирненски. Той изтъква, че „...творчеството на Смирненски представя такъв връх, до който не е достигал нито един поет от това време“. Неговият извод обаче, изразен в следващата мисъл, е неправилен: „С Христо Смирненски — пише той — се завършва цяла епоха в историята на българската литература“ (там, стр. 28). С Христо Смирненски не се завършва, а тъкмо обратното — с него започва една нова епоха от развитието на българската литература.

Някои от тия мисли на Марков намираме изразени още веднаж в предговора му към сборника „Болгарские поэты“, излязъл в Москва през 1952 г. Авторът отбелязва, че „Червените ескадрони“, „Йохан“, „Карл Либкнехт“ и други творби на Смирненски се явяват като първи произведения на социалистическия реализъм.[2]

[1] Споменатият сборник е посрещнат твърде добре от съветската критика. В рецензията си за него, озаглавена „Голос братьев“ (Новый мир, XXVI, № 11, ноябрь 1950 г., стр. 253—256), съветският литературен критик Ю. Лукин говори за особено важното значение на революционната поезия в навечерието на Септемврийското въстание. Словото на поетите-комунисти — Д. Полянов, Христо Смирненски, Христо Ясенов, Крум Кюлявков — звучи като тревожен призив, предвещаващи бурята, която ще разкъса мрака на робството и безправието.

В рецензията си за тая книга (вж. „Поэзия борьбы и победы“, Труд, 23. V. 1951 г.) С. Владимиров подчертава голямото значение на стихотворението „Червените ескадрони“.

[2] В този сборник от Смирненски са преведени 13 стихотворения.

Със същата топлота и възторженост за поезията на Смирненски се отзовава и друг съветски литературен изследовател и критик — Любовь Фейгельман. Нейното изказване намираме в книгата ѝ „Маяковский в странах народной демократии" (Москва, 1952). Тя разглежда творчеството на Смирненски като ярко отражение на борбите на работническата класа в България, нарастването на революционната буря, предшествувала Септемврийското въстание.

Фейгельман отделя повече място за стихотворенията на Смирненски, посветени на Октомврийската революция и на Съветска Русия. Тя говори за „Червените ескадрони", „Три години", „Северното сияние", „Москва" и др., като изтъква влиянието на революцията върху поезията на Смирненски, а тъй също и солидарността на българската работническа класа с делото на руския пролетариат.

Преценявайки значението на творчеството на Смирненски, Фейгелман пише: „Отзивчивият темперамент на поета, несъкрушимата вяра в справедливостта на идеите на социалистическата революция, любовта към своя народ и надеждата, че последният и решителен бой за неговото освобождение ще стане в най-близък период, помагаха на Смирненски да пише такива стихотворения, в които се чувствуват страстният порив към въстанието, предусещането на близката победа" (Л. Фейгельман, пос. кн., стр. 220).

За големия интерес към Смирненски в Съветския съюз говори и специалната студия на Е. Говердовская — „Хр. Смирненский и Советская Россия", издадена през 1951 г. от Тамбовския педагогически институт. В началото на своя труд авторката изтъква, че мнозина български и съветски литературни работници са писали за влиянието, което Октомврийската революция е оказала върху творчеството на нашия поет, но този въпрос не е бил обект на по-специално изследване. Затова тя си поставя задача да разгледа по-задълбочено тоя въпрос, като отделя три най-съществени момента от него: 1) влиянието на Октомврийската революция за оформяне светогледа на Смирненски, 2) отражение темите на революцията в творчеството на поета, 3) въздействието на революцията и съветската държава за създаване от Смирненски на произведения върху българската действителност и за световното революционно движение.

Творчеството на поета Говердовская разглежда на фона на политическите борби на работническата класа у нас в навечерието на Септемврийското въстание. Като проследява неговия растеж, тя отбелязва важния и с решаващо значение факт — влизането на Смирненски в редовете на Българската комунистическа партия, който затвърдява идейните позиции на поета и разширява кръга на обществено-политическите му интереси.

Говердовская анализира особено внимателно творбите на Смирненски, свързани тематично с Великата октомврийска революция, като подчертава редицата положителни качества на поезията на Смирненски: нейната партийност и страстна устременост, революционната романтика в нея и голямото поетично майсторство. Като най-характерни художествени средства на поета тя изтъква хиперболата, контраста, а също така сравнението, метафората, епитета, „И тъй — заключава Говердовская — реалистичната насоченост на стихотворенията на Смирненски, свързана с

напредничавия мироглед на поета-комунист и ярката революционна романтика, идеща от революционния патос, от възторга и гордостта, от успехите на руската социалистическа революция, от стремежа да се видят наченките на бъдещето в сегашното и да се покаже перспективата на революцията във всички страни, определят основните художествени особености на неговата поезия, на нейната ярка поетична образност, емоционална наситеност и страстност" (пос. кн., стр. 237).

През 1953 г. се навършиха 30 години от смъртта на Смирненски. Тази годишнина даде повод за написване на нови статии, студии, брошури, посветени на големия наш поет. На тая годишнина Д. Ф. Марков посвещава популярна статия: „Христо Смирненский. К тридцатилетию со дня смерти" (Славяне, № 6, 1953, стр. 54—56). Авторът говори за борбата на Смирненски с „чистото изкуство", за умението да свързва поезията с революционната борба на Комунистическата партия и народа. Марков се спира и на някои сатирични разкази и фейлетони на поета. В тая статия Марков изтъква и връзката на Смирненски с творчеството на критическите реалисти Иван Вазов, Христо Ботев, подчертава факта, че поетът развива демократичните традиции на големите наши писатели. Подчертан е и оптимизмът на Смирненски, вярата му във „великата пролет" на човечеството. Подчертан е също интернационализмът на поета, свързан с истинския патриотизъм.

Бяха издадени и две книги с творби на Смирненски — на български и на руски език. Първата от тях — „Избрани произведения", 1953 г. — е издание на Книгоиздателството за чужди езици. Съставител на книгата и автор на бележките (писани на руски език) е Г. Гачев. Лирическите работи са обединени в няколко цикли: Децата на града, Жълтата гостенка, Зимни вечери, Зидари на новия свят, Москва, Да бъде ден. В отделен цикъл са дадени сатиричните стихотворения. Класификацията не е най-сполучливата. Още в първия отдел — поезия — който обгръща периода от 1916—1919 г., се срещат не малко хумористични и сатирични стихове.

Освен лиричните работи в този том е застъпена и прозата на Смирненски. Фейлетони, разкази, пътеписи, памфлети (общо 27 къса) са обединени в два дяла, дадени на две отделни места в книгата (стр: 48 — 70 и 230—291). До известна степен изкуствено са разделени и белетристичните работи на поета.

Тази книга съдържа най-значителното, което авторът на „Червените ескадрони" е създал.

Предговорът на книгата е написан от Н. Пономарьова. Той има характер на био-библиографски очерк. В началото се набляга на „символизма" в творчеството на Смирненски. Пресилено е твърдението, че към 1919 г. *окончателно* (к. м.) се определя, изработва светлогледът на Смирненски. И тук, както и в други работи, се сочи погрешно, че Смирненски влиза в Комунистическата партия в 1919 г. Правилно обаче е обяснено създаването на най-значителните творби на Смирненски като отражение на международното работническо движение, на борбите на българския народ и на БКП срещу фашизма и военната политика на българската буржоазия.

Пономарьова отделя заслужено внимание на сатиричното творчество на поета, като изтъква, че то е „необичайно богато по теми и съдър-

жание", „разнообразно по тон, отсенки на изображението" (стр. 11). Отбелязва също тъй, че тематиката на политическата сатира на Смирненски излиза далеко из границите на България. Поетът подхвърля на безпощадна сатира самата същност на капиталистическото общество.

Пономарьова изтъква, че революционната лирика дава основание да се говори за творчеството на поета като за нов етап в развитието на българската пролетарска революционна поезия, че Смирненски търси и създава нови форми за новото съдържание на произведенията си. Пономарьова смята, че в произведенията си от периода 1915—1919 г. Смирненски отразява действителността от позициите на критическия реализъм. По-нататък обаче тя пише: „Оценявайки втория период от неговото творчество, може да се говори за встъпване на поета по пътя на социалистическия реализъм" (стр. 11).

Втората книга носи заглавие „Христо Смирненский. Избранное." Перевод с болгарского. Москва, Гослитиздат, 1954. И тази книга е съставена от Г. Гачев, който е написал и забележките за отделните произведения. В книгата са преведени 86 стихотворения. Автори на преводите са: А. Арго (26 стихотворения), А. Гатов (16), П. Железнов (15), Н. Глазков (10) и Воробьова (6), М. Павлова (6), А. Кудрейко (5), С. Городецки (2), В. Луговской (2), М. Зенкевич (1).

И в тази книга е застъпена прозата на Смирненски. Преведени са от К. Бучинска и Ч. Найденов-Желязнов 33 къса — разкази, фейлетони, пътеписи, скици и други. Между тях са едни от най-хубавите работи на Смирненски от тоя род: „Страшният съд", „Политическа зима", „Епидемия от конференции", „Карнавална приказка" и др.

Докато в книгата „Да бъде ден!" и в различните сборници и списания съветските читатели са се запознали с пламенните стихове на Смирненски, в тая книга те са имали възможност да почувствуват неговото вдъхновено перо в художествената му проза.

В предговора към книгата Д. Ф. Марков запознава читателя с важните моменти от живота и литературната дейност на поета, изтъква характерните черти на литературното му творчество — голямата хуманност, политическата заостреност, безпощадната сатира над капиталистическия свят, дълбокия революционен оптимизъм.

За годишнината от смъртта на поета Всесъюзната държавна библиотека за чуждестранна литература издаде брошурата „Христо Смирненский. Био-библиографический указатель" (1953).

Тоя указател е съставен от В. Н. Стефанович. В уводната статия е разгледан животът и литературната дейност на Смирненски. Във втория дял са приведени изказвания за поета от Г. Бакалов, Т. Павлов, В. Червенков, Хр. Радевски, Кр. Кюлявков. По-нататък са посочени някои по-важни дати от живота и творчеството на Смирненски.

Библиографията на изданията на Смирненски съставя четвъртия дял в тая брошура. Списъкът на българските издания не е пълен. Той започва с изданията от 1947 г. и пропуща изданията от 1933 г. насам. Не е пълен и списъкът на руските преводи на творбите на Смирненски. Почва се с преведените стихотворения, поместени в сборниците от 1950 г. насам. Преведените преди това стихотворения не са посочени. Има някои пропуски и в следващия дял — библиографията на литературата за Христо Смирненски. Тоя дял обаче е прегледен, материалите са систе-

матизирани в отделни групи и тяхното ползуване е улеснено. Би представяло несъмнено интерес, ако в тоя указател се посочеха и посветените на Смирненски художествени творби на български и на руски език.

Интересът към творчеството на Смирненски продължи и през следващите години.

Особено внимание заслужава една нова статия за нашия поет от Д. Ф. Марков: „Новаторские черты поэзии Христо Смирненского (К вопросу о творческом методе поэта)", публикувана в Ученые записки Института славяноведения при АН СССР, т. VIII, 1954, стр. 66—138. В тази работа, като развива някои свои мисли в посочените вече статии, съветският литератор си поставя за по-специална цел да разглежда тъкмо тези въпроси, които рядко са били обект на вниманието на българските и съветските автори. Той изтъква например, че в своята работа Говердовская малко се занимава с художествената специфика на творчеството на Смирненски и заобикаля въпроса за социалистическия реализъм в неговата поезия. Спори също тъй с Л. Фейгельман, която говори за символизъм в неговото творчество. Смирненски според него никога не е бил символист.

Марков разглежда два периода в творчеството на Смирненски: демократически, който трае от 1916 до 1918, и революционно-пролетарски — от 1919 до 1923 г. При тяхното разглеждане той проследява редица значителни творби на Смирненски не в хронологичен, а в тематичен ред.

За да изясни добре социалистическия светоглед на поета, Марков подчертава значението на Октомврийската социалистическа революция, която е посочила и конкретно пътя за осъществяване на комунистическия идеал (стр. 85); говори по-нататък, че нашият поет добре е познавал Горки и Маяковски. Действително Смирненски не е познавал тъй добре Маяковски, както авторът на „Майка". Но Марков е безусловно прав, когато поддържа гледището (изказано от Т. Павлов още през 1940 г.), че близостта на Смирненски до Маяковски не трябва да се търси само по външни, формални белези, а повече по вътрешното съдържание на тяхното творчество. А такова сродство между двамата поети безспорно има.

Тук подробно е разработен въпросът за отношението на Смирненски към нашето литературно наследство. Докато Д. И. Полянов и други пролетарски писатели не са могли да преодолеят своя погрешен възглед по този въпрос, за Смирненски — подчертава Марков — е характерно възприемането и талантливото доразвиване на всичко ценно и напредничаво в литературното наследство от миналото. В тоя случай той изтъква отношението на Смирненски към Ботев и Вазов. Към тази своя мисъл авторът се връща няколко пъти в своята статия. Особено се стреми той да покаже как Смирненски продължава и доразвива традициите на народния поет Иван Вазов.

Новаторството на Смирненски Марков проследява в две теми: 1) разобличаване на буржоазния свят, във връзка с това той говори за главните особености на сатирата на поета и 2) изобразяване на революционната борба. Във връзка с тоя въпрос разглежда проблемата за положителния герой в поезията на Смирненски. Проследявайки първата тема,

Марков изтъква, че наред с агитационните свои работи, сюжетите на които му подсказва ежедневието, Смирненски е създал творби, които разобличават буржоазното общество, социалната несправедливост, безчовечните условия на живот. „Това го сродява — пише Марков — с най-добрите достижения на литературата на критическия реализъм, преди всичко с произведенията на Иван Вазов, традициите на когото той развива“ (стр. 101). Тъкмо тук би следвало Марков да отбележи, че творчеството на Смирненски се родее още в едно отношение с творчеството на Вазов. Касае се за многобройните остри политически сатири, които Вазов отправи против империалистическа и колонизаторска Европа. Тези теми не са по-малко важни в творчеството на Вазов в сравнение с другите, които има пред вид Марков.

Новаторството на Смирненски се състои тъкмо в това — да доразвие, да внесе ново в дадена тема, която той е заел от представителите на критическия реализъм. В това отношение той добре е подчертал умението на Смирненски да насити дадена тема с нови елементи, които са се родили вече в новия живот, в новите условия на борбата против старото и гнилото.

И при втората тема — революционната борба в поезията на Смирненски — Марков често се връща към творчеството на нашите класици. Той изтъква например, че съотношението между творчеството на Смирненски и Вазов напомня в известна степен съотношението между Горки и Л. Толстой (стр. 103). Естествено той и тук показва какво ново внася Смирненски в разработваните от него теми, как разширява рамките на стария реализъм. Всичко това поетът е постигнал, като е задълбочил критиката на буржоазния строй, като е показал и пътищата за разрушаването на тоя строй. Социалният хуманизъм на Вазов, отразен в много творби от „Скитнишки песни“ и „Под нашето небе“, прераства у Смирненски в нов, социалистически хуманизъм.

Ценни са също анализите на Марков относно образа на народа в творчеството на Смирненски. Този въпрос малко е привличал вниманието на наши и съветски изследователи.

Висока е оценката, която дава Марков на поезията на Смирненски. Той съжалява, че поради несполучливи преводи съветските читатели не могат да получат представа например за прекрасни творби като „Въглекопач“. И тук той отбелязва някои недостатъци в творчеството на поета, свързани с времето, обстановката за борба и др. На места, като иска да покаже превъзходството на нашия поет над декадентите, той противопоставя неговите творби на техните упадъчни хленчения.

Накрай Марков показва връзката между поезията на Смирненски и творчеството на поети като Христо Радевски, Никола Вапцаров и др.

Особено внимание заслужава и статията на Георги Гачев „Болгарский поэт-революционер Христо Смирненский“ (Октябрь, XXXI, № 2, февр. 1954 г., стр. 167—180). Проследявайки творчеството на поета на фона на историческите събития, авторът на тая статия изтъква, че Смирненски съумява още в ранните си работи да си служи с реалистичната сатира, като по-късно минава към по-широки реалистични обобщения. Ценен момент в статията е изтъкването на връзката, която има поезията на Смирненски с творчеството на нашите класици — Ботев, Вазов, Ал.

Константинов. Авторът се спира специално на борбата на Вазов срещу българските модернисти (стр. 169).

Правилно е изтъкнато в статията, че основателят на пролетарската поезия в България Д. Полянов отразява период от борбите на работническата класа в началото на века като поет-пропагандист, докато Смирненски твори в период на ожесточени схватки с фашизма, явява се поет-агитатор, народен трибун.

Значително място е отделено за сатирата на Смирненски. Авторът нарича изумителен сатиричния дар на поета, умението му да използува всеки жизнен факт, всяка тема в служба на политическата борба. Задълбочено е разгледан въпросът за сатиричния образ и за типизацията в сатирата на Смирненски. Подчертана е актуалността на неговата сатира: образите най-често са не измислени, а „герои" из средата на българската буржоазия, политически водачи и др. Разгледани са и средствата за хумористично и сатирично рисуване. Според Гачев Смирненски владее майсторски всички нюанси на смеха. В своите сатирични произведения подобно на Маяковски той „се усмихва", „смее се", „подиграва се", което се проявява във всички компоненти на художествената форма чак до ритмите включително (стр. 173—174).

Важен момент в статията на Гачев се явява и мнението на автора за характера на творчеството на Смирненски, за неговия художествен метод. Гачев не смята, че в творчеството на Смирненски има само заченки, елементи от социалистически реализъм. „Има всички основания... да смятаме Смирненски основоположник на поезията на социалистическия реализъм в българската литература, развитието на която продължават съвременните писатели на народнодемократическа България" (стр. 180). Като отхвърля твърдението за символизъм в творчеството на Смирненски, Гачев говори за богатата с образност негова поезия, за символистичните образи, обвеяни от революционната романтика на епохата. Той намира неговата поезия наситена със символи. Но за разлика от символите, които се срещат в творчеството на символистите, символите у Смирненски се явяват средство за реалистична типизация на действителността.

И статията на Г. Гачев не е лишена от някои биографски и фактични неточности. Тъй например на стр. 168 се казва, че поради недостатъчни средства Смирненски не можал да довърши гимназиалния курс, когато ние знаем, че той изобщо не е следвал гимназия, а средно техническо училище. На стр. 171 се сочи 1919 г. като дата за влизане на Смирненски в Българската комунистическа партия.

Според автора духовният мир на нашия поет най-пълно е отразен в революционната му лирика. Като анализира тия стихотворения, Гачев допуска една несъобразност. Той смята, че и по своето съдържание и по художествената си форма стихотворението „Бунтът на Везувий" било дълбоко родствено на поемата на Маяковски „150 000 000" (стр. 175). Не е трудно да се схване, че такова твърдение е пресилено. Не е основателно също тъй да се твърди, че в ранния период на творчеството си Смирненски бил преимуществено хумурист и сатирик, а по-късно централно място заемала революционната лирика. В областта на хумора и сатирата поетът твори, както знаем, до последния момент на своя живот.

Нужно е да се изтъкне един общ недостатък както в работите на българските, така и на съветските автори за творчеството на Смирненски. Това е пренебрегването на белетристичното творчество на поета. Смирненски наистина е известен повече със стихотворната си поезия. Но наред с това той е създал редица разкази, фейлетони, памфлети. Не малко на брой, те са твърде разнообразни и по сюжет и съдържание. При все че отделни литератори поменават покрай другото тия произведения на Смирненски, все пак те не се налагат като предмет на по-обстойно, специално изследване.

На българските литературни работници пък предстои да разгледат и въпроса за литературната стойност и качеството на преведените на руски произведения на Христо Смирненски. Не малък брой вече съветски поети са се залавяли да популяризират творчеството на големия наш поет в Съветския съюз. Тяхното дело трябва да бъде оценено по достойнство.

Интересът към творчеството на Смирненски в родината на социализма е понятен: никой от българските поети не е възпял тъй възторжено победата на революцията на руските работници и селяни. Ние не знаем дали са много и поетите от други страни, чиито творби на тази тема биха съперничили на огнените стихове на Смирненски. Интересът към неговата поезия в Съветския съюз се прояви в период, когато у нас свирепствуваше фашистката диктатура и за творчеството на Смирненски не можеше да се пише свободно и без риск. Както се вижда от приведените накратко изказвания, този интерес постоянно нараства, простира се върху цялостното творчество на Христо Смирненски. Всичко това говори за високата оценка, която съветската общественост дава на творчеството на поета, възпял с чудна сила най-великата революция в света, която човечеството познава — Октомврийската социалистическа революция.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Петър Динеков — Проф. Йордан Иванов — историк на българската литература 5
2. Роже Бернар — Проф. Йордан Иванов 21
3. Йордан Иванов — Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). 25
4. Донка Петканова — Към въпроса за връзките на фолклора с богомилството 81
5. Н. М. Дилевски — Бележки върху „Слово о полку Игореве“ 101
6. Александр Балакин — Вклад ученых Московского университета в исследование фольклора и литературы болгар 123
7. Н. Лилиев — Стихът на Смирненски 179
8. Илия Конев — Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Любен Каравелов 187

Научни съобщения и материали

9. Ив. Дуйчев — Едно пренебрѐгнато византийско известие за богомилите 247
10. Б. Ст. Ангелов — Стари славянски текстове 251
11. Т. Д. П. — Новооткрити старобългарски ръкописи в Килифарския манастир 277
12. Хр. Недялков — Препис от печатния „Неделник“ на Софроний Врачански 281
13. Величко Вълчев — Писмо на П. Р. Славейков до Фердинанд . . . 285
14. Георги Ив. Любенов — Вазов и един юноша (спомени) 289
15. М. Арнаудов — Писма на Пенчо Славейков до Ив. Д. Шишманов 351
16. Величко Вълчев — Христо Смирненски в Съветския съюз 361

ИЗВЕСТИЯ
НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА
Книга VI

*

Технически редактор: *Л. Милошева*
Коректор: *П. Шивачева*

*

Печатни коли 23,62. Издателски коли 28,10
Формат: 70/100/16. Тираж: 800
ЛГ—III—8—1958
Дадена за набор на 18 X. 1957 г.
Излязла от печат на 10. III. 1958 г.
Книжно тяло: 25,30 лв. Подвързия: 2,30 лв.
Цена 27,60 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българска академия на науките
Поръчка № 10

Цена 27,60 лв.